

«ШАРҚ» НАШРИЁТ-МАТБАА
АКЦИЯДОРЛИК КОМПАНИЯСИ
БОШ ТАХРИРИЯТИ
ТОШКЕНТ – 2008

САИД АҲМАД

КИПРИКДА ҚОЛГАН ТОНГ

*ҚИССЛАР
ХОТИРАЛАР
ҲИКОЯЛАР*

«ШАРҚ» НАШРИЁТ-МАТБАА
АКЦИЯДОРЛИК КОМПАНИЯСИ
БОШ ТАҲРИРИЯТИ
ТОШКЕНТ 2008

Саид Аҳмад

Киприкда қолган тонг: Қиссалар. Хотиралар. Ҳикоялар. — Т.: «Шарк», 2008. — 320 б.

ББК. 84(5Ў)6

ISBN 978-9943-00-294-4

© «Шарк» нашриёт-матбаа акциядорлик компанияси
Бош таҳририяти, 2003, 2008

КИПРИКДА ҚОЛГАН ТОНГ

Қисса

Инсонни бадном қиладиган ҳар қандай ҳаром-хариш ишлардан ўзини тия олган, бу дунёга пок келиб, пок кетган, нурдек тиниқ ҳаёт кечирган, Аллоҳ даргоҳига фаришта бўлиб йўл олган дўстим, укам, жигарим, қадрдоним, хотираси ҳеч қачон ёдимдан чиқмайдиган севикли ёзувчим ЎЛМАС УМАРБЕКОВГА бағишладим ушбу қиссани.

Муаллиф

Биринчи бўлим

Машинада водий томонга кетяпмиз. Ёш ёзувчи укаларим билан баъзан шунақа саёҳатга чиқадиган одатимиз бор.

Ўзим руль бошқариб келяпман. Ёнимда ниҳоятда чаққон, зийрак, ҳеч нарсага назаридан қочирмайдиган, гоҳо кулдираман деб гапнинг орқа-ўнгига қарамай айтворадиган Анвар Эшонов. Орқа ўриндикда шу водийда туғилган, биринчи хикояларини шу ерда ёзиб эълон қилган Худойберди Тўхтабоев билан икки хикоялар китобини. «Севгим — севгилим» қиссасини нашр қилган, ғоятда одобли, ёш бўлишига қарамай кўпчиликнинг таважжуҳини ўзига қаратган Ўлмас Умарбеков ўтирипти.

Боя йўлга чиқаётганимизда у, тоғдан кетмаймизми, деб сўраган эди. Унга ҳозирча тоғда водийга хос ҳеч нарса йўқ, ҳаммаёқ темир-терсак, техника, экскаватору булдозерлар тош суриб йўл очяпти. Мен сизларни ота-боболаримиз қатнаган йўлдан олиб келяпман, деган эдим.

— Отабек юрган йўлданми? — деб такрор сўради Ўлмас.

Кўпчиликни Отабек юрган йўл қизиқтиради. Ўша йўлни кўргилари келади.

— Отабек юрган йўл манави тоғлар орасида, — дейман уларга. — У йўлдан ё отда, ё эшак миниб ўтиш мумкин. Биз Кумушбиби ота-оналари билан аравада Тошкентга борган йўлни ёқалаб келяпмиз.

Кайроққум «денгизи» бўйлаб бориб, «Қиста кўз» бекатида тўхтадик. Чой ичиб, пича дам олмоқчи эдик. Самоварчи бола қорачой йўқ, деб баҳона қилди. Ўзимизда бор, десак ҳам қўнмади. Қорачой дамласам дадам уради, деб ичкарига кириб кетди-ю, қайтиб чикмади.

Кула-кула яна йўлга тушдик.

Хаво тоза, осмон тиниқ. Денгизни мавжлангириб биз томон эсаётган ажиб бир намхуш эпкини кўнгилларимизни яйратади. Сомоншувоқ томларда лолақизғалдоқ гулхани лов-лов ёнади. Йигитлар чаккасида чучмўма, кизлар сочида толбаргакдан сочпопук...

Узун новдалари ерга тегай-тегай деб аста елпинаётган мажнунтол тагидаги сўрида етмишларнинг нари-берисидаги, чап қулоғига ўн беш тийинлик танга кистирган бир қария тиззасини кучоқлаб, ўй ўйлаб ўтирипти. У бизни кўриб, келинлар, меҳмонлар, деб илкис ўрнидан турди. Шоша-пиша палосларни қоқиб, бошқатдан тўшади. Тол кучаласи тушган жойларни бир сидра супуриб чикди.

— Озроқ ҳордиқ олиб туринлар, мен ҳозир...

У шундай деди-ю, шошиб ичкарига кириб кетди. Ичкарида андак хаяллаб қолди.

Елкасида дастурхон, билагида сочик. Бир қўлида қорачой дамланган «Кузнецов» чойнаги, яна бир қўлида шундақа тўртта пиёла билан чикди. Анвар чакқонлик билан елкасидан дастурхонни олиб ўртага ёзди. Самоварчи чойнак-пиёлаларни дастурхон четига қўйиб Анварга, укагинам, чойни уч марта қайтариб манави сочикқа ўраб қўйинг, деб илтимос қилди. Чойхона ичидан исирикнинг хушбўй хиди димоқларимизга урилди.

У исирик тутуни буралиб-буралиб чиқаётган хокандозни кўтарганча машина томон кетди. Машина эшигини очиб исирик тутата бошлади. Ишкилиб ўриндикка чўғ тушмасин-да, деб жоним ҳалак. Хокандозни ерга қўйиб, қоғозга ўроғли исирик уруғларини машина ишқопчасига сочиб юборди. Кейин ҳаммамизга бир-бир исирик тутатиб чикди. Кўз тегмасин, хушрўй йигит экансиз, деб Ўлмаснинг бошидан хокандозни уч айлангирди.

— Ёмон кўздан асрасин, бунақа ҳусни худойим хар

кимга ҳам беравермайди, суйган бандасига беради. Бу заифона чирой эмас, мардона чирой. Уламоларнинг гапларига караганда, Хизир бувам ҳам худди шунақа чиройли одам бўлган эканлар. Хўжандда дарёдан ўтишингиз билан «Чорух даррон» деган тошлоқ адирга рўбарў келасиз. Чўпонларнинг чориғи тошлоқда йиртилаверганидан ўз исми ўзи билан бўлсин, деб тошлоқни «Чорух даррон», яъни «Чориқ йиртар» деб аташган. Шу адирнинг исириғи минг дардга даво. Тошкент томонларда тумов хуруж қилганда машиналарини тўлдириб испанд-исириқ олиб кетишади. Ўша ердан мен ҳам анчагина испанд опкелтирганман.

Самоварчи ичкарига кириб, марфилоннусха дўппи, оппоқ яктак кийиб, иккита патнис кўтариб чиқди. Биттасида қанд-курс, седонали олтита нон. Нонни ушатиб чойнак устидаги сочиқни олди, пиёлага бир хўплагина чой кўйди-да, лабларини чўччайтириб ичди. Пиёланинг лаб теккан жойини оппоқ яктагининг кўксига енгилгина суртиб, бошқатдан чой кўйди. Уни менга узатар экан, «индийский», деб кўйди.

Унинг ҳамма ҳаракатларини диққат билан кузатиб турган Ўлмас қойил қолганини яширолмай, қалин қошларини кериб жилмайиб турарди.

Ўлмаснинг нимадир дегиси келди.

— Эски замоннинг буюмларидан хали ҳам бор экан-да?

Самоварчи жавобни нимадан бошлашини билмай, андак ўйланиб турди.

— Э, укам-е, бу ҳаммаси ўзидан кетиш, ҳаддан ошиш, сендан қолсам қулоғимни кесганим бўлсин, деган нодонликдан чиққан нарса. Бундан ўттиз йил олдин десам тўғри бўлармикан, бир эси йўк самоварчи ўртоғимиз чойхўрларни ўзига оғдириш учун фақат шунақа чойнак-пиёла ишлатадиган бўлди. Сопол пиёлада чой ичиб юрган чойхўрлар ўрис пошшонинг пиёласида чой ичайлик, деб самоварга аридек ёпирилди. Агар шу чўтирдан қолсам калламини олиб ташлайман, деб яна биттаси кунига уч марта соғиладиган сигирини бузоғи билан сотиб, худди ўшанақа чойнак-пиёла олдириб келди. Яна битта самоварчи, очигини айтсам, ўзимнинг тоғам, ўғил уйлайман, деб қачонлардан бери тишида тишлаб йиққан пулига «Кузнецов» харид қилиб келди. Қўқонлик арман савдогарлар қарасаки, «Кузнецов»нинг харидори кундан-кун кўпайпти. Мана бўлмасам, деди-ю нархни қопда

пул олиб келадиган бойваччаларнинг ҳам бўйи етмайдиган баландга кўтариб қўйди. Отам раҳматли энди «Кузнецов» олиш менинг навбатим, деб турганда савдогар унинг қўлини калта қилиб қўйди. Отам раҳматлининг кўпқарида улоқни бировга олдирмайдиган, думига дўлана тақилган эпчил оти бўларди. Чиннипурушлар шу отни берсанг «Кузнецов» сеники, деб оёғини тираб олди. Отам раҳматли, болам ўксимасин, деб шу отни бағридан қилиб олгандек икки яшик чойнак-пиёлага айирбош қилди. Ундан эсдалик бўлсин, деб думига бойланган дўланани олиб қолди. Шу дўланани халигача асрайман. Ўша чойнак-пиёлалардан биттаси чегаланган, учта чойнак билан тўққизта пиёла бор. Нозик-нозик меҳмонларга ишлатаман. Қопқоғини чойнакка уриб шиқирлатиб, чой чақирадиганларни жинимдан ҳам ёмон кўраан. Шиқирлатавериб қопқоғини арра қилиб юборишади. Қар бўлмасам, кўр бўлмасам, овоз чиқазиб, битта чой, десанг бўлди-да, офтобни сояга етказмай олдинга обориб қўяман. Биз тарафларда эркак меҳмонларни уйда кутмайдилар. Айниқса хотин-халаж кўп хонадонларга бегона эркакнинг қадам изи тушмайди. Ҳар қанча меҳмон бўлса самоварда кутиб юборади. Мен ўзи андархонликман. Отам тожик, отам ўзбек, Рўзғорда тожикча, ўзбекча аралаш қилиб гаплашаверамиз. Самоварчилик отамга отасидан қолган. Беш яшарлигимда отам мени ёнига олган. Мана, бир кам етмиш йилдан бери самовар қўяман. Кўп ажойиб инсонларнинг хизматини қилдим. Сухбатини, дуосини олдим. Кам бўлмадим.

Иккита қовун қовғасининг бандини бир-бирига боғлаб, елкасига хуржундек ташлаб олган саккиз-тўққиз ёшлардаги бола қўлида портфел билан бизга салом бериб, чойхона ичига кириб кетди.

— Неварам бу. Дарсдан чиқиб олдимга келади. Бугун мактабда қандайдир тадбир бўлар экан. Директор ошнинг масаллиғини ташлаб кетган эди. Ошни дамлаб қўйганимда келиб қозони билан замбарда олиб кетишди.

Эрталаб соат саккиздан бери гаичилар камқатнов асфалт йўлимизда шюфёрлардан имтиҳон олишди. Шунинг учун ҳам чойхўр кўп бўлди. Чарчаб қолдим. Сизлар келганингизда тизза кучоқлаб ухлаб қопман, ёмонам хижолат бўлдим.

Қовунларимизни адирдаги қумга қўмиб қўямиз. Адир томондан қовун исси келдими, билингки, адирда қум кўчиб қовунлар очилиб қолган. Офтоб тегиб хид чиқазяпти.

Тонгга якин каттиқ шамол бўлганди. Адирга қовун олиб келиш учун бричка арава кетган эди. Бола бобомга қовун обораман деб қутиб қолган экан.

Шу неварамни Фафур Гуломнинг хизматига бермоқчиман. Эти сизники, суваги меники, деб уйига ташлаб келаман. У киши анчадан бери бу томонлардан ўтмай қўйдилар. Тинчмикинлар? У киши хали ҳам министрстводамилар?

Анварнинг шайтони ғалаба қилиб, уни калака қилдиган бирон гапга оғиз жуфтлаб турганини сезиб қолиб жаҳл билан унга ёмон қараб қўйдим. Унинг оғзидаги гани бўғзида қолди.

Хайр-хўшланиб энди машинага чикамиз, деб турганимизда чойхоначи пешонасига шапиллатиб бир урди. Ҳаҳ каллам қурсин, қовун қолиб кетибди-ку, деди-да, шошиб чойхона томон пилдираб кетди. Бир зумдан кейин патнисда чиройли қилиб қаржланган қовун, бир қўлида обдастада илиқ сув олиб чиқди.

— Қовунни ким сўйди? — деб сўрадим ундан.

— Неварам. Қовунни жуда чиройлик сўяди. Қаранг, гул киворипти, боласи тушмагур. Андархонимизга келиб бир ёшга кирган қовун емай кетиш яхши эмас. Ўзи ҳам асал бўлиб кетгандир. Бирон ўн беш кунлардан кейин бунақа қовунни тополмайсиз. Ҳаммасининг уруғини олиб экиб қўямиз. Андархоннинг қовунини қовун деса бўлади.

Самоварчи Андархон қовунининг таърифини сал ошириб юборяпти, деб ўйлаган эдим, йўқ, мақтаганича бор экан. Фафур Гулом айтгандек, тилими тилии ёраман дейди.

У қўлимизга сув қуйиб, энгашиб елкасидаги сочиқни тутди. Худойберди унинг яқтак чўнтагига элик сўмлик пулни солиб қўйди. Бу ишимиздан у астойдил ранжиди.

Қозоқларга пичоқ совға қилсангиз албатта тиф ҳақи, деб танга-чақа аралаш пул берадилар. Бизларда ҳам исирик тутатган кишига пул бериш бир удум бўлиб қолган.

— Оқсоқол, — дедим, — исирик ҳақи бермасдан кетиш шаънимизга тўғри келмайди. Олинг, олмасангиз хафа бўламиз.

Бу гапимдан кейин қўлини кўксига қўйиб, давлатинглар зиёда бўлсин, укаларим, деди мамнун.

Қўқон томон кетяпмиз. Ҳозиргина бизни кузатиб қолган бу ажойиб инсон тўғрисида ўйлаяпмиз. Уни биринчи марта кўришимиз. Фақат бир соатгина у билан ҳамсух-

бат бўлди. Лекин эски кадрдонлардек ундан ажралиш кийин бўлди. Бу ёкимтой, дилбар инсон меҳрини, мухаббатини, одамийлигини ўзимиз билан олиб кетяпмиз.

Исирик ҳамда қовун иси ўрнашиб қолган машинамиз қайикдек енгил сузиб боради.

Самоварчи, ошга ҳозир гуруч соламан, бир чўкимгина еб кетинглар, деб шунча тавалло қилди, кўнмадик. Соат иккида Қўқоннинг Фишткўпригида Адхам Ҳамдам билан Анвар Муқимов, Йўлдош Сулаймон ҳамда хофиз Қобилжон Юсуповлар бизни кутади, шунга улгуриб бормасак бўлмайди, дедим.

Фишткўприкда одам кўп. Кўча оши ичаман, деб навбат кутиб турганлар сон-саноксиз. Адхам Ҳамдам бутун водийда машҳур одам. Уни ҳамма танийди, ҳурмат қиладди. У биз учун ошхона орқасига алоҳида жой қилдириб қўйибди.

Фишткўприкнинг кўча оши водийда овоза бўлиб кетган. Янги сўйилган қўй гўшти, жиндаккина туз еган пешноб, пўстдумба солинган, устига майда кертилган кўмкўк хушбўй кашнич сепилган, ёғи олинмаган икки қошиқкина қатик солинган, бетида кўк калампир сузиб юрган бу таом чимхўр, овқатга инжик ҳар қандай ланж одамнинг ҳам иштаҳасини очиб юборар эди. Бу ноёб таомни хузур қилиб ичар эканмиз, қўли гул ошпазларга раҳматлар айттардик.

Унча-мунча овқатни кўнгли тортиб еявермайдиган Ўлмас қосани ҳаммадан олдин бўшатиб, уялиб-нетиб ўтирмай, яна икки чўмичгина сўрасам айб қилмайсизларми, деди.

Бошига бирон мушкул иш тушган хонадон оқ жўхорини туйиб кўча оши қиладди. Уни пақирини билан кўчага опчикиб қўяди. Пақир ёнига беш-олтита сопол коса, кўза-чада қатик, таксимчада кертилган кашнич қўяди. Ўтганкетган тўхтаб, кўча ошини ўзи сузиб ичади. Хонадон эгаларини мушқулингиз осон бўлсин, деб дуо қилиб, ўтиб кетади.

Кўча оши камбағаллар овқати, очарчилик замонларининг овқати, деб уни таъкиқлаб қўйган эдилар. Бу тўкин, фаровон, дориломон замонамизда бунақа овқат қилиб халққа тарқатиш сиёсий хато деб қишлоқ фаоллари кўча ошини ариққа ё ахлатга тўкиб ташлар эдилар.

Шу ернинг ўзида маслаҳатни бир жойга қўйиб, тўппатўғри Бувайдага борадиган бўлди. Анвар Муқимов ўша ерда мактаб директори. Адабиёт ўқитувчиларига кели-

шимизни айтиб қўйган. Улар мактаб боғига дастурхон тузаб кутиб ўтиришибди.

Адабиёт муаллимлари билан суҳбат курсанг хузур қиласин.

Улар дарсликларда, программада айтилган гапларни ҳар йили такрорлайвериб зериккан муаллимлардир. Бугунги адабий ҳаёт уларни қизиқтиради. Адабий ижод соҳасида қандоқ жараёнлар кечаётганини билгилари келади. Кутубхонадаги дарсликлар уларга аллақачон ёд бўлиб кетган.

Ана шунақа ўқитувчилар билан суҳбат курсам яйраб кетаман. Ёзувчининг шахсига, қанақа асарлар ёзаётганига, қандай ёзишига, ҳатто кечаси ё кундузи ёзишигача — ҳамма-ҳаммасига қизиқадилар. Бирпасда саволларга қўмиб ташлайдилар. Мактаб директори, китоблари чиққан ёзувчи Анвар Муқимов улар учун маҳаллий классик бўлиб қолган.

Бошқа соҳа одами суҳбатга аралашиб қолса, албатта, битта китобга қанча пул оласизлар, деб сўрайди.

Китобингизнинг орқа муқовасидаги нархи бир сўм деган ёзувга кўзи тушади. Сўнгги саҳифани очиб, олти миш минг нусха босилди, деган ёзувни ўқиб, кўзи тиниб кетади. Бир сўмни олти миш мингга зарб қилади. Эҳ-хе, бунга ўнта «Волга» олиш мумкин. Ҳукуматнинг пули ёзувчиларнинг чўнтагига тушиб кетибди-ку, деб ўйлаб қолади. Бунақада итининг туваги тилладан бўлиб кетмайdimи?

Унга тушунтиришнинг фойдаси йўқ.

Унга қоғоз ҳақи, ҳарф терувчи ҳақи, бўёқ ҳақи, расом ҳақи, корректор ҳақи, муқоваловчи ҳақи, китобни ротацияда босган уста ҳақи, электр қуввати ҳақи... Буларни унга гапириб ўтиришнинг фойдаси йўқ. Бари бир у ёзувчилар бой, итининг туваги... вассалом, деяверади-лар.

Муаллимлар билан бўладиган мулоқот бутунлай бошқача. Уларни ёзувчининг иқтисодий ҳаёти эмас, маънавий ҳаёти қизиқтиради.

Муаллимлар топган-тутганларини дастурхонга тўкиб солганлар. Ўз қўллари билан ош дамлаганлар.

Бир суҳбат бўлди-бир суҳбат бўлди, айтилмаган гап, сўралмаган масала қолмади. Саволларни қалаштириб ташлашди. Бошларимиз айланиб кетди. «Ўткан кунлар» қолмади, «Қутлуғ қон» қолмади. «Сароб»ни титкилаб кўрдик. «Кўкан батрак»ни кавлаштирдик. Миртемирнинг «Қора-

калпок дафтари», Шайхзоданинг «Мирзо Улуғбек» асарларидаги ёш ёзувчи учун ибрат бўладиган томонларини, махорат сирларини эзиб-эзиб гапирдик. «Шум бола»нинг гўзал тили, унда тасвирланган Тошкент манзаралари, фавқулодда ўхшатишлар, ундаги бошқа бирон асарда учрамаган киёфалар тўғрисида роса гапиришди. Айниқса «Кўшчинор чироқлари» тўғрисида баҳс кизиби кетди. Йўқ, баҳс эмас, шу топда романда тасвирланган жойда турганимиз учун ҳам уларни ўз кўзимиз билан кўриб тургандек бўлаверамиз. Асарнинг ниҳоятда ростгўйлик билан, санъаткорона ёзилганига қойил қолганимизни яширолмасдик. «Асрор бобо» уруш даврида ёзилган ҳикоялар орасида энг яхшиси, деб тан олинган. Бу ҳикоя ва унинг қахрамони Асрор бобо ҳам биз учун ниҳоятда қадрли. Чунки у бизнинг ён қишлоғимизда яшаган. У туғилиб ўсган Қўштегирмон, Ултарма қишлоқлари шундоққина биқинимизда. Ҳозир сизлар билан гаплашиб ўтирган жойимиз Олчин қишлоғимизда томга чиқиб қарасак Асрор бобо юрган кўчалар, гузарлар кўриниб туради. Бу ҳикояни кўп мамлакатларнинг ёзувчилари, адабиётшунослари мумтоз ҳикоялар рўйхатига киритганлар.

Умуман, Абдулла Қаҳҳор бошқа ёзувчиларга ўхшамаган, ўзига хос услубга эга бўлган санъаткор сифатида қадрланади.

Ёзувчининг отаси Уста Абдуқаҳҳор шу жойларда устахона очган. Ёш Абдулла отаси билан ёна-ён катталардек ишлайди. Тирикчилик кори билан устахонага келган деҳқонларнинг суҳбатлари қулоғига ўрнашиб қолган. Хилма-хил ташвиш билан келган одамларнинг киёфалари кўзига сувратдек ўрнашган. Шунинг учун ҳам Асрор бобо образи ниҳоятда рост, ишонарли, санъаткорона яратилган. «Асрор бобо» мумтоз ҳикоялар сафидан жой олишга ҳақли, деб тан олинган.

Ёзувчи учун ҳам, китобхон учун ҳам худди шу бугундагидек жонли мулоқот ниҳоятда фойдали ҳамда марокли эканига яна бир марта иқрор бўлдим.

Адҳамни бунақа суҳбатлар қизиқтирмайди. Даврага ўзи бош бўлса, латифалар айтиб ҳаммани ўзига қаратса, гурра-гурра қулдиrsa.

Суҳбатимиздан зериккан Адҳам соатига қараб, энди бас, кетдик, деди. Зарқонида бир уй одам бизни кутяпти. Ўша ерда тонготар маишат қиламиз, зўр аскиячилар ўша ерда. Қобилжонни булбул қилиб сайратамиз, айда, кетдик...

Ўлмас билан икковимиз боролмаслигимизни айтиб узр сўрадик. Бу ерга маишат учун эмас, бошқа иш билан келганмиз, мезбонга узримизни айтиб қўй, деб илтимос қилдик.

Зиёфатга борадиганларни Адхам олиб кетди. Анваржон, энди меҳмонлар дам олишсин, деб мезбон муаллимларга жавоб бериб юборди. Ўзи пионер лагери учун олдириб қўйган йиғма каравотларни супа ёнига қўйиб, жой қилиш билан банд.

Ўлмас бир қиссанинг хомаки сюжети бошида айланаётганини айтди. Бўлғуси қиссанинг икки иштирокчиси бир қишлоқда яшайди. Иккови ҳам архитектура институтининг охириги курсида ўқийди. Диплом ёклаш ҳаракатида.

— Воқеа Янгиқўрғоннинг айланма гузари билан Фуркат станцияси оралиғидаги йўлларда ўтиши керак. Ҳозирча ўйлаганим шу, холос. Агар сизга малол келмаса, машинагизда шу йўлнинг тунги манзараларини бир кўрсам дегандим. Ўз кўзим билан кўрсам, фикрим тиниклашармикан, деб ўйлаяпман.

Анваржон унинг гапларига қизиқиб қулоқ соляпти.

Анвар Муқимовни ёш ёзувчилар семинарида танигандим. Унинг яхшигина бир ҳикоясини ўқиб катта газеталардан бирида «Оқ йўл» тилаганман.

Абдулла Қаҳҳорнинг маслаҳати билан уни «Муштум»да ишлаш учун Тошкентга чақирадиган бўлдик. Лекин унинг бунга хоҳиши бўлмаётгани ёки келишга бирон тўсиқ борми, билиб бўлмайдиган ланж ахволда эди. Таклифимизга на ҳа, деди, на йўқ.

У Олчин қишлоғидаги ўрта мактабда директор. Малакали ўқитувчилар кам бўлганидан ҳар икки смепада ҳам адабиёт дарсини ўзи олиб боради. Оталиғидаги иккита етти йиллик мактабда ҳам кунора дарс беради.

Район халқ маорифи бўлимида ўтказиладиган турли семинарлар, конференциялар, ветеран ўқитувчилар билан учрашувлар усиз ўтмайди. Бунақа тадбирлар учун маориф пул аямайди. Узоқ қишлоқлардан келган ўқитувчилар газеталарда доимо ҳикоялари босиладиган тирик ёзувчи билан ҳаяжонли учрашувда худди Ойбекни ёки Фафур Фуломни кўраётгандек кўзлари яшнаб ўтирардилар.

Анвар Муқимов бу учрашувлардан қуруқ қайтмасди.

Отасини неваара-эваралари «Катта» деб аташарди. У, худди солиқ инспекторларига ўхшаб, қаердан ўғлининг

қанча пул олганини аниқ билиб юради. Пулни ўғлининг кўлидан кокиб олмагунча кўнгли тинчимайди.

— Анваржон укам, — дедим унга. — Сиз ўсишингиз керак. Тошкентда устозлардан сабоқ оласиз, пойтахтдаги адабий мухит, ўз тенги ёш ёзувчилар билан бўладиган мулоқотлар фикр доирангизни кенгайтиради. «Муштум» эса сизни элга танитади. Келсангиз ёмон бўлмайди...

— Қани, эшикдагилар билан бир маслаҳатлашиб келай-чи, — деб Олчинга жўнаб кетди.

«Катта»дан рухсат тегди, шекилли, кўрпа-тўшагини орқалаб Тошкентга келди.

Анваржонга Тошкентда яшаш осон бўлмади. «Катта» хар ойда қишлоқда топадиган миқдорда пул юбориб туришни бўйнига кўйиб жўнатган эди. Вазирлар оладиган маошдан бир ярим баробар кўп пул топишнинг асло иложи йўқ эди.

«Муштум»дан оладиган маоши, қалам ҳақи отаси талаб қилаётган пулга урвоқ ҳам бўлмасди. Ейиш-ичиш, квартира ҳақи, трамвай ҳақи олган маошини ямлаб қўярди.

Унга адабиёт жамғармасидан икки марта ёрдам пули, «яхши ишлаяпти» деб редакциядан мукофот пули ҳам олиб бердик. Кўча овқатига пул етказиб бўладими? Уй эгаси, берадиган пулинг чироқ ҳақиға ҳам етмайди, деб соат ўн бўлиши билан электрни ўчириб қўяди.

Анваржон озиб-тўзиб, ранг-рўйи бир ҳолатда бўлиб қолди. У эрталаб ношушта қилмай Кўкчадан пиёда очнаҳор ишга келади. Шу аҳволда у отаси белгилаб қўйган пулни юборишга мажбур эди.

Охири, бўлмади. Бу аҳволда бирон дардга чалиниб қолмасин, деб қишлоққа қайтиб кетишига рози бўлдик.

У қадрдон кўрпа-тўшагини орқалаб, туғилган Олчин қишлоғига қайтиб кетди.

Ўлмас бирон асар ёзадиган бўлса «одамови» бўлиб қоларди. Бошқа ишларни унутар, фақат ёзаётган асарини ўйларди. Шу пайтларда у меҳмонга ҳам бормас, меҳмон ҳам қақирмасди. Унинг бу одатини билмай тасодифан келиб қолган танишларини қачон кетаркин, деб безовта бўлаверарди.

Унинг феълини билганимиз учун безовта қилмасдик. Иши битгандан кейин ўзи телефон қилиб, келаверинглар, «туғиб» бўлдим, деб қуларди.

«Севгим-севгилим» қиссасини бошлаганига хали йигирма кун ҳам бўлмаганди. Ўзи телефон қилиб қолди.

— Бизникага келсангиз. Ош дамляяпман. Нозик меҳмон келган. Сигаретни кўпроқ ола келинг. Меҳмонимиз кашанда чиқиб қолди.

Айтган вақтида бир блок «Родопи» сигарети билан етиб бордим. Дастурхон атрофида помдор хайкалтарош Яков Шапиро, «Ўзбекфильм» режиссори Мухтор Оғамирзаев билан... айтсам ишонмайсиз, росмона космонавт ўтирипти. Унча-мунча космонавт эмас, беш марта фазо кемасида учган, икки марта «Олтин юлдуз» олган Жонибеков ўтирипти. У аввал қўлимдаги сигаретга, кейин ўзимга қаради. Битта чектиринг, биродар, деди ялингандек.

Бир блок «Родопи»ни қўлига бердим. Шошиб блокнинг зар қоғозларини бирпасда шилиб олди. Битта пачкани очиб, ичидан сигарет чиқазди-ю, зажигалкада ўт олдирди. Ҳузур қилиб сўрди. Оғзидан паға-паға тутун чиқарар экан, менга миннатдор бир қараш қилди.

Шу билан танишлигимиз бошланди. Сухбат орасида, фазо кемасида чекиш мумкин бўлмаса керак, унда қандок қилиб чидайсиз, деб сўрадим.

— Биласизми, чекиш мутлақо эсимга ҳам келмайди. Фазога учадиган куним ҳам эрталаб босиб-босиб чекканман, Космодромга келишим билан умрида чекмаган, ҳатто сигаретни ушлаб кўрмаган одамга айланаман. Ҳар гал шунақа бўлади. Мураккаб аппаратлар, вазисизлик ҳолати, бажарилиши лозим ғоятда аниқ бўлган юмушлар, мискол-мисколигача ўлчанган буюмлар, иллюминатор орқали фазо кенглигини синчковлик билан қузатишлар, ерга аниқ маълумот юборишлар бутун вужудимни эгаллаб олади.

Ерга қўнишим, оёғим ерга тегиши билан ҳушим ўзимга келади. Биринчи учраган одамдан сигарет сўрайман.

Ўлмас ҳам шунақа. Асар ёзишга ўтирдими, тамом. Бошқа нарсаларни унутади, ёзаётган асари тугагандан кейингина ҳуши ўзига келади...

...Ўлмас билан энди йўлга тушмоқчи бўлиб турган эдик, кафтларини бир-бирига ишқаб Анвар келиб қолди.

— Бормасангиз бўлмас экан, кутиб ўтиришипти.

— Анваржон билан икковларинг айланиб кела қолинглар, бормасам бўлмайдиганга ўхшайди, — дедим унга машина калитини узатар эканман.

Борганимда зиёфатдан файз кетиб бўлган, район газетасининг муҳаррири Мирзаабдулла кайф устида одамгарчилик, меҳр-оқибат тўғрисида кўп «доно» гапларни

айтаётган эди. У мени қўриб кўзлари яшнаб кетди. Гандираклаб келиб бағрига босди.

— Бу менинг кадрдоним. Уйимда ётиб қолганда қок ярим кечаси машинка чиқиллатиб ҳикоя ёзган. Оти нима эди? Ҳа, топдим. Ҳикоянинг оти «Ялпиз хиди» эди. Зўр хикоя чиққан, аммо-лекин. Ўзининг машинасида уни Найманга оборманман, Эшонтўпига оборманман.

Мирзаабдулла хонадон сохибини қўп балолардан асраб юришини билардим. Бу хонадон ўзиники бўлиб қолганидан ҳам хабарим бор эди.

Бачқирлик хаваскор хонанда «Онам дерман»ни бошлади. Мирзаабдулла ашулани тўхтатиб уни турғизди. Судраб ташқарига опчиқиб кетди:

— Шу ерда туриб айтасан. Ҳамма эшитадиган қилиб қаттиқ-қаттиқ айт!

— Бу таъсирли қўшиқни кўзингни юмиб эшитсанг маза қиласан, — деди қайфи ниҳоятда ошиб қолган йиғит. У кўзини юмди-ю, ухлади-қолди.

Ҳофиз бола «Онам дерман»ни ниҳоятда берилиб айтарди. Қўшиқ авжига чиққанда хотинлар бирдан уввос солиб йиғи бошладилар. Йиғи орасида «Жаннатмақоним онам» деган сўзлар қулоққа элас-элас чалиниб қоларди. Гўё хотинлар бўғзида куч билан ушлаб турган фарёд, алам-ситам бирдан ташқарига отилиб чиқаётган эди.

Пишиқиб кетган Анвар шошиб ташқарига чиқиб кетди.

Хонадон эгаси хофизни этагидан тортиб ичкарига олиб кирди. Учиб қолганлар алахсираб ҳар замонда бир «дў-ўст» деб юборишарди.

Уйқум келиб мудраяпман. Бир кеча-кундуз кўз юмай машина ҳайдаб келишнинг ўзи бўладими! Адҳамга, кетмасам бўлмайди, жон дўстим, менга жавоб олиб бер, деб ёлвордим.

Адҳам ичида гап ётмайдиган одам. Унга бир гап айтсанг, эртасига бошқа шаҳарда эшитасан.

— Мен бунга Ёзёвонда тегирмонда туйилган икки кило аччиқ қалампирни қатикқа қўшиб ичирганман. Ўлиб қолишига бир баҳя қолган. Майли, чарчаган экан, кетса кета қолсин, — деди.

Ана шу гапдан кейин Адҳамнинг шофёри мени мактаб боғига ташлаб қўйди. Йўлда у «Домла, кетиб жуда тўғри қилдингиз. Бу ерда жуда хунук иш бўлган. Нима бўлганини эртага биласиз», деган эди.

Боғ жимжит. Ўлмас маза қилиб ухлапти. Мен муд-

раб судралгандек бориб жойимни топдим-у, ётиб ухладим-колдим.

Шовқин-сурондан уйғониб кетдим. Кўзимни очиб карасам, кеча зиёфатга борган йигитларимизнинг ҳаммаси шу ерда. Йўлдош Сулаймон ўзини қўярга жой тополмай у ёқдан-бу ёққа юрар, қўлини ҳавода силкитиб, вой абла-х-е, вой сволоч-е, деб тинмай сўқинарди.

Кеча рубоб чалиб «булбул» бўлиб сайраган Қобилжон тамоман ўзини йўқотган, бирон нима дейишга тили айланмасди. Адхам ҳамон ўша-ўша Адхамлигича. Гўё хеч гап бўлмагандек юрипти.

— Мирзаабдулла аканинг гаплари ҳаммадан ҳам ошиб тушди... — дер эди Худойберди. — У хонадон эгасининг елкасига қоқиб, йигит киши ана шунақа ўғил бола бўлиши керак, деб уни чўпиллатиб ўпганига ўлайми. Устоз, сиз авлиё одам экансиз. Худо кўнглингизга солганмиди, билмайман. Вақтида кетиб, бу маломатлардан, бу қарғишлардан қутулиб қолдингиз.

— Дурустрок тушунтириб айтсанглар-чи. Ўзи нима гап, тинчликми? — деди хайрон бўлиб Ўлмас.

Худойберди бошини кўтарди.

— Шарманда бўлдик, устоз. Биронтамиз шу пайтгача эл олдида бунақа мўлзам бўлмаганмиз. Биз маишат қилиб маст-аласт бўлиб, кийкириб ўтирганимизда мезбоннинг онаси оламдан ўтган экан. Бу воқеани бизга билдирмаган. Марҳуманинг кизлари, келинлари, сингиллари кўзда ёш билан қозон бошида хизмат қилаётган эканлар. Ҳовлининг бир бурчида қийкирик, кулги, қўшиқ, бир бурчида кўзёши, фарёд, изтироб. Тонг отиб кетди. Мезбонга бу қувноқ, бу шодон базм учун раҳматлар айтиб чиқиб кетяпмиз. Шу пайт мезбон орқамиздан келиб, «волида-мизни бериб қўйдик, қайтиб кириб фотиҳа ўқиб кетсангизлар», деб колди. Ер ёрилмади-ю, ерга кириб кетмадик. Меҳмонларнинг ҳаммаси маст. Оёқда туролмайди. Жанозада маст бўлиб гандираклаб юриш жуда хунук бўлар экан. Баъзилар ўзини эплолмай қолган.

Худойберди ер чизиб ўтирган Қобилжонга қаради.

— Қобилжон бечора нима қилишини билмайди. Бутун қишлоқ аҳли жанозага кириб келяпти. Қобилжон қўлидаги рубобини қаёққа яширишини билмайди. Орқага қайтиб «базм» бўлган меҳмонхонага қўйиб чиқай, деса у ер йиғиштирилиб, фотиҳачиларга жой қилиб қўйилган. Энг одобсиз отарчи ҳофиз ҳам жанозага рубоб кўтариб келмайди. Қаергадир ташларб келади. Қобилжон ру-

бобини қаерга яширади? Шунча йил кадрдон бўлган, уни элга манзур хофиз қилган рубоб ҳозир қўлларини чаён бўлиб чақарди.

Мирзаабдулла ака мезбонни бағрига босиб:

— Ўғил боланинг ишини қилдингиз, дўстим. «Отананг ўлса ўлсин, ёри дўстинг ўлмасин» деган доно гапга юз фоиз амал қилдингиз, қойил. — У шундай деб мезбонни чўпиллатиб ўпа бошлади.

Шу пайтгача кафтларини бир-бирига ишқаб жимгина турган Анвар Эшонов гапга аралашди:

— Ўтиравериб пишиқиб кетдим. Ташқарига чиқиб дарахт панасига ўтдим. Мендан беш-олти метр нарида, электр нури аранг ёритиб турган жойда мезбонимиз бир хотин билан қаттиқ гаплашяпти.

— Ўзинг ўйласанг-чи, апа, қандоқ қилиб айтаман, қайси юз билан айтаман?

Сенда ҳам юз борми, ноинсоф. Кириб шундоқ-шундоқ бўлди, де. Тамом. Ё шу гапни ҳам айтолмайсанми? Ахир, уларни ҳам она тукқан-ку!

— Хотин кишилигингга борасан-да, апа.

— Агар сен айтмасанг, ҳозир ўзим кириб айтаман. Онагинамни тиригида хор қилганинг каммиди, энди...

Хотин бир силтаниб меҳмонхона томон интилди. Мезбонимиз унинг йўлини тўсди.

— Шунақами, бўпти. Меҳмонларинг билан қўшмозор бўл. Поччангни мошинаси билан онагинамни «Тағоб»га олиб кетаман. «Тағоб»лилар нега майитни баққа олиб келдинг, деса, уруғимиздан биттаси хез чиқиб қолди. Зарқонида бош кўтаролмай қолдим, дейман. Жанозани ҳам, бошқа маросимларини ҳам шу ерда ўтказаман, дейман.

— Оғзингга қараб гапир, апа! Уриб жағингни айириб ташлайман.

— Қўлингдан келадиган ишдан гапир, бу ишни эркак одам қилади.

Хотинлар келиб «Апа»ни судрагандек қилиб олиб кетишди...

Қайтиб ичкарига кирдим. Базм авжида. Орқама-орқа кирган мезбон қўлини кўксига қўйиб, «Хуш кўрдик, азиз меҳмонлар», деб илжайди.

(Бўлиб ўтган кўнгилсиз воқеадан эл олдида хижолат чекмасинлар, деб қишлоқ ҳамда уй эгасининг номини пича ўзгартириб қўйдим.)

Муаллимлар ҳам бирин-кетин кириб кела бошланди.

— Яхши ётиб турдингларми, ammo биз роса маза килдик. Таваккалжоннинг қўшиқларидан сел бўлиб оқдик.

Ухлаётганимда шамол қаердандир Таваккалнинг овозини элас-элас олиб келаётган эди.

Ўша тўйга борган муаллим тассуротларини оқизмай-томизмай гапира бошлади:

— Эсинларда борми, «Янги матчо» тепасида самолёт тоққа урилиб қулаганди. Ўшанда «Найман-бўстон»лик бир отахоннинг кизи билан куёви ҳам ҳалок бўлганди. Уларнинг тоғ орасида музлаб қолган жасадини лўм билан қўчириб, вертолетда олиб келишганди. Улардан уч яшар ўғил бола етим қолган экан. Боланинг бўйи чўзилиб, овози дўриллаб қопти ҳамки, чолнинг қўли қисқалик килиб, халигача суннат килдиролмаган экан. Ижроқўм бобонинг ўзи бош бўлиб тўй бошлаб юборибди. Таваккал Кодировни тўйга чакиртирипти.

Бир тўй бўлди, бунақа тўйни ҳали кўрмаган эдим. Бозорқўмлар, бензинчилар, бош ошпазлар, қассоблар, кадобпазлар — бир томонда қолхоз қассирлари, совхоз бухгалтерлари, оморчилари — бир томонда. Ана пул кистиришу мана пул кистириш. Хофизнинг олдида нонсават қўйдилар. Кетма-кет саватга пул ташлаб туришибди.

Таваккал ўн бешта ашулани кетма-кет тўхтамай айтиб, рубобини микрофончи шеригига берди-да, саватдаги пулларни тўй эгасининг этагига тўқди.

— Мана шу пуллар сизга менинг тўянам, отахон. Рози бўлсангиз, битта ўн сўмликни ният қилиб оламан. Мен ҳам сизнинг ёшингизга етай...

Чол йиғлаб юборди. Кўзи тўла ёш билан: «Болачақангнинг роҳатини кўр, мартабанг бундан ҳам улуғ бўлсин», деб дуо қилди.

Таваккалнинг бу одатини мен ҳам билардим. Бечора-ҳол одамларнинг амал-тақал қилиб ўтказаетган тўйларида хизмат қилиб, тушган пулларни олиб кетмай тўй эгасига ташлаб кетишидан хабарим бор эди.

Атиги йигирма тўрт соат, яъни бир кеча-кундузда ўзи ҳам, тақдир ҳам, қиёфаси ҳам бир-бирига ўхшамаган, «Дунёни бо умид» деб чумолидек меҳнат қилса ҳам қосаси оқармаган — омади келмай тақдирга тан бериб яшаётган бечораларни, иккинчи томонда иши юришиб ўзини йўқотган, дунёни пул ушлаб турипти деб жиндек амали бор одам олдида эмаклаб юришга тайёр насткашларни ҳам кўрдик.

Шу бир кеча-кундузда, яъни йигирма тўрт соат мобайнида бири шодликка тўла, бири ғам-андухга ботган воқеаларнинг шоҳиди бўлдик.

Қани эди уйда ўтириб, қаламни сўриб, воқеаларни ҳам, одамларни ҳам тўқиб чиқазадиган ёзувчиларимиз юрт кезса, хилма-хил тақдирли кишиларга рўбарў келса, дехқоннинг далада ҳазон ёқиб қайнатган тутун иси келадиган қумфон чойидан ҳўплаб суҳбат курса, балки ўзи ҳам енгил тортармиди, ёзганлари ишонарли чиқармиди, деб ўйлайман.

Бир кеча-кундуз. Атиги йигирма тўрт соат.

Соф, ҳар қандай сунъийликни бағрига сиғдирмаган умримнинг унутилмас яхлит бир парчаси, бир кеча-кундуз, сенга таъзимлар қиламан!

Юрган дарё, ўтирган бўйра, дейдилар.

* * *

Анвар Эшонов «Колхозлар тарихи институти»дан Қува колхозининг раиси Шербўтаевга хат олиб келган экан. Раис билан учрашиш учун «Бекат»га кетар экан, «Бугун келолмасам хавотир олманглар, эрталаб етиб келаман», деди.

Мусажон Шербўтаев республикада таниқли одам. Унинг колхози илғор хўжаликлар қатори қурултойларда, пленумларда тилга олинарди. Ўзи ҳам жуда дилбар, суҳбати ширин инсон.

Эртасига эрталаб етиб келган Анвар қилган ишларини, раис билан қурган суҳбатларини оқизмай-томизмай айта бошлади.

У икки соатдан ортиқ Шербўтаев билан гаплашиб, уч соат ўтириб ёзганларини раиснинг машинасида Фарғонага — вилоят газетасига олиб борган, редакция машинисткасига икки соатдан ортиқ диктовка қилиб ёздирган.

— Машинистка опа жуда тезкор экан. Мен айтиб турибман, у ёзиб ташлаяпти. Чумоли изига ўхшаган қўлёзмамни эплаб ўқигунимча, ҳа қани, буёғини айтинг, деб кутиб қолади. Икки соатга қолдирмай йигирма бет материални шатирлатиб босиб ташлади. Қуни билан хатга тикилган кўзларим жимирлаб кетяпти. Энди қандок қилиб Қувага бораман, раисга телефон қилиш қийин. Шаҳарлараро телефон станция оркалигина Қува билан гаплашиш мумкин, деб ўйлаб турганимда, сизни телефонга чақиряпти, деб қолишди. Бориб трубкани ол-

сам, раис. Машина қачон борсин, деб сўраяпти. Унга машинистка ҳақини ҳам бериб юборсангиз яхши бўларди, деб айтдим.

Кўчирилган саҳифаларни редакция котиби пешма-пеш ўқиб, яхши, тиник чикмаган ҳарфларни тузатиб бораётган эди. Ўзим ҳам синчиклаб ўқиб, қайтарик сўзларни тузатдим.

Биринчи саҳифанинг энг тепасида шундай сўзлар бор:

«Колхозлар тарихи институти» йўлланмаси билан.

«Нурга интилганлар»

Мухаррир ҳам диққат билан ўқиб чикди. «Бугунги сонга туширилсин», деб имзо чекди. Масъул котиб жиндек ғашлик қилгандек бўлди.

— Газета деярли босишга тайёр бўлиб қолган эди-ку.

— Шу сонга берасан. Учинчи саҳифага. «Афанди латифалари»ни олиб ташла. «Лофлар»га бало борми? Бу бачкана миниатюраларни қайси аҳмоқ ёзган?

Шундай қилиб, мақоланинг ярми бугун «Давоми келгуси сонда» деб босиладиган бўлди. Босмахонада линотипчилар аллақачон теришни бошлаб юборган эдилар.

Мухаррир, эртага Йўлдошали газета билан иккала саҳифа учун қалам ҳақини сизга обориб беради, деб менга раҳматлар айтиб кузатди.

«Бекат»га келиб ёзганларимни раисга ўқиб бердим. Жуда маъкул бўлди.

— Тошкентда раисларнинг икки ойлик малака ошириш курсида ўқиганимизда Отабой Эшонов деган академик бизга «Конституция ва фукаролик ҳуқуқлари» деган мавзуда уч-тўрт марта маъруза қилган эди. Сиз шу одамнинг ўфиллари эмасмисиз, ўхшаб кетяпсиз, — деб сўради.

— Қаттиқ чарчаган эдим, нима деб жавоб берганимни билмайман. Шошиб овқат едиму ётиб ухлаб қолдим. Уйғонсам, тонг отиб, офтоб чарақлаб турибди. Раис йўк. Қаёққадир кетибди. Иш тиғиз пайт, дала айлангани кетган бўлиши керак. Кўчага чикиб эрталабки хавода айла-ниб юрган эдим, раис қўлида бир даста бугунги газета билан машинадан тушди. У хурсанд. Газетанинг бутун бир саҳифасини эгаллаган. «Нурга интилганлар»ни кўрса-тиб, тагига «давоми келгуси сонда» деб ёзиб қўйипти. Қойил, чапдаст ёзувчи экансиз, деб елкамга қоқиб қўйди.

Девона феъл Анвар ўзини гўлликка солиб, бирга келган дўстларини «қуйдириш» учун газетанинг мақола босилган саҳифасини очиб, устига йигирмата ўн сўмлик-

ни териб чиқди. Охирига, «Давоми Йўлдошалининг чўнтагида» деб ёзилган қоғозни ҳам қистириб қўйди.

* * *

Хорунбой Эрматов район котиби. Ўтган йили Қахрамонлик унвонига сазовор бўлиб, «Олтин юлдуз» таққан фарғоналикларнинг бири. Ўзи жуда шинаванда одам. Санъат-адабиёт ахлларини бошига кўтаради. Келганимизни эшитиб Адҳамга, меҳнатқашларимиз билан бир учрашув қилсак, қандоқ бўларкин, деган экан. Эртага ўша ёққа борадиган бўлдик.

Ўлмас билан икковимиз Анваржон етовидида катта йўл ёқасидаги ҳовлилардан бир-иккитасини кўргани йўлга чиқдик. Ўлмас ёзмокчи бўлган қисса иштирокчиларидан иккитасига ҳовли кўришимиз керак. Биз танлайдиган ҳовлилар ўта замонавий ҳам, жуда эскича ҳам бўлмаслиги керак. Худди шу кунларнинг одамлари яшайдиган оддий, лекин бир қараганда ҳовли эгасининг кимлигини «айтиб» турадиган покиза, файзли, рўзғор буюмлари ҳам ортиқча зийнатли бўлмасин. Тўғри, бунақасини дарров тополмайсан. Кам-кўстлари ҳам бўлади. Халқда «Қозончида ихтиёр — қайдин қулоқ чиқарса» деган нақл бор, қолган-қутганини ёзувчининг ўзи қўшиб-чатиб олади.

Биринчи кирган ҳовлимиз жуда ивирсик, ҳар ер-ҳар ерда гўнг уқлиб ётибди. Ўн бештача товук уларни тинмай титкилаб, ҳаммаёққа сочиб ташлаган.

Иккинчи ҳовли аввалгисидан ҳам баттар. Икки азамат йигит ҳамма нарсани унутиб шахмат суришяпти. Шундоқ ёнгиналарида кир юваётган хотин ариққа мағзава тўкар экан:

— Камиссиямисизлар? — деб сўради. — Газ йўк, раисларникида бор, бизникида йўк.

У липпа урилган этагини ҳам туширмай, «Шуни дафтарга ёзиб қўйинглар», деди.

Чиқиб кетдик. Хотин орқамиздан жавраганча қолди.

— Бошқалари ҳам шунақамикан? — деди Ўлмас Анваржонга қараб.

— Йўғ-е, — деди у, — жуда покиза, файзли ҳовлилар ҳам кўп. Қани, кўраверайлик-чи.

Кетма-кет саккизта ҳовли кўрдик, газчилар план қилгани келишган деб ўйлаб, хотин-халаж орқамиздан эргашиб юрибди.

Кўрганларимиздан иккитаси худди биз кидирган ҳовли

эди. У саранжом-саришта, файзлигина, озода эди. Узум новдалари баланд валишга чиройли қилиб таралган. Ғўра тугиб қолган «пошшойи» ўриги шохида иккита бедана ковок илиб қўйилган. Устига тўқ яшил мато ёпилган кафас титраётгандек кимирлаб турипти. Ундан ҳар замонда бедана чўкиб ташлаган тарик тўкилади. Шифер томда қўлбола антенна. Шифтига ҳафсала билан нақш чекилган айвонда, устига баҳмал ёлиб қўйилган, қўлда ҳам, оёқда ҳам, электр қувватида ҳам ишлатса бўлади-ган тикув машинаси. Ҳовли ўртасидаги сўрида офтобда кўпчисин, деб оҳорли атлас кўрпанинг астар томони ёйиб қўйилган.

— Гулчехранинг ховлиси, — деди Ўлмас ўзидан-ўзи.

Гулчехра ким, деб ҳеч ким сўрамади. Шу топда Ўлмас ўзи хаёлан яратаётган қисса иштирокчисини тасаввур қилаётганини сезиб турардик.

Ўлмаснинг чехраси ёришди. «Пошшойи» шохига илиб қўйилган тўрқовок тагига қўлини тутди. Кафтига бир-икки томчи сув тушди.

Иккита ховлидан кейин яна битта шунақа файзли, озода, саранжом-саришта ховлига кирдик. Ошхона деворида кўёни қулаб кетаётган бўри сувратига кўзимиз тушди. Суврат тагига «Ну, погоди!» деб ёзиб қўйилган, ховли этагида пуштасига саримсоқ пиёз қадалган қулупнай ариғига галифе шим кийган ўрта яшар бир киши сув очяпти.

Чилонжийда тагида дўнг пешонасидан осилиб тушган куюк, узун толалар кўзларини бутунлай тўсиб қўйган оппоқ бир кучук бола ёнига яқин келган мусичага ғашлик қилиб акиллаяпти. Кичикрок олхўри кокисидек копқора тумшуғи бўлмаса уни бир ховуч пахта деб ўйлаш мумкин эди.

У олд оёқлари билан каттакон елим халтани босиб кўриқлаяпти. Халтада қўл насоси, тўрт бешта ёнғок, юрмай қолган эски ёнсоат, велосипед кўнғироғи, милтиқдан чиқазиб ташланган гилзалар, шоколад зар қоғозлари, ичига нўхат солинган тунука ҳуштак ҳамда бир синик кўзойнак бор.

У ёнидан ким ўтса кўриқлаётган «ҳазина»сини қизғаниб ириллайди. Бизни кўриб жон-жаҳди билан акиллади. Ўз овозидан ўзи чўчиб елим халтани тишлаб судраганча уй орқасига ўтиб кетди. Гўё бир ховуч оппоқ жунни шамол учуриб кетгандек бўлди.

Қулупнайга сув очган киши лой бўлиб кетган кали-

шини ечиб ариқда оёғини ювар экан, ховли ўртасида тўнтарилиб ётган бир пой шиппагига қаради.

— Ҳа, ярамас, — деди у ҳадиксираб турган кучукчага. — Шундан бошқа эрмагинг йўқми? Ҳали қараб тур...

— Бу Абдулланинг тоғаси, — деди Ўлмас пичирлаб.

Офтобрў томонидаги кенг айвон шифтида худди бояги айвон шифтига чекилган нақш. Икковини ҳам битта нақш қолди чеккан бўлса керак, деб ўйладик. Айвон ўртасидаги каттакон стол устида орқа қопқоғи очилган «Рекорд» телевизори. Афтидан, уста керакли лампочка топиб келиш учун ҳозиргина чиқиб кетганга ўхшарди.

Абдулланинг «тоға»си ювилган оёғининг биттасида шиппак билан сакраб-сакраб, тўнтарилиб ётган бир пой шиппак тепасига келди. Энгашиб, қийналиб оёғига илар экан, муюлишда унга гунохкорона қараб турган кучукчага «сен» ярамасни лўлининг лайчасига уйлаб қўйганим бўлсин, ана ўшанда «келин»нинг орқасида хуржунини тишингда кўтариб, лўкиллаб юрганингни томоша қиламан дея қолди.

Кучукча асабий бир алпозда югуриб бориб бир оёғини кўтарганча тизиллатиб девор тагини хўллаб, хотиржам қайтиб келди.

Ховлидан чиқиб кетарканмиз, кучукча орқамиздан остонагача акиллаб келди. Анваржон унга таҳдид қилиб, икки марта депсиниб ер тепинган эди, вангиллаб қочиб қолди.

— Бўлди, — деди Ўлмас, — менинг ишим битди. Қолгани «қозончининг қўлида».

Эрталабдан бери ўзимни лоҳас сезяпман. Бутун вужудим қақшаб оғрияпти.

— Ўлмас, — дедим зорланиб. — Машинани минолмайдиганга ўхшайман. Энди то Тошкентга етгунимизча машина сеники.

Ётоқ жойимизга келганимизда Анваржон медпункт навбатчиси, фельдшер чолни бошлаб келди. У ёқ-бу ёғимни текшириб, юрагим уришини эшитиб, хароратимни ўлчаб кўрди.

— Иситмангиз анча баланд, тинчроқ жойда ётиб, укол олиб, бир кунгина даволансангиз отдек бўлиб кетасиз, — деди кекса фельдшер, у айтган «тинчроқ жой» атлас комбинатининг сихаттоҳи эди.

Ўша ерда ётибман. Иситмам тушган. Лекин кўзимни уйку босиб, ўрнимдан турсам гандираклаб кетяпман.

— Чарчабсиз, каттик чарчабсиз, оқсоқол. Тўйиб бир

ухласангиз, дард кўрмагандек бўлиб кетасиз, — деди даволовчи шифокор.

Қанча ухлаганимни билмайман. Кўзимни очсам, теппамда Умарали турипти.

— Бунақа қилингангиз йўқ эди-ку, — деди Умарали юпатувчи қандайдир бир оҳангда.

Очик кўнгил, бировга тирноқча ҳам озор бермайдиган, оғзидан бирон ожўя сўз чикмаган, ўта одобли, маданиятли бу олим йиғитни қаттиқ ҳурмат қилардим. Ёзганларимнинг биринчи ўқувчиси, биринчи баҳоловчиси ҳам шу эди. Агар бирон асарим китобхон оғзига тушса, илиқ-иссиқ гаплар бўлса мендан олдин у севиниб кетарди.

Уни кўриб чехрам ёришгандек бўлди. «Одам тафтини одам олади» деганлари шу бўлса керак-да.

Водий сафарларимизда у албатта бирга бўларди. Эркин Воҳидов, Ўткир Ҳошимов хизмат тақозоси билан бу галги сафарга чиқолмадилар. Умарали эса университетнинг сиртки талабаларидан имтиҳон оляпти.

— Сизлар кетдингизлару мен бечора стим боладек мунгайиб қолавердим. Сиртки талабаларимга, хордиқ кунни ҳам имтиҳон олмоқчиман деганимда севиниб кетишди. Тошкентда бир кун бекор юришдан қутулдилар. Водиллик талабамнинг «Жигули»сига ўтириб баққа келавердим.

Умаралининг қизиқ одатлари бўларди. Ювуқсиз, ир-кит одам билан кўришиб қолса, меҳмонхонага югуриб бориб чўмилиб келарди. Ўпишиб кўришадиганлардан қочиб юрарди. Тирноғи ўсиб кетган одам чой узатса олмасди. Пешонаси-бўйини терлаб, хадеб дастрўмолини шилта қилиб ўтирадиган одам ёнидан туриб ҳовлига чиқиб кетар, қайтишда бошқа одам ёнига келиб ўтирарди.

— Сизни менга худо етказди. Эртага Қува марказида Ўлмаснинг «Севгим — севгилим» қиссаси муҳокамаси бўлади. Мен бу аҳволдаман. Муҳокамани ўзингиз ўтказиб берасиз, — дедим унга ялингандек. Индинга Хорунбой ака ёзувчи меҳмонларни бедана овига олиб чиқмоқчи. Тоза хавода маза қилиб, бир айланиб келасиз.

Биламан. Умарали бедана овига бормади. Ўқ еб типирчилаб жон бераётган беданаларни кўришга юраги дош беролмайди.

У болалик пайтларида уйда қўй сўймоқчи бўлсалар, уни қариндошлариникига жўнатиб юборардилар. Кўрса мутлақо гўшт емай қўяди, деб шундай қилардилар. То у

келгунча терисию калла-почасигача кўз тушмайдиган жойга яшириб кўярдилар.

Шунақа инжик одамларнинг хотинига осон тутиб бўлмайди. Кунига неча марталаб дастрўмолу кийим-бош алмаштирадиганларнинг хотини кир ювишдан бўшамайди. Унинг хотинидан, келин, тирикчилик қалай, деб сўрайман.

— Дорилфунунга кўшилигимиз ҳам бошимизга бало бўлди. Ликка-ликка кириб келаверадилар. Битта бефахм мен билан кучоклашиб кўришди, деб чўмилиб кийим алмаштириб чиқиб кетадилар, сал вақт ўтмай, қўли терлайдиган биттаси кўришиб кафтимни жикка шилта қилиб юборди, деб яна ювингани келадилар. Дорилфунундан оладиган маошлари фақат совунга етади. Газета-журналлардан, радиодан, телевизорлардан оладиган қалам ҳақларини нон пули қилиб ўтирибман.

Келин тагдор гапни тушунадиган бешариқликлардан эди.

Умарали билан анча гаплашиб ўтирдик. Рухим енгил тортгандек бўлди. У эртага албатта «Севгим — севгим» учрашувини ўзи ўтказишга сўз бериб чиқиб кетди.

Бош шифокор ҳам гапни топиб-топиб гапирадиган серҳазил киши экан.

— Жуда эрка касал чиқиб қолдингиз. Серкаламбир аччиқ шўрва ичиб, ўралиб ётса тузалиб кетадиган нарсаку, бу. Бугун ётиб бир ухланг, эртага ҳайдаласиз. Кўряпсизми, сиздан бошқа битта ҳам «бемор» йўқ. Бир ўзингизга қозон-чўмич, идиш-товоқ қилиб шунча одамни овра қилиб ўтирибмиз.

Дарҳақиқат, бу шифохонада мендан бошқа битта ҳам даволанувчи йўқ эди. Билишимча, ҳамширалар, фельдшерлар, шифокорлар ёрдамчи хўжаликка у-бу экиш, экилганларининг тагини чопиш, суғориш учун боришлари керак. Мени ташлаб кетишолмаяпти. Инсоф ҳам керак, дедим ўзимга ўзим.

Эрталаб соат ўн бирларда бош шифокорнинг ўзи мени «тез ёрдам» машинасида учрашув бўлаётган жойга олиб борди. Машинага жавоб бериб юборди-да, ўзи қолди.

— Мана, эрка касалларингни олиб келдим. Отнинг белига мушт урса умуртқасини синдирадиган одам ўзини касалга солиб ўтирипти-я?

Учрашув энди бошланаман деб турган экан.

Ажаб, учрашув қатнашчилари асосан хотин-қизлар

эди. Онда-сонда ўғил болалар ҳам кўриниб қоларди. Учрашувда негадир эркак муаллимлар кам эди.

Адабиёт муаллимларининг ҳаммаси шу ерда.

Умарали меҳмон ёзувчиларни бир-бир таништириб, учрашувни бошлади. Маслаҳат билан учрашув савол-жавоб йўсинида ўтадиган бўлди.

Кўринишидан шаддодлиги билиниб турган бир қиз ўрнидан турди. У оғзидаги қоплама тилла тишни яқинда қўйдирган бўлса керак, бўлар-бўлмасга оғзини катта очиб қуларди. Кулиб бўлгандан кейин ҳам оғзи очиқлигича қоларди. Унинг офтоб уриб қорайган юзи, шамолда ёрилиб, қалинлашиб кетган лабларни орасида тилла тиши чакнаётганга ўхшарди.

— Хурматли Ўлмас акамиз битта саволимга жавоб берсалар... — У кўлидаги «Севгим — севгилим» китобини баланд кўтариб кўрсатди. — Бу китобни эшикдаги аячамиз ўқиганларми?

Ўлмас, ҳа, ўқиган, деб жавоб қилди.

— Хеч нарса демадиларми?

— Китоб менга ёқди, табриклайман, деди.

Савол берган қиз ёқасини ушлади.

— Ё тавба! Индамадиларми, а?

— Бир нима дейиши керакмиди? — деди хайрон бўлиб Ўлмас.

— Тошкент аёлларининг ҳаммаси шунақами ё битта сизники шунақа чиқиб қолганми?

— Гапларингизга тушунмаяпман, синглим. Тушунадиган қилиб гапиринг.

— «Яккачинор»га келиб Ойнопук деган қизга ошиқибекарор бўлганини, шу қизни деб «Яккачинор»да бир умр қолиб кетишга аҳд қилганини китоб қилиб ёзиб, ўз хотинига ўқиб берса, янгачамиз уни ўпиб табрикласа, ия, бу қанақаси бўлди. Ё тошкентлик аёлларда рашк йўқми? Тушунмадим, сира тушунмадим.

Бу шаддод қизнинг исми Гапура, дугоналари Гупра деб аташар экан...

Ўлмас нима деб жавоб қилишни ўйлаб анча жим туриб қолди. Бу ҳолатни қизлар ўзларича тушуниб ёзувчини жавоб тополмаганга йўйдилар.

Шундоқ катта, шундоқ машҳур ёзувчини «мот» қилган Гупра тантана қиларди.

Қизлар елпиниб ўтирган «Севгим — севгилим» китобини қўлтиққа қисиб қарсақ чала бошладилар. Ўлмас уларга қараб бир чиройли жилмайиб турибди. Қизлар

қўлтиққа қисилган китобни олиб яна елпина бошладилар. Ҳаммаёқни иссиққина «қиз хиди» тутиб кетди. Китоб саҳифаларидан эсаётган Ойпопукнинг иси шу хидларга омухта бўлгандек эди.

«Оқсоқол» қўлини қўтариб ғовурни босди. У колхоз раисининг маданий ишлар бўйича биринчи ўринбосари, шаддодлиги учун уни «оқсоқол» дердилар. Ҳамон оғзини очиб турган қизга қаради.

— Китобни дурустрок ўқимабсан, каллаварам. Бошланишидаёқ кўрга ҳасса қилиб ёзиб қўйган-ку! Қариб қолган отаси болалигидаёқ онадан етим қолган ёлғиз ўғлини қийинчилик кўрсин, мустақил яшашга ўргансин, ўзига фойда бўлади, деб институтни битириши биланок «Яккачинор»га жўнатиб юборган. Билдингми? Шундан маълумки, у ҳали уйланмаган, рўзғор қилмаган. Сен бўлсанг хотинингга ўқиб бердингми, у нима деди, тошкентликлар рашк қилишни биладиларми, деб валдираясан. Билиб қўйларинг, Умарбеков ака биравга ем бўладиган ёзувчилардан эмас, Абдулла Қаҳҳор ака айтганларидек, Умарбеков эртага қичишадиган жойини бугун кашлаб кўядиганлардан. Мамаданалик қилиб ҳар балони гапираверасанми? Эси йўқ.

— «Оқсоқол» мен сизга нима ёмонлик қилдим? Нега мунча ғазаблайверасиз?

— Бўлди, ўтир жойингга! — деди «оқсоқол» буйрук охангида.

— Ҳали айтадиган гапларим кўп, — қизнинг оғзи яна очик қолди.

— Оббо, ҳеч гапинг тамом бўлмас экан-да. Ичинг саволга тўлиб кетган экан. Қани, вақтни олмай, тез-тез гапир.

— Ёзувчилар нима учун шафқатсиз, раҳмсиз, қаҳри қаттиқ бўладилар? — деди жиддий туриб...

Бу гапдан кейин ўтирганлар бирдан унга қизиқиб қарадилар.

— Китобларни охиригача ўқимай қўя қолсам, дейман. Агар ўқисам, азага боргандек эзилиб кетаман. Қайси китобни ўқисам меҳрим тушган, кадрдон бўлиб қолган «қаҳрамон» ўлиб қолади. «Ўткан кунлар»даги Қумушбиби нима бўлди? Уни ким ўлдирди? Албатта, ёзувчи ўлдирган. Кечаси «Ўткан кунлар»ни ўқиб ётиб охирига келиб қолган эдим. Ўлган жойига келганда чидамай дод деб ховлига чиқиб кетибман. Уйғониб кетган бўвим, болам китоб ўқийверса телба бўлиб қолади, деб уни то-

пиб бўлмайдиган жойга беркииб ташлади. Барибир китоб ёд бўлиб кетган... «Бой ила хизматчи»даги Жамилани, «Қутлуғ кон»даги Йўлчини рохат кўрмай ўлиб кетганига сира чидамайман. Йиғлайвериб, ковокларим ёнғок пўчоғидек бўлиб шишиб кетди. Мана шу «Севгим — севгилим»даги Ойпопукни ҳам ёзувчи ўлдирди. «Уфк»даги Жаннат хола ёлғиз ўглининг гамида тўқайда, каминлар орасида, ботқоқда фарёд уриб оламдан кўз юмади. «Кеча ва кундуз»да ўрисча билмайдиган Зебихон суд қилнииб Сибирга хайдаб кетилади. Телба бўлиб колган опасини занжирга солиб Эшоннинг уйида калтаклайдилар. Унинг шеър тўқиб айтган фарёдига одам боласи чидаёлмайди.

*Зеби, Зеби Зебона,
Мен кўйингда девона,
Заҳар қилиб ошингни,
Пирим еди бошингни.
Зеби, Зеби Зебарим,
Қайда қолдинг, дилбарим...*

— «Кеча ва кундуз»ни қасрдан топиб ўқидинг? — деди оқсоқол.

— Топтим-да, Ёзёвонимизда тўққизта одамда бу китобнинг қўлда кўчирилган нусхаси бор. Шулардан биттасини ўқидим-да!

— Ёзувчи китобни бошламасдан олдинок ким ўлади, ким қолади, белгилаб олади. «Олтин девор» билан «Келинлар кўзғолони»ни ўқинг. Уларда битта ҳам одам ўлмайди. Уларда ҳамма «Аршин мол олон»дагиларга ўхшаб мурод-мақсадларига етадилар. Шундай қилса бўлар экан-ку!

Умарали унинг бу гапларига қулоқ солиб ўтирар экан, китоблар тўғрисида болаларча чиқазган хулосаларини ўйларди. Қизгина ишлаб туриб кечки мактабни «олтин медал» билан тугатибди. Адабиётнинг қонун-қоидаларини мутлақо билмайди. Буни унга тушунтирадиган одамнинг ўзи йўқ. Ўзича тўғри-нотўғри хулосалар чиқариб юрипти. У жон-жаҳди билан китобга ёпишиб олган. Қува тарафларда унчалик кўп ўқийдиган китоб «жинниси» йўқ, деса бўлади. Қани энди унга бир раҳнамо топилса, Тошкентга ўқишга юборса. У дорилфунуида устозлардан сабоқ олса, яхшигина ўз сўзли адабиётшунос чиқармиди.

Хозиргина «Оқсоқол»дан эшитадиганини эшитиб дили вайрон бўлган Гупра ковок-думоғини осилтириб ўтирарди. Умарали ёнида ўтирган Қуванинг котиби Эрматовга

шу фикрини айтган эди, у ўйлашиб қолди. Юзларини офтоб қорайтириб сополга ўхшатиб қўйган, қир шамоли лабларини пўрсилдоқ қилиб ташлаган бу кишлоқ қизининг бир кун келиб катта олим бўлиб кетишини сира кўз олдига келтиролмасди.

— Аввал менга айтинг, шу кишлоқ қиздан олим чиқадики?

— Чикқанда қандок. Катта олимларнинг кўпчилиги кишлоқдан чиққан. Бу қиз «Ўн йилликда» олган сабоғи билан ўзини билафон санаб, ҳар балоларни валдираб юрипти. Тошкентга борса эси кириб қолади.

— Агар шундок бўлса ҳар қанча харажат бўлса Қуванинг бўйнида.

— Ҳеч қанақа харажат бўлмайди. Дорилфунунга кирувчи кишлоқ болаларига имтиёз берилади. Ундан ташқари бу қиз кечки ўн йилликни «Олтин медал» билан битирган. Битта имтиҳон билан ўтиб кетади. Қолаверса Ўлмасбек билан иккавимиз қараб турмасмиз.

Гупра «Оқсоқол»га нима, арпангизни хом ўриб қўйиппанми! деб ҳурпайиб ўтирарди. Эрматов уни имлаб ёнига чақирди. «Оббо, энди райком бовадан ҳам гап эшитаман шекилли», деб ҳадиксираб олдига борди.

— Ўтир, — деди Эрматов худди ўз қизига айтаётгандек. — Тошкентга ўқишга юборсак борасанми?

— Бораман, — деди Гупра ҳеч иккиланмай.

Гупралар оиласи Қашқадарёнинг Нишон районида қўчиб келган. Отаси трактор кетида пахтага дори сепиб юриб ўпкасини хаста қилиб қўйган экан. Бу оила водийга тоза ҳаво истаб келиб қолган эди. Ўша кезларда Марказий Фарғона чўлларини ўзлаштириш жадал кетаётган эди. Шу баҳона бўлиб улар Ёзёвон фуқароси бўлиб қолган эдилар. Ота болаларини етим қолдириб оламдан ўтиб кетди.

— Рўзғорга қарашадиган сендан бошқа яна ким бор?

— Иккита акам бор. Биртаси Қўқонга қатнайдиган автобусда ҳайдовчи. Биртаси маиший хизмат комбинатида райкомларга, исполкомларга зўр костюмлар тикади...

— Ия, Аликул «портной»нинг синглицимисан? У жуда кўп пул топадиган бойвочча йигит. Сенга ёрдам қилиб кундузги мактабга ўтқизмаган экан-да.

— Қўйинг, миннатли иш курсин. Дадам ўлгандан кейин бундан буёқ ўз қунимни ўзим кўраман, деб аҳд қилиб қўйганман.

— Ундай дема, жигар ахир, мен айтаман, сенга Тошкентда кийиб юришинг учун бош-оёқ кийим тикиб беради.

— Бу гапни унга айтишнинг фойдаси йўқ. Медалимни бувим дадам раҳматлининг орден-медаллари билан сандикда сақларди. Ноинсоф акам бувимни алдаб, медалимни олиб, хотинига тиш ясатиб берипти. Қилдим тўполонни, қилдим тўполонни. Бу медал қийналиб ишлаб, қийналиб ўқиган пайтларимдан хотира бўлиб турсин, дегандим. Сиз, аканг сенга Тошкентда кийишингга бош-оёқ кийим тикиб беради, деяпсиз. Агар акам бировга текинга бирта тугма кадаб берса, ўша куни жони чиқиб кетади. Бувим келин бўлиб тушганда, катта ачам «юз очди» куни «қўрмана»га тилла тўғноғич берган экан. Шунини сандикдан олиб менга берди.

— Хафа бўлма, болам, бу сапсем тилла. Янгачаннинг қопламасига жез аралашган, — деб мени юпатмоқчи бўлди.

Тўғноғични бир пас томоша қилиб, кейин уни бувимга қайтиб бердим. Бу тўғноғич бувимга қайнопасидан эсдалик. Қандоқ қилиб уни сира унутилмас бахтиёр кунини эслатадиган, эллик беш йиллик хотирасидан маҳрум қиламан.

Бу ишимдан бувим бечора андак кўз ёши қилиб олди. Марғилонда зўр тиш техниги бор, деб эшитган эдим. Ўшанга уч кун қатнаб росмона тиллодан қоплама қўйдириб келдим.

Унинг хикоясини берилиб эшитган «Райком бова»:

— Медали бўлмаса ҳамма имтихонлардан ўтиши керак бўлади-ку, — деди афсусланиб.

— Медални оборини шарт эмас. Хужжати бўлса бас. Медал эсдалик учун уйда сақлашга берилган, — деб тушунтирди Умарали.

— Беш йилдан бери топган пулларимнинг ярмидан кўпини кассага қўярдим. Пул устига пул туғиб ётибди. Бирта апачам сартарошга шогирд тушиб юрган тожик бала билан Душанбегга қочиб кеткан. Бирта янгачам болалар боқчасида мураббий. Яна бирта янгачам яқинда «Жижиллаган». Яъний бўшанган. Ҳозир эшикда жижи бокиб ўтирипти. Бувим парранда фермасида ишлаб ойлик ўрнига тухум билан пати юлинган товук олади. Лозимадаларини шунақа қилиб эплаб юрипти. Райком бова, агар бувим ўқиш қочиб кетмайди, аввал уни эрга бераман, деса, айтиб қўйинг, апамга ўхшаб қочаман-кетаман.

Эрматов: «Бу киз «бало»га ўхшайди. Тегирмонга тушса бутун чиқадиганлардан экан. Болалигиданоқ мустақил яшашга, биравга қарам бўлмасликка ўрганган. Бунакалар интилган ниятига етмагунча тинчимайди, деб», қатъий ишонди.

Ғупра бир дунё қувонч билан жойига бориб ўтирди. Аммо «Оқсоқол» яна эски гапни бошлади.

— Олдиндан оққан сувнинг кадри йўқ, деб шуни айтадилар-да. Ойбеғу Ғафур Ғуломларнинг биттаси Абдулла Қаххор ака ўзимизга ҳамқишлоқ. У кишининг ҳамма китобларини мазза қилиб ўқиганман. Ғупра қизнинг гапида пича жон бор. Ҳамқишлоғимизнинг китобларини ўқиган одамнинг яшагиси келаверади. Бир куни келиб мен ҳам ўламан-ку, деган ўй калласига келмайди. «Мингбиржон» деган асарини ўқиганмисиз? Ўқимаган бўлсанглар албатта топиб ўқинглар.

Ана ўлади, мана ўлади деб кутишадиган бемор эшикдан олиб кирилган ўз тобутини деразадан кўрган, айвонда унинг жони узилишини қутаётган ғассолнинг овозини ҳам эшитган. У ўлимга тик боқиб у билан олишиб ётибди. Ёзувчи уни тирилтириб юборади. Ҳикоя охирида ўлимни енган Мастура Алиевани от устида қарсиллатиб олма тишлаётган пайтини тасвирлайди.

«Севгим севгим»нинг ҳам ҳар бир сўзини синчиклаб ўқиш керак. Ёзувчи сўз тагига сўз яширади. Ўша сўзни топиб ўқиш керак. Ойпопук нега ўзини нобуд қилди? У бошига қора кун тушиб, ўзини қўярга жой тополмай, энг яқинларининг мададга мухтож бўлган бир пайтда, ягона яқин кишисидан эшитган бир оғиз хиссиз, бепарво сўз уни ўлдирди. Эй оғзи очик тилла тишли Ғупра қиз, китоб бошидаги сўзларни ўқимасанг, юрагим дош беролмайди деб охирини ўқимасанг... Шунинг учун ҳам ҳеч балога тушунмаган экансан-да. Ўтир, ўти-ре!

Ғупра паст келмаса бўлмайдиган. «Оқсоқол» уни буйдалаб ташлайдиган. Олишсам шармандамни чиқазади, деб жойига ўтирди. Оғзи ҳам юмилди. Тилла тиши ҳам кўринмай кетди.

Аёл киши билан олишиб ҳам бўлмайди, бас келиб ҳам бўлмайди. Ҳатто паррандаларнинг ҳам урғочиси жопини тикиб «конли жангга» киради.

«Оқсоқол» ҳам ана шупака шаддод, гапни билиб-билиб айтадиган, ғурурини ерга урмайдиганлардан эди.

Ўлмасдан кўз узолмай унинг қошларига махлиё бўлиб ўтирган қиз ўрнидан турди.

«Гапга сукулмаган битта сен колувдинг, сузилмай ўлгир» деган овоз чикди.

Кизлар қарсиллаб кулиб юборишди.

— Бу китобни кечалари болишимнинг тагига қўйиб ётаман. Ҳар уйғонганимда олиб силаб-силаб жойига қўяман. Шунинг ёзган йигитни бир кўрармиканман, деб нолалар қилганман. Мана, нолишим худога етиб, у билан рўбарў килиб қўйди.

Бир бақалок киз ўрнидан турди.

— Энди уни қўлдан чиқазма. Маҳкам ушла! Тўянанинг каттаси мендан. Битта қўй сендан айлансин.

Сузук кўз киз нозланиб Ўлмасни «эритмоқчи» бўлди. Ўлмас Тошкентда не-не там-там кизларнинг «тузоғи»дан омон чиққан, бу масалада катта малака орттирган йигитлардан эди. Бу кизнинг ноз-қарашмаларидан ичида кулибгина ўтирарди. Қиз унинг олдида китоб билан ручка қўйди.

— Шунга дастхат ёзиб беринг. Илтимос, синглим деманг...

Қўй тўяна қилмоқчи бўлган қиз гап қотди:

«Севгим-севгилим, кўзларимнинг оқу қораси» деб ёзсинми?

Яна кулди, яна чапак бўлди.

— Кўп ёзинг, — деди у, — яхшилаб ёзинг, менга қараб туриб ёзинг.

— Отингиз нима эди, синглим? — деди қўлига ручка олиб дастхат ёзишга чоғланар экан Ўлмас.

— Отимми? Отим Роно. Ҳайрон бўлманг, хали тилла тишимни қўйдирганим йўқ. Шунинг учун оғзимди катта очмаяппан.

— Оилада битта кизмисиз, эркагина экансиз.

— Йў-йў, учта апачам бор. Ҳаммаси тилла тиш қўйдириб олган. Энди очирт менга келган. Худо хоҳласа тилла тиш қўйдирганимдан кейин Тошкентга бораман, кўришиб қолармиз.

— Тошкентлик бечоралар умрида тилла тиш кўрмаган. Қўлингдан судраб телестудияга опкириб кетади. Ўшақда диктор бўлиб қолиб кетишинг ҳам мумкин, — кизларнинг калака килиб айтган сўзларини ҳам «Рўйи» яхшилиқка йўйди.

— Бўлиши мумкин. Ҳаётда нималар бўлмайди. — деб жавоб қилди уларга.

Дастхат ёзилган китобни оларкан биров эшитмайдиган килиб секингина:

— Иккаламиз бирга сувратга тушайлик, — деди хар кандай эркакни эритиб, «уйғотиб» юборадиган ғалати ғамза билан.

— Кўпчилик — групповой бўлиб сувратга тушамиз, — деди Ўлмас.

— «Групповойда» ёнингизда ўтирсам майлими?

Ўлмас энсаси қотганидан индамади.

«Рўнў» бир қўли билан икки ёқасининг учини бирлаштириб, номаҳрам кўзи тушмасин, дегандек «ибо» билан келинчақларнинг саломига ўхшатиб энгашиди, сузилиб дастхат ёзилган китобни олди.

У жойига кетаркан дастхатга нималар деб ёзилганини билишга кизикқан бесабр кизлар унинг қўлидан китобни юлкиб олиб қўйдилар.

— Вуй кизлар. Яқиндан кўрмадинглар-да. Қоши куууп-қуюк. Қоооп-қора экан. Сокол олганда бетига зўр одеколон сепаркан. Шундоқ гупиллаб хиди келиб турипти...

* * *

Умарали «бедана ови»га бормайди. Уни ёлғиз қолдириб кетолмай ўтирибман. Шунча одамни ўзим бошлаб келиб, ўзим бормасам қандоқ бўларкин. Умаралини ҳам боришга кўндиришим керак.

— Менга қаранг, беданага ўк узганда тескари қараб ўтирақоларсиз, хўп, денг, домла.

У биз ўйлаганча таъсирчан эмаслигини билдириш учун, хўп, майли, борсам борақолай, деди ноилож.

Эрталаб Йўлдошали Анварга газетадан «қалам хақи» олиб келганда Тошкентдан Эркин редакцияга телефон қилиб, кечга яқин Яйпанга бораман, шерикларимизни хабардор қилиб қўйинглар деб тайинлаганини айтган эди. Демак кечқурун Эркин Воҳидов ҳам етиб келади.

Районга азиз меҳмонлар келадиغان бўлса Хорунбой Эрматов албатта овга олиб чиқади. Бир кун олдин бедана кўп бўладиган жойга тарик септиради. Улар тайёр донни ташлаб бошқаёққа учиб кетмайдилар. Ризқларини шу ердан териб юраверадилар.

Райпо битта чоғроқ бино қуриб қўйган. Унда тахтадан ясалган «қўлбола» йиғма столлар, скамейкалар, идиш-товоқлар, катта-кичик бир нечта қозон, темир ўчоқлар сақланади. Келгинди овчилар оёкости қилмасин, деб қўриқлашга милтикли махсус қоровул қўйилган.

Ноябр бошланиши билан бу жой хувиллаб қолади.

Беданалар қаёққадир кишлоғга учиб кетадилар. Фақат кўкси қизил саъвалар қор титиб, қолган-қутган хўрақларни териб, сайраб юрадилар.

Бадий хавасқорлар қўриғида магнитофон соврин олган болани одам юбориб олдириб келадилар. У ҳайвонлар, паррандалар овозига тақлид қилади. Булбул бўлиб, бедана бўлиб сайрайди. Хўроз бўлиб, ўрдак бўлиб қичкиради.

Жамоат жам бўлди. Энди овни бошласа ҳам бўлади. Тақлидчи «бедана бола» чап тарафдаги буталар орасига яшириниб «сайраш»га шай бўлиб турипти.

Ов бошланди. «Бедана бола» пит-пилик, пит-пилик, деб «сайрай» бошлади. Унинг орқа томонидан бир гала бедана патирлаб ҳавога кўтарилиб у томон учиб кела бошлади. Чап томон мергани қўшоғиз милтиқнинг битта тепкисини босди. Олтита бедана ўқ еб, тап-тап қилиб ерга тушди. «Бедана бола» энди ўнг томонга эмақлаб ўтиб ҳашақлар орасига яширипти. Ҳашақ орасидан яна «пит-пилик» товуши келди. Содда, лақма, бўш-баёв беданалар ўша томонга гурра кўтарилдилар. Ўқ узилганда уларнинг бештаси ҳавода питирлаб жон бериб, ерга тўкилди. Бу бегуноҳ, ювош жонворларнинг осмонда жон таслим қилиши ҳар қандай бағритош одамнинг ҳам юрагини эзарди. Тесқари қараб ўтирган Умарали варанглаб ўқ узилганда «Одам боласи нақадар шафқатсиз» деб қўйди.

Энди бир томондаги мерган ўрнини Ўлмас эгаллади. Бола «сайраши» билан ҳавога кўтарилган беданалар Ўлмаснинг тепасидан париллаб ўта бошладилар. Ўлмас шошиб қолиб қўндоқни елкасига тирамай иккала тепкинни баробар босиб юборди. Икки ўқнинг ниҳоятда қучли зарбаси қўндоқни фавқулодда бир қуч билан силтаб юборди. Ўлмас орқасига ағдарилди. Ҳаммамиз баробар ўша томонга югурдик. Хайрият, уни шўнчаки қўндоқ тепкан экан. Икки ўқи баробар отилган милтиқ қўндоғининг зарбига унча-мунча полвон мерган ҳам дош беролмайди.

Ўлмас ўнг елкасини силаб инграр эди.

Адхам бир шиша арақ олиб келди. Унинг галстугини, ёқаларини ечиб елкасидаги тепки урган жойни очиб кафтига қуйган арақ билан бор қучини ишга солиб эзиб-эзиб, босиб-босиб ишқалай бошлади. У шишадаги арақ яримлагунча кафтига қуйиб уқалайверди. Адхам қўли толгунча ишқалади. Уқалайверди. Бу хил уқалаш тўрт-беш марта қайтарилгандан кейин Ўлмас инграмай қўйди.

Ундан овоз чикмагач, кимдир Адхамга «Юрагига кулок тутинг» деб юборди хаяжон билан. Адхам Ўлмаснинг очиб қўйилган чап кўксига кулоғини қўйди. У кулоғини кўкракдан узмай ўнг қўлининг бош бармоғини кўрсатди. Ҳаммамиз енгил нафас олдик. Икки-уч дақиқадан кейин Ўлмас кўзини очди.

Унинг ранги пахтадек оқариб кетган, «Ҳеч нарса бўлгани йўқ, ўтиб кетади» дегандек хижолатлик билан кийналиб жилмаймоқчи бўларди.

Адхам шу пайтда ҳам ҳазилини қўймасди.

— Мени кўп ичасан, деб кўз очирмасдинглар. Мана, арақнинг ҳам фойдаси бор экан-ку! Сизлар ҳам тез-тез ичиб туринглар, — деярдди.

Ўлмасни кўтариб келиб тўшакка ётқиздик.

Унинг ахволини кўрган Умаралига беданаларнинг питирлаб жон бериши ҳеч гап бўлмай қолди.

— Гап шу ерда қолсин, — дедим. — Гапни чувалатиб юрманглар. Ҳеч гап бўлмади деб ўйланглар. Хорунбой аканинг бу ишдан хали хабари йўқ. Қишлоқ хўжалиги вазири Уркинбоев келган экан, Кувадан одам келиб Эрматовни машинада олиб кетди. Бу воқеани у кишига ҳам билдирмай қўя қолайлик. Хижолат бўлиб юрмасин. Агар Ўлмаснинг хотини эшитса борми, қок ярим кечаси бўлса ҳам етиб келади. Уни зинғиллатиб Тошкентга олиб кетади.

— «ТИР»да ўқ ўрнига пистон солинган «Воздушка»ни отиб, мерганман, деб юрган экансиз-да, Бек ака, — дедим ҳазил қилиб. — Илгари шунақа катта милтиқдан сира отмаган эдингми?

— «Воздушка»да кўп отқанман. Уларни елкага тирамасдан отса бўлаверарди. Елкага қаттиқ тираб туриш кераклигини мен қаёқдан билай, — деди Ўлмас қилиб қўйган ишидан хали ҳам ўзига келолмай.

— Сенинг дадил бориб милтиқни олишинг, худди мерганлардек милтиқнинг уёқ-буёқларини кўришингдан, тажрибали овчига ўхшайди, деб ўйлашган бўлсалар керак.

— Милтиқни олдимۇ кўзимни чирт юмиб бошим устидан ўтаётган беданаларга карата қўш тепкини босиб юбордим. Қўндоқ елкадан бир қаричми, ярим қаричми узоқликда эди, ҳозир эсимда йўқ, билмайман. Иккала тепкини баробар босганимни биламан.

— Сени худо асради, — дедим. — Қўндоқ иягингга тегса нима қилардинг. Жағингни дабдала қилиб оғзинг-

дан учириб чиқариб юборарди. Умр бўйи ямалган жаф билан яшардинг.

Ўлмас қилмишининг оқибати бу даражага етишини ўйламаётган эди. У радиода тўрт йил бирга ишлаган, фронтда жағини осколка майдалаб ташлаган дўстини эслади. У ниҳоятда хунук бўлиб кетган, оғзидан ҳамма вақт бадбўй хид келиб турарди. Ўлмас уни эслаб сесканиб кетди.

Ов тўхтади. Ўлжа беданаларни йиғиб келиб пақирда вақирлаб қайнаб турган сувга ботириб патларини юла бошладилар.

Водий йигитлари диди балад пазанда бўладилар. Улар яланғоч беданаларни бир пасда тозалаб, пешноб билан иликдек пўст думба қиймасига кўк кашнич, арик бўйларидан териб келинган ялпиз, зира, зирк, жамбил кўша бошладилар. Улар бу масаллиқларни эрталабоқ уйда тайёрлаб тоғорада олиб келган эдилар. Шуларни беданалар ичига жойлаб, қоринларини ип билан чаতিб доғланган ёғда қизартириб олдилар. Кейин бошқа қозонга босиб устига кўнгина серсув помидорни катта-катта бўлак қилиб териб чиқдилар. Қизил сабзи, саримсоқ пиёз, қизил лавлаги, жуда ҳам юпка парракланган анчагина оқ пиёзни чиройли қилиб териб қўйдилар.

Ана шундан кейин дамтовоқ зичлаб ёпиб қўйилди.

Фалокати ариган Ўлмас тамоман ўзига келди. Айниқса Адҳам «бир пиёлагина» ичириб қўйгандан кейин чордона қуриб, гапга тушиб кетди.

— Орият қилиб чидаб турдим. Елкада жон қолмаган. Қўл тегизсам ўликнинг баданига ўхшаб муздек-караҳт. Хаёлимга нималар келмади, дейсиз. Гангренага — қорасонга айланиб кетса нима бўлади? Албатта қўлимни елкам аралаш кесадилар. Энди қўлсиз юришимни ўйлаб хафа бўлиб кетдим. Адҳам ака арақ билан ишқаб, кучларининг борича қаттиқ-қаттиқ укалаганларидан кейин қони қочган пучак томирларимга жимир-жимир қилиб яна қон қайтиб келаётганини, ўлай агар, аниқ сезиб турдим. Сизга минг раҳмат, Адҳам ака! Энди сиздан умрбод миннатдор бўлиб яшайман.

— Бу гапни қўй, — деди Адҳам. — Арағимни тўлайсан. Тишимнинг қавагида асраб юрган арағим эди. Тўлайсан-а?

— Бўпти, беш баробар қилиб тўлаганим бўлсин, — деди кулиб Ўлмас.

Унинг кулгиси энди ўзига ярашди.

Бу кулги тани дарддан фориф бўлган одамнинг кулгиси эди.

Пазанда йигит йиғма столга дастурхон ёзиб бир ликопчада анчагина «қўқсомса» қўяр экан, бедана дўлма пишгунча эрмак қилиб туришлар, «қўқ сомса» иштахани очади, — деди.

— Кўп сб қўйманглар, беданага ҳам жой қолсин — деб огоҳлантирди.

Авалги кун Бешарикқа кираверишдаги чойхонада самоварчи Ўлмасга исриқ тутатганида:

— Кўз тегмасин, хушрўй йигит экансиз, — деб хокандозни бошидан уч марта айлантирган, «Ёмон кўздан асрасин, бунақа хусини худойим ҳар кимга ҳам беравермайди, суйган бандасига беради. Бу заифона чирой эмас, мардона чирой», деган эди.

Бугун «хасадгўй» тақдир шу мардона чиройни кемтик килмокчи бўлди. Аммо эпллмади.

* * *

«Катта» Анваржондан бошқа яна тўрт фарзанд кўрган. Ўртагча ўғли Мухторали ювош, қўли гул дурадгор бўлди. Пойтеша чопканда тўсиннинг бетини ойна қилиб юборади. Атроф кишлоклардаги иморат курдирадиганлар албатта Мухторалини танлайдилар. У иморатнинг пойдеворидан томигача ҳамма ёғоч ишларини ўзи бажаради. «Катта» чойхоналарда жўраларига ҳасрат қилиб қолади. Мухторалини уйлаганимга мана тўрт йил бўлай деяпти, энди учта болали бўлди. Боласи кўпаймаганига диққат бўлганман...

Жўралар кулишади.

— Мунча бесабрсиз, мулла Муқим. Одам боласи кўён эмас-ку! Йилига ўн-ўн бештадан тугса. Мусулмончилик ҳам аста-аста-да. Хали қараб туриш, эшигингиз болага тўлиб кетади. Ҳазрат Муқимийнинг тупуклари кучини кўрсатади.

«Катта»нинг юзи буришиб сесканди.

— Ўша воқеани ўйласам ичимда микроб гимираётганга ўхшайверади. Бешфарзанд одамнинг тупуги... Э, қўйингге! Чиллали бола гулдан нозик бўлади деб ўйлашмаганини каранг. Бола кўпайтириш бунақа бўлмайди-да. Мана, тўнғичим Анваржонни олайлик. Тупук аралаштирмасдан етти болага ота бўлди. Бунақа кетишда ҳа-ҳу, дегунча болани ўнтага етказиб қўяди. Кенжам Ҳамроали эркаррок, субутсизрок чиқди. Ўқишга ҳам, ишга ҳам бўйин бермади.

«Катта» феълда, қилар ишда отаси Нишон бобога

тортди. Бир иш қиладиган бўлса етти ўлчаб бир кесарди. Фойдаси қанчаю зиёни қанча, ақл торозига солиб кўрарди. Фойда бермайдиган ишни иш демасди. «Катта узок йиллар мактаб директори, колхоз бухгалтери, икти-содчиси, колхоз раиси бўлди. У мана шу лавозимда иш-лаган пайтларда колхозга қўлғичларни йўлатмади. Жа-моат «нони»ни ўзи ҳам емади, бировга ҳам едирмади. Уйига колхоздан ақалли битта пиёз кўтариб келмади.

Бумайрам эрига хасратини тўкиб солди:

— Отангиз қандок овқат чиқарсалар шуни ейишга мажбурмиз. Ўзингиз биласиз, ўғил бола кучли овқат ейиши керак. Бўлмаса катта бўлганда миждов, нимжон бўлиб қолади. Хар куни бир хил овқат чиқаришади. Болалар бунақа бемаза овқатни емаймиз, деб кун ботмай оч-наҳор ётиб қолишади. Уларга қараб ичим ачишиб кетяпти. Апа, чиқарган овқатларини бир кўринг.

Анваржон устига лаган бостирилган тоғорани очиб қаради. Тўрттагина жази бор, нон билан картошка қориш-тириб димланган «нон-палов».

— Болалар унга қайрилиб қарашмади ҳам. Тескари қараб ётиб олишди. Ўзимни айтмай қўяқолай. Хотин кишининг бировга айтиб бўлмайдиган харжлари бўлади. Тўрт тийинлик нарса. Шуни ҳам аптекадан насияга ола-ман. Собесдан болалар учун бериладиган нафақани поч-тачи «Катта»нинг қўлларига бериб кетади. Ўзим тийин-га зор бўлиб қолавераман. Турақолинг, дадаси, гузарга чиқиб насияга бўлса ҳам гўшт топиб келинг. Йўлакай овсиним Тўхтанисани айтиб юборинг, харқалай хотин киши, ёнимда бўлсин.

Анваржоннинг йўл пули харжланмай ёнида қолганди. Олтириқли таниши машинасида олиб келган, уни Яй-панга ташлаб ўзи Бағдод томонга ўтиб кетган эди. Ан-варжон халта кўтариб гузарга чиқиб кетаётганда офтоб хали ҳам ўчмаган, эндигина тераклар орқасига ўтиб қиза-риб-бўзариб ботмоқчи бўлиб турарди. Кўча тўла бола. Улар кечки овқатни тўйиб еб, «хазми таом»га бир-бир-ларини қувлаб, шовқин-сурон билан кўчани бошларига кўтариб югуришарди.

«Катта»нинг невара-эваралари эса кўзларини очол-май бемажол ётишибди.

Чолни ваҳм босди. У тонг саҳарда ўн-ўнбешта иссик поини қийикқа тугиб, Мухторалининг хотини Тўхтахо-ни эргаштириб кирди.

Кечаси билан тўлғаниб чиққан «Катта» неча марта уйғониб, неча марта ётди. Худоё шу сабийларга ўзинг шифо бер, деб илтижолар қилди. У тагида ўт ловуллаб ёнаётган қозонни ўраб турган болаларни кўриб, «хайрият-е, хайрият-е», деб уларга яқин борди.

Сахар пайти Анваржон томорқадан танлаб, тахлаб жўхори қайириб чиққан эди. Болалар қозонда сўтаси билан вакирлаб қайнаётган жўхориларга қараб қачон пишади деб туришарди. «Катта» бири иштонли, бири иштонсиз болаларнинг биттасини қўлтиғидан олиб кўтарди. Осмонга ирғитиб, ха, чўчоғингдан, ха, дингиригдан, деб завқ билан қийқириб кулди.

Бола пардек енгил эди.

— Бумайрам, — деди у хамон қувноқ кайфидан тушмай. — Бунинг мунча енгил, — деди инқиллаб ўтирган келинига.

— Оғирлиги сизнинг чўнтагингизда-ку, — деди жони оғриб турган Бумайрам.

Ҳеч қачон гапни жавобсиз қолдирмайдиган сўзамол чолнинг тили таглайига ёпишиб лом-мим деёлмай қолди.

У кеча кечкурун болалардан хабар олгани кирган эди. Улар айвонда «тўйбола»лардек шифтга тикилиб қатор ётишипти. Белини шол рўмол билан сириб олган келини айвон даҳанида инқиллаб ўтирипти.

Болалар «Катта»нинг кўзига озиб қолгандек, юзлари сўлғин бир алпозда кўринди. Уни ваҳм босди. Болалар илгари ҳам шунақамиди? Шу пайтгача эътибор бермагани учун ўзини ўзи койиди.

— Нима овқат едирган эдинг? Айниган овқат едириб қўймаганмидинг?

— Ҳеч нарса ейишгани йўқ. Оч-наҳор ётишибди. Сиз чиқазган овқатни кўриб «Бунақа бемаза овқатни емаймиз» деб ётиб олишган. Ўғлингизни насияга бўлса ҳам гўшт топиб келинг, деб гузарга чиқариб юбордим.

«Катта»нинг жаҳли чиқиб кетди.

— Нариги эшикда гўшт борлигини билардинг-ку, нега менга бир оғиз айтмадинг?

Бу гапдан Бумайрамнинг энсаси қотди.

— Айтмай қўяқолдим. Айтганим билан бари бир бермасдингиз.

Чол ия, ия, эри келиб, тили чиқиб қопти-ку, деди ичида. Кейин ўзига келиб, «жонидан ўткандан кейин тили чиқади-да», деб юборди.

«Катта»нинг бу гапни айтишга ундаган ичида бўғилиб ётган одиллик деб аталган қайсар бир кучнинг қалқиб юзага чиққанидан, садо берганидан эди.

У невараларининг анча сўлиб қолганини ҳам энди кўряпти. Шу пайтгача кўзинг қаёқда эди, деб ўзини сўроққа тутолмади. Ҳозир у ўзини ўзи жуда ҳам ёмон кўриб кетди.

Нораста болалар хисобига «тежамкорлик» қилганини, шуларнинг соғлиғини емирадиган «иктисодий сиёсат» юргизганини қанчалик аччиқ, қанчалик аламли бўлмасин тан олишга мажбур эди.

«Вох!» деди пешонасига шапиллатиб ураркан. Шунча неваара-эвараларимнинг қўлида ақалли битта қўғирчоқ, битта ўйинчоқ кўрмабман-а! Бошқаларнинг ҳовлиси ўйинчоқларга тўлиб кетган. Қайси эшикка кирсанг катта-кичик велосипедлар, самокатлар, тенкили машиналар, ётқизсанг инга-инга қиладиган, ёнбошлатсанг кўзини юмадиган қўғирчоқлар, бураб-бураб қўйиб юборсанг, ҳовлининг одоғигача гувиллаб борадиган жажжи автомобиллар, ҳар ер, ҳар ерда сочилиб ёткан шахмат, шашка, домино тошлари...

— Пул сарф бўлади, деб болаларимни шу қувончдан ҳам бенасиб қилибман-а!

«Катта» кейинги кунларда анча кучдан қолган, ҳар икки қадамда тўхтаб нафасини ростлаб олар эди. Мана, ҳозир у инқиллаб оғиргина тўрва кўтариб кирди. Болаларнинг ўрнини йиғиб, улар ивирситган полосни супураётган қизалоққа, бўлдингми, болам, тез-тез қимирла. Нариги эшикка бор, бу ерда қиз бола қиладиган иш қолмади, деди.

Шу пайт қушдек енгил бир кампирни етаклаб олиб киришди. У «Катта»нинг хотини Ойниса биби эди. Уни каттаю кичик Эна деб атарди.

Эна ҳам айвонга чиқиб ўтирди. Ранг-рўйи ўчкан, тинмай инқиллаёткан келинига қаради. Унинг аҳволини кўриб ачиниб кетди.

Бумаирамнинг аҳволи оғир эди. Эркак одам хотин кишининг дардини билармиди. Унга атала қилиб ичирини керак. «Менга гапинглар бўлмаса аталага уринақолай», деди Эна.

У шундай деб ичкаридан бир пакет ун олиб чиқиб тапиллатиб супрага элай бошлади.

Эна ун элайтуриб келинига тез-тез қараб қўяр, шўргинанг қурсин, Бумаирам, келин бўлиб бирон кун рўшно-

лик кўрмадинг-а. Шу ахволда ўлиб нетиб кетсанг шунча бола чиркиллаб қолишини ўйладингми? Янги бўшанган хотиннинг лоакал уч-тўрт кун ётмай ишга уриниб кетиши, оч-наҳор қолиши ўлим билан баробарлигини шахот билмасдинг? Бунақада бепушт бўлиб қолишингни ҳам билмасмидинг, деб ич-ичидан унга ачинарди.

«Катта»нинг шу пайт янги бўшанган чиллала хотини бошига одам тўплашга бало борми? Ўзи бу чолга нима бўлган? Уч-тўрт кундан бери хуши ўзида эмас. Сахарлаб туриб олиб айвон даханида ҳақ, деб ўй-ўйлаб ўтириб олади. Қаёққадир чиқиб кетади. Кечгача санкиб, чарчаб қайтиб келади. Ичкари уйга кириб чирок ёкиб пул санайди. Яна чиқиб кетади. Рўзғорхонанинг калитини ташлаб кетмаганидан қозон осолмай кутиб ўтирамиз.

Охират кўзига кўриняптимикин?

— Бумайрам, Тўхтанисо, сен ҳам менга яқинроқ ўтир. Ҳой, Эна, сен ҳам кел.

Эна ўтирган жойида: — Айтаверинг гапингизни, қулоғим қар эмас, ҳаммасини эшитиб ўтирибман, — деди.

Кейинги кунларда «Катта»нинг Эна олдида обрўси қолмагандек эди. У эрига шарт-шарт гапирар, баъзан унинг офиз очишига ҳам қўймай, силтаб ташларди.

Бунга сабаб, эшикда тўй қозонида ҳар кун «нон палов» дамланиши-ю, каттаю кичик шу «овқат»ни ейишга мажбур бўлиши эди. Эна етмишнинг нариёғига ўтган, тамсиз, жирсиз таомдан силласи қуриб, ўз тили билан айтганда, «ўлар ҳолатга» етган, куч-қувватдан қолган хотин эди.

— Бакка кел. Ўтир, сен ҳам эшит, — деди «Катта» зарда билан.

Эна «майлис» ҳам ўлсин шу пайтда бўлмай, раислик отидан тушганингизга неча йил бўлди? Хали ҳам эгарда қўнқайиб ўтирибсиз, деб қўйди ғудирсиниб. У жаврай-жаврай Бумайрамнинг ёнига келиб ўтирди.

— Кўп таъна қилаверма, хотин. Энди эгардан бутунлай тушдим.

У ҳар хил, катта-кичик тугунларга тўлган тўрвани титкилаб, кичикроқ бир тугунчани олди.

— Манаву сенинг пенсия пуллари. Почтачи қандоқ олиб келган бўлса, ўшандоқ турипти. Тийинига ҳам тегмаганман.

У тугунчани Эна олдига зарда билан ташлади. Унга бошқа гап айтмади.

«Катта» титкилаб иккита катта тугунни тўрвадан чиқазди.

— Бу Мухторали болагинамнинг хаппайи-халол пули. Барака тошкур, ётиб еса тамом бўлмайдиган пул топган. Хунар, хунардан унар, дейдилар. Хозир ҳам болагинам «Биби Убайда»да, заготзернонинг пажарниги Лукмонбекнинг эшигида ётиб ишлаяпти. Олиб қўй, Тўхтанисо!

У халтадан олган хом фишдек оғир, тўрт бурчак тугунни Бумайрам томон суриб қўйди. Кейин яна тўрвани титиб, кичикроқ тугунчак олди.

— Анаву катта, оғир тугун Анваржоннинг ўн беш йилда топган пуллари. Кичиги болаларинг учун собес юборган нафақа пуллар...

«Катта» манаву сенга, манаву унга, деб охири халтани бўшатди.

— Шу пайтгача сизларни ўз пенсия пулимга боқдим. Кучдан қолган чолининг топгани «пон палов»га зўрға етарди. Энди бундан буёқ қозон-товоғишгизни бўлак қилдим. Мени йиққан-терган пулим йўқ. Кўзим юмилганда ўраб-чирмаб, маконимга обориб қўйсанглар, бас. Фақат битта илтимосим бор. Шу илтимосим бажо бўлмаса, гўримда тишч ётолмайман. Тентаккинам Ҳамроалини топиб келиб, иссиқ-совуғидан хабар олиб туринглар. Ташлаб қўймаглар...

Анваржон гўшт олгани чиққанда қассоб бир гап айтганди:

— Отанга нима бўлган, ким кўринса сендан қарзимиз йўқми, қиёмат қарз бўйнимда кетмасин, деб розиризолик тилаб юрипти?

Анваржон ердан бош кўтариб ота юзига қаради. У бола бўлиб умрида биринчи марта ота юзига қарашни эди. Ота кўзида ёш кўриб, ғалати бўлиб кетди. Ўрнидан туриб унинг бўйнига осилгиси келди.

— Болам, — деди «Катта», — гапларимга яхшилаб кулоқ сол. Биз бир хонадон уч хил одам бўлиб яшадик. Отам раҳматли Нишон бобо ирим-сиримларга муккасидан кетган оми одам эди. Мен шафқатсиз, золим ота бўлдим. Сен итоаткор, журьатсиз, забун бола бўлдинг. Сенинг шунақа бўлишингга мен, менинг шунақа бўлишимга отам Мулла Нишон сабабчи бўлган.

У ўғлига таънали қараш қилди.

— Гапирсанг-чи, забонинг борми, гапир! Ичингда армонларинг бордир, ахир? Айт, дардингни, тўкиб сол!

— Мен Тошкентга жуда катта ниятлар билан борган

эдим. Устозлар, сендан катта ёзувчи чиқади, деб бағирларига олган эдилар. Сиз, ҳар ойда палон сўмдан юбориб турсанг Тошкентга борасан, йўқ десанг, Олчинда ёзувчилик қилиб юраверасан, деб шарт қўйган эдингиз. Сиз талаб қилган пулни Тошкентдек шаҳри азимда бир мусофир боланинг топиши мумкин эмасди. Шунга қарамай, ишдан бўш вақтларда вокзалга чиқиб ҳаммоллик қилдим. Мардикор бозорига ҳам бир-икки марта чиқдим. Мардикор ёлловчилар рангимни, жуссамни кўриб ёнимдан индамай ўтиб кетардилар. Идорада ҳушдан кетиб қолган пайтларим ҳам бўлган. Шундай меҳрибон, буюк истикбол ваъда қилган устозларнинг юзига оёқ қўйиб, Олчинга қайтиб келдим. Сизнинг пулга ўчлигингиз, пулга тўймаслигингиз менинг келажагимга завола бўлди. Сиз учун «Олчин» бир мамлакат эди.

Мен ҳатто маҳаллий ҳам эмас, фақат маҳалла ёзувчиси бўлиб қолаётганимдан эзилиб кетаман. Бирга ишлаган, устозлардан бирга сабоқ олган ўртоқларим ҳозир номдор ёзувчи бўлиб кетишди. Бир-иккитаси «Халқ ёзувчиси» деган катта унвон эгаси бўлди. Сиз мени мана шу бахтдан бенасиб қилган отамсиз...

Энди «Катта»нинг боши эгилди. Елкалари қаттиқ-қаттиқ силкинди. Ерга икки томчи кўзёши тушди.

— Мен ахмоқ, ризкингизни қийиб пул йиғибман. Шундай қилсам ўлиб кетганимда болаларим кунига яратади, деб ўйлабман. Бумаёрам, сен доно хотинсан, кеча айтган гапинг ўла-ўлғунимча қулоғимдан кетмайди.

Бумаёрам, нима деган эканман, деб унга савол назари билан қаради.

— Гўдаклигида тўйиб овқат емаган ўғил болалар катта бўлганда нимжон, қилтирик, ланж, оғир ишга ярамайдиган бўлиб қолади, дегандинг.

У шундай деятуриб Анваржонга бир қараб қўйди.

Бу қарашнинг маъносини Энаси ҳам, Бумаёрам ҳам, ҳатто Анваржоннинг ўзи ҳам тушунди. Ноқулай вазиятдан қутулиш учун пешонасини силади.

— Энди пул йиғишнинг хожати йўқ. Болалар катта бўлиб қолишди. Бирин-кетин ўз йўлларини ўзлари топиб кетишяпти. Катта эшигимиздаги томорқанинг кунботар томонга икки юзта терак қаламчасини қадаган эдим. Етти йилда йўғонлиги филнинг сонидек бўлди. Худо хоҳласа, бу тераклар сизларни камида йигирма йил боқади. Ҳар кесганда тагидан яна чиқаверади. Ўшаларни парвариш қилинса, ёнидан чиққан бачки шохларини кер-

тиб турилса, бас. Бумайрам, сен уйим-жойим дейдиган яхши келин чиқдинг. Шу бўш-баёв боламни сенга ишониб ташлаб кетаман. Сендан розиман, болам.

Бугун ҳамма неварар-эвараларимни Қўқонга обориб, кабобга тўйдираман. Ҳайинчоклар, қўғирчоклар, музқаймоқлар, уст-бошлар, ҳар хил ленталар, бураб қўйиб юборса гуриллаб югуриб кетадиган автомобиллар, велосипедлар, шахмат-шашкалар, доминолар, портфеллар, кизик-кизик китоблар, бўёқ қаламлар олиб бераман. Бу мен золимнинг шу пайтгача тўйиб-тўйиб, тўкиб-сочиб овқат емаган норасталардан кечирим сўраганим бўлади. Йўк, бунақа гуноҳни кечирим сўраш билан ювиб бўлмайди. Мабодо шулардан биронтаси ногирон бўлиб қолса, гўримга ўт қўйиб юборинглар. Шунда кўнгилларинг зора таскин топса.

У ўрнидан туриб, бўшаб қолган тўрвани эҳтиёт-шарт бир силқиб кўрди. Кейин уни оёғи тагига ташлади.

— Елкамдан босиб ётган юк, хайрият, ерга тушди. Энди қушдек енгил бўлдим.

«Катта» кўча эшиги томон кетаётганда босган қадами мўлжалга тушмай маст одамдек чайқала бошлади. У орқасига қарамай деди:

— Соат иккиларда катта эшикка автобус келади. Болаларни кийинтириб тайёр қилиб қўйинглар.

* * *

Эркин Воҳидов Олтиариқ марказидаги маҳаллада туғилган. Қариндошлари билан юз кўришсин, деб Адхам уруғларига хабар қилиб қўйган экан. Бир пасда уни уруғ-аймоқлари ўраб олишди.

Эркин илгарилари ҳам Олтиариққа бир-икки марта келган, чет эл шоирлари делегациясини бошлаб келганидан фурсат тополмай уруғлари билан кўришолмаган эди.

Бошига нимчами, рўмолми, лачакми елвагай ташлаб олган хотинлар катор эшиклардан югуриб чиқиб, унинг елкасига иккала панжаларини тегизиб омонлик, деб юзларига сурта бошладилар.

Хотинлар бири олиб-бири қўйиб гапга тушиб кетишди.

— Домла Воҳидовнинг худди ўзлари бўпти-қўйипти. Бола деган отага шунчалик ўхшайдими-я!

Хотинларнинг бири худди тоғамнинг ўзларини кўргандек бўлдим, деса, яна бири акагинамни кўргандек бўлдим, дедирди.

Раис Файзиматовнинг имоси билан бешта скамейка, учта стол олиб келишди. Хотинлар топган-тутган пиширикларини дастурхонга тўкиб солдилар. Хотинларнинг гала-говуридан ким нима деяётганини билиб бўлмасди.

— Оёғининг тагига манаву жонликни сўйинглар, — деди Олтиарикнинг пичоғи кескир валломат фукароси Маматожи Иброхимов.

У бир қора қўчқорни думбасидан итариб даврага киритиб юборди.

Қўчқорни судраб Эркиннинг оёғи тагига олиб келишди. Қассоб, қани, шоир тоға, бир нима деворинг, деди.

Хижолат бўлиб турган Эркин менга қаради.

— Домламиз шатта турганларида мен гапирсам одобсизлик бўлмасмикин, — деди бу иззат-икромлардан хаяжонга тушган Эркин.

Бу нима деяркин, деб ҳамма оғзимга қараб турипти.

— Эй, қўчқорвой, — дедим насихатга ўхшатиб. — Шунча халқ ўртасида буюк бир шоирнинг оёғи тагида жон бераётганингдан суюнмайсанми? Раисми, ревизорми, ферма мудирими кўздан панада сўйиб кабоб қилиб еб юборса хурсанд бўлармидинг? Бахтинг бор экан, қўчқорвой, сендан таркаган авлодинг, отамиз ўзбек адабиётининг ривожига жонини тиккан фидойи қўчқор эди, шоир Эркин Воҳидовнинг оёғи тагида жон берган, деб мақтаниб юришади...

Бу гапимдан кейин одамлар қарсиллаб қулиб юборишди. Фақат бўйни ёғ битиб, қават-қават бўлиб кетган киши, ҳазил ҳам эви билан-да, деб тўнғиллаб даврадан чиқиб кетди. Кимдир, «Ферма мудирини ясаб ташладингиз! Аммо япиштирдингиз, ака!» деб юборди. Анчагача кулги босилмай турди.

Адхам слиб-югуриб хизмат қиляпти. У турган-битгани фақат бурундан иборат бўлган бир кишини дастурхоннинг тўрига ўтказиб қўйди. Ё алҳазар, бунақа бурунни умрим бино бўлиб кўрмаган эдим. Қўйлак ёқасидан юқорисининг ҳаммаси бурун эди. У хар акса урган-да залворли бурни силкиниб оғзини суриб коқ миясига чиқариб юборар экан. Одамларнинг айтишларига қараганда оғзи қимирлашини кўриш учун томга чиқиб қараш керак эмиш.

У кўп аскияларга нишон бўлавериб, ҳазил-ҳузулларга кўникиб кетган бир беозор одам экан. Шундай давраларда унга ҳазил қилмасалар кўнгли ўксиб, нима бўлди, назардан қоляпманми, деб хафа бўларкан.

Шу одам Олтиариқ имомига мени ҳам хажга борадиганлар рўйхатига қўшиб қўйинг, деб илтимос қилганда, у: «Сиз овора бўлиб бориб юрманг, шайтонга тош отаётганларида димоғингизга тегиб шикастлаб қўйиши мумкин, яхшиси сизни «Ҳожи бадал» қилайлик, депти. Имом гапида туриб хаж сафаридан қайтишда «Ҳожи бадал» бўлдингиз, деган хушxabар билан бирга ҳужжатишни ҳам олиб келган экан.

Олтиариқликлар бурун сўзини оғзиларига ҳам олмасдилар. Улар бурунни «Димоғ», «Ўғил сумак», «Дамский каблук», «Паспорт» деб атардилар.

Маматожи Иброҳимовнинг ўғли Қодиржон аскияга чечан йигит эди. Шу топда тили қичиб-шумлиги тутди.

— Эркин ака, ўзимизнинг Олтиариқдан чиққан боласиз. Мунча димоқ-фироқ қиласиз. Димоғингиздан эшак қурти тушади-я! — деб юборди.

Мен дарров жавоб қилдим.

— Қодиржон, эшак қурти тушса нима бўпти. Айтишга арзимайдиган гап бу. Ана, устоз Ҳожи отага қаранг, димоғларидан эшак қурти эмас, тайёр тирик эшакнинг ўзи ҳанграб тушиб келяпти, — дедим.

Кийкириқ кулги қарсақларга уланиб кетди.

Олтиариқликлар «пучуқ» деб пазарга илмаган, Ўлмас Умарбеков, Умарали Норматов, Худойберди Тўхтабоев, Анвар Эшоновлар қаторида ўтирган Ўткир Ҳошимовга гаши келган мезбонлардан бири, хой, бу беодоб кимнинг боласи, деб уни пойгақда турган болалар қаторига олириб қўйган эди. Ўткир яна жойига келиб ўтирди. Жахли чиқиб кетган мезбон келиб унинг қўлидан тортмоқчи бўлиб турганда тўхтатдим.

— Биласизми, бу ким? Бу Ўткир Ҳошимов деган зўр ёзувчимиз-ку, ташимадингизми?

Мезбон гапимга ишониб-ишонмай доврираб қолди.

Бир хотин хокандозда тутуни буралиб-буралиб чиқаётган исириқ олиб келди. Ҳаммамизга бир-бир тутатиб, Ўлмасга келганда хокандозни унинг бошидан уч марта айлантирди.

— Хушрўйгина йигит экансиз. Олтиариқ аёлларининг кўзига дуо кетган, тикилганини йиқитади. Уни фақат исириқ-испанд тутатиб даф қилиш мумкин, — деди кулиб.

Қатор тизилиб турган болалар орасида бурнини кўргазмага қўйиб кўз-кўз қилса арзийдиган, хунук деса

хунуклар ранжийдиган бир бола катта ёзувчиларга хавас билан караб турарди.

Мен уни танирдим. У Тошкентга борганда менга хажвий шеърларини, хикояларини ўқиб берган эди. Ўшандаёқ бўладиган бола эканини сезгандим. Агар йўлдан тоймаса, жуда зўр шоир ҳамда дидли-фаросатли носир бўлиб кетиши билиниб турган эди. Факат, факат хусн масаласи порлоқ келажига соя ташлаб турарди. Бундай талантлар хунук бўлиб туғиладилар ва чиройли бўлиб тарихда қоладилар, дедим.

Хотинлар Эркинни туғилган, она бағрида биринчи марта кўз очиб оламни кўрган хонага опкириб кетишди. Анча ҳаяллаб кетган Эркин кўзлари қизариб хомуш қайтиб чиқди.

Маслаҳат билан учрашувни темирйўл нарёғидаги тинчгина боғда ўтказадиган бўлдик.

Хозир пилла қурти даҳага кирган, қанча барг берсанг кўрдим демайди. Олтиарик бутун Ўзбекистондаги номдор туманлардан бири. Ҳамма вақт олдинда юришга одатланган. Қишлоқ хўжалиги вазири Уркинбоев от миниб тутзорларни оралайди. Қурт боқаётган хонадонларга кириб, уни ундоқ қил, буни бундоқ қил, деб кўрсатма беради.

Бодринглар найчалаб қолган. Ўз ишига омил узумчилар валишларга «ингичка бел» новдаларини кўтаряптилар. Олд гўзалар яғанага кирган, ола жойларга махсус қоғоз стаканда тайёрлаган кўчатларни қўйиб чиқишяпти.

Хуллас, туманда инқиллаб қолган кампирлару хали йўлга кирмаган гўдакларгина «бекорчи» эдилар.

Шундоқ иш қизиган пайтда туман марказида одам йиғиб учрашув қилиш таънаи маломатларга сабаб бўлиши мумкин эди.

Темир йўлнинг у томонида битта дала шийпонидан бошқа биронта одам яшайдиган уй йўқ. Биз жим-жит деб танлаган жойда ўтирган одамнинг қулоғи шовқиндан том битади.

Қари толлар қуршовидаги ховузда бири-бирига мингашган сон-саноксиз бақалар бутун далани бошларига кўтариб «сайрардилар». Ховуз худди қайнаётган қозонга ўхшарди. Бу чидаб бўлмас шовқиндан фақат қочибгина қутулиш мумкин эди. Мотоцикл миниб келган мухбир йигит, менда балиқ тутадиган тўр бор, бақаларни тутиб узоқроқ жойга обориб ташлайми, деб қолди. Шу пайт

Адхам хасилга тозаланган икки қаричдан мўлроқ пуф-лаб шиширилган ичак олиб келди. Уни чайкалиб турган сувга ташлаб кафти билан сувни суриб ўртага хайдай бошлади. Бақалар бирдан жимиб қолишди. Кимдир тинимсиз шанғиллаб турган радиони ўчириб қўйгандек бўлди.

Ҳаммаёқ сув қўйгандек жимжит бўлди-қолди.

— Тамом, — деди Адхам. — То ичакни олиб ташла-магунимча мик этмай ўтираверишади, бу муттахамлар.

Этмиш кишига мўлжаллаб жой қилинган. Адабиёт ўқитувчилари, ўнинчи, ўн биринчи синфларда ўқийди-ган адабиётга қизикқан ўғил-қизлар, туман газетасида шеърлари, хикоячалари босилиб турадиган ёш ёзувчи-лар чақирилган экан.

Узоқ бригадаларга одам олиб борадиган усти ярим ёпик машина йигирма чоғли қизни худди консервадек қапиштириб олиб келди.

Эгарқош қилиб ўсма қўйган, майда ўрилган узун со-чини бураб-бураб қилган турмақларини зар рўмол билан танғиб олган қизлар машинадан тап-тап қилиб ерга сак-раб туша бошладилар.

Уларнинг пардоз учун ойна олдида анчагина овора бўлганлари билиниб турарди. Машинада қапишиб кел-ганларидан баъзиларининг турмақлари тўзғиб, пардозла-ри чаплашиб кетган. Машина кетиши билан улар тол-зор орқасига ўтиб, бошқатдан пардоз қила бошладилар. Ечилиб, тўзғиб кетган ўрим сочлар яна турмақ бўлиб бошга қўнди.

Биров машинада, биров велосипедда, биров пиёда кел-япти.

Туфлисини қўлига олиб ялангоёқ тупроқ кечиб кел-ган бир қиз одамларга орқа ўгириб чўнқайганча ариқда оёғини ювяпти. У туфлисини кийиб биз томонга ўгирил-ди. Ўлмас уни кўриб «оббо!» деб юборди.

Бу Қувадаги учрашувда, бирга сувратга тушайлик, деб Ўлмасни жон-холига қўймаган Раъно-Рўнў эди. Уни кўриб ҳаммамиз баробар қулиб юбордик. Бизга қўши-либ «Рўнў»нинг ўзи ҳам қуларди.

Учрашувдан хабар топган адабиёт ихлосмандлари На-манган, Андижон тарафлардан «Жигули»да, «Москвич»да етиб келган эдилар. Бир ашаддий китобхон Нориндан шу бугун эрталаб тутган олтмиш кило келадиган лакқа-ни иккита хўл қанорга ўраб, «Москвич» юкхонасида олиб келган экан. У йўл-йўлакай қанор-копга сув сепиб

келган бўлса керак, юкхонадан ҳали ҳам чакиллаб сув томяпти. Лаққани уч киши зўрға кўтариб ҳовузга ташлашди. Холдан тойган лаққа сув бетида тўнтарилиб ўликдек ётарди. У сал фурсатдан кейин қимирлай бошлади. Кейин ўнгланиб думини ликиллатганича ҳовуз ўртасига сузиб кетди.

Учрашув катнашчиларининг сопи тўқсондан ошди. Яна олтига скамейка қўйиб уларни ҳам ўтказдик.

Йиғилишни вилоят вакили сифатида Адхам Ҳамдам бошқарадиган бўлди. Мен эса келган меҳмонларни бир-бир таништира бошладим:

— Менинг ёнимда ўтирган Ўткир...

Шундай дейишимни биламан, қизлар чувиллашиб, вуй, вуй, Ўткир Ҳошимов, деб ўрниларидан туриб кетишди.

— «Баҳор қайтмайди»ни ёзган. Зўр ёзувчи. Алимардонни болаган... Ўзи кичкинагина экан. Вуй, ҳали уйланмаган бўлса керак, жуда ёш экан. Буларга Навоий бободан мерос, соқоли кўксига тушгунча ҳам хотин олмайдди.

— Биласизларми, қизлар, «Урушнинг сўнгги курбони» асарини ўқиб йиғлайвериб, бўладиганим бўлди. Жуда офир, юраги ёмон одам ўкиса инфаркт бўлиши ҳеч гап эмас. Ўқимаган бўлсанглар, топиб ўқинглар. Ўткир Ҳошимов ниҳоятда аянгчи воқеани қандоқ чидаб ёзганига ақлим етмайди. Бу ёзувчини «Атомний ёзувчи» деб аташ керак. Ўзи кичкина бўлса ҳам портлаши ниҳоятда кучли. Раҳмат, Ўткир ака! Кечирасиз, ака дейми, ука дейми?

Қиз уни таърифлашга сўз тополмай қийналарди. Жуда кўп гапларни айтгиси келяпти-ю, хаяжонда айтолмаяпти.

Қўйиб берса бу китобхон қиз гапдан тўхтамайдиган кўринарди.

— Чап томонимда ўтирган Худойберди Тўхтабоев, — дедим қизнинг гапини бўлиб.

Худойберди ҳам бу томонларда жуда машҳур экан.

Қизлар, ўғил болалар «Сехрли қалпоқча», «Беш болали йигитча», «Номоз ботир» деб бири олиб, бири қўйиб, гапга тушиб кетишди.

— Қани энди, менда Ҳошимжоннинг қалпоғи бўлса, вой-бў, кўп ғалати ишларни қилиб юборардим.

Орқамга ўгирилиб, Анварга қарадим.

— Бу Анвар Эшонов деган ёзувчи. Танийсизларми, танимасанглар бир бошдан таништириб чиқай.

Бир қиз ўрнидан турди.

— Мен «Найманбўстон»даги ўрта мактабда адабиётдан дарс бераман. Уч кундан бери вилоят газетасида шу акамининг бир бет-бир бетдан ҳикоялари «Боши ўтган сонда, давоми келгуси сонда» деб босилляпти. Икки сонда қувалик машҳур колхоз раиси Мусажон Шербўтаев, унинг илғор хўжалиги тўғрисида жуда қизиқ, жуда ўқишли ҳикоялари босилган эди. Энди ўзимизнинг қахрамон раисимиз, ҳаммамизнинг меҳрибон отахонимиз Бозорбой Отақулов тўғрисидаги ҳикоялари давоми бўлиб босила бошлади. Ўқувчиларимиз у ёқда қолиб қишлоқликлар газета сўраб келаверишади, келаверишади. Шунча одамга қаёқдан газета топиб бераман. Одатда адабий асар ҳаётда бўлиши мумкин воқеаларни ҳикоя қиларди. Исм-фамилияси аниқ, иш жойи аниқ, қишлоғи аниқ одамлар тўғрисида биринчи марта ҳикоя ўқиётганимиз учун ҳам Анвар акамининг бу асарларига қизиққанлар кўпайиб кетди. Директоримиз Фарғонага машина юбориб, йигирмата газета топтириб келди. Раҳмат, Анвар ака. Шунақа ҳикояларни кўп-кўп ёзинг. Сизга бу хайрли ишингизда муваффақиятлар тилаймиз.

Қизнинг ичи тўлиб турган экан, яйраб-яйраб гапириб олди.

Навбат Умарали Норматовга келди. Уни ўтирганларга жуда болохонадор қилиб таърифлай бошладим.

— Ўрта Осие Давлат университетининг профессори, филология фаилари доктори... Умарали Норматов, — дедим.

Умрида тирик профессорни яқиндан кўрмаган учрашув ахли худди ҳозиргина фазодан тушиб, ерга қўнган космонавтга рўпара келиб қолгандек хайрону лол қараб турардилар.

Сочлари оқариб кетган, кўринишидан кўп савдолар бошига тушгани билиниб турган кекса ўқитувчи Рискиев ўрнидан турди. У эллигинчи йилларнинг бошларида «Ўткан кунлар» романи ҳамда Абдулла Қодирий тўғрисида болаларга гапириб бергани учун етти йилга кесилиб, тўрт йилда қутулиб келган эди. Уни билимли, тажрибали ўқитувчи сифатида тан олишарди.

Бирок, байрамларда, ўқитувчилар куниди, Ғалаба байрамида ҳамма ўқитувчиларга чиройли конвертларда зар билан битилган табрикномалар топширишарди. Уни эса оғзаки табриклаб қўя қолишарди.

Маориф вазирининг ўринбосари Туробов Олтиариққа келганда вақт топиб Рискиевга учрашарди. Иккови узок

сухбатлашар эдилар. Туробов бу келишида ҳам Рискиевни суриштирди.

— Юрипти, ойлигига яраша ишлаб, — дея жавоб килди директор.

— Ҳозир топтириб келолмайсизми? Келишимни билардингиз-ку, нега унга бир оғиз айтиб қўймадингиз?

— Ўзи шу ерда. Спорт залида дафтар текшириб ўтирипти. Ҳозир чакираман.

Туробов у билан эски кадрдонлардек кучоқ очиб кўришди. Директор ичида: «Бу Туробов хўп юрак ютган одам-да, таржимаи ҳолига сиёсий доғ тушган одам билан кўпчилик ўртасида ҳеч кимдан хайиқмай гаплашишини қаранг!» деб ўйларди.

— Дўстим, — деди у. — Энди бошингизни кўтариб юринг. Сизни чин дилдан табриклайман. Бугунги «Халқ сўзи»да профессор Умарали Норматовнинг Абдулла Қодирий ҳамда унинг асарлари тўғрисида жуда чиройли мақоласи босилган.

У папкасидан газета чиқариб унга узатди. Халқимизнинг ғурури бўлган Қодирий ва унинг асарлари доимо камситиларди. Аслида эса улар ўзбек адабиёти хазинасини бойитиб турган мумтоз асарлар эканини ёзади профессор.

Мақола охирида таҳририят бундан кейин ҳам Қодирий ижоди ва унинг ўлмас мероси тўғрисида туркум мақолалар режалаштирганини ёзган.

— Қодирийнинг тўла оқланиши, бу сизнинг ҳам оқланишингиз, таъна-маломатлардан қутулишингиз, деб тушунаман. Сизни табриклагани атайин келганман. Вилоятда мени кутишаяпти, — деб, тик турганча бир пиёла чойни шошиб ичди-ю, хайрлашиб изига қайтди.

Ҳозир Рискиевнинг учрашувда пухта ўйлаб, лекин хаяжондан энтикиб-энтикиб айтаётган гаплари умрида тухматга учрамаган, камситилиш нималигини билмаган одамга унчалик таъсир қилмаслиги мумкин. Лекин, адабиёт булоғидан бир қултум бўлса ҳам сув ичган шоиру ёзувчилар учун бу ҳолат ғоят таъсирли эди.

— Қодирий ҳамда «Ўткан кунлар» романи тўғрисидаги ҳаққоний мақолаларингизда буюк адибнинг шахси ва ижоди тамоман оқланган. Бу менинг ҳам оқланишим эди. Ана шундан кейин менга муносабат бутунлай ўзгариб кетди.

У хаяжонланганидан гаплари оғзидан бир текис чиқмас, жумлалари ҳам қовушмаётганини сезмасди. Бунини учрашув аҳли сезиб турарди.

— Туманда, маорифда, қишлоқда, мактабда бош кўтариб юришимга йўл очиб берганингиз учун қуллук, профессор! Мен бировга совға берадиган даражадаги одамлардан эмасман. Қизим ўз қўли билан тиккан марғилон-нусха шу дўппини ақл тўла бошингиз омон бўлсин, деб кийдирмоқчиман.

Умарали жавдираб менга қаради.

— Домла, — дедим дўппи ушлаб турган Рискиевга қараб. — Профессоримиз умрида бирон одамдан совға олмаган. Лекин шу дўппини олади. У кишининг уйлари-га туруп, ўриккоки, анор орқалаб бола эргаштириб келишади. «Эти сизники, суяги бизники, хозирча уйингизда хизматингизни қилиб юрсин», деб болани ташлаб кетмоқчи бўлишади. Профессор уларнинг боламни ўқишга ўзинг киритиб қўй, демоқчилигини дарров тушунади. Қопларни ўзларига орқалатиб, кўчага чиқариб қўяди. Қайтиб кирмасин, деб эшикни ичидан занжирлаб қўяди. Эшик қўнғироғи то кечгача жиринглаб, охири коронғи тушганда тинчийди.

Кекса ўқитувчи ихлос билан унинг бошига дўппи кийдирар экан, энтикиб-энтикиб шу гапларни айтди:

— Раҳмат, раҳмат, эл олдида юзимни ёруғ қилганингиз учун раҳмат.

У кўз милқларини дастрўмол билан артиб, жойига бориб ўтирди.

Ўрта ёшлардаги кўзойнакли бир аёл қўл кўтариб сўз сўради.

— Касбим кутубхоначилик. Ҳозир биз билан суҳбат ўтказгани келган ёзувчиларнинг китоблари қандай ўқилаётганини аниқ рақамлар билан айтиб беришим мумкин. Ойбеку, Фафур Фулому, Абдулла Қаххорлар гуркираган Тошкентдек шаҳри азимда бу ёш талантили укаларимизнинг борлиги унча сезилмаётган, улар соясида қолиб кетаётган бўлишлари мумкин. Аммо биз адабиётимизга тўлқин уриб, пўртанадек хайқириб янги талантлар кириб келаётганини ўз кўзимиз билан кўриб турибмиз.

Ўлмас Умарбековнинг китобларини болалар қўлига бердимми, тамом. Қайтиб ололмайман. Ота-оналари, қариндош-уруғлари, қўни-қўшнилари билан ўқиб, охири изини йўкотадилар. Шу билан китобдан умидимизни узиб қўя қоламиз. Кутубхонамизда Умарбековнинг учта китоби бор эди. Ҳозир биттаси ҳам йўқ. Навбатда турган саксон бир одам бекорга кутиб ўтирипти. Ўткир Хоши-

мовнинг «Баҳор қайтмайди», «Дунёнинг ишлари» китоблари қўлимиздан бир чиқиб кетганча қайтиб келмади. Йўқолиб кетди. Китобни олган боланинг ота-оналарига жарима ҳам солдик. Тўлади, барибир китоб қайтиб келмади. Салкам саксон бола бекорга навбат кутиб ўтирипти. Худойберди Тўхтабоевнинг йўриғи бошқа. Нашриётлар унинг бозоргир китобларини пешма-пеш кўп нусхада босиб чиқарадилар. Биргина «Сехрли қалпоқча» китоби ўзбек ва рус тилларида йигирма марта босилиб чиқди. «Номоз ботир», «Беш болали йигитча» китоблари кети узилмай дўконга келиб туради. Қани эди, нашриётлар Умарбековнинг ҳам асарларини шунақа тез-тез, кўп нусхада чиқариб турсалар. Кутубхонамиз лимит бўйича атиги бир нусхадан китоб олади. Ўзимиз сотиб олайлик десак, маблағ йўқ. Тўғри, райижроқўм ҳиммат қилиб Ибн Синонинг уч томлиги билан «Декамерон» деган китобни олиб берган. «Декамерон»ни болалар тарбиясига тўғри келмайди, деб ўзига қайтиб берганман. Кейин эшитсам, шунақа китобларни ўқиб юрибсанми, тарбиясиз, деб хотини «Декамерон»ни шоферига берибди. Илтимос, лимитни кўпайтиришга ёрдам қилсангиз.

Ўлмас Умарбеков жавоб қилди:

— Биз ҳозир маслаҳатлашиб, кутубхонангизни оталикка олишга қарор қилдик. Бундан буён янги китоблардан имкон борича юбориб турамиз. Бундан ташқари «Ўзбекистон адабиёти ва санъати» газетасига июлдан бошлаб йилнинг қолган ярмига обуна ташкил қиламиз. Буни редакция ўз зиммасига олади.

Кутубхоначи опа кўзойнагини сумкасига солиб гапини давом этдирди:

— Ҳамюртимиз Эркин акадан гина қилишга ҳаққимиз бор. «Ёшлик девони» китоблари ҳамманинг қўлида. Уни дўконда пештахта тагидан хуфя сотишди. Биз хатто уни ушлаб кўрганимиз ҳам йўқ. Болалар ўқисин деб бирон нусхасини бизга бермадилар. «Буюк ҳаёт тонги» дostonларини уйимдан опкелиб витринага қўйганман.

Эркин Воҳидов ноқулай аҳволга тушди.

— Опажон, шу бугуноқ, ҳозирнинг ўзида бу хатони тузатамиз, кутубхонангизга «Ёшлик девони»дан беш нусхасини бераман.

У шундай деб папкасидан бир даста китоб олиб узатди.

— Мана, бешта китоб. Манави олтинчисига дастхат ёзиб бераман.

Она сумкасида яна кўзойнагини олиб тақди. Қўлидаги китобга меҳр билан қаради. Эркин то дастхат ёзгунча кимирламай қараб турди.

— Энди икки забардаст ижодкор қолди. Уларни яхши биласизлар. Қандай қилиб Эркин Воҳидов ундоқ шоир, Эркин Воҳидов бундоқ шоир, деб сизларга таништиришим мумкин? Ахир у Олтиариқ боласи, уни биз эмас, сиз бизга таништиришингиз керак. Мана, ёшимда Ўлмас Умарбеков ўтирипти. Уни яхши танийсизлар. Ёзган ҳамма асарларини ўқигансизлар. Бу ёзувчи тўғрисида айтмоқчи бўлган гапларингиз шундоқкина тилингизнинг учида турипти. Эркин Воҳидов билан Ўлмас Умарбеков тўғрисида гапиришни ҳам олтиариқликларга ҳавола қиламиз. Учрашувни вилоят ёзувчилари бўлимнинг раҳбари Адҳам Ҳамдам олиб боради. Адҳам Ҳамдам жуда қувнок, гапга уста одам. Ёзган ҳикояларидан кўра оғзаки ҳикоялари машҳур. Учрашувни жуда қизиқ, файзли олиб боради деб ишонаман. Қани, Адҳам ака, энди ўз амалимини сизга топираман.

— Бўпти, — деди у. — Аввал бир масалани хал қилиб олайлик. Орамизда Анвар учта бўлиб қолди. Анвар Эшонов, Анвар Муқимов ва Анвар Обиджон. Уларни адаштириб юбормаслик учун рақамлаб қўйишимиз керак. Анвар Эшоновни «Анвар рақам № 1», Анвар Муқимни «Анвар рақам № 2, деб атайлик. ўзимизнинг Олтиариқли Анвар Обиджон деган бола ёзувчи сифатида тўла туғилиб бўлгани йўқ. Ҳозир ўғил боланинг сумагадеккина бўлиб бурни туғилган холос. Шунинг учун уни «Анвар рақам № 0,5», яъни «Яримта Анвар» деб қўяқолсак. Нима дейсизлар.

Эркин Воҳидов тўғрисида олтиариқликлар гапирсин деган таклифлар бўлди. Ҳар бир юрт фуқароси ўзидан чиққан истеъдод эгалари билан фахрланади. Уни кўз-кўз қилгиси келади. Эркин юртдошлари фахрланса арзийдиган шоир бўлди. Ўзбекистонимизда унинг шеърлари кирмаган биронта хонадон қолмаган. Айниқса ҳамюрт хонанда Қобилжон Юсупов унинг шеърларига ўзи қуй басталаб, ўзи ижро этиб, шеър маънисини юрак-юракларга сингитиб юборган. «Ёшлик девони» китоби босилиб чиққандан кейин «ҳамюрт»лари қўпайиб кетди. Биров «Эркин Воҳидов бизнинг Бухородан чиққан» деса яна бошқа бирови, «Эркин наманганлик» дейди. Тошкент эса уни аллақачон ўзиники қилиб олган.

Эркин Воҳидов «Ўзбегим» деган ғоят гўзал, ғоят фикрга бой достонини эълон қилиб бу «сеники, меники»ларга нукта қўйди.

* * *

Эртага Тошкентга қайтмоқчимиз. Раис Файзиматов Олтиариқда бир пиёла чой ичмасдан кетсанглар яхши бўлмас, шунчаки хазил-ҳузил қилиб гаплашиб ўтирамыз, деб қолди. Эркинжон бирон йиғинда кўнглини очиб гапирмади. Ҳаммамиз у тўғрида нимаики билсак гапириб бўлдик. Бугун порасмий ўтириш бўлса ҳам, барибир гапирмаганига қўймаймиз.

Нўъмонжон аканикига жой қилдиришган экан. Бутун ховлига осмонни кўрсатмай қўядиган баланд ток сўри тагида ўтирибмиз.

Бу ховлига кўп келганман. Баргидан ҳосили кўп сапсарик пилладек «ингичка беллар»га қараган одамнинг кўзи қамашади. Еб тугатиб бўлмайдиган, сотиб адо қилиб бўлмайдиган бу узумлар Нўъмонжонга жуда катта даромад келтирарди. Бирон ойларга қолмай Термиз тарафлардан қора чиллаки Тошкент бозорларига келади. Нўъмонжоннинг ўткан йилги узуми билан бу йилнинг узуми Тошкентда юз кўришади.

Бу йилнинг ҳусайнилари чиққанда ҳам барибир Нўъмонжоннинг ўткан йилги «Ингичка бели» бозорнинг олди бўлиб қолаверади.

Дастурхонга катта саватда «Ингичка бел» уйиб қўйилган. Мен бошламасам бошқалар қўл уришга ботинмай туришипти.

— Бу ўтиришга Эркинжон ҳам мезбон, ҳам жўрабоши. Қани, ярми тошкентли, ярми олтиариқли Эркин Воҳидов, бошланг.

— Майли. Аввало бир нарсани айтиб қўяй. Тошкентдан келган олти кишининг ҳаммаси Олтиариққа боғланиб қолган одамлар. Гапни Оқсоқолимиздан бошлай. Бу одам ўн беш йилдан бери Олтиариқ атрофида қапалакдек айланади. Мен туғилган юртни ўраб турган Ёзёвон чўллари тўғрисида бир эмас учта роман ёзган. Шу чўл одамлари тўғрисида етти китоб бостирган. Оқсоқолимизни ҳам олтиариқлик дейишга ҳаққимиз бор. Ҳозирги маъдан суви чиққан жойдаги санаторийдан ўн минутгина пиёда юрсангиз марказий Фарғона чегараси бошланган жойга «Оёқларингизни артиб, тозалаб кириш, қондани

бузганларга бир коп бодринг, бир коп туруп жарима солинади, ва бурунларига уч марта зарб билан чертилади», деб ёзиб қўйишгани ҳали ҳам ёдимда.

— Бурни ҳам ўзимизнинг Олтиариқ қолипидан чиққан, — дея китмирлик қилиб гап ташлади Қодиржон.

— Энди Ўлмас ака тўғрисида гапирмоқчиман. Лекин гапларим беҳазил, жиддий бўлади. Менинг юртга танилишимда Ўлмас аканинг хизматлари беқиёс бўлган. Бу одам мен ҳеч ким танймайдиган ёш шоирни радиога чакириб шеърларимни бастакорларга бериб қўшиқ ёздирган. Зўр, зўр хофизларга айтдириб лентага туширган. Мен бунга асло унутмайман. Ўша қўшиқлар то ҳануз радиога тинимсиз эшиттирилади. «Буюк ҳаёт тонги» достонимни ўз овозимда ёзиб олиб, биринчи марта радиога эшиттирган. «Ёз ёмғири» қиссасини ўқигансизлар. Асар қахрамони Раҳим Саидов Файзимат раис билан кўп учрашади. Шу колхозда илмий текшириш институтининг базасида жуда кўп тажрибалар ўтказади. Вильтга қарши ноёб препарат яратади. Агар Ўлмасжон Олтиариққа келмаса бу гапларни қаёқдан биларди. Демак Ўлмас ака ҳам Олтиариққа боғланиб қолган одам.

Хизмат қилиб юрганлардан биттаси конверт қўйиб кетди.

Ичини очиб қарадим. Хат. «Ўлмас ака, мени кечиринг, аввал ёзиб берган «Дастхат»ингизни қизлар олиб қўйишди. Илтимос, бошқа ёзиб берсангиз. Синглим, деб ёзманг, сал бошқачароқ қилиб, сал анақароқ қилиб ёзиб беринг. Сизга ҳамиша содиқ РЎНЎ».

Хатни Раисимиз Эркинга бердим. Эркин Ўлмаснинг олдига қўйди. Ўқиб, Ўлмас дод деб юборай деди. Бир пасда хат қўлма-қўл бўлиб кетди.

Эркин гапини давом этдирди:

— «Анвар рақам № 1» деб номланган Эшонов Файзиматовнинг асранди ўғлидек гап. Бир келадию қорнини тўйғизиб яна йўқ бўлиб кетади. Шундай пайтларда «Отаси» қўяверинглар, қорни очканда қайтиб келади, деб кулибгина қўя қолади.

Худойбердини таърифлаб ўтирмайман. Бу тарафнинг болалари уни яхши билишади. Ҳошимжоннинг сеҳрли қалпоқчасини орзу қилган болалар худди жевачка, пахта қанд, лой хуштак, ҳар хил шарлар бериб шиша оладиган дўлининг аравасига эргашгандек чувиллашиб Худойбердиннинг орқасидан югуришади.

Манави «Анвар рақам № 2» сизга тапиш. Тушунтириб ўтиришнинг ҳожати йўқ. Битта айби: нафасни ҳам дадасидан сўраб ичига тортади.

Қодиржонни бир бола мен Ўткир Хошимман деб лақиллатмоқчи бўпти. Бир кўринг, ростдан ўша бўлса шунга қараб муомала қилайлик, лақиллатаётган бўлса детдомга топширворайлик, деб қолди. Хужжатини текширмадингларми, десам, хали раста бўлмаган болада хужжат нима қилади деди. Уни кўриб, ростдан шу Ўткир Хошим, деганимда ёмонам мулзам бўлди, Қодиржон бечора. У албатта Ўткирнинг кўнглини олади. Шу баҳона Ўткир ҳам бир нимали бўлиб қолади.

Энди манаву «Анвар рақам № 0,5», яъни яримта Анварни нима қиламиз? Уни бу ахволда Тошкентга олириб бўлмайди. Келинлар, онасидан «Бошқатдан дуруст-роқ қилиб туғиб бering» деб илтимос қилайлик.

— Э, бу гапни айтқанмиз, — деди Қодиржон. — Куч-қувватдан қолдим. Бундан ортик қилиб туғолмайман, деди.

— Бўпти. Энди буёғини ўзимга қўйиб бeringлар. Қўқонда бурун таъмирлайдиган устахона очилган. Бошлиғи Тошкентлик кадрдонларимдан. Кеча унга телефон қилиб шундоқ, деб айтганимда ланжлик қилган эди. Қувалик хожи ака бурунларини таъмирлашга онкелганлар, бор чармларни ишлатиб қўйдик. Келаси квартал лимитдан тўрт метр қарз олдик. Агар беш метрча чарм топиб келсанглар, бажонидил яхшилаб таъмирлаб берамиз, деди.

— Беш метр кўплик қилмайдими? — дедим.

— Тепасига ҳам, ичига ҳам чарм қоплаймиз-да, ҳозир чарм топиш қийин. Яхшиси сунъий чарм қоплаб берақолайлик. У ҳам ёмон бўлмайди.

— Э, кўйинг, сунъий чарм ёзда — офтобда оқариб, қишда намдан шалвираб қолади.

Келажаги порлоқ биттагина бурунни таъмирлашга нахотки Олтиарикда тўрт метр чарм топилмаса?

Олтиарикликлар чувиллашиб маслаҳатга тушишди. Чарм топадиган бўлишди.

— Энди навбат Умарали акага келди. Шу кишини яхшилаб таърифламоқчиман. Ўзлари қанилар?

Қодиржон жавоб қилди:

— Бизникида офтобда ўтириптилар. Боя ариқдан қўл юваман деб турганларида шогирдларидан бирининг дадасига учраб қоптилар. У ҳавлисидан хали қуримаган

шилта гўнгларни қонда томорқага ташиётган экан. Ўзингиз биласиз, ҳўл гўнг нихоятда оғир бўлади. Бечора терга пишиб кетган. Умаралижонни кўриптию, э домла, сизни биз томонларга қайси шомол учирди, деб кела солиб бағрига босибди. Домланинг костюм-шимларига ҳўл гўнг ёпишиб расво кипти. Табиати тирриқ бўлган домламиз бизниқига чўмилгани келдилар. Жиянларим костюм-шимни латта ҳўллаб артиб офтобга ёйиб қўйишди. Ўзлари дунга тушиб тўнимга ўралиб офтобда ўтириптилар. У кишини энди қуритиб, кийинтириб олиб келаман деб турганимда келинингиз домла бир кепкоптилар, боламни кўтариб, дингирига туфлаб берсинлар деб бир яшар ўғлимни қўлларига бериб қўйди. Боласи тушмагур кўп сув ичиб қўйган экан шекилли домланинг кийимларига чоптириб қўйди. Костюм яна тозаланиб офтобга ёйилди. Тўнимга ўралиб яна офтобда ўтириптилар.

Водийнинг қаеридадир кал болалар шифохонаси бор экан. Анвар Эшопов шумлик қилиб бош шифокорини бошлаб кепти. Умарали домлани учрашувга олиб кетармиш. Болалар ўз қўллари билан тиккан дўппиларни кийдиришармиш! Ҳозир домланинг товлари қочкан, тузалганларида Анваржон албатта оборади, дедик. Ҳеч бўлмаса кал болаларимиз тайёрлаб юборган дўппини кийдириб, улар ўз қўллари билан пиширган таомлардан едириб кетай, деб туриб олди. Борганда кийдирарсиз, деб зўрға уни жўнатиб юбордик.

— Энди домлани ўзим қўриқлаб, олдига одам йўлатмай олиб келаман, — деди Қодиржон. — Ҳу, эшик олдида домла келсалар қўришамиз, деб бурнини кавлаб турган мишиқи болаларни ҳам қувиб юборамиз.

Ош сузиш олдидан икки соқчи қуршовида Умарали Норматовни соғ-саломат олиб келишди.

Ўйин-кулги авжга чикди. Қобилжон қўшиқларни эзиб-эзиб айтиб турибди. Йўлдошали мотори ўчиб ерга қўнолмай «кийналаётган» самолётдек лапанглаб рақсга тушди.

Эркин Воҳидовнинг жўрабошилиги ана шунақа воқеаларга бой, қувноқ, сира эсдан чикмайдиган хангомалар, нутқлар билан ўтди. Аммо-лекин маза қилдик. Ҳеч қаерда бунақа шодон ўтириш бўлмаганиди.

Иккинчи бўлим

Ўлмас яхши-яхши ҳикоялари, ихчам, ўқишли қиссалари билан танилиб қолган эди. Абдулла ака кўпинча, шу болани союз аъзолигига расмийлаштириб қўйиш керак, деб юрарди.

Эртага союзда секретариат бўлади. Бир нечта ёш ёзувчилар аъзоликка олинади, деб бизга хабар қилган эдилар.

Ўлмасни 1962 йилнинг август оyi ўрталарида «Москвич» машинада Абдулла Қахҳорнинг боғига олиб бордим.

— Домла, Ўлмасни эртага бўладиган секретариатда союзга қабул қилинадиганлар рўйхатига киритиб қўйсангиз, деб келгандик, — дедим.

— Шунақа дардларинг бор экан икки кунгина олдин келмайсизларми. Союзга қабул қилинадиганларнинг ҳужжати тайёр қилиниб, раисга топширилган.

Хар хил қаланғи-қасанғилар аъзоликка қабул қилинаверганидан қаттиққўл, талабчан, ҳеч бир томонга оғмайдиган Абдулла Қахҳорни шу комиссияга раис қилган эдилар. Абдулла ака аъзоликка қабул қилинадиганлар билан эринмай гаплашар, билимини, дунёқарашини, нималар ўқиётганини ўбдон суриштирарди. Хуллас, уларни «майда тарок»дан ўтказарди.

— Бўлмайти, — деди Абдулла ака. — Эртага союз аъзолигига мутлақо талантсиз, адабиётда бир ой ҳам умр кўролмайдиган ўткинчи одамлар қабул қилинади. Биттасини айтиб қўяқолай. Нажибулла Хабибуллаев деган бир лўттибоз! Билмадим уни ким оёғидан ўлиқдек судраб олиб келди экан? Агар Ўлмас шунақа одамлар билан аъзоликка ўтишдан ор қилмаса, майли, қабул қиламиз. Менимча, Ўлмаснинг орияти бунга йўл бермас. Бир ойдан кейин яна секретариат бўлади. Ўшанда уни чиройлик қилиб аъзоликка ўтказамиз, — деди.

Тарвузимиз қўлтиғимиздан тушиб қайтиб келяпмиз. Йўлда унга, хафа бўлдингми, дедим раҳмим келиб.

Ўлмас мулоҳазали, фикри тоза, сабр-қаноатли йигит эди. Сира хафа бўлмаганини айтди.

Эртасига навбатдаги секретариат бўлди.

Хайъат аъзолари жой-жойларида ўтиришибди. Эшик олдида Москвалик «ёзувчилар» Борис Привалов, Юрий Карасевлар ичкарига чақиришларини кутиб туришипти.

Раисимиз Яшин ака бугун аъзоликка қабул қилина-

диганларнинг помларини ўқиди. Абдулла ака тажанг бир алпозда эди:

— Шуларни союзга олишимиз шартми? — деди у худди нимадандир ирганаётган кайфиятда. Булар адабиётга иш бермайдиган тўрт кунлик «мехмонлар-ку».

Яшин ака Абдулла Қаххорнинг қулоғига жуда паст овозда рўйхат юқорида тасдиқланганини айтди.

— Бўлмасам бундай қилайлик, — деди Абдулла ака баланд, хамма эшитадиган қилиб. — Сиз ўша юқори идорага беш-ўнта союз аъзоси деган ҳужжатдан бериб қўйинг. Бизни овора қилмай ўзлари аъзо қилиб олаверишсин.

Марказқўм котиби Абдулла акага нимадир демоқчи бўлди. Афтидан аччиқроқ гап айтмоқчилиги билиниб турарди. Аммо Абдулла Қаххор билан олишиб бўлмаслигини билиб юмшади.

«Ёш ёзувчи»лардан иккитасини, шулар орасида Нажибулла Хабибуллаевни ҳам боре, нима бўлса бўлди, деб аъзоликка қабул қилдилар. Уларнинг «ижоди» тўғрисида Назир Сафаров, Раҳмат Файзийлар оғиз кўпиртириб роса гапирдилар.

Котиба эшик орқасида навбат кутиб турган Юрий Карасевни чақирди.

Унинг «ижоди» тўғрисида Шевердин билан Владимирлар гапиришди. Бу ажойиб, талантли таржимон ўзбек романларини маҳорат билан таржима қилаётганини, рус китобхонлари унинг таржимасида ўзбек романларини ўқиётганларини гапиришди. Энди ўз навбатини кутаётган Борис Приваловни чақирди.

Унинг «ижоди» тўғрисида Александр Удалов билан Дмитрий Ковалев деган бугунги помзодларнинг оёғини «ялаб» юрадиган союз дастёри гапирди.

Абдулла Қаххор билиб туриб, қаерда яшайсизлар, деб сўради. Улар Яшин акадан мадад кутгандек илтижо билан қарашди.

— Нима учун Москвада союзга ўтмай биздан ўтмоқчисизлар? Москвада сизларни ёзувчи сифатида танимайдилар. «Контрабанда» усули билан биздан союзга ўтмоқчисизлар, — деди ачитиб. Сўнг Абдулла ака яна фаоллашди: — Союзимиз низомида ўзи яшаб турган ҳудудда аъзоликка қабул қилинади деб аниқ ёзиб қўйилган. Уларни биз союзга ўтқизолмаймиз...

Марказқўм вакили, хўп деворинг, оқсоқол, юқорининг розилигини олганмиз, деди юмшоққина қилиб.

— Мумкин эмас. Низомни бузишга ҳаққимиз йўқ. Агар бошқа масалалар бўлмаса мажлисни ёпиб қўя қолайлик, — деди Абдулла ака ўрнидан туриб.

Шундай деб ўзи чикиб кетди.

Союз аъзолигига номзод икки «Ёзувчи» серрайганча қолди. Уларнинг хомийлари Абдулла ака орқасидан ўқрайганча қараб қолдилар.

Келгуси секретариатга Абдулла ака катнашолмайдиган бўлди. Зудлик билан чет эл сафарига жўнаб кетди.

Ўлмас Умарбеков йигирма биринчи сентябр куни Абдулла ака айтгандек бир чиройли бўлиб союз аъзолигига биронта қарши овозсиз қабул қилинди.

Марказқўм вакили уни табриклар экап секингина, шу жой сизники бўлади, деб қўйди.

* * *

«Абдулла ака кўргани келганлар билан хайрлашиб, менинг қолишимни сўрадилар. Ёнларига стул қўйиб ўтирдим.

— Сизга иккита маслаҳатим бор, — дедилар ҳар доимгидек жиддий оҳангда, қандайдир шу пайтгача мен сезмаган илиқлик, юмшоқлик билан.

— Эшитаман, — дедим у кишининг юзларига тикилиб.

— Сизни союзга ишга чақиришлари мумкин. Союздаги йигилишларга катнашиб юраверинг. Аммо ишламанг. Иккинчи гапим. Хотинингиз сизга жуда меҳрибон. Шуни қадрланг.

Абдулла ака шундай деб енгил жилмайдилар.

Марказқўм вакили мени Ш. Р. Рашидов ҳузурига олиб бораётди:

— ...«Ўзбекфильм»ни таклиф қилсалар, рози бўлма. Сени ёзувчилар союзига юборамиз — деди.

Ш. Р. Рашидов ҳузурда чиндан ҳам шу ҳақда гап бўлди. Абдулла аканинг маслаҳати дилимда бўлгани сабабли Шароф ака киностудия ҳақида гап очганида дархол розилик бердим. Тўғри қилдим. «Ўзбекфильм» студиясида мен катта бир тегирмонга тушиб чиққандек бўлдим. Саккиз йил директорлик қилдим. Студия тарихида бунчалик узок ишлаган директор бўлмаган».

«Қизимга мактублар»дан.

...Ўлмас шу ерда кино сирларини, сценарий устида ишлаш, режиссёрлар билан ҳамкорлик қилиш сирлари-

ни билди. Қанчадан қанча бадиий фильмлар яратди. Ҳатто чет эл режиссёрлари билан ҳамкорлик қилди.

«Ўзбекфильм» унга катта ижод мактаби бўлди.

* * *

Каттиқ ухлаган эканман, телефон жириглаб уйғотиб юборди. Қарасам соат олтидан беш минут ўтипти. Ҳали тонг ёришмаган. Шошиб трубкани кўтардим. Яшин аканинг қабулхонадаги котибаси Любанинг овози:

— Соат саккизда секретариат бўлади. Тезда етиб келинглار.

Нима бало бўлдиёкан? Оқсоқол ёзувчилардан биронтаси... Йўғе ҳаммалари соғ-саломат эдилар-ку! Яна ким билади дейсиз.

Саидахон билан етиб бордик. Союзнинг пленумлар ўтадиган катта залида одам кўп. Раиснинг кабинетида ҳам ҳамма секретариат аъзолари жамулжам бўлиб ўтиришипти.

Яшин ака секретариат мажлисини очди.

— Масала битта. Ёзувчи Ғани Жаҳонгировни ёзувчилар союзи аъзолигига қабул қилиш, олдиларингиздаги конвертда бюллетен тайёрлаб қўйилган. Қани, Абдуллажон, сиз қабул комиссиясининг раиси сифатида ўз вазифангизни адо этинг.

Абдулла Қаҳҳор:

— Мен бугун лавозимимдан воз кечаман. Умуман, бу одамни союз аъзолигига нолойиқ кимса деб биламан. Ана энди бу ёғини ўзингиз давом этдираверасиз, — деди.

Яшин ака қизиқ ахволга тушиб қолди. Нима дейишини билмай охири жуда паст овозда, биров эшитиб, биров эшитмайдиган қилиб, ҳам қўрқув, ҳам ташвиш билан деди.

— Бу юқорининг топшириғи.

Ғанининг оҳангидан айтсам тилим, айтмасам дилим куяди, деган маъно сезилиб турарди.

— Бўлмасам, мен Абдуллажоннинг розилиги билан аъзоликка номзод Жаҳонгировнинг ижодий биографияси билан таништираман. Қани, ўзини чакиринглар.

Ташқарида жонини ховучлаб кутиб турган номзод кўзлари аланг-жалаң кириб келди.

Яшин ака уни таништиришни давом этдирди.

— Жаҳонгиров Ғани, асосан фольклор ҳамда болалар адабиёти билан шуғулланади. Унинг ёш теримчи

тўғрисидаги эртақ киссаси hozир ёш китобхонларимизнинг севимли асари бўлиб қолган.

Абдулла ака заҳарханда қилиб, савол ташлади:

— Муни қарангга, дуруст-ку. Ўзи ёзганми?

— Шериғи ҳам бор. Шериғини ўчириб ташласа ҳам бўлаверади. Жуда ювош одам.

Қорақалпоқ ёзувчилари телеграммани олиб союзда фавқулодда ходиса юз берганга ўхшайди, самолётни кут-сак улгуриб боролмаймиз деб автобусда туни билан йўл юриб, келган эдилар. Жўлмирза Аймурзаевдан бошқа яна уч киши бемалол ухлаб ўтирардилар. Халқ шоири Жумамуротов бир-икки марта хуррак отиб юборди. Уни туртиб уйғотиб юбордилар. Бу хурракдан кўзлари очилиб кетган Ибройим Юсупов билан Қаипбергеновлар шоша-пиша биз бунақа одамни танитаймиз, деб бюллетендан номзодни ўчириб ташладилар.

Жўлмирзанинг ўғли безорилик қилиб камалган эди. Катта раҳбаримиз Нукусга борганда унинг ўғлини бўшатиб юборишни ваъда қилган эди. Шунинг учун ҳам бугунги тадбир каттанинг розилиғи билан бўлаётганини билган Жўлмирза у кишига ёқиш учун номзодга биринчи бўлиб овоз берган эди.

Абдулла Қаххор бу қайсар, ўз сўзли қорақалпоқ ёзувчиларидан мамнун бўлиб ўтирарди.

Яшин ака Абдулла акани қўлтиқлаб бошқа кабинетга олиб кирди.

— Абдуллажон, дўстим, қайсарлик қилманг. Бу иш билан шахсан каттаимизнинг ўзлари шуғулланганлар. У кишининг топшириқларини бажаряпмиз холос...

Абдулла Қаххорнинг қайсарлиғи тутди.

— Бу гапни нега секретариат аъзолари олдида айтмай, панада айтяпсиз? Юринг, одамлар олдида гапиринг.

Яшин ака жуда ноқулай ахволда қолди. Айтсам тилим, айтмасам дилим куяди, деган мақол шу топда жуда жойини топган эди.

Яшин ака қайтиб келиб, бўшашиб жойига ўтирди. Абдулла ака гапира кетди:

— Ҳар бири тўрт юз, беш юз саҳифалик бир неча кисса ва романлар ёзиб қўйган ёзувчилар, беш-олтитадан дoston ёзиб эл оғзига тушган шоирлар, асарлари саҳналарда ижро қилинаётган таланти драматурглар қолиб, бу чала мулла одамни ёзувчи деб союз аъзолиғига олсак, одамлар нима дейди? Ёши олтмиш-етмишлар-

дан ошган оксоколларни тонг сахарлаб уйғотиб шу ғўр, эртага ўзи нима бўлишини билмайдиган хомғўштдек одам учун безовта қилиш шартмиди? Зўрники тегирмон юрги-зади, деб нима дейишса хўп деяверасизларми? Уюшма-миз адабий утил-сирёнинг омборига айланиб кетди-ку!

Абдулла Қаххор зарда билан ташкарига чиқиб кетар экан, Фатхуллин ушлаб турган конвертни юлиб олиб чўнтагига солиб қўйди. Эшик тутқичига қўл узатар экан, орқасига ўгирилиб:

— Бугунги секретариатдан мутлақо норозиман. Бу масалани пленумга қўяман, — деди.

Фатхуллин секретариат аъзоси эмас. Лекин ҳаммадан олдин келиб олиб, одамларга ақл ўргатиб ўтирарди. Хатто ёзувчиларнинг съездларида, пленумларида ҳеч ким сай-ламаса ҳам президиумга чиқиб ўтириб оларди.

Абдулла Қаххорнинг чиқиб кетишидан фойдаланиб Жаҳонгировни худди думидан кўтаргандек қилиб союз аъзолигига қабул қилишди.

Соат тўққизларда марказқўм вакили пленумни шун-дай сўзлар билан очди:

— Талантли ёзувчи, мохир сўз устаси, болаларимиз-нинг севимли адиби Жаҳонгиров Ғанини пленум аъзоли-гига тавсия қиламиз. Номзодимизнинг ижоди ва фаолия-ти тўғрисида сўз айтиш учун Раҳмат Файзийни минбарга таклиф қиламиз.

Катта зал одамга тўлиб кетган, пленум аъзолари ҳам, бошқа ёзувчилар ҳам бир янгилик бўлади шекилли деб ўйлаб, пленум бошланишини сабрсизлик билан кутиб ўтирардилар.

Худди зилзила бўлаётгандек орқа томондагилар ўрни-ларидан туриб кетишди.

— Биз Жаҳонгиров деган ёзувчи борлигини билмай-миз.

Элликдан ортик одам ўрнидан туриб олган, шовқин-ни босиб бўлмасди.

Иброҳим Раҳим пленум аъзоларига бюллетен тарка-тиб чиқди.

Холид Расул залнинг қоқ ўртасида ерга ўтириб олиб бюллетенни полга қўйди, номзоднинг номини мутлақо ўқиб бўлмайдиган қилиб ўчириб ташлади. Унинг тепаси-га келган марказқўм вакили, уят бўлади, уят бўлади, деди.

Холид Расул унга жавоб бермай залнинг охирига қараб кетди.

Хисоб комиссиясининг раиси — кўп жихатлари Жаҳонгиров қолипига мос келадиган, таланти Жаҳонгировдан ҳам анча паст, аммо берилган овозларни санаб чиқишда устаси фаранг бўлиб кетган Насрулло Охундий сайлов натижасини дазмолдан чиққандек сип-силлик қилиб қўярди. Бу гал унинг найранглари иш бермади. Бюллетен олганларнинг ярмидан кўпи бюллетендан номзоднинг номини ўчириб ташлаган эдилар.

Барибир Охундий бюллетенларни бошқатдан санаган бўлиб, яна хисобни учма-уч чиқазди.

Жаҳонгиров Фани «кўпчилик» овоз билан пленум аъзолигига «сайланди».

Юқорининг вакили йигирма минутлик танаффус эълон қиларкан, тарқаб кетмай сабр қилишларини ўтиниб сўради.

Секретариат ўз ишини давом этдирди.

Хар бир секретариат аъзосининг олдида конвертда бюллетен қўйилган эди. Абдулла Қаххор Фатхуллин олдидаги конвертнинг олиб, чўнтагига солиб қўйди.

— Кўриладиган масала битта. Жаҳонгиров Фанини ёзувчилар союзининг секретариат аъзоси ҳамда ташкилий ишлар бўйича секретари қилиб сайлаш. Кимда қандай таклиф бор? Марҳамат, Иброҳим Раҳим, сўз сизга.

Иброҳим Раҳим раҳбарларга хос бўйинини ичига тортиб гап бошлади.

— Ҳозир пленумда ўз кўзларингиз билан кўрдингиз. Жаҳонгиров қанчалик обрўга, ҳурматга лойиқ эканини намойиш қилди. Барча ҳужумларга бардош бера олди. Ўзининг босиклиги билан, бардоши билан рақибларини енга олди. Мен уюшмамизда ана шундай бир кишининг секретар бўлишини орзу қилардим. Бугун шу орзум рўёбга чиққанидан хурсандман. Эътиборларингиз учун раҳмат.

Бошқа гапирадиган одам бўлмади. Абдулла Қаххор шу чиқиб кетганича қайтиб келмади. Яшин ака Жаҳонгиров Фани бир оғиздан уюшмамизнинг секретариат аъзоси ҳамда секретари қилиб сайлангани билан ҳаммамизни табриклади. Секретариат ўн беш минутлардан кейин яна ўз ишини давом эттиришини айтди. Ҳаммамизни пленумга таклиф қилди.

Залга чиқдик. Ҳеч ким йўқ. Берилган бюллетенларни оёқ остига ташлаб кетиб қолишпти. Залда тўртта бола ўтирипти. Улар Охундийнинг югурдаклари. Қўл кўтарган, қўл кўтармаганларни санайдиган Охундий айтгандек қилиб хисобни учма-уч қиладиган болалар.

Секретариат яна ўз ишини тиклади.

Ҳисоб комиссиясининг раиси Охундий ахборот бера-бошлади.

— Сизлар секретариат ўтказаетганиларда мен пленумни яқунлаб бўлган эдим...

Ҳеч ким унга пленум ўтказишга сенинг нима ҳаққинг бор, деб сўрамади.

— Мен ҳеч қачон бунақа демократик, очиқ-ошқора фикрлар айтилган пленумни кўрмаганман. Ҳамма бюллетенларни ташлаб очиқдан-очиқ овоз берамиз деб Жаҳонгиров Фани номзодини дил-дилдан қувватлаб ўз фикрларини баён қилдилар. Менимча бу пленум уюшмамиз тарихида ёрқин саҳифа бўлиб қолади.

Секретариат ҳам худди ягана қилинган гўзадек сийраклашиб қолган эди. Ҳар мажлисда бировга сўз бермайдиган Уйғун уйқуни афзал билиб пленумга келмади. Асқад Мухтор гапга аралашмай «Огонёк»ни варақлаб ўтирди. Лазиз Қаюмов Қўқон пединститутида имтиҳон комиссиясига раис экан, келолмади. Рамз бошқа ишга тайинланган экан, бир кўриндию кетиб қолди. Воҳид Зоҳидов касалхонада. Одил Ёқубов пленумга атайин келмади.

Мажлис деса еб турган овқатини туфлаб ташлаб югуриб келадиган Назир Сафаров мажлисининг гули бўлиб ўтирипти. У Жаҳонгировни бағрига босганча бир кун керак бўлиб қолар, деб бир неча дақиқа кучаниб, ўпкаси бўғзига тикилиб қолгунча кўтариб турди. Зўриққанидан бир қизариб, бир бўзарарди.

То тушликкача уч пленум, тўрт секретариат ўтказган союз раҳбарияти бугунги кизгин ўтган иш кунини яқунлаб, янги секретар номидан пастдаги ошхонада тайёрланган зиёфатга йўл олди.

Ушбу сатрлар Фани Жаҳонгировдек бир беозор одамни мувозанатдан чиқариб, ноқулай ахволга солганларга, ҳаётда ўз жойини тополмайдиган қилиб қўйганларга ўшқаю гина тариқасида ёзилди.

Аслини олганда Жаҳонгиров чиндан беозор, қўй оғзидан чўп олмаган, бировни маломат қилмаган тоза одам эди. Турли лавозимларда ишлаган кезлари хизмат юзасидан келганларининг ҳожатини чиқариб, боз устига қўли кўксиди, уларга раҳмат айтиб, метро бекатигача кузатиб қўярди.

Бу гапларни Фани Жаҳонгиров баҳонасида ўз мавқеини кўтариб олиш ниятида елиб-югурганларга, ҳалол,

беозор одамларни ноқулай аҳволга солган давр ўйинчиларига карата отилган таъна тошлари деб билинг.

* * *

Кеча Ўлмасни уйига ташлаб ўтганимда бир зарур гапни айтиш эсимдан чиққан экан. Қувадаги бедана овида бир ўлимдан қолганингни Зухрога айтмай қўяқол демокчи эдим. Уйига қўнғироқ қилдим. Трубкани Зухро қўтариб, «Лаббай, эшитаман» деди.

Трубкани шошиб жойига қўйдим.

Ўлмаснинг бу дунёдан кетганига беш йил бўлай деяпти-ку!

Ёш ёзувчи укаларим билан водийга қилган сафаримизни сўзма-сўз, кадам-бакадам, соатма-соат хотирлаб чиққанман. Уни уйига ташлаб ўтганим ҳам хотира эди.

Бу воқеа хотирага айланмасдан олдин уйига олиб келганимда Зухро бунини килдинглар, сочларидан, кийимларидан бурқсиб исирик хиди келяпти. Қўйлақлари тутундан сарғайиб кетибди, деган эди.

Шунда ҳазил қилиб, эрингизни қаерга борсак исирик тутатиб, ёмон кўздан асрадик, дегандим.

Кўз тегиш, кўзикиш деган гапларга ишонмасдим. Унга тез-тез «кўз тегиб» турарди. У Тошкентда аварияга учраб, бир ўлимдан қолди. Миниб кетаётган машинаси трамвай йўлига чиқиб кетиб, симёғочга урилиб тўнтарилиб қолди. Яхшиям трамвай сал узоқроқда келаётган экан. Хайдовчи тўхтатиб қолди.

Сирдарёда ҳам худди шунақа фалокат юз берган. Довондан ўтиб Қўқон томон кетаётганда хаёли қочиб машинани бошқоролмай қолган, машина бир неча марта думалаб кетган. Уни бошқа машинага судратиб, устахонага олиб боришган.

Машина минининг гашти бошқача бўлади. Табиат қўйнига сингиб кетаётганга ўхшайсан. Хаёлингга қўп чиройли гаплар келади.

Ўлмас ана шундай пайтларда ёзаётган ёки ёзмоқчи бўлган қисса ё романини ўйлаб кетади. Йўлда учраши мумкин бўлган хавф-хатарларни унутади.

Фалокат оёғинг остида, деб бежиз айтилмаган. Ана шу оёқ остидаги фалокат тўрт марта унга панд берди.

Қувадаги бедана ови пайтида содир бўлган фалокат Ўлмаснинг овга қизиқиб кетиб, ўзини унутгани туфайли юз берган эди.

Ўлмас кўзга яқин йигит эди. Уни кўрганлар орқасидан сукланиб қараб қолардилар.

Ана шундай пайтларда биз исирикка зўр берардик. Қўйинглар, керакмас, дейишига қарамай орқасидан қувиб, исирик тутатардик. Уни ниҳоятда эҳтиёт қилардик. Қўнглига қарардик. Сафарга бирга чиққан ёзувчи укаларимиз уни «Қогозга ўралган қантдек» авайлардилар.

Ўша сафаримиз хотирамга шу қадар ўрнашиб қолган эдики, бир нимани унутсам, ҳозир Ўлмаснинг ўзидан сўрайман, деб юборадиган бўлиб қолган эдим.

Аяган кўзга чўп тушар, деган гап бор. Ўлмас бизнинг аяган кўзимиз эди.

У оғир дардга чалинди. Хали Хиндистон, хали Москва касалхоналарида қилмаган муолажалари қолмади. Кундан-кунга ўлим хавфи бостириб келаверди.

Қодир худо эллик олтинчи йилда уни Зухро деб аталган «фаришта»га рўбарў қилган эди. «Мен уни чинакам бахт, чинакам вафо, умрингнинг охиригача ажралмас ҳамроҳ қилиб яратдим», деди Аллоҳ.

Зухрони Ўлмас билан ажал ўртасидаги ўқ ўтмас қалқон қилиб яратган экан Худойим.

Ўлмас ҳолдан кетиб, умр чироғи сўна бошлаган дамларда Зухродан қувват оларди. Шунда умр чироғи яна парпираб кетарди. Зухро Ўлмас учун махсус қувват манбаи эди.

Бу сатрларни ўқиётган кишилар Зухроҳон Ўлмас билан бирга яшаб, бирон кун роҳат кўрмаган экан-да, деб ўйлашлари мумкин. Йўқ, ундай эмас. Эр-хотин иккови ёнма-ён туришининг ўзи Зухро учун туганмас роҳат, қувонч эди. У Ўлмаснинг дардига эм бўлаётганидан чексиз бахтиёр эди. Уларнинг жуфтлиги Тангри назари тушган жуфтлик эди.

Ўлмас ёзиши керак. Кўп нарсаларни ёзиши керак. Тўхтамай ёзиши керак.

Қани эди шифохонада бунга имкон бўлса?

Зухро шу тўғрида ўйларди. Кичкинагина тикилиш палатада стол-стулга жой йўқ. Фақат тиззага бирон нима қўйиб ёзиш мумкин. Магазиндан патнис олиб келсинми, йўқ, бўлмайди. Патнис муздек, совуқ, унга тўғри келмайди.

Шифохона подвалида синиб, яроқсиз бўлиб қолган стол-стуллар қалашиб ётарди. Зухро зора бирон нимага ярайдиган нарса топилиб қолса деб шу кераксиз бўлиб қолган буюмлар орасидан ёзув столининг эшигини топ-

ди. Чирокка солиб буни нима қилса бўлади, деб орқа-ўнгига яхшилаб қаради. Оғир эмас, енгилгина, тиззага қўйиб хат ёзса бўлади.

Зухро эшикни юқорига олиб чикди, артиб тозаллади. Ҳар хил дори хиди ўрнашиб қолмаганими, деб хидлаб ҳам кўрди.

Зухро шу халоскор эшикни Ўлмасга кўрсатганда унинг кўзлари яшнаб кетди. Дарров тиззасига қўйиб, худди хат ёзаётгандек қилиб, бармоқларини юргизди.

Ўлмасга ёзиш имкони пайдо бўлганидан Зухро яйраб кетди. Ўлмас эса бу ноёб тухфа учун миннатдор жилмайди.

Ўлмаснинг жилмайиши Зухрога, Зухронинг меҳр билан боқиб туриши Ўлмасга мукофот эди.

Улар бир-бирларини самимий табассум билан мукофотлаган эдилар.

Бугун бизга етиб келган «Қизимга мактублар» шу эшикчага қоғоз қўйиб ёзилганини кўпчилик билмаса керак. Сарлавҳа тагидаги ёзувга кўзингиз тушгандир. Унга «Мангу дунё бўсағасида» деб ёзиб қўйишти. Бу унинг фоний дунёдан боқий дунёга қўчяпман, дегани...

У шундай берилиб ёзардики, эртага жарроҳ бўғзига наштар уришини ҳам унутиб қўйган эди.

Ўлмаснинг ёзишга берилиб кетганидан Зухро хурсанд эди. У ўлимни унутиб, энди нималар ёзишини, қанақа китоблар чиқаришини Зухрога тўлиб-тошиб гашириб берарди.

«Учта китобни тайёрлаб қўйганман. Иккитаси келишиб ҳам қўйилган. Танланган қиссаларим Фафур Фулом номидаги нашриётда чиқиши керак. Янги романим «Фотима ва Зухра» «Шарк Юлдузи»да босилади. Уни «Ёзувчи» нашриёти ҳам чоп этиши керак. Уйда ўн бешта янги хикоям турибди. Яхши битта тўплам бўлиши мумкин.

Зухро диққат билан қулоқ солиб жилмайди.

— Худо хоҳласа шу ишларнинг ҳаммасини ўзингиз уйга қайтиб бориб бажарасиз. Мен ёрдам бераман.

Мен ҳам жилмайдим. Қўлини олиб кўзларимга суртдим... Ёзишга тайёр турган режаларим бор... Хикоялар, пьесалар, яна битта роман ёки пьеса, ёмон бўлмайди, шулар қоғоз юзини кўрса. «Оқсоқол» деган пьесам машинкада. Ҳамза театрига бериш керак...»

Ўлмас бош вазирнинг маданий ишлар бўйича ўринбосари эди. Наманганда ўтадиган ҳосил байрамига унинг

рахбарлигида бир неча фан ва маданият арбоблари махсус «Тойото» микроавтобусида хангомалашиб йўлга чиқдик. Сафимизда машҳур раққоса Малика Аҳмедова, академик Тўрсун Рашидов, шоир Ҳамид Фулом, адабиётшунос олим Умарали Норматов, rassом Бахтиёр Бобоев ва бир неча санъаткорлар бор эди. Тошкентдан йўлга чиққанимизда офтоб чарақлаб турган эди. Ҳаммамиз енгил кийинганмиз. То етиб боргунимизча Наманганда ҳаво айниб, аччиқ шамол эсаётган экан. Совуқ шу даражада эдики, бирон пана жойга яширинмаса чидаб бўлмас эди. Беш-олтита бризент палатка ичига гулхан ёқиб меҳмонларга жой қилинган эди. Кирдигу гулханга қўл-оёқларимизни тутиб, исина бошладик.

Ўлмаснинг бунақа совуқда ўранмай ташқарида туриши кийин эди. Дадажонова бошидан жуи рўмолини ечиб Ўлмасни офиз-бурун аралаш томоғига ўраб қўйди.

Кенг саҳннинг ҳар ер, ҳар ерида иссиқ кийиниб олган кишилар гулхан ёнида мазза қилиб кийқириниб ўтиришарди.

Юк машинасининг кузовига «Минбар» қилинган. Ўлмас республика ҳукуматининг «Ҳосил байрами» катнашчиларига йўллаган табрик хатини ўқиб бериши керак. У минбарга рўмолга ўраниб чиқолмасди, албатта, микрофони қўлига олиб ўқий бошлади. Совуқ ҳаво бирдан бўғзига урилиб энтиқирди, табрик охирига етгунча овози хириллаб қолди. Бора-бора нималар деянганини билиб бўлмайдиган ҳолга келди.

Минбардан тушиши билан печкаси аввалроқ ёқиб қўйилган енгил машинага ўтказиб ҳукумат дачасига олиб кетишди.

Иссиқ, ҳамма қулайликлари бор дачага махсус малакали врач чақирилган.

Ўйин-қулги давом этарди. Камолиддин Раҳимов шўх бир қўшиқни бошлаб, Маликани рақсга тортди. Бу нозик раққоса совуқда шамоллаб қолмасин деб иссиқ тўи кийдириб, белига кийик боғлаб қўйинган. Бошидаги телпак унга ниҳоятда ярашган эди. Камолиддин ашулани ашулага улаб, уни даврадан чиқиб кетишига имкон бермасди.

Бу байрам томошаларини бошқариш шоир Ҳабиб Саъдуллога топширилган. Ҳабиб бунақа ишларни ўрнига қўярди. Тошкентда ўтадиган тўйларимизда, юбилей зиёфатларимизда Ҳабиб даврани жуда чиройли олиб борарди.

Бундан ўттиз-қирқ йиллар олдин Андижонда яхши

обрў билан ишлаётган, таги чушлик Дадажон Сохибий шоир Хамид Фуломни меҳмонга чақиради. Ўша куни у киз кўрган, бу зиёфат шу хурсандчилик сабабли бўлаётган экан. Сохибий Хамид Фуломдан чақалоққа чиройли бир исм қўйиб беришни сўрайди. Шоир кўп ўйлаб ўтирмай, оти Дилшода бўлсин, дейди. Шундай қилиб Хамид Фулом Дилшоданинг вакил отаси, яъни маънавий отаси бўлиб қолади.

Ҳабиб: «Хозир сўз област ижрокўми раисининг ўринбосари Дилшода Сохибовна Дадажонованинг вакил отаси, машҳур шоир Хамид Фуломга» деб эълон қилди.

Эрталабдан бери гулхан атрофида кайфчоғлик қилаётганлар бирдан жимиб қолишди.

Хамид Фулом етмишдан ошиб кетган бўлишига қарамай қадди тик, гапга чечан, тингловчиларни гап билан «сеҳрлаб» қўядиган, уста потик.

У минбарга чиқиб одамларга таъзим қилди.

— Мен дунёнинг саксондан ортиқ мамлакатини кезиб келган Машрабдек дарбадар шоирингизман. Осиё ҳамда Африка мамлакатларида, Оврўпода мен бормаган жой қолмаган. Ёзувчилар, давлат арбоблари, машҳур rassomлар, бастакорлар билан дўстлашдим. Мен бу юртларда жонажон Ўзбекистонимиз манфаатини кўзлаб, улар билан таллашиб-тортишиб қанчадан-қанча шартномаларга, дўстона борди-келдиларни ривожлантиришга алоқадор келишувларга имзо чекдим. Амирлар, президентлар ҳузурида бўлиб, конференциямизга келадиган арбобларнинг моддий таъминотини ўз зиммаларига олишларини илтимос қилдим. Кўп қийинчиликлардан кейин уларни маблағ ажратишга кўндирдим. У томонларда халқнинг ночор аҳволини кўриб, Ўзбекистон деб аталган жаннат юртда туғилганим ва шу юртда вояга етканимга мингминг шукроналар айтдим. Намангандек гўзал шаҳар ҳуснига ҳусни вобаста Дилшодахон қизимнинг меҳри мени бу галги узоқ сафардан олиб қолди. Биз Дадажон Сохибий билан қизимизга гўзал хулқ, одоб бердик. Ва ниҳоят уни интернационализм руҳида тарбия қилдик. Азиз ва мухтарам наманганлик жигарларим, мен шу кичкинагина нутқимни шеър билан якунламоқчиман.

*Кимки Ўзбекистон деса тилда бол,
Кўксини тоғ қадар кўтарар иқбол.
Минг фазилат берган Аллоҳ инсонга
Ҳам оддий фуқаро ва ҳам султонга...*

Куйганёрдаги боғимда шийпонга чиқиб Қорадарёнинг айқириб оқишини томоша қиламан.

Кейинги кунларда дарё кирғоғини чумчук босиб кетди.

Канал мироблари суви чекишиб, очилиб қолган оролчаларга шоли экишган. Ҳозир улар ўриб олган боғ-боғ шोलиларни шундоққина шийпон тагидан орқалаб олиб ўтадилар.

Чумчуқлар тўкилган шоли донларини талашиб-тортишиб чўкиб юрадилар.

Уларга локдек қоп-қора бир чумчук аралашиб қолган. Бошқа чумчуқлар уни ётсираб чўкиб хайдайдилар. Охири уни ташлаб бошқа ёққа учиб кетадилар. Қора чумчук эса улардан қолмайди. Қанчалик чўкиб хайдамасинлар бари бир ўзини улар тўдасига ураверади. Ажаб! Бу қандок сир-синоат бўлди?

Уруш арафаси эди. Бозордан карнайгул кўчатларини олиб келиб ҳовлимга эккандим. Шу гулнинг хидини ниҳоятда яхши кўраман. Кўпчилик уни назарга илмай қўйган. Ҳар хил атиргуллар ўшанда жуда обрў топган пайтлар эди. Маҳаллада ҳам, районда ҳам ҳеч ким карнайгул экмасди. Оқ, қизил, зангори, сарик, тарғил гуллар орасида биттаси амиркон ковушдек қоп-қора бўлиб очилди. Ҳиди ҳам бошқача. Айниқса офтоб тушганда ажиб бир хид ҳовлини тутиб кетади. Қўшниларим бу хид қайдин келяпти, деб ҳовлимизга бош сукадилар.

Уруғини чумчук чўкиб кетмасин деб кечгача кўриқлаб ўтираман.

Демак бундан кўп йиллар олдин қаердадир шунақа гул бўлган. Ўзига мос иқлимни кутиб ётган. Шундай бир шароит бўлгану уйғониб кетган.

Қирқинчи йиллар бўлса керак, «Огонёк» журналида негр бола туққан оқ танли бир ёш аёлнинг қопқора бола кўтариб турган суврати босилган эди.

Вашингтонда машҳур «насли тоза» миллионер оила-сида бунақа бола туғилиши кўп шов-шувларга сабаб бўлади. Ёш аёлни бузуқликда айблайдилар. Авлод шажарасининг сўнгги бўғинига доғ туширган, деб ундан юз ўғирадилар.

Эл олдида бош кўтаролмай қолган миллионер ота шажара китобини варақлайди.

Бундан уч юз ўттиз бир йил аввал боболарининг қора танли бўлгани тўғрисидаги ёзувга кўзи тушади...

Қаранг, қора чумчук, қора карнайгул, қора тапли чақалок. Тасодифми, нима?

«Қазисан, қартасан, асли наслинга тортасан» деб бежиз айтмаган эканлар-да, деб ўйлаб қоламан.

Эрталаб Дадажонова Хамид ака билан икковимизни Ўлмасни кўргани дачага олиб кетди.

Дачанинг хоналари ҳам, кенг-узун йўлаклари ҳам бирдек иссиқ. Аллақачон соқолини олиб галстук тақиб олган Ўлмас ниманидир ўйлаб айланиб юрипти. Врач ёнига келиб томоғини ушлаб кўради, кўйлаги устидан кўкрагига қулок тутиб хириллаш томоғининг қаеридан чиқаётганини билмоқчи бўлади.

Назаримда томоғининг хириллаши бир қадар камайгандек эди.

— Тошкентга кетмасам бўлмайди. Зухро хавотир олаётган бўлса керак.

— Водийга самолёт учмаяпти. Махсус самолётимизга ҳам рухсат йўқ. Жўрабеков Ўшга учиб келган. Андижонга келолмай ўтирипти.

Агар Ўлмас бир амаллаб Ўшга бориб олса Тошкентга учиб кетиши мумкин эди. Лекин бунинг асло иложи йўқ. Ҳар қандай уста, тажрибали, таваккалчи шофер ҳам Ўшга боришга журъат қилолмасди. Ўлмасни бир нарсаси ташвишга соларди. Ўшга йўл очик экан деб Зухро самолётда йўлга чиқиб қолса нима бўлади? У телефон қилмасдан олдин ўзим қўнғироқ қилиб тинчитиб кўйишим керак. Биламан, у ҳозир дачага қўнғироқ қилади, деб ишонарди.

Шифокор унга қайноқ сут ичирди. Туршакдек сарёғ солинган қайноқ сутни дарров ютмасдан томоғида узокроқ ушлаб туришини тайинлади. Шу пайт телефон зарб билан жаранглади. Навбатчи киз трубкани олди, ким биландир гаплашиб, трубка микрофонини қафти билан босиб, Ўлмасга деди:

— Келин аям сизни сўраяптилар.

Ўлмас трубкани олар экан, врач унга қўл ҳаракатлари билан хаяжонланманг, ўзингизни босиб гаплашинг, ишорасини қиларди.

— Зухро, сизмисиз? Мен Ўлмасман, тинчмисизлар? Умида нима қиляпти...

Сарёғли қайноқ сутнинг таъсирими, Ўлмаснинг овози ниҳоятда тиниқ чиқарди. Зухро нималардир деяпти. Ўлмас бошини кимирлатиб қулок соляпти.

— Ўзим телефон қилмоқчи эдим. Ўшга уча кўрманг. Андижон — Ўш йўлини қуюқ туман босган. Аҳволим ёмон эмас. Ёнимда шифокор, хамшира бор. Ташқарига деярли чикмайман. Дилшода опа пуховой рўмолларини берганлар. Ҳозир ёнимдалар. Сизга салом айтяптилар. Мана, ўзларига бераман.

Ўлмас трубкани Дадажоновга берди.

Икки хотин бири Тошкентда, бири Наманганда роса ўрискча-ўзбекча аралаштириб гаплашишарди.

— Не надо, не надо благодарить. Қўйсанг-чи, это просто человеческие отношения и всё! Ўзинг қалайсан? Как Умида? Передай ей привет от меня, деяпман. Наверно ты соскучилась по мужу. Яхши, жуда яхши ахволи. Здоров как бык. Мана гапланш. Ҳозир трубкани ўзига бераман. Телефон килиб тур, хўпми?

Зухро Ўлмасни кўп гапга тутмади. Томоғи хириллаб қийналмасин, деб аяди.

— Бўпти, Зухро, ўзингизни эҳтиёт қилинг.

Ана шу гапдан кейин Тошкентда Зухронинг, Наманганда Ўлмаснинг кўнгли таскин топгандек бўлди.

Деразани очиб ташқарига қарайман. Бино шаҳарнинг энг баланд жойига қурилганидан туман унинг сатхигача чиққану буёғига қурби етмай холдан тойган эди.

Дача худди туман денгизи устида қалқиб турган кемага ўхшарди.

Ҳабиб Саъдуллонинг ниҳоятда вафодор дўстлари кўп эди. Мехмон келадиган бўлса, албатта, уларнинг ҳаммасини чақирарди. Ҳавонинг бунақа кескин айнигани, мехмонларнинг келиш-келмасликлари аниқ бўлмагани, келса ҳам узок ўтирмасликлари сабабли уларни чақирмаганди.

Даволаётган врач Ўлмаснинг шу совуқ туманда боришига рухсат бермади.

Бошқа мехмонлар яйраб ўтиришибди.

Академик Турсунбой Рашидов суҳбати ширин, айниқса жиндек «отиб» олгандан кейин ўзини қўйиб юборади.

— Андижоннинг «Боғишамоли»ни ўрмонга айлантириш зарур. Унга илдизи бақувват дарахтларни кўп экиш керак. Одамлар адир ёнбағирларига иморатлар қуриб олишган, пастликда маҳаллалар пайдо бўлган. Мабодо ер сурилса — кўчки босса уйлар ҳам, одамлар ҳам тупроқ тагида қолади. Кучли насослар юқорига тинмай сув тортяпти. Одамлар тез ҳосилга қиради деб шофтоли билан бодом экиб ташлаганлар. Бу дарахтларнинг илди-

зи юза, ёнбошидан оёринг билан боссанг илдизи юкорига чикиб қолади. Чинорни кўп экиш керак. Илдизи илонга ўхшаб ер тагига ўрмалаб кириб кетади. Буралиб-буралиб ерни маҳкам қучоқлаб олади. Кўчки бўлишига йўл бермайди. Мен ўзим сейсмолог олимман, биламан. Андижон актив сейсмик зона. Катталаримизга айтиб у жойга битта кичкина сейсмик станцияча қуришга рухсат олиб берсангиз. Фалокат юз бергандан кейинги «аттанг»дан фойда йўқ.

Ҳамид Фулом бунақа жойларда нихоятда улфатнинг гули бўлади. Олимнинг интихосиз гаплари унинг оғиз очишига имкон бермасди.

— Турсунбой ака, бир маслаҳат. Академиянинг илмий кенгашини бу ичкилик бор жойда эмас, Тошкентда, олимлар даврасида ўтқазсак дуруст бўлармиди дейман-да...

Рашидов эзмалик қилиб, одамларни зериктириб қўйганини сизди. Қўлини кўксига қўйиб узр сўради.

Барибир Ҳамид Фуломга сўз навбати келмади. Дастурхонга ош тортилди. Ўлмас келмагани учун томоғимдан овқат ўтмади.

Бахтиёр Бобоев жуда талантили рассом. Ўзбек урф-одатларини билиб-билиб, тасвирга туширади. У шеърят понини еб ўсган бола. Отаси дўстимиз Мамарасул Бобоев ўзбек шеърятни ривожига катта хисса қўшган шоир эди.

Кўпчилик рассомлар каби Бахтиёр ҳам ичкиликка ружу қўйган. Бу ҳол рассомлар оламида у қадар нуқсон саналмайди.

Ҳозир у то ўртага ош келгунча битта шишани бўшатиб, ошга фотиҳа ўқилгунча иккинчи шишани яримлатиб бўлганди.

У ичса ҳам гапидан адашмасди. Ҳатто ичгани сезилмасди ҳам. Файратий домла айтганларидек, ювошгина, ширингина беозор маст бўларди.

Дачага келганимизда Ўлмас:

— Мени деб сиз ҳам ош емабсиз. Зухрога телефон қилиб олай, кейин енгилроқ бир овқат ташкил қиламиз — деди.

Туман шу қадар қуюқлашган эдики, дачани оппок пахтага ўраб қўйганга ўхшарди.

* * *

Шаҳар ички ишлар бўлимининг бошлиғи полковник Абдуқаҳҳор Гаппорий кўп дилбар, кўнгли очиқ йигит. У

республикада таникли қўшиқчи шоирларнинг бири. Тошкентда ишлаган пайтларида Ўлмас билан борди-келди қилиб турган.

Шахарни туман босгандан бери Гаппорийнинг тинчи бузилган. Машина тўқнашувлари кўп. Болалар боғчаларига махсус милиция ходими қўйилган. Шўх болалар чикиб кетиб, туманда адашиб кўп ташвиш орттирган пайтлари ҳам бўлган.

Жамики йўл ҳаракати хавфсизлиги ходимлари оёққа турган. Гаппорий шу ишлардан ортиниб, икки-уч марта Ўлмаснинг ҳолидан хабар олиб кетди.

— Қанақа юмуш бўлса, тортинмай буюраверинглар, — деб қайта-қайта тайинлаган.

Маслаҳат билан Ўлмасни поезда жўнатадиган бўлдик. Шахар оппоқ туманга бурканган, дачадан икки қадамгина наридаги вокзалга етиб бориш бир муаммо бўлиб турарди.

Дадажоновга Гаппорийга телефон қилди. Хайрият, ишхонасида экан.

— Хизматингиз керак бўлиб қолди, шоир. Шефни Тошкентга жўнатишим керак. Туманда вокзалга қандай борамиз, деб бошимиз қотиб турипти.

— Бу ишни менга қўйиб беринглар. Ҳозир дачага етиб бораман.

У ўн беш минутларга қолмай етиб келди. Қанча одам кетади, кимлар билан кетади, суриштириб, кейин вокзал бошлиғига қўнғироқ қилди:

— Оқсоқол, иккита купени яхшилаб тозалатинг. Дизенфекция қилдиринг. Янги, ҳали печати бузилмаган кўрпа-тўшакларни тайёрлаб, иккита электр печи топиб қўйинг. «Ёз ёмғири»ни ўқигансиз. Ҳа, балли. Сиз билан мен тўғримизда ёзилган. «Севгим — севгилим»ничи? Аттанг, ўқимабсиз-да. Депутатлар хонасидаги қизлар йиғлаб-йиғлаб ўқишяпти, дейсизми? Сиз ҳам ўқинг. Мана шу китобларни ёзган акахонимизни кузатамиз. У кишининг тоблари йўқ.

Биласиз, милиция ўқи ўзган халқ. Бу ҳам камлик қилгандек, у милиция полковниги бўлса. Боз устига шаҳар йўл ҳаракати хавфсизлигининг бошлиғи бўлса, темир йўл станциясининг тинчлиги унга боғлиқ бўлса ва яна каттақон шоир бўлса. Унинг ўқи ўзмай, кимнинг ўқи ўзсин?!

— То Тошкентга етгунча қупедан қайноқ чой узилма-

син. Яхши, покиза, хушмуомала проводниклардан қўйинг. Беморни Тошкентда катта профессорлар кутишяпти.

Ўлмас ҳалди сиғиб, яна бир илтимос қилди:

— Ортикча эркалик қилаётганим учун уэр сўрайман. Бизни Андижонда кутишяпти. Шерикларимизнинг Андижонга етиб олишларига ҳам ёрдам қилсангиз.

Ғафпорий папағини бир томонга суриб, чаккасини қашиди:

— Бир уриниб кўрамиз. «Балиқчи»дан ўтиш оғир. У ердан иккита дарё ўтади. Бири Қорадарё, бири Норин. Водийда туман энг куюк бўладиган жой. «Чинобод»га ўтиб олгандан кейин то «Олтинкўл»гача туман сийраклашади. Ўн беш-йигирма қадам йўл бемалол кўриниб туради. У ёғига туман яна куюклашади. «Мингбулок» газ фонтанини тўхтатган, уни муттасил кузатиб турадиган мутахассиснинг юраги хуруж қилиб қолди. Жуда опитний шоферларимиз уни шу туманда зудлик билан Андижон клиникасига обориб қўйинди. Бу ишни ҳам шуларга топширамиз.

Ўлмас менга қаради. Унинг айтмоқчи бўлган гапидан хижолат бўлаётгани билиниб турарди.

— Сиздек ёши улуғ одамга иш букюраётганимдан хижолатман. Уйга телефон қилсам трубкини ҳеч ким олмади. Зухро Наманганга йўлга чикмадимикки, деб хавотирдаман. Илтимос, хафа бўлманг, сиз шу ерда қолинг. Зухро телефон қилса, Наманган—Тошкент поездида кетди, денг. Эрталаб депутатлар хонасида кутсин. Агар у телефон қилолмаса, ўзингиз қўнғироқ қилиб, шу гапларни айтиб қўйинг.

Йўлга чикқанзимдан бери уйимга бирон марта қўнғироқ қилмаган эдим, энди телефон қиялпман. Нодира трубкини олди.

— Нега телефон қилмайсиз? Енгил кийиниб кетган эдингиз. У томонларда совуқ каттик, деб эшитдим. Андижон поездининг бошлиғи Солиев деган ўртоғингиз телефон қилиб, иссиқ кийимларини опчиқинглар, олиб кетаман, деди. Нашида опам ҳам шу поездда кетадиган бўлди. Ақром тоғам ўртоқлари билан чиқиб, кутиб олади. Иссиқ кийимларингизни опамга тугиб бердим. Тошкентдами? Хар куни чарақлаб офтоб чикапти.

— Ҳозир биз Намангандамиз. Эртага Андижонга ўтамиз. Ҳаммаёқ туман, ҳеч нарса кўринмайди. Ҳаво совуқ. Шерикларимиз куёвларга ўхшаб тўн кийиб юришяпти. Айтганча, Дилшода опа сени, Камолани қўп сўра-

ди. Андижонга борганимиздан кейин албатта яна телефон қиламан. Ҳаммани сўраб қўй. Айниқса Камолани. Хайр.

Телефон жаҳл қилгандек, зарб билан жиринглади.

Трубкани олиб, — лаббай, эшитаман, — дедим.

— Илтимос, Умарбековни чақириб берсангиз.

Бу Зухронинг овози эди. Мен телефонни сал қўпроқ банд қилдим шекилли, ўшанда бир-икки марта чақирган бўлса керак. Овозимдан таниб қолди. «Мени кечиринг. Ўлмас акамнинг аҳволи қалай? Ўзлари билан бир гаплашай», — деди.

— Зухрохон, ташвишланманг, аҳволи яхши. Уни ҳозир Наманган—Тошкент поездига опчикиб кетишди. Кўпчилик бўлиб Тошкентгача кузатиб боришади. Доктор, ҳамшира, яна тўрт одам алоҳида иккита иссиқ, покиза купеда эҳтиётлаб кузатиб боришади. Эрталаб Зухро депутатлар хонасида мени кутсин, деб менга тайинлаб кетди. Ўлмас бир кун профессорларга кўриниб, эртасигаёқ Андижонга келмоқчи. Илтимос, юборманг. Ҳосил байрамини ўзимиз ўтказаверамиз. Келса, совуқда касали авж олиб кетиши аниқ. Соғ одамни ҳам касал қиладиган ҳаво бўляпти. Тушундингизми? Ўтиниб сўрайман, юборманг. Хайр.

Дачада олти киши қолдик. Бемор одамнинг кўнгли нозик бўлади, деб ҳаммамиз Ўлмасни эҳтиёт қилиш билан овора эдик. У шу топда поездга чиқяпти. Ҳозир Тошкентга жўнаб кетади. Ўзи билан ташвишларимизни ҳам олиб кетяпти.

Энди ҳеч қандай ташвишим қолмади. Фикр-ўйларимдан ва яна нималардандир ажралиб қолганга ўхшайман. Қўнглим бўм-бўш.

Шунда хаёлимга ғалати бир фикр келди.

«Агар ҳамма ишинг битиб ташвишинг қолмаган бўлса, энди ўзингга бошқа бир ташвиш ўйлаб топ. Ёхуд кимнингдир ташвишига шерик бўл. Инсон ташвишсиз яшаёлмайди. Уни оёққа турғизадиган ҳам, ҳаракатга соладиган ҳам шу ташвишдир».

Шерикларим жимгина ўтиришипти. Улар ҳам менга ўхшаб ташвишини йўқотган. Бу дунёга ғанимат, уч-тўрт кўнлик «меҳмон» Ўлмаснинг кўнглини олиш билан яшадилар. Энди У Тошкентга ҳаммамизнинг ташвишларимизни олиб кетяпти.

Каранг! Бу дунёда ташвишсиз яшамок нақадар зерикарли!

Ҳамид Фулом икки тиззасига шапиллатиб уриб, ўрнидан турди.

— Энди нима қиламиз? Бу ерга биров келолмаса, ўзимиз бирон жойга боролмасак, зерикиб ўламиниз-ку, Битта йўл бор. Бу Бахтиёрнинг йўли.

— Э, яшаворинг-е, — деди Бахтиёр. — Қандок яшашни расомлардан ўрганиш керак.

Ҳар галгидек Умарали бу маслаҳатга ҳам қўнмади.

— Қўйинглар, шу пайтда қўнглингизга ичкилик сиғадими? Яхшиси шахматми, доминоми ўйнанглар.

Умаралининг гапи ўтмади. Бахтиёр шишанинг кофгани тиши билан аллақачон очиб бўлган эди.

У ёққа ағанадим, бу ёққа ағанадим, охири ухлаб қолибман.

Тушимга Сталин кирипти. Ели чиқиб кетган велосипедни етаклаб келаётган эмиш. Мендан, камера ямайди-ган устахона қаерда бор, деб сўради.

Шу пайт қайдандир Анвар Эшонов пайдо бўлди. Ҳозир яматиб келаман, деб велосипедни филдиратиб кетди.

— Мен ўлганимдан кейин Никита оиланга хизмат қилиб турсин, деб битта машина бериб қўйган эди. Шунинг ҳам Брежнев олиб қўйипти. Қизимнинг велосипедини вақтинча мишиб турибман. Бугун Тошкент телевизорида Ёрматов деган биттаси оғзига нима келса қайтармай, роса жавради. Гўё Гитлер бир ўзбек шоирини «Кизил майдон»-да дорга осмоқчи бўлганлар рўйхатига киритган эмиш. Бу рўйхатдан хабарим бор. Разведка бир нусхасини топиб келган эди. Унда бир нечта давлат арбоблари, саркардалар, ихтирочилар қаторида Илья Эренбург билан Иттифок радиосининг машҳур диктори Левитан ҳам бор. Агар тирик бўлганимда ўша Ёрматов деганни шахарнинг овлоқроқ жойига обориб, биронта қарағайга тилидан осиб келардим. Афсуски ўлиб кетганман-да, иложим йўқ.

Анвар камерани яматиб келди. Сталин «Велосипед миниш соғлиққа фойда», деб қизининг дамский велосипедига мишиб жўнаб кетди.

Умарали мен билан домино ўйнамоқчи бўлиб кирган экан, қутигачи қўлидан тушиб кетиб уйғотиб юборди. Кўрган тушимдан гарангсиз турардим. Шунда Пушкиннинг «Нелар келмас мудроқ хаёлга» деган сўзларини эсладим.

Эрталаб Ўлмас Тошкент вокзалининг депутатлар хонасидан телефон қилди.

— Домла, кеча бир ишни хом қилибмиз-да! Поезд

Андижонда ярим соатдан ортиқ тўхтаб ўтишини айтиш ҳеч кимнинг эсига келмапти. Сизлар ҳам мен билан поездга чиқаверсанглар бўлар экан. Гаппорий қайси поезд, қайси стансияда қанча туришини яхши биларди. Минг хил ташвиш билан бўлиб, шу гапни айтиш эсидан чиқиб қолган бўлса керак.

Лекин менинг эсимда бор эди. Умарбеков хотиним туманда йўлга чиқиб, сарсон бўлиб қолмасин, сиз шу ерда қолиб унга поездда кетаётганимни албатта хабар қилиб қўйинг, деб қайта-қайта илтимос қилганидан, демак, бирга кетмас эканмиз-да, деб тушуниб бу гапни айтмаган эдим.

— Бугунги поездда Андижонга келиб олинглар. Телефон қилиб айтаман. Кутиб олишади, — деди.

Унга бугун поездда боришнинг иложи йўқлигини, Чуст орқали келадиган поезд Наманганга кирмай Чортоқдан Учқўрғонга бурилиб, кейин Андижонга етмай туриб «Харкўп» қишлоғидаги «Иккинчи Андижон» станциясига келишини, қаршисидан келадиган ҳар бир «қаламчи-қасанги» составга қўл қовуштириб, йўл берадиган, жуда ношуд, жуда эпсиз поезд эканини тушунтирдим.

— Бир кун минг кун бўлмас. Эртага сен кетган поездга чиқамиз, — дедим.

Саксонинчи йилларнинг бошларида бўлса керак, ёзувчиларнинг ижод уйида берилиб ишлаётган пайтларим. Кўп қора кунлардан кейин энди тинчгина яшайман, деганимда Саидахон оламдан ўтиб, биттагина қизим билан иккавимиз мунғайиб қолдик.

Иш билан, ёзув-чизув билан овунаман. Тирикчиликдан нолимайман. Мехнатимга яраша қалам ҳақи олиб турибман.

Қизимни узатганман. Невара ҳам кўрганман. Ижод боғида тинчгина у-буларни ёзиб, беташвиш юрган пайтларим эди.

Уюшмамизнинг раиси Яшин ака мен билан гаплашиш учун атайин кепти. У гапни узоқ айлантриб, охири Абдулла Қаххорнинг боғини сиз сотиб олинг, деб қолди.

— Уни академиянинг президенти Салоҳиддинов сотиб олган эди. Икки-уч кундан бери кўринмай қолди.

— Юқоридаги энг катта ака, бу боғда фақат ёзувчи яшаши керак, Салоҳиддиновга ётиги билан айтинглар, кўчиб кетсин, дедилар.

— Нима учун мен бу боғни олишим керак. Мендан бошқа ёзувчи йўқми? — дедим хайрон бўлиб.

— Уларнинг пули йўқ. Хар қалай сизнинг белингиз бақувват.

— Чўнтагимдаги пулларни санаб юрган экансизларда.

Яшин ака нима дейишини билмай ўнғайсиз бир холга тушди.

— Бекорга овора бўлибсиз, оқсоқол. Кибриё опа бокка аллақачон харидор топиб қўйган. Ўрта осие ва Қозоғистон мусулмонларининг диний назорати раиси муфтий Зиёвуддинхон Бобохонов одамлари билан келиб қаерга азон айтадиган минора, қаерга ёзлик минбар қилишни мўлжаллаб кетишди.

Яшин аканинг бу гапдан хабари йўқ экан бўшашиб қолди. Ижод уйи директорининг кабинетига кириб қаергадир телефон қилмоқчи бўлди, бўшашиб қайтиб чиқди.

— Каттаминиз банд эканлар, гаплашолмадим. Бугун албатта гаплашиб бу савдо-сотикни тўхтаттираман...

Гапимиз чала қолиб, Яшин ака шаҳарга жўнаб кетди. Эртасига у яна келди.

— Катта раҳбаримизга боғни сиз олаётганингизни айтдим. Маъқул, дедилар.

— Мен сизга боғни оламан, деб айтганим йўқ эди-ку.

Яшин аканинг жаҳли чиққандек бўлди.

— Хўп дейсизми, йўқ, дейсизми, энди фойдаси йўқ. Гишт қолипдан кўчган.

— Олмайма. Менга кичкинагина боғча бўлса стади. Бу катта боғни энлолмайма. Олма сотиб, шофтоли сотиб тирикчилик қилиш қўлимдан келмайди. Мен ёзувчи-ман, боғбон эмасман. Бола-чақам кўп бўлса бошқа гап эди... Уйғун ака анчадан бери бокка кўз тикиб юрипти. Ўшанга сотинглар.

— Абдуллажон Уйғунни хуш кўрмаслигини биласиз-ку. Кибриёхоним ўлақолса унга боғни сотмайди. Сиз гапдан қайтманг, Катта ака бир гапини икки қиладиганларни ёқтирмайди.

Ана шундан бери тиңчим бузилган. Кибриёхоним тезроқ олди-соттини расмийлаштириб қўяйлик, деб тикилинч қила бошлади.

Хужжат қўлимга теккандан йиғирма кун ўтар-ўтмас боғ ағдар-тўнтар бўлиб кетди. Шундоққина айвон тўғрисига ижод уйи учун янги кўп қаватли бино қуриш ишларини бошлаб юборишди. Мендан ўн метрча нарида тоғ-тоғ тупроқ уюмлари пайдо бўлди. Янги бинонинг подвали учун йиқилиб тушган одам соғ чиқиши гумон хандақ-

лар қазилди. Ишни канализациядан бошлаш керак экан. Боғимнинг қоқ белидан икки тегирмон сув юрадиган траншеялар қазиб, қувурлар ётқизишди. Қанча мевали дарахтлар қўпориб ташланди. Дарахтларнинг илдизлари очилиб қолди. Траншея қазиган трактор бетон деворни парчалаб чиқиб кетганча қайтиб келмади. Қурувчилар тушликни боғимга опкириб, гуллар орасида ёнбошлаб овқат қиладилар. Улар ўзлари билан олма олиб кетиш учун халта, узум олиб кетиш учун пақир кўтариб келишган.

Трактор кавлаб, қўймай ташлаб кетган траншеялар сувга тўлди.

Яшин акани кидириб уюшмага бордим.

— Бошимга бу қулфатларни сиз солдингиз. Боғ вайронга айланди, — дедим.

— Ташвиш қилманг. Ҳаммасини тўғрилаймиз. Қурилиш министрига айтаман. Ҳамма иш ораста бўлади.

Қурувчилар боғни «ўзиники» қилиб олганлар. Анорларни хом-хатала узиб оляптилар. Шиғил мева қилган тўрт туп беҳининг шохлари яланғоч бўлиб қолди.

Сарвар Азимов ижод уйига ҳеч кимнинг машинаси киритилмасин, боғни машина турадиган автостоянка қиламиз, деган топшириқ беришти.

Яшин ака ваъда қилган қурилиш министри одамлари кеч қузда ёмғир авжга чиққан, ҳаммаёқ пилч-пилч лой бўлиб кетган пайтда келди. Траншеяни қўмишга келган тракторнинг ўзи лойга тикилиб қолди. Уни бошқа трактор шатакка олиб опчиқиб кетди.

Бу боғ бошимга битган бало бўлди. Матёқуб Қўшжонов боғнинг ҳеч жойи ўзгармасин, уни музей қиламиз, деб гапирмаган мажлис, ёзмаган газета қолмади.

Қурувчилар боғни вайрон қилиб, дарахтларни қўпориб ташлаётганларида, олмаю анорларни шохи билан синдириб қоп-қоп қилиб олиб кетаётганларини қўриб туриб, нега индамади? Боғ ўртасидан канализация ўтқазиб ҳаммаёқни қазиб ташлаганда, деворларни бузиб, сув бостириб ташлаганда, нега бундай қияпсизлар демади?

Янги корпусни қураётган ишчилар, усталар гулларни пайхон қилиб узумларни яшиқларга солиб, анорларни, беҳиларни қоп-қоп қилиб олиб кетаётганларини қўриб турган «Абдулла аканинг химоячиси» Матёқуб нега чурк этиб оғиз очмади? Агар шунчалик жоннинг ачишаётган экан, боғни талончилардан химоя қилмайсанми!

Йўқ, ундай қилолмайди. У фақат қаерда мажлис бўлса

атайин бориб, боғни Саид Аҳмад вайрон қияпти, деб дод солишни билади.

Бу ҳали ҳолва экан. Энг ташвишли, энг қийин савдо қор ёққанда бошланди. Эрталабгача айвонни тизза бўйи қор босади. Дарров кураб ташламасанг, устига яна қор ёғиб белинггача чиқади. Тахта полга музлаб ёпишиб қолган қорни кураб бўлмайди. Гаражнинг томи ҳам шу ахволда. Гаражга машина қўйиб бўлмайди. Тахта орасидан оқиб тушадиган қор суви лойқаланиб машинани таниб бўлмайдиган қилиб юборади.

Айвон панжараларини олиб ташлаб, бир стол бўйи ёширт девор қилдик. Тепасига то шифтгача ром ўрнатиб ойна солдирдик. Бўяб бир чиройли қилиб қўйганимиз Кибриё опага ёкмади.

— Абдулла акангизни эслатадиган ҳеч нарса қолмапти. Ҳатто шифтдаги фанерни ҳам бошқатдан бўятибсиз.

Жаҳлим чиққанини кўриб, Кибриёхоним сал-пал тушунгандек, беш-ўн кун индамай, ишларимдан хато топмай юргандек бўлди.

Тўксон учинчи йили Абдулла акани хотирлаб жонлиқ сўйиб, у кишини қадрлайдиган етмишдан ортиқ одамни қақириб, дастурхон ёздим.

Кибриё опа дастурхонимиз қурук бўлмасин, деб газ плитада элликтача патир-қатлама ёпиб берди. Қариндош-уруғларимдан аёллар хилма-хил пишириқлар кўтариб келишди. Дастурхонда пиёла қўйишга ҳам жой қолмади. Шу бугун сўйилган қўйнинг ичагидан ҳасип солинган.

Кибриё опа ўтирганлар олдига борар, патир қандоқ бўпти, қатлама қандоқ бўпти, ёқдими, деб бирма-бир сўрарди.

Ўлмас кулибгина опанинг ҳаракатларини кузатиб ўтирипти.

Кибриё опа ижод уйининг эски биносига дам олишга келган. Болохонага чиқиб ё бўлмаса липа тагида боққа қараб нималарнидир ўйлаб ўтиради.

Биламан, бу боғда, уйда, айвонда унинг ёшлиги, энг бахтли, осуда, беозор кунлари ўтган. Шу дарахтларни, шу гулларни ўз қўли билан эккан. Уларни кўрганда Абдулла ака билан бирга кечган масъуд кунлар жонлангандек бўлади. Шунинг учун бу жойда ҳамма нарса ўша пайтдагидек бўлишини истайди.

Опа дарахтлар ҳам одамга ўхшаб қаришини, қуриб ўтинга айланишини тасаввур қилолмайди. Кўп дарахтлар қариб, умрини тугатган. Қурувчилар қанчадан-қан-

часини кўпориб ташлаганлар. Уч туп карагайдан бошқа у эккан дарахт қолмаган.

Фақат гараж биқинидаги Абдулла ака яхши кўрадиган, негадир чумчук чўқимайдиган, хозир қариб ҳосилдан қола бошлаган гилосдан қуртак олиб, олчага пайванд қилганман. Уни меҳмонлар ўтирадиган жой ёнига экиб, бемалол қўл чўзиб узиб олса бўладиган, шохлари дастурхон устига эгилиб турадиган қилиб ўстирганман.

Уйғун оламдан ўтгандан кейин у яшаган дачани Ўлмасга беришган эди. У билан ҳар куни кўришиб турамиз. Бугун Ўлмас, бир ош қилмаймизми, деб қолди.

— Янги сўйилган қўй гўшти соламыз.

— Бўпти. Қибрайга чиқиб, кўчқор гўшти топиб келамиз, — дедим. — Совлиқнинг ёғи ошни бузади.

Икковимиз Қибрайга бозор қилгани чиқиб кетдик. Қибрайдан то Қизил кўприккача бешта гўшт дўқонида фақат совлиқ гўшти бор экан. Қизил кўприк самоварчиси жуда шинаванда одам. Уйида доим кўчқор сўйиб чойхонага олиб чиқади. У бизни кўрибок, битта чойни эрмак қилиб туринглар, хозир болалар олиб чиқишади, деб олдимизга чой билан патнисда у-бу келтириб қўйди.

Каттақон дастурхонда икки киши ҳали суягига болта тегмаган яланғоч кўчқорни кўтариб келишди.

— Ёғидан беш кило, гўшtidан икки кило, тўшининг ҳаммасини шилиб берасиз, агар тозаланган пўстдумба топилса, ундан ҳам бирон икки кило...

У чакқасини қашлаб бир оз туриб қолди.

— Тозаланган пўстдумба бор-у, аммо бировнинг буюртмаси эди-да. Майли, сизларга буюрган экан. Бозордан тўғралган сабзи олманглар. Ичи пўк бўлиб қолган сабзиларни тўғрашади. Абдужаббор оғайнингизни олди-га қиринг. Тоғдан зўр сабзилар олдириб келган. Сувнинг нариги бети — сабзавот базаси. Бошлиғи Абдужаббор оғайнингиз-ку. Сўрасангиз йўқ демайди.

Базага кирдик. Абдужаббор Абдулла акани хотирлаш куни Ўлмас билан танишиб қолган эди. Бизни кўриб севиниб кетди. Унга мақсадимизни айтдик.

— Бизда килолаб мол сотилмайди, неча қоп сабзи керак? — деди қулиб. — Ризқи улуғ одамсизлар-да, қор тагига бостирилган сабзилардан ўтган куни беш-олти қоп олдириб келган эдим. Бир қоп етадимми? Э, унақа майда-каш бўлманг-да, ҳеч бўлмаса ярим қоп олиб кетинглар. Ўратепаликлар қорга аралаштириб кўмиб қўйган сабзи-

ларни божхонадан ўтказолмай, ўтган куздан то шу кунгача сақлаб ўтиришти.

Абдужаббор машина юкхонасини ўзи очиб, ярим коп сабзини қўйди. Картон қутида яна нималарнидир жойлади.

— Ўлмасжон селитрли нарса емасин. Алоҳида буюртма қилиб эктирган бодринг, помидорлардан қўйдим. Сиж-жак ариқларининг бўйида хали ҳам ялпизлар кўкариб туришти. Айтинглар, нима овқат қилишсин?.. Қозоғистондан вагон кутяпман-да, бўлмасам ўзим бориб ош қилиб берардим.

Бир бола икки бойлам жамбил олиб келди.

Абдужабборга раҳматлар айтиб, орқага қайтдик.

Ишимиз ўнг келганидан суюниб, қайтиб келдик. Липа тагида ижод уйининг директори Сергей бизни кутиб ўтирган экан.

— Кибриё опа бокка кириб кетганига бир соатдан ошди. Ҳалигача чиқмади. Хавотир оляпман. Орқасидан киргани хижолат бўлиб ўтирибман.

Кибриё опа арча тагида ўтирарди. Икки кўзи жикка ёш. Бизни кўриб, кўзларини артиб ўрнидан турди.

— Шу арчаларининг уруғини Қримдан ошқелиб эккандим. Олтита уруғдан тўрттаси униб чиқди. Қаранг, қапдоқ катта дарахт бўлиб кетган.

Кибриё опа сабзи тўғраб берди. У бунақа серсув сабзини қайдан топганимизга хайрон. Унга бир ишқибоз ошпазнинг паловга берган таърифини айтиб бердим. «Девзиранинг гуручи, қора қўчқорнинг гўшт-ёғи, қурбақа минмага сабзи, чумчуқ сиймаган ўтин топсанг, ош ошдек бўлади». Бугун шу одам айтган ош бўлади-ёв!

Ўлмас билан икковимиз ту누ка ўчоққа қозон қўйиб, ошга уриниб кетдик. Бундан бирон ой олдин ёғли қўчқор гўштини зиралаб, музлатгичда сақлаб юрардим. Ўшандан тўрт бўлагини олиб чиқдим. Доғланган ёғда кизартириб олиб қўйдим. Вакирлаб қайнаётган зирвақда то шўри чиқиб кетгунча қайнатиб, яна олиб қўйдик.

— Ошни ўзим дамлай, майлими, — деди Ўлмас. — Анчадан бери қапгир ушламагандим.

Дамлашга етилган гуруч устига сур гўшларни қўйиб, ноёб қашқар зирасидан бир чимдим сепди. Ҳаммаёқни хушбўй зира ҳиди тутиб кетди.

Ана шундан кейин дам товоқни ош устига бостирди.

Ўлмас кўк қалампирни яхши кўрарди. Лекин унинг қалампир ейиши мутлақо мумкин эмасди. Зухро ҳеч

бўлмаса мазаси ўхшайди-ку, деб битта кўк бўлғор қалам-пирини аввал бир тишлаб кўриб, кейин майда қилиб тўғраб шакаробга солди.

Энди ярим соатлардан кейин ошни сузамиз...

Телефон жиринглади. Трубкани олдим. Тилидан кавказлик экани билиниб турган бир киши, илтимос, Зухро Умарбековани чақириб берсангиз, деди.

Зухро у билан узоқ гаплашмади. Трубкани қўйди.

— Ўлмас ака, эртага Москвада сизни даволаётган мутахассисларнинг охириги маслаҳат йиғини бўлар экан. Левон Рубенович Погосов билан етиб боришимиз керак эмиш. Соат тўққиз яримдаги самолётга жой олишибди.

Ўлмас ўрнидан турди.

— Қани, кетдик, Зухро, — деди.

— Э, шошма, ошни еб кейин кетасан. Атиги ярим соат кутгин.

— Ўлмас, бир чўқим ош еб кетинг, — деб ялинди Зухро. — Шошилманг, ҳамма ишларингизни ўзим тахт қиламан.

— Дачага кириб китобларимни, қўлёзмаларимни олишим керак. Уйга қараб турадиган одам топишимиз зарур. Иш кўп. Улгурмаймиз.

— Боғда укангиз Акмалжон қоляпти-ку. Уйда синглингиз Мавжудахон қолади.

Барибир Ўлмасни гапимизга кўндиролмадик.

Дам товоқни очиб, ҳил-ҳил бўлиб кетган сур гўштларни иккита пон орасига қўйиб, қоғоз пакетга солдим. Абдужаббор бериб юборган парсаларни қайтадан қоробкага жойлаб қўйдим. Зухро «Виноградный сок» шиша-часини опчиқиб, сиққанча шакароб солиб олди.

Ўлмасга ош ейиш насиб қилмади.

«Насиб қилса келар Шому Ироқдин, насиб қилмас кетар кошу қобқдин» деган хикматни эсладим.

Уларни Кибриё опа билан липа тагигача кузатиб чиқдик.

— Ризкинлар уйларингдан узилмасин, — деб орқаларидан қараб қолдик.

* * *

Ўлмасни Ёзувчилар боғидаги липа тагида Кибриё опа билан икковимиз кузатиб қолган ўша кун тўқсон учинчи йилнинг иккинчи сентябри эди.

Ана шундан кейин уни бир марта кўрдим холос. Унинг жуда ҳам оз қолган умри хали Москва, хали

Тошкент касалхоналарида чидаб бўлмас уқубатларда ўтаётган эди.

Ўша куни Ўлмас менинг ёрдамимсиз ўзи ош дамлаётганди. Унинг энг кадрдон дўстларидан бири Турғун Азизов «Жигули»сини чўғи тортиб ерга туширилган ўчок олдиғача хайдаб келди. У ўриндикдан катталиги патнисдек қўшқават фанера олиб Ўлмасга узатди. Ўлмас капгирни менга бериб фанерани олди. Бу Ўлмаснинг тиззага қўйиб хат ёзиши учун, қаёққа борса чемоданда олиб юрса бўладиган қилиб тайёрланган махсус «ёзув столи» эди.

Ўлмас Москва касалхонасида қолган, унга қанчадан қанча қувонч берган, қўлингиздаги «Қизимга мактубларни» ҳадя қилган ёзув столининг эшигини хизматчилар энди ахлатга қўшиб қайгадир обориб ташлаган бўлсалар керак деган гумонда эди.

Турғуннинг бу совғаси Ўлмасга нажот «эшиги» бўлиб туюлган эди.

Зухро шамолни раво кўрмай, совқотганда нафаси билан иситиб Умидани ялаб-кўлаб ўн саккиз ёшга етказиб келди.

Умида орзу-армонлардан бино бўлган бир сабий. Ўлмаснинг руҳи уни ҳамон ғойибдан туриб парвариш қилади.

Бугун у тенгдошлари қатори буюк даргоҳ — Мирзо Улуғбек номидаги Ўзбекистон Миллий университети остонасига қадам босади. Бу Ўлмаснинг орзуси эди. Ота орзуси, ота нияти, ота тилаги албатта ижобат бўлади.

Ҳозир уни дадасининг руҳи кузатиб келяпти.

Умида энди катта қиз бўлиб қолгани учун Зухро унинг университетга қандоқ кийиниб боришини ўзига қўйиб берди.

Зухро унга қараб ишқилиб боламга кўз тегмасин-да, деб бирдан улғайиб қолган қизига меҳр билан қараб турарди.

Университет ҳовлиси узоқ-яқиндан келган йигит-қизлар билан гавжум. Зухрони ҳам, Умидани ҳам ҳеч ким танимайди. Лекин негадир ҳамманинг кўзи уларда эди.

Шивир-шивир бошланди.

— Ўлмас Умарбековнинг қизи.

— Худди дадасининг ўзи-я!

— Дадасига жудаям ўхшар экан.

Умидага, дадасига ўхшар экан, деган сўз ёқарди. Шу гапни айтган қизга қараб жилмайиб қўйди.

Бир киз улар олдига келди. Бу бизга таниш Гупра. Ҳозир эса «Севгим-севгилим» тўғрисида диплом иши ёзаётган Фапура Санақулова эди.

Энди уни таниб бўлмасди. Шаҳар ҳаёти бошқача қилиб юборган. Қирда буғдой ўриб юрганда қорайиб, сополга ўхшаб қалинлашиб кетган юзи, пиёздек қават-қават лаблари асли ҳолига қайтган. Бўғилиб чиқадиغان овози ҳам майинлашган. Бунақа бачканалик намунали студентга ярашмайди деб тилла тишини олдириб қўйган. Оғир меҳнат ҳамда шафқатсиз муносабатлар қолдирган изларни пойтахт ҳаёти ювиб ташлаган эди.

Қаранг-а, у жуда чиройли киз экан. Ўтдек чақнаб турган кўзлари, қорамағиз юзлари йигитларнинг эсини оғдирарди.

Онаси хотинларнинг чирманда чалиб «Ёр-ёр, ёрона»-лар айтиб, йигитлар қарнай-сурнайлар, қийқириқлар остида Санақул полвонга узатилган эди. Улар қовушган куннинг эртаси «юз очди»да қайнотаси «бахтли бўлинг, ували-жували бўлинг» деб совға қилган тилла тўғноғични онаси энг ноёб эсдалик деб сақларди. Ҳар гал кўлига олиб қараганда ўша унутилмас тонг худди кўзни камаштирадиган нур орасида кўрингандек бўларди.

Гупра онаси ўлганда Ёзёвонга елдек учиб борди. Барча маросимларни тоғаси билан кам-кўстсиз ўтқазди. Акаси Алиқул портной сарф-харажатларга аралашмай «без» бўлиб тураверди.

Онаси ер-кўкка ишонмайдиган ўша тўғноғични жаноза куни келин аясининг ёқасида кўриб Гупра ич-ичидан йиғлаган эди.

Акаси Алиқул портной, онасининг хай-хайлашига қарамай унинг қийналиб ишлаб, қийналиб ўқиган пайтларининг ёдгори «Олтин медалини» сандиқдан опчиқиб кетиб хотинига қоплама тиш қўйдириб берганда Гупра вужуд-вужудини муз қоплаб, телбага ўхшаб қолганди.

Энди уни Ёзёвонга боғлаб турган ҳамма иплар узилиб бўлган эди.

У Ёзёвонга ким учун боради? Хасис акасини, онасидан қолган ягона ёдгор тўғноғични аза куни тақиб юрган юзсиз Ялпиза янғасини соғиниб борадимиз?

Акасининг «Ўзимнинг ялпиздеккинам», деб эркалашларини кўмсаб борадимиз?

Тоғаси Тошкентга келганда «опагинамдан ёдгорим» деб, ўзи ўстирган ниҳоятда хиди ўткир хандалаклар,

«шакарпалак» қовунлар, қоғоз қутида «ингичка бел» узумлар, ёғли патирлар олиб келади.

Мусофир юртда пулсиз юрма жиян, деб сумкасига сиққанча пул тикиштиради.

Ғапура Санақулова қўли очиқ киз эди. У тоғаси келиб кетган куни диплом ёзаётган қизларга, ўғил болаларга дастурхон тузаб «базми жамшид» килиб берарди. Унинг дугоналари, ўртоқлари ҳам «Тоғамиз қачон келаркинлар» деб йўл пойлайдиган бўлиб қолгандилар.

Дипломант Ғапура Санақулова университет газетасида ўқишга халакит бермайдиган кечки пайтларда муҳаррир ёрдамчиси бўлиб ишларди. Стипендия ҳамда газетадан оладиган тузуккина маоши ичмайдиган, чекмайдиган бу кизга бемалол етиб ортарди. Кўпинча у дугоналарини кафега опкириб яйратарди.

Тоға Сурхондарёнинг қайсидир қишлоғида томорқасига бозоргир хандалаклар, чилги қовун-тарвузлар экиб яхшигина даромад олади. «Далнобойшиқ» шоферларга, самолёти кўпинча юксиз қайтадиган учувчиларга қўтарасига сотади.

У янтоққа тарвуз пайванд килиш сирини мукаммал эгаллаган миришқор дехқон. Ҳеч қандай сарф-харажатсиз, ўзидан-ўзи ҳосил туғадиган бу беминнат янтоқ-тарвудан мўмайгина даромад олади. Сибир томонларда ичи ашор донасидек қип-қизил, пирожнийнинг кремига ўхшаш ажаб ғалати таъмли бу тарвузларга «Райский арбуз» деб ном қўйиб олганлар.

* * *

Ичкаридан биллагига «навбатчи» деб ёзилган боғич таққан киши чиқиб, соат ўн иккида университетга кирувчи абитуриентларни тест синовиға чақирамиз. Биринчи, иккинчи ҳамда учинчи группалар ичкариға бир вақтда киритилади. Қўлларингизда битта гунафшаранг ручкадан бошқа ҳеч нарса бўлмаслиги керак, — деб огоҳлантириб кириб кетди.

Кўпчилик йигит-қизлар шошиб кафе томон кетдилар. Овқатни ўзлари билан олиб келганлар скамейкаларга ўтириб, баъзилари тик турганча овқатлана бошладилар.

Зухро сумкасида олиб келган котлетларни кизи олдиға қўйди. Умида семириб кетишдан қўрқиб овқатни кам ерди, онаси зўрлаб учта котлетни зўрға едирди.

— Биламан, тест имтиҳони жуда узоқ давом этиши мумкин. Яхшилаб қорнингни тўйғизиб ол.

Зухро жимжилоғи билан енг учини кўтариб соатига қаради. Уч минути кам ўн икки.

— Энди сиз кетаверинг, опа, — деди Ғапура, — синов тугаши билан Умидани ўзим уйга обориб қўяман...

— Ичкарига кирсин, кейин кетаман, — деди Зухро.

Умида кириб кетаётганда Зухро уни бағрига босиб: Дадангни арвохи қўлласин, болам, деб кўзида ёш билан орқасидан қараб қолди.

Ғапура Зухрони таксига ўтказиб жўнатиб юборгандан кейин ётоққа қайтиб келди.

Ётоқни хандалак ҳиди тутиб кетган эди. У ётоқдаги кизлар хандалак хидига чидаб туролмай еб қўйишлари мумкин, деб хавотир оларди. Хатто кизларга, агар хандалакни еб қўйсанглар ҳаммангларни ёппасига мункиллаган чолга эрга бериб юбораман, деб ҳазил қилган эди.

У қоғоз қонга иккита қовун, иккита «Райский арбуз» ҳамда шу охириги бир дона қолган хандалакни жойлаб қон оғзини яхшилаб бойлаб қўйди.

Бу нарсаларни Ғапура Зухро опамнинг ҳам оғзи тегсин деб асраб қўйган эди.

Тест имтиҳони бошланганига ҳам икки соатдан ошай деярти. Иккита киз йиғлаб чиқиб кетди. Шпаргалка билан ушланиб қолган бўлса керак. Бир абитуриент бола ҳам қовоқ-димоғи осилиб чиқарқан, орқасига қараб, шу университетда ўқимасам куним ўтмайдами, бошқа институтга ҳужжат топширганим бўлсин-е, деб тўнғиллаб троллейбус бекати томон кетди.

Боятдан бери жевачка чайнаб ўтирган фирвонлик бола мени Сойиб Хўжаев юборди, деб кепти. Тайинлаб қўйганман. Борсанг ўзлари имтиҳондан ўтказиб студентлик билетини қўлингга беришади, икки ойлик стипендияни олиш эсингдан чиқмасин, деб қайта-қайта тайинлаб юборипти. Навбатчи бу соддагина, лақмагина болага ўзига яраша муомала қилади.

— Тонболта ошиқ эрта-меттан¹ келиб, студентлик билетингиз билан стипендиянгизни олиб кетганлар, деб уни қайтариб юборади.

Тест имтиҳонлари соат тўртгача давом этди. Абитуриентлар толиқиб, сувсаб, тинкалари қуриб қайтиб чиқишди. Умида ҳам ҳеч қачон бу даражада чарчамаган,

¹ Барвақт демокчи.

кийналмаган эди. У тест саволларига шовилмай, пухта ўйлаб, фикрини бир ерга жамлаб, бланкаларига билиб-билиб белги қўйди. Тахминан икки жойда хато қилган бўлишим мумкин, деган гумондан кўнгли гашланди.

Бухоро республикасининг молиявий ҳаёти Садриддин Айнийнинг «Судхўрнинг ўлими» асарида қандай акс этган, уни қайси олим батафсил таҳлил қилган, деган саволга Умида иккиланиброк дилида жавоб тайёрлади. Академик Отабой Эшонов, профессор Ҳикмат Собиров...

Отабой Эшонов республиканинг ижтимоий ҳаёти, давлат тузуми тўғрисида илмий иш ёзган. Унинг докторлик диссертацияси ҳам шу ҳақда. Демак у молия ишларини ёритмаган. Профессор Ҳикмат Собиров ҳатто «Судхўрнинг ўлими» тўғрисида қатор-қатор тақризлар эълон қилган. Умида саволга «Ҳикмат Собиров» деган белги қўйган эди.

Ўзи қоникмаган иккинчи жавоби Элеонора Войничнинг «Сўна» романи тўғрисида.

Артур исмли никоҳсиз туғилган, отасининг кимлигини билса ҳам ошкор қилмаган йигит «Сўна» таҳаллуси билан фаол революцион яширин кураш олиб боради. Унинг отаси ким эди? Исми қанақа эди, деган саволга «Кардинал Монтанелла» деган белги қўйиши керак. Аммо шу пайтгача аниқ билган Монтанелла номи шу топда сира тилига келмасди. Ўйлади, ўйлади, тили учуда турган бу ном қайсарлик билан мен, деб айтмади. Умида ноилож «Отаси Кардинал эди», деб белги қўйди. Шундай ёздию кўзидан ёш оқиб кетди.

Ғапура автоматдан Зухрога кўнғирок қилди.

— Кетяпмиз. Ҳозир чикди, — деди.

У томондан, тез келинлар, ошга гурунч солавераман, деган овоз келди.

Қоғоз қопдаги қовун-тарвузларни кўтариб, такси тўхтайдиган жойга келишди.

Такси шофери ҳар нарсага қизиқадиган йигит экан. Машина салонини тутиб кетган ҳандалак хидини искаб.

— Нимани хиди келяпти, жуда ёқимли хид... — деб сўради.

— Мени хидим, — деди Ғапура қулиб.

Шофер, хидингиз ўзингизга, ўзингиз хидингизга ўхшар экансизлар, деди.

Шу пайтгача чехраси очилмай келаётган Умида ҳахолаб қулиб юборди.

Бугун Муқимий номидаги театрда «Фотима ва Зухролар» томошасининг тақдимот маросими бўлади. Унга барча театршунослар, ёзувчилар, деярли ҳамма театрларнинг режиссёрлари, атоқли артистлар ҳамда Ўлмаснинг қариндош-уруғлари, ёр-биродарлари таклиф қилинган.

«Шарк Юлдузи» журналида яқингинада эълон қилинган Ўлмас Умарбековнинг «Қизимга мактублар»ни режиссёр Рустам Маъдиевга ёқиб қолди. Бу «Хат» унинг юрагига ўт ташлади. Уни сахна асари яратишга ундади ва ниҳоят пьесани ёзиб театр жамоасига ўқиб берди. Жамоа иштиёқ билан репетицияга киришиб кетди.

Тақдимотга келган Ўлмаснинг рафиқаси Зухро, сингиллари Мавжуда билан Ҳамида, укаси Акмалжон ҳамда қизи Умидахонлар «Фотима ва Зухролар»ни ниҳоятда қизиқиб томоша қилдилар.

Умида сахнада юз бераётган воқеаларга қизиқиб кетиб, кимирламай ўтирарди.

У дадам ўзи ёзган асарини ўзи кўрмади, деб ўқиниб ўтирарди. Дадажонимни хурсанд қилолмай қолдим, деган бир армон юрагини тимдаларди.

Ёнида жимгина томоша кўраётган онасига бурилиб секингина деди:

— Дадам тирик бўлганларида чет эл машинаси олиб берардим...

Бу Умиданинг дадасига юрак-юракдан чиққан сиз менинг жонимдан азиз дадамсиз, сизга пероси тилладан ручкалар, зўр галстуклар, яхши сигареталар олиб берман, сизни ҳеч кимга бермайман, деган маънодаги эътирофи эди.

Ҳаяжондан Зухронинг миждаларига ёш тўпланди. Бир киприк қокса юзларини ювиб кетади. Зухро эса бу ёшларни киприкда куч билан ушлаб турипти.

Сахнада кечаётган оғир, юракларни ларзага солади-ган воқеалардан ҳаяжонланиб йиғлаб юбормасин, деб Мавжуда аммаси уни бағрига босиб ўтирарди. Умида ўзини тутди. У эси кириб қолган, ўзини босиб олган, балоғат ёшидаги қиз эди.

Спектакль тугагандан кейин муҳокама бошланди. Ҳаманинг, ёзувчиларнинг ҳам, театршунослару режиссёрлар ҳамда артистларнинг, ҳатто оддий томошабинларнинг ҳам фикри деярли бир хил. Бири-бирини тўлдирадиган самимий, ҳалол гаплар бўлди. Модомики тақди-

мотга келдингми, «билафонлигинг»ни кўрсатиб кол, деб гапни чўзадиганлар ҳам бўлди.

Машинада уйга қайтишар экан, Умида Ўлмаснинг укаси Акмалжоннинг қўлларидан маҳкам ушлаб олди. Қўллариининг томир уришиданми, нимасидандир дадасининг қўлига ўхшатди. Бу қўл, бу томир уришлар унга дунё-дунё қувонч бағишлаган беозор кунларни қайтариб келгандек эди.

Унинг нафаси, сигарет тутунининг исн, хатто Ўлмас баъзи-баъзида сувга томизиб ичадиган аллақандай дори хиди димоғига урилаётганга ўхшарди.

Умида опасининг бўйнидан маҳкам кучоқлади.

— Опажон, энди сизни ҳеч хафа қилмайман. Жудаям яхши нарсалар олиб бераман. Мунданам чиройли бўлиб кетасиз.

Бу гапларга Зухро чидаб туролмади, йиғлаб юборди.

— Йиғламанг, сиз менинг биттайи-битта опажонимсиз, ойижонимсиз. Дадамнинг ўрнига колган дадажонимсиз. Кўрасиз, сизни қўғирчоқдек кийинтириб қўяман. Айтинг, Акмал амаким кетмасинлар. Бизникида қолсинлар...

Эрталаб понушта олдидан бир вақтлар Зухро туғилган кунда Ўлмас совға қилган бриллиант кўзли зиракни Умиданинг қулоғига тақиб қўйди.

Умида икки қулоғини ушлаганча трюмо ойнасига ўзини солиб кўра бошлади. Нахорлик ширгуручдан бир қошиқ овзига солиб яна югуриб бориб ўзини ойнага солади. Хамиданинг олдига келиб, аммажон, ярашибдими, деб сўрайди. Хамида жудаям, деб унинг елкаларини силаб қўяди.

— Хаммангларни яхши кўраман, — деди Умида.

У ширгуручни еб бўлгач, қулоғидан зиракларни чиқазиб Зухронинг қўлига берди.

— Опажон, меги кечиринг. Мен бунақа нарсаларни унчалик яхши кўрмайман. Ҳозир сиз хурсанд бўлинг, деб тақиб кўрдим. Киностудиянинг фотографи кичкинагина қилиб ишлаб берган дадамнинг сурати бор. Шуни медальонга ўрнатиб бўйнимга осиб юрмоқчиман. Хафа бўлмаяпсизми, опажон.

Умида Лондон университети қошидаги лицейнинг энг қобилиятли талабаларидан бири. Ахлоки, ўзини тутиши, дарсларни ўзлаштириши университет раҳбариятига маъ-

қул эди. Бутун диккат-эйтиборини ўқишга бағишлаган Умида тўрт йиллик ўқишни уч йилда тугатиб бакалавр унвони олиш ҳуқуқини қўлга киритди.

Зухро кизини муборакбод қилгани Лондонга борди. Бакалавр либосини кийган Умидани ҳам дадаси, ҳам ўз помидан табриклаб бағрига босди.

Университет ҳамда лицей профессорлари, ўқитувчилари шундай қобилиятли, одобли киз ўстиргани учун унга раҳматлар айтишди.

Буюк Британиянинг бу сершовқин, гавжум пойтахтида Зухро илгари ҳам бир бўлган. Ўлмас билан беозор, беташвиш, бахтиёр кунларида буюк зотлар қадамнинг изи тушган жойларни бирма-бир зиёрат қилган эдилар.

Умида Республика «Умид» жамғармаси орқали ўқишга келганди.

Бир кун ийга тенг уч йил ҳам ўтиб кетди. Умида бўйи чўзилиб катталардек ўзини тутадиган мулоҳазали, андешали, балоғат ёшидан хатлаб ўтган катта қиз бўлиб қолганди. Зухро энди у билан тенгдош дугонасидек гап-лашарди.

Она-бола бу тиним билмас кўчаларни кезар эканлар, Умида унга:

— Эсингизда борми, она, «Фотима-Зухро»лар тақдимотида агар дадам тирик бўлганларида чет эл машинаси олиб берардим, деб айтган эдим. Энди сиз дадам ўрнига дадамсиз. Аммо сиз машина минолмайсиз. Дадамнинг руҳини шод қилиш учун сизни кўп мамлакатларга олиб бораман. Шундай қилсам дадамнинг арвоҳи шод бўлади, — деди. — Эртага сизни Манчестерга олиб бораман.

Англияда катта имтиёзга эга бўлган, асилзодалар, баланд даражали мартаба эгаларининг аёлларини, кизларини леди деб атайдилар. Умиданинг дадаси аввал вазир, ундан кейин Ўзбекистон мамлақати бош вазирнинг ўринбосари, вице премьер лавозимини эгаллаган, кўп мамлакатларда китоблари босилган машҳур ёзувчи.

Шунинг учун ҳам уни леди Умида деб атардилар.

Улар саёҳатни Манчестердан бошлашди. Англияга келиб Манчестерни қўрмай кетган одам, умуман Англияга келмаган деб ҳисобланади. Бу юрт дунёга кўп буюк зотларни берган, ўзида Англиянинг ҳамма урф-одатлари, фақат Англияликларга хос чуқур билимли эканликлари билан ажралиб турардилар. Жаҳонга машҳур шоирлари Роберт Саути, У. Вордсворт, С. Колриди каби

ўн саккизинчи аср билан ўн тўққизинчи аср оралигида ижод қилган романтик шоирлари билан машхур. Тарихда «Кўл бўйи шоирлари» деб ном олган адабий гуруҳ ҳақида Пушкин бу тенгдошларига тўлқинланиб шеър бағишлаган эди. Манчестер бутун бир Англияни бағрига жо қилган юрт эди.

Энди йўл Италияга, Португалнияга, сафар охири Испаниянинг Гренада вилоятига бориб яқун топади.

Жаҳон аҳли фақат фотосувратларда ёхуд видеоленталардангина билган мўъжизалар юртини ўз кўзи билан кўриш, минг йиллар бағридан юлиб олинган шаҳарларда кезиш ҳар кимга ҳам насиб қилмасди.

Рим минг-минг йиллар нарёғида қолган ўтмишини туш кўриб ҳали хануз ўз ўтмиши хавосидан нафас олиб ётган, ўтмишини яна минг-минг йилларга олиб ўтадиган мўъжизалар шаҳри.

Зухро ҳам Умида ҳам Помпейни фақат рассом Карл Брюлловнинг «Помпейнинг сўнгги куни» деб аталган машхур асаридангина билардилар. Бугун улар неча минг йиллар аввал кул остида қолган, яна минг йиллар заргардек меҳнат қилиб уни босган лава кулларини мисқоллаб, граммлаб, худди чой қошиғида миллион тонналаб (балки миллиард тоннадир) кулларни авайлаб, ҳар кафтини назардан ўтказиб, бошқа шаҳарга обориб ташлаш машаққати туфайлигина Помпей ҳақиқий юзини очганди.

Шаҳарни лава яшин тезлигида, балки унданда тезлик билан босган эди. Юриб турган одамлар, бир-бирига роз айтаётган ошиқ-мошиқлар, келин-куёвлар қовушган пайтларида қандоқ ҳолатда бўлсалар ўша ҳолатда қотиб қолганлар. Ҳатто қошиқдаги овқатини овзига энди оборганда қотиб, қошиқдаги овқат ҳам ўшандоқлигича қолган.

Бир-икки соат кезиш билан Помпейни кўрганман, деб бўлмайди, уни кўриш, бўлиб ўтган фожесани, лава кулидан тозалашдаги машаққатли меҳнатни тасаввур қилиш, хис этиш учун кунлар эмас ойлар ҳам кифоя қилмасди.

Она-бола насиб қилса яна келиб бирон ҳафта шошилмай, ҳамма ҳаммасини кўришни ният қилиб Помпейни тарк қилдилар.

Бу юртнинг қаерига бормангиз ақлингизни шоширадиган, хайратдан ёқа ушлатадиган бир мўъжизага юзмаюз келасиз.

Римдан Венециягача автобусда бир кунлик йўл. Сув устига қурилган бу машхур шаҳарни бир кўрсам, деб

орзу қилган одамлар ҳар қанча сарф-харажатларга чидаб кўргани келардилар.

Одамлар уйларининг остонасигача машинада келадилар. Автобус ҳам шундоққина эшиклари олдида тўхтаб ўтади.

Венецияликлар учун гаидола деб аталган қайик ҳам такси, ҳам автобус вазифасини ўтайди.

Венецияликлар шу уйларда туғилиб, яшаб, тўйлар килиб, келин-куёв бўлиб, фарзанд кўриб, қариб оламдан ўтадилар. Неча юз йиллардан буён, балки минг йиллардан буён неча-неча авлод шундай яшаб келган.

Зухро билан Умида Адриатика денгизи ёқасидаги бу машҳур шаҳарни яйраб томоша қилиш, одамлар яшаётган хоналарга кириб, шундоқ захкаш жойда шикаст етмай, қурилганда қандоқ бўлса ўшандоқ, бирон шувоғи кўчмаган, деворларини сув ивितмаган шаҳарни кўриш орзусида эдилар. Афсус, бу бир хаёл, орзу экан.

Венеция иморатлари бирин-кетин нурайбошлаган, одамлар энди яшаб бўлмайдиган ҳолга келган уйларни ташлаб, кўчиб кетганларини, ҳатто томларигача тешилиб осмон кўриниб қолган уйларни кўриб хайрон бўлиб қолдилар.

Венеция сувга чўкиш хавфи остида қолганди.

Италия ҳукумати молиявий қийинчиликка учраган пайтлар бўлса керак, ҳатто миллиард-миллиард доллар даромад оладиган туризм ҳам Венецияни сақлаб қолишга ожизлик қиларди. Бу сув шаҳри жуда кенг қуруқликка уланиб кетган. Унда минглаб хонадонлар, маҳаллалар хувиллаб қолган. Бошқа шаҳарга кетиб тирикчилик қилишга қурби етмаган қари-картаңлар, пачор одамларгина кетолмай қолганлар.

Буюк Венеция аста-секин умрини тугатаётганга ўхшарди.

Энди сафар Римдан сал наридаги Пиза шаҳрига. Зухро билан Умида автобусда кетарканлар Умиданинг болалиги тутди. Эркаланиб Зухронинг тиззасига бош қўйиб, қўлларини силай бошлади. Автобусдаги йўловчи хотинлар инглиз тилида: Кичкина Леди эрка экан деб қулишди. Бу гап Зухрога малол келгандек бўлди.

— Уч йилда энди кўришдик. Леди Лондонда ўқийди. Мен Тошкентда яшайман, бир-биримизни ҳаддан ташқари соғинганмиз, — деб жавоб қилди Зухро.

Хонимлардан бири «Верн вел, сенкю» деб Умиданинг елкасини силаб қўйди.

Бир томонга оғиб қолган жаҳонга машҳур «Пизанская башня» деб аталган, «Пиза минораси» олдида узок туриб қолдилар. Кети узилмай келиб турган машиналардан тушган сайёҳлар оғиб қолган минора атрофида кино, фотокамераларида уни тасвирга тушираддилар.

Шу оғиб қолган минорани ҳозирги замон техникаси билан қаддини ростлаб қўйиш мумкин эмасмикин деган савол кўнгилдан ўтди.

Мумкин албатта. Ойга одам чиқариб уни аппарат ёрдамида яна ерга қайтариб олиб тушган ҳозирги замон илмига, техникасига битта қийшиқ миноранинг қаддини ростлаб қўйиш нима деган гап?

Аммо Пиза минораси шу бир томонга оғиб қолгани билан машҳурдир. Агар уни тик қилиб қўйсалар у ҳеч кимнинг назарига тушмайдиган оддий бир минора бўлиб қолмайдими? Уни кўргани одамлар келмай қўядилар. Италия туризми нақд «лукмайи ҳалол» даромадини йўқотади.

Монассанинг «Майиблар онаси» деган хикояси бор. Бир хотин пул топиш ниятида ҳомилалигида қорнининг бир неча жойидан рўмол билан, тасмалар билан сириб боғлаб ташлайди. Ой-кўни келганда у кинғир-қийшиқ бола туғади. Бундан хабар топган шов-шув ишқибозлари болани катта пулга сотиб олиб, жонли фаройиботлар очик кўрғазмасига обориб намоиш қиладилар. Хотин шунақа кинғир-қийшиқ болаларни кетма-кет туғаверади. Бу «иш»ни бизнесга айлантиради. Шу орқали бойиб кетади.

Бу гапларнинг Пиза минорасига қанчалик алоқаси бор, билмайман. Қадди тик минорадан кўра ночор миноранинг кўп даромад келтираётгани шундай ўйлашимга сабаб бўлгандир.

Энди навбат харобага айлана бошлаган, лекин қолган қисми кўз қорачиғидек асраб-авайлаб сақланаёткан машҳур Рим колизейини кўриш, томоша қилишга. Шу ниятда буюк ҳурмат ва эътиқод билан колизей остонасига кадам босдик.

Қирғоқдан топган чиғанокқа қулоқ тутсангиз денгиз тўлкинларининг, довулларининг гувиллашини эшитасиз.

Агар кўпни кўрган колизей фиштларидан бир бўлагини олиб қулоққа тутсангиз, бу ерда бўлиб ўтган тантаналар, гладиаторларнинг буқа билан олишув пайтидаги шовқин-суронларни, одамларнинг ҳайқириқларини эшитармикансиз?

Бу ерда бўлиб ўтган ходисалар тасаввурга, хатто хаёлга ҳам сиғмасди.

Зилзила ёхуд момақалдирик қудратига тенг бир туртки мудраган колизейни минг йиллар уйқусидан уйғотиши керак. Шунда сиз ҳам уйғок колизейнинг галереяларидан жой оласиз.

Ана, Марк Антонийни гиламга ўтказиб ўнга қул кўтариб келяпти. Дур, гавҳарлар билан безанган бекиёс гўзал малика Клеопатра унинг истиқболига чиқди.

Колизей қозондек қайнаяпти. Римликларнинг олқиш овозлари колизейдан тошиб шаҳар устида айланиб юрипти.

Яна бир фишт бўлагини олиб қулоққа тутасиз. У гунг, у соков. Лекин сизнинг тасаввурингиз унга тилзабон ато қилади. Аста гапира бошлайди.

Зухро билан Умида Колизейдан худди минг йилликлар ичидан бугунги кунга чиқиб келаётганга ўхшардилар. Дунёнинг бошланишидан то шу кунгача бўлиб ўтган воқеаларнинг «шоҳиди» бўлиб, энди бутунлай янги бир оламга етиб келгандек эдилар.

Энди сафар Испания пойтахти Мадрид шаҳрига. Унда бир кун бўлиб Гибралтар бўғозига ўтадилар. Гренада вилоятида араблар қурган бениҳоя салобатли масжидларнинг кўкка бўй чўзган нақшинкор минораларига қараб бу ерларда бўлиб ўтган жангу жадалларда шикастланмаганига хайрон қоладилар.

Дунё кенг, одоғига етиб бўлмас экан.

Шаҳарлардаги мўъжизаларни юрган кўради. Ўтирган нимани кўрарди?

Умида муштдек боши билан дунёнинг деярли ярмини кўриб қўйди. У Гибралтар бўғозининг соҳилида туриб машҳур «Гренада» кўшиғини куйлай бошлади:

Гренада, Гренада

Гренада моя...

* * *

Телефон жиринглади. Трубкани олиб, лаббай, дедим. Зухронинг таниш овозини эшитдим.

— Стационарга келсангиз. Ўлмас акам сизни сўраяптилар. Айтадиган гаплари бор экан.

Бирон ойлардан бери Зухронинг овозини энди эшитяпман.

Ўлмас билан иккови тайёр ошни ташлаб кетганлари-

дан буён қаердаликларини билолмай диққат бўлиб юрган эдим. Шошиб кийиндиму машина билан йўлга чиқдим.

Касалхона олдида Зухро мени кутиб турарди. У анга озиб қолган, хорғин. Сочларида бир-иккита оқ тола кўри-ниб қопти.

Ўлмасни Москвадан оғир ахволда олиб келган бўлса-лар керак деб ўйладим.

Зухро мени қўп қаватли корпус орқасидаги зинадан палаталар томон бошлади.

Томоғи бойланган Ўлмас Турғун Азизов олиб келган фанерни тиззасига қўйиб, нималарнидир ёзаяпти.

Маълум бўлишича Москвада ўтган сўнгги маслаҳат йиғилиши Ўлмаснинг томоғидаги овоз ўтказадиган жой-ини бошқа органларига ўтиб кетмаслиги учун қатрон килиб олиб ташлашга қарор қилганлар. Бунга Ўлмас-нинг розилигини олганлар.

Операциядан ўн беш кунлар ўтиб Тошкент медицина институтининг жарроҳлик клиникасига олиб келганлар, бир ҳафта кузатувдан кейин стационарга келган. Бу орада онкология институтида кўриқдан ўтиб турган.

Мана, бир ҳафтадирки стационарда оғир ахволда ётибди. У ҳамон тиззасига фанера қўйиб, ҳамма нарса-ни, бугун-эрта бостириб келаётган ўлим шарпасини ҳам унутиб ёзаяпти.

У деразадан ташқарига қаради. Эрталабдан бери ос-монда булут айланиб қолганди. Энди шаррос қўйаяпти.

Ўлмас орқа-ўнгига хат битилган қоғозни менга уза-тар экан жилмайди.

Ё қудратингдан ўргилай худо, бу болага дунёни тарк этар чоғи жилмайишига қайдан куч ато этдинг!

То келгушимча у менга хат ёзиб қўйган экан. Ўқияп-ман:

«Домла, Сиздек бир кекса, отамдек мсҳрибон одам-ни ўз дардим, бошимга тушган азобли кунларим билан ташвишга солишни истамагандим. Бўлган мураккаб опе-рацияларни билдиргим келмаганди.

Энди тонг отиши билан ҳаммасини, азобларни, чидаб бўлмас оғриқларни ташлаб ҳеч ким тўймаган бу дунёдан кўз юмиб кетаман.

Мен тортган азоблар бошқа ҳеч кимнинг бошига тушмасин.

Сизга яна бир, охирги илтимосим бор. Собир Мир-валиев ўз ташаббуси билан томлиқларимни чиқазаяпти. Мен тўғримда илмий иш ҳам бошлаганга ўхшайди. Наш-

риётларда сизни ҳурмат қилишади. Собиржонга далда бўлиб турсангиз яхши бўларди. Ўзи йўқнинг кўзи йўқ, деб баъзи нарсаларини муҳаррирлар чиқазиб ташлашлари мумкин. Илтимос, Умарбеков энди ҳеч нарса ёзолмайдиган жойга кетган, касалхоналарнинг текилишч палатасида қийналиб ёзган нарсалари қолиб кетмасин, деб уларни инсофга чақиринг.

Собиржонни ўзингиздан узоқлаштирманг. У яхши йигит экан. Афсус, бунақа содиқ дўстни умримнинг охирида топган эканман. Унга биронта яхшилик қилолмай кетяшман.

Илгаригидек уйимга келиб туринг, кўзи тўла ёш билан қолган Зухро ҳамда жовдираб қолган жондан азиз, дунёда топган ягона бахтим Умидага мадад бўлинг.

Хайр. Дийдор кўришмоқ энди қиёматга қолди».

Ўлмас ўша, ичидаги дарди-аламини сездирмайдиган жилмайиш билан орқамдан қараб қолди. Ҳовлига чиқаётганимда Зухро шу хат менда турсин, кейин қайтиб бераман, деб олиб қолди.

Ёмғир кўз очиргани қўймайди. Зухронинг ёмғирда дарвоза олдиғача кузатиб чиқишига қўнмадим. Ўзим то машинага етиб боргунимча шалаббо бўлиб кетдим.

Боққа келиб ётиб ётолмадим, ўтириб ўтиролмадим. Кўзимга умрининг энг сўнги дамларини кечираётган Ўлмас кўринаверди. Нахотки у йўқликка кетади? У эски «кадрони»ни кутаётгандек ўз ўлимига нахотки сесканмасдан пешвоз чиқади? Бу кичкинагина, нозиккина вужудда нахотки шунчалар жасорат, шунчалар қудрат бўлса!

Томоғига тиф кадалиб турган, умри соатма-соат қисқариб бораётганини сезган бу одамда бунчалар ирода, бунчалар бардош қайдан пайдо бўлди деб ўзимдан ўзим сўрайман. «Қизимга мактублар»ни аста варақлайман.

Ундаги «Мангу дунё бўсағасида» деган ёзувни ўқиб сесканиб кетдим. Бу гапни мен ўқиб шунчалик изтиробга тушяшман, билмадим бу гапни айтишга қандай тили борди? Нахотки шуларни ёзаётган қўли титрамади, нахотки фарёд уриб йиғлаб юбормади...

Ўлмас шу тобда ўша айтган «Мангу дунё бўсағаси»да турипти. Бир неча дақиқадан кейин бу фоний дунёдан боқий дунёга рихлат қилади.

Кўзим илинган экан, телефон жириглашидан уйғониб кетдим. Гўшакни олиб, лаббай дедим. Бундай бемаҳалда ҳеч ким хушxabар етказмайди. Соатимга қара-

дим. Иккидан йигирма минут ўтибди. Акмалнинг таниш овози эшитилди. У «акам оламдан ўтди», деди-ю йиғлаб юборди.

Шошиб кийиндиму машина билан йўлга чиқдим.

Ёмғир худди тепангдан пакирлаб қуяётгандек. Машинанинг олд ойнасини ёмғир сувларидан тозалаётган дворник-чўтка ҳам ожизлик қилиб қолди. Дўрмон чинорларининг қуриган шохчалари, барглари ёпишиб қолган ойнадан ҳеч нарса кўринмайди. Уни тозалаш учун ташқарига чиқиш керак. Чиқишнинг эса иложи йўқ. Ноилож чиқиб баргларни, шохчаларни сидириб ташладим. Ивиб шалаббо бўлиб кетдим. Мендан икки қатор орқадаги акация асфалтга ағдарилиб, йўлни тўсиб қўйди.

Қалпоқли бризент плашч кийган гаичилар машина хайдовчиларни секин юришга даъват қилардилар. Қишлоқ йўлларида ўзи хоҳлаганча тезликни оширадиган учар шофёрлар шаҳарга тушганда ювош тортиб қоладилар.

Ҳар қалай шаҳарда интизом қаттиқ эди. Шунинг учун ҳам йўлнинг буёғида кийналмай Ўлмаснинг уйига омон-эсон етиб келдим.

Жанозага келганлар кўп эди. Бировнинг қўлида соябон, биров бошига плёнка ёпиб олган, бировлар эса ёмғирда дўппи билан турардилар.

Ўлмаснинг ҳовлисида деярли пана жой йўқ. Одамлар машина опчиқиб қўйилган гараж ичида, шу гараж олдидаги айвончада ёмғирдан қочиб туришарди.

Тобутни опчиқиб шу айвонга қўйишди. Ёмғирдан қочиб қирганлар яна ёмғирга чиқиб қолишди. Вазирлар маҳкамасининг диший ишларни тартибга солиш бўлимининг раиси йиғилганларга муурожаат қилди.

— Жамоат, биз марҳумни олиб борадиган «Минор» қабристонига ёмғирдан пана бўладиган жой йўқ. Хамма расм-русумларни шу ерда адо этиб, кейин олиб борамиз, жаноза ўқиш олдидан марҳумнинг энг яқин кишиси ёнимга келишини сўрайман.

Ўлмаснинг укаси Акмал муфтий хазратлари олдига келиб бош эгиб турди.

— Марҳум ҳаётлигида кимдандир қарздор бўлиб, вақтида тўлаётмаган бўлса, ўша одам даъво қилиб келса шу қарзни тўлашни гарданингизга оласизми, — деб сўради.

— Гарданимга оламан, — деди Акмал.

— Қабристонда ҳеч қандай митинг, ҳеч қандай нутқ бўлмайди. Ким гап айтмоқчи бўлса илтимос, шу ерда

айтсин. Мен марҳум Умарбековнинг устози, мухтарам акамизга сўз бераман.

Менга сўз бериб қолишларини тахминан билардим. Шунинг учун айтадиган гапларимни унча-мунча ўйлаб қўйгандим. Ёмғирда туриб қолганларни қийнамаслик учун мумкин қадар қисқа гапиришга ҳаракат қилдим.

— Азиз биродарлар, биз бугун мукамал бир инсонни энг охирги йўлга, Аллоҳ ҳузурига кузатаёпмиз. Марҳум бу дунёга фақат меҳнат қилиш учун, одамларга яхшилик қилиш учун келган, одам боласини йўлдан урадиган ҳар қандай нопок, ношаръий ишлардан ҳазар қилган, ўзини тия олган, бировнинг луқмаи ҳалолига ёмон назар солмаган, юзидан Нури Муҳаммад Ҳувайдо бир покиза инсон эди. Марҳум билан ота-боладек эдик. Кўп йиллардан бери бир-биримизни авайлаб, бир-биримизга дилни оғритадиган бирон сўз айтмай, бир-биримизни соғиниб, бир-биримизни эҳтиёт қилиб яшадик. Марҳум ҳеч кимнинг дилини оғритмаган, ҳеч кимга маломат қилмаган, бу дунёга пок келиб, пок кетган нурдек тоза, чехрасидан жаннат нури ёғилиб турган фариштадек инсон эди.

Уни бутун Ўзбекистон аҳли яхши кўрарди. Болам шунга ўхшасин деб, укам шунга ўхшасин деб, куёвим шунга ўхшасин деб болаларига Ўлмасбек деб ном қўярдилар. Мана бугун бағрим хувиллаб қолди. Ҳазрат, сиз амри маъруфларда ибратли умр кечирган, ўзидан яхши ном қолдирган инсонлар тўғрисида ҳаяжон билан, буюк муҳаббат билан гапириб берасиз. Шу ажойиб инсонлар қаторига Ўлмасбекнинг номини ҳам қўшиб айтишингизни истардим...

Машигани ўша ерда қолдириб «Минор»га кўпчилик билан автобусда кетдим.

Ёмғир ҳали ҳам савалаб турипти.

Қабр бошига бориш қийин эди. Ёмғир мағз-мағзига сингиб кетган ердан тўпикқача лой кечиб қабр олдига боришяпти. Мен ҳам шимимнинг почасини тиззамгача химариб қабр бошига бордим.

Гўрков бунақа фавқулодда воқеаларни кўп кўрган одам. Гўр тепасига тахта териб устидан плёнка бостириб қўйипти.

Йигитлар гўр устида катта бир чодирни тутиб турардилар.

Акмал билан гўрков икковлари Ўлмаснинг жасадини лаҳадга қўйдилар. Ҳаммамиз қабрга бир-икки кетмондан лой аралаш тупрок ташладик.

Қори одамларни ёмғирда кийнамаслик учун кискароқ сурани тиловот қиларди. Тўпик бўйи лой илашиб оғирлашган оёғимизни аранг кўтариб асфальт йўлкага чиқиб олдик.

«Минор»дан қайтишда яна автобусга чиқдим. Хайдовчи, одамлар исиниб олсин, деб автобус печкасини ёқиб қўйган экан. Салонни тўлдириб бир-бирига қапишиб ўтирган одамларнинг оғзидан чиқаётган, кийимларидан кўтарилаётган ҳовурдан автобус ойналари терлаб, салон туман ичида қолгандек бўлди.

Жуда ҳумор тутди. Чўнтагимдан сигарет олиб чекмоқчи бўлдим. Уст кийимимдан ўтган ёмғир қўйин чўнтагимдаги сигаретларни ҳам ивитиб юборган экан.

Ёмғирда ивиб, тўпигига лойга ботганлар, эртага фотиҳа ўқигани борамиз, деб йўл-йўлакай тушиб қолишди.

Гараж айвонида ёшгина қори келди-кетдига Қуръон тиловат қилиб ўтирарди.

Боя жаноза пайтида бошига плёнка ёпиб, резина этикда юрган Ғапурага кўзим тушганди. У менга яқин келиб туфлимни ечиб беришимни сўради. Гаражда қолган машинага кириб туфлимни ечиб бердим. Уни шариллаб ёмғир суви тушаётган тарновга тутиб ювиб, тозалаб олиб келди-да, Зухро опамнинг олдига кирар эмишсиз, деди.

Девордаги соатга қарадим. Зухро уни 2 дан 20 минут ўтганда тўхтатиб қўйган. Бу 1994-йилнинг 10-ноябри эди.

Бир уй бўлиб ўтирган аёлларнинг ҳаммаси ёш, айтиб йиғлашни билмас эдилар. Зухро ҳамма кийинчиликларни Ўлмас билан бирга тортиб бардошли, чидамли бўлиб қолганди. Аммо Умида ўзини қўярга жой тополмай гоҳ Акмалнинг, гоҳ аммаларининг бўйнига осилиб дод соларди.

— Бир пас исиниб қайноқ чой ичиб олинг, деб чакирдим. Кийимларингиз ҳам ивиб кетибди, шамоллаб қолманг, — деди Зухро.

— Зухроҳон, энди менга жавоб беринглар, уйга бориб кийиниб олай. Эртага азонда стиб келаман, — дедим.

Тик турганимча икки пиёла қайноқ чой ичиб, улар билан хайрлашдим.

**ЎЛМАС УМАРБЕКОВГА
БОҚИЙ ДУНЁ САФАРИ ОЛДИДАН ДУО**

Осмон юзини тўсган булутлар оро қўл чўзиб, тортиб олган ўз улушинг — кичкинагина биллурий тонг парчасини кўтариб, қайтмас бўлиб зимистон томонларга кетяпсан.

Илоё, сахар пайти узиб олинган шу бир парча нур то охиратгача йўлингни ёритиб борсин! Омин!

Шу қисқагина яшаб ўтказган умрингда сен қўрмаган жабру жафолар қолмади. Барига чидаб бердинг. Бўғзингни пора-пора қилиб, жонгинангни оғритиб кесаётган тифга қандок туриб берганинг биргина яратган Эгамга аён.

Эй, Тангрим! Шу умри азобларда ўтган, барига «Сенинг менга атаган буюк неъматинг» деб чидаган бандангни ўз ҳимояннга ол.

Беҳишт дарвозасини унга очиб қўй. Энди даргоҳингда абад ором топсин!

Эй Аллоҳим, унга ўзинг паноҳгоҳ бўл.

Омин!

... Ёмғир шовуллайди. Ёмғир гувиллайди. Ёмғир сен учун кўзёшларини селоба қилиб фарёд уради.

Ёмғир шовуллайди...

2003 йил, 24 апрел.

УМРИМ БАЁНИ

Автобиографик қисса

*Мақсад на эди жаҳона келдинг,
Кайфиятинги баён этиб кет.*

НОДИРА

Табиатнинг донолигига тан бермай иложинг йўқ. Ҳамма нарсанинг ўлчови бор. Дақиқа-дақиқасию сония-сонияси ўлчаб қўйилган. Ёзда кун узун, тун қисқа. Қишда кун қисқа, тун узун. Нега? Дўппингни тиззанга қўйиб, чаккангни қашлаб, бир ўйлаб қарасанг — буюк бир ҳикматга дуч келасан. Яъни, ҳамма нарса инсон учун, ҳамма нарса ер юзида қимирлаган жон учун эканига иқрор бўласан. Аллоҳ, боғбоннинг меваси пишсин, дехқоннинг экинни кўпроқ офтобдан баҳраманд бўлсин деб ёруғ кунни узайтириб қўйган. Қиш тунлари жуда узун, тонг отишини кутиб у ёнбошингдан-бу ёнбошингга ағдарилаверасан-ағдарилаверасан. Ҳадеганда уфқ чети оқарақолмайди. Бунда не қаромат бор? Ўйлайсан-ўйлайсан, яна бир буюк ҳикматга дуч келасан. Миллиард-миллиард фарзандининг оғзига кўксини тутган она-замин толиқиб, уйқуга бош қўйган. Табиат унинг устига оппоқ кўрпасини ёпиб, мириқиб ухлаб ором ол, деяпти.

Мен мана шундай кишининг, мана шундай ёзнинг саксонтасини кўрдим. Бирини йиғлаб, бирини қулиб, бирини илҳом тўла ижод билан, яна бирини чилпарчин бўлган умидлар харобаси устида кўзёш тўкиб ўтказдим.

Шоир мендан, бу дунёга нима ниятда келган эдинг, айтадиганингни айтиб кет, деб қистаяпти.

Мен туғилган XX асрнинг йигирманчи йилида авжи ўрик пишиғи, ҳар донаси ёнғоқдек келадиган Аштархон гилослари бозорни тўлдирган. Жомеъ масжиди ёнбошидаги Кўчат бозори товсилиб, ўрнини чархчилар эгаллаган пайтлар. Ўша йили Жомеъ гумбазидаги сават-уяда лайлак иккита жўжа очган экан. Бири — оқ, бири — қора...

Тошкентликлар қора лайлак қўрмаган эканлар. Ҳаманинг кўзи — сават уясида: «Кеп қолинг, хаста Уккошанинг булоқларидан чиққан Обишифо сувидан ичиб қолинг!» деб жавраб юрган Ҳожи мешкоб бу мўъжизани кўриб, бир хунук гап айтган экан.

— Мусулмонлар, беш вақт намозни қанда қилманглар! Йил ёмон келяпти, шундоқ юввош қушининг уясида хам ола чиқди...

Ҳожи мешкоб башорат қилган экан: Русияда қурғокчилик бўлиб, Тошкентни Волга бўйларидан, Семипалатинский тарафлардан поездга осилиб келган очлар босиб кетди. Ўзбек дехқонларининг шўри қуриди. Кимнинг уйида бир кафт дон бўлса, бола-чақасининг ризқидан кийиб, тўппонча ўқталиб опчиқиб кетишди. Ўзига тўк дехқонларни «қулоқ» (муштумзўр) қилиб, Сибирга хайдашди. Бедабозор йўлида гадой кўплигидан ўтиб бўлмай қолди. Бу очарчилик ва бу нотинчликнинг сабабчиси бўлмиш қора лайлакни Раббим деган мерган отиб ташлади. Энди юрт тинчийди, деб ўйлашган эди. Йўк, қамалар бошланди. Ҳар беш кишидан учтаси «халқ душмани» бўлиб қамалди. «Шўрога қарши ташвиқот қилган!» деб сақичмонлик Суннат соқов ўз номини айтолмасам хам, қамалиб кетди.

Онам Зулфияхон тахтапуллик Ғулом Расул қозининг тўнғич фарзанди бўлган. У киши Уфа шахрида таълим олган муаллимани ёллаб онамни ўқитган эканлар. Мен оиймнинг пишжигам суқилиб ўтириб ҳуснихат машқ қилардим.

Араб алифбоси бекор бўлиб, лотин алифбоси жорий этилаётган пайтлар эди. Араб алифбосида ёзилган қизил баҳмал байроқлар, шиорлар олиб ташланди. Менинг жиндек рассомлигимдан, ҳарфларни чиройли ёзишимдан хабар топган идора завхозлари той-той баҳмал олиб келишар, мен уларга сира ўчмайдиган зарҳал билан шиорлар ёзиб берардим. Аввалги баҳмал байроқларни қишлоқдан келган бозорчиларга сотишар эди. Сароғоч, Турбат, Қўктерак тарафлардан қизил баҳмал чопон кийган бозорчилар келишарди. Бирининг елкасига «яшасин», бирининг киндигига хитоб аломати, яна бирининг кўкрагига «бирлашингиз» сўзлари тўғри келиб қоларди.

Ўн саккиз ёшга кирганимда лотин алифбоси хам бекор бўлиб, кирилл алифбосига ўтилган эди. Сирдарё бўйи чорвадорлари қиз чиқараётганларида қув тарафдан юбо-

риладиган сарпо ичида ювса кетмас зарҳал билан ёзилган бахмал байрок ёки тўрт метргина духоба шиор — «лозунка» бўлмаса, сарполарни қайтариб юборардилар. Ўша пайтларда тушган келинларни то бола-чақали бўлиб кетгунча «Қизил байрокли келин» деб аташарди.

Номдор ёзувчилар қамалиб кетиб, китоб дўконлари хувиллаб қолганди. Қўпдан бери ҳикоялар машқ қилардим. Фоточиликка ишқим тушиб, қундузлари суврат олардим. Уйимизда электр бўлмаганидан кечаларим бекор ўтмасин деб Фафур Фуломга, Абдулла Қаххорга эргашиб ҳикоялар ёзардим. Редакцияларда мени биров ёзувчи деса, биров фоточи дер, яна биров рассом деб атарди.

Минг тўққиз юз ўттиз тўққизинчи йили лотин алифбосида босилган охириги китоб менинг «Тортиқ» деб аталган китобчам бўлди.

Фафур Фулом қаёққа борса орқасидан соядек эргашдим. Аппаратимни бўйнимга осиб, машҳур Пенсон деган фоточининг кетидан қолмадим. Бир газетада ҳикоям чикса, бошқасида тагига «Сайидахмад фотоси» деб ёзилган суврат босиларди.

Ана шундай учиб-қўниб, босар-тусаримни билмай юрган пайтимда дадамни «халқ душмани» деб қамашди.

Дадам Тошкентда отаси Дадахўжабой очган рус-тузем мактабида ўқиган, рус тилини муқаммал эгаллаган киши эди. Русча хатни ҳуснихат билан беҳато ёзарди. Ҳатто ўрислар ҳам бирорта нозикроқ жойга хат юборадиган бўлсалар ёки ариза ёзсалар албатта дадамга кўрсатиб олардилар.

Дадам Тошкентдаги «Қизил шарк» паровоз ремонт заводи директорининг муовини эди, директор ҳамда инженерлар билан ишчилар ўртасида таржимонлик қиларди. Ишчиларга рус тилида аризалар, тушунтириш хатлари ёзиб берарди.

Бувам Дадахўжабой Тошкентнинг машҳур бойларидан бўлган. У шаҳар Думасининг аъзоси эди. Шунинг учун ҳам унинг номига қўшимча қилиб «Дадахўжа дўма» деб аташарди.

Дадахўжа дўма Чирчиқ дарёсидан Тошкентга тош ташииб, Чорсудан Самарқанд дарвоза гузаригача, тахминан, саккиз чақирим масофага ўз ҳисобидан тош ётқиздирган. Шу йўл ёқасига ўттизга яқин газ-фонар ўрнатирган эди.

Дадахўжа дўма Тошкентда иккита рус-тузем мактаби очиб, рус ўқитувчиларини жалб қилиб, ўзбек болалари-

ни ўқитган. Мактаб харажатларига, ўқитувчиларнинг маошларига унинг маблағидан сарфланган. Йигирманчи-ўттизинчи йилларда ҳукумат идораларини бошқарган, маданий-маърифий ишларга раҳбарлик қилган, рус тилини мукамал эгаллаган йигитлар бобомнинг мактабида таълим олган ўзбек болалари эди.

Шунинг учун ҳам ҳукумат бувамга тегмади. Уни ўз ҳолига қўйиб берди. Бувам ички-ташқи шаҳар ховлисини, таърифи кетган боғини болалар уйига топширди, ўзимиз боғ четидаги қўрғончада қолдик. Тиним билмас бу чол бекор ўтиришни ўзига хайф билиб, новвойлик қилиб невараларини боқди.

Бошимизга тушган қўргуликдан хабар топган Фафур Фулом мени юпатган бўлди:

— Сен кўпам қуяверма! Ҳукумат адолат қилиб, дадангни қўйиб юборади. Қози буванг сиёсатга аралашмаган, китобдан бош кўтармайдиган одам эди. Дадахўжа буванг топганини юрт ободлигига, маърифат йўлига сарфлаган. Энди сен ҳадеб давраларга бошингни сукаверма. Ишингга бор-уйингга қайт. Тилингни тий! Одамлар қуларкан деб ҳар балони гапираверма, — деб насихат қилди. Кейин уёқ-буёққа қараб, секин қўшиб қўйди: — Энди анкета тўлдирганингда бобомнинг қарамоғида яшаганман деб ёзгин.

Фафур аканинг гани тўғри чиқди. Ҳеч ким «халқ душманининг ўғли» деб юзимга солмади.

Ана шундан кейин ўша кезларда бошланган Катта Фарғона канали қурилишига ёшлар газетасининг махсус мухбири бўлиб жўнаб кетдим. Канал қурилиши менга бир ижод мактаби бўлди. Бўлаётган воқеаларни, одамларни худди расм чизаётгандек ўзларига қараб туриб ёзардим. Ёзиб юборган мақолаларим, очеркларим тўхтаб қолмасди. Редакцияга етиб бориши билан сарлавҳа тагига «Махсус мухбиримиздан» деган таъкид билан босиб чиқаришарди. Қурилишда бошқа газеталарнинг мухбирлари ҳам тинмай хабарлар юбориб туришарди. Ёзганларимизни баъзан самолётда олиб кетишарди.

Канал қурилишида бир ойдан ортиқ ишладим. Мен борганда қурилиш бошланганига ўн беш кун бўлган, қурилишни асосан қирқ беш кунда тугаллаш мўлжалланган эди. Қурилишда фақат кўприк қурувчилар, йўлсозлар қолганди.

Иккинчи жаҳон уруши бошланганидан кейин орадан бирор ой ўтиб, мен ишлайдиган ёшлар газетаси тугатил-

ди. Бир йилча кўчага ҳам чиқмай хикоялар ёздим. Баъзан «Қизил Ўзбекистон» газетасининг бир сониди хикоям билан қишлоқдан ёзган очерким босиларди. Тажрибали журналистларнинг кўплари фронтга чақирилиб, армия газеталарида фаолият кўрсата бошлаган эдилар. Таржимаи ҳолим ёкмадим, билмадим, мени фронтга юборишмади. Газета редакциясининг ўзида олиб қолишди. Фарход ГЭСи қурилиши бошланиши билан мени яна қурилишга махсус мухбир қилиб юборишди. «Онажонлар», «Иқбол чироқлари» хикояларимни, «Фарход тоғи этакларида», «Тўппонча полвон» номли очеркларимни қурилишда, тўпроқ уюмлари орасида чангга беланиб, тиззамга блокнот қўйиб ёзганман.

Кўп орзиқиб кутилган Ғалаба байрамини шоир Чустий билан ГЭС биноси учун қазилган жойда, минг-минглаб одамлар орасида ўтказганим ҳалигача кўз олдимда.

Тошкентга чақириб олишди. Редакцияда фелъетончи вазифасида ишлай бошладим. Газетада тез-тез фелъетонларим босилиб турарди. Ўша пайтларда энг машҳур журналистлардан бири бўлиб қолгандим.

Ёшим ҳам бир жойга бориб қолди. Энди уйланиш, рўзғор бошини ушлашим керак. Андижонлик ёш шоира Саида Зуннунова билан аҳд-паймон қилиб, икки томоннинг розилиги билан унаштирилдик.

Оркамдан соядек эргашиб юрган бахтсизлик яна бош кўтарди. Унаштирилган кунимизнинг эртасига ўша — дадамни қамокқа олган КГБ ходими Мансуров уйимизни тинтув қилиб, акамни ҳам қамокқа олиб кетди. Гангиб қолдим. Нима қилишимни билмайман. Тўй куни тайин бўлган. Одамларга хабар қилинган. Тўйни тўхтатма, деб маслаҳат беришди. 1949 йилнинг 28 ноябр куни тўй бўлиши керак. Андижондан Саидахоннинг онаси, синглиси етиб келган. Ўша куни редакциядан одам келиб мени зудлик билан чақириб олиб кетди. Борсам, озроқ кутиб тур, ҳозир Андижондан телефон қилишади, дейишди. Нима гап бўлди экан, деб тапвишлана бошладим. Ниҳоят, телефон жириглади. Қўрқиб трубкани олдим. Саидахоннинг биттаю битта, ўн тўққиз ёшга кирган Насибжон деган укаси оламдан ўтибди.

Ўша пайтда газета редактори Шароф Рашидов эди. Бу шумхабарни у ҳам эшитган экан. «Саиданинг онасини Андижонга қайтариб юбориш керак. Бу хабарни ҳозирча Саида билмай тургани маъқул», деб маслаҳат берди.

Газетанинг масъул котиби Аҳмад Исмоилов Рашидовнинг депутатлик ҳужжати билан Андижон поездига билет олиб келди.

Абдулла Қаххор бир гап айтган эди.

— Ёш боланинг кучи оёғида, юриб чарчамайди. Йигитнинг кучи билагида, ишлаб чарчамайди. Аммо кекса-нинг кучи юрагида бўлади. Ҳар қандай оғир дардни ҳам кўтара олади.

Бу гапнинг нақадар ҳақлигига 29 ноябр тонг отар пайтида иқрор бўлдим. Андижонда — Сабохон аянинг уйида ўғлига жаноза ўқилди, Тошкентда айни шу дақиқада қизи Саиданинг келин саломи бўлиб ўтди.

Бу кўргуликлар ҳали ҳолва эканини, бошимизга тушадиган энг даҳшатли қунлар тўй ўчоғи совумай туриб йўлимизга чиқиб кутиб турганини билмасдик.

Дадамни, Оқилхон амакимни, Имомхон акамни олиб кетган КГБ ходими Мансуров 1950 йилнинг машъум 10 май куни уйимизда бойқушдек пайдо бўлди. Энди у мени олиб кетгани келган. Ҳаммаёқни титкилаб, китоблар орасидан Ўзбекистоннинг ўн йиллигига бағишлаб рус тилида нашр қилинган адабий тўпламни анёвий далил сифатида айбномага киритди. Унда ўзбек ёзувчиларининг рус тилига таржима қилинган шеърлари, ҳикоялари, роман ҳамда қиссаларидан парчалар босилган эди. Абдулла Қодирийнинг «Обид кетмон» романидан «Я не басмач» деган бир боби босилган экан. Менга, таъқиқланган асарни сақлаган, деган айб қўйилди.

Мухторхон акам Сталинград жангларида дом-дараксиз йўқолган, дадам билан акам қамоқда. Энди мени олиб кетишяпти. Фамдан, айрилиқдан адои тамом бўлган онам болаларидан айрилиб, худди қум қисмлаган қўлдек бўшаб қолганди.

Қўлимга кишан солиб олиб кетишди. Онам билан Саидахон бир-бирининг пинжига суқилиб мунғайиб қолишди.

Машинада икки соқчининг ўртасида қарахт бир ал-позда кетяпман. Нималар бўлаётганини, қаёққа кетаётганимни идрок қилолмасдим. Тушимми, ўнгимми-билмасдим. Гўё тақдир менга ҳазил қилаётгандек эди. Ҳозир мени қамоққа олиб боради, аҳмоқ, ҳукумат билан ўйнашишни сенга ким қўйибди, деб сўкиб-сўкиб уйимга қайтариб юборади, деган телба бир хаёл бошимда айланарди.

Кодирийлар, Чўлпонлар, Фитратлар кирган, кириш бор-у, чикиш йўқ эшикдан мени ҳам олиб ўтишди.

Камалишимнинг ўн учинчи кун и яна терговчи хонасига олиб чикишди. Мени сўроқ қиладиган капитан Коноховни тергов бўлимининг бошлиғи полковник Генкин чакиртирган экан. Камерадан мени олиб чиққан соқчи унинг қайтишини узоқ кутиб қолди. Соқчи терговчидан махбусни қабул қилиб олдим, деган қоғозга қўл қўйдирмасдан мени қолдиролмасди. Терговчининг ёрдамчиси кичик лейтенант Коршунов билан соқчи ўртасида шундай савол-жавоб бўлиб ўтди.

СОҚЧИ. Шундоқ ёзувчини отиб ташлашадими?

КОРШУНОВ, Отади. Душманин отмай, уни сўқимга боқадими?

СОҚЧИ. Ёзувчилар шунга ёмон одам бўладими?

КОРШУНОВ. Ёмон бўлганда қандок! Улар совет ҳукуматининг душмани. Ҳаммасини тутиб, битталаб отяпмиз...

Умуман, соқчининг биров билан гаплашиши, айниқса, махбус олдида бирон гап айтиши мумкин эмас. Улар полковник Генкиннинг топшириғига биноан айбини бўйнига олмаётган қайсар махбуснинг иродасини синдириш учун атайин «артист»лик қилишаётган эди.

Бугун саккизинчи марта терговга чакирилишим. Уларнинг қўлида мени айбловчи бирорта ҳам жиддий далил йўқлиги билиниб қолди. Фақат, ўзинг айт, ўзинг айтсанг гуноҳинг енгиллашади, деб мени лақиллатмокчи бўлишди. Мен унча-мунчага лақиллайдиган анойилардан эмасман.

Терговчи фақат битта гапни билади. Айт, советларга қарши айтган гапларингни айт! Совет воқелигини масҳара қиладиган латифаларингдан айт!.. Мендан садо чикмайди. Охири шу даражага етдики, кечалари терговчи уйига кетганда ҳам мени камерага туширмай, ухламасин деб ёнимга соқчи қўйиб кетарди. Ўтирган жойимда мудраб қолсам, соқчи туртиб уйғотиб юборарди. Бир жойда ўтираверганимдан оёқларим шишиб кетди. Уч кун ухламаслик қапақа бўлишини биласизми? Ўтирган жойимдан икки марта йиқилиб тушдим. Соқчи қўтариб табуреткага ўтказиб қўйганини ҳам билмабман. Эрталаб терговчи ишга келиб, яна сўроқни бошлайди. Қаллам ғувиллаган, кўзларим тишиб, терговчи берган сўроқ қоғозларини ўқиёлмайман. Қўл қўй дейди. Қўл қўймайман, ухлаб, кейин ҳушим жойига келганда ўқиб қўл қўяман, деб жавоб

қиламан. Бу хил қийноқлардан иш чикмади. Кейин мен ётган яккахонага (Одиночкага) айёқчи киритишди. У Рафкин деган яхудий эди. Ўзининг гапига қараганда, терговчилар уни қўп қийнаб, азоб беришган экан. У ҳамма яхудийлар каби сергап, латифага уста, ҳар қандай одамни оғзига қаратиб қўядиган сўзамол киши эди. У билан тез орада дўстлашиб кетдик. У ҳам советларга қарши ташвиқот юритишда айбланган бўлиб, ўзининг айтишича, бундай ишлар билан шуғулланмаган. Терговчилар қийнаб қоғозга қўл қўйдириб олишган экан. Терговчиларнинг қўлига тушдингми, бўлди — энди улардан кутила олмайсан. Бари бир ўшаларнинг айтгани бўлади. Яхшиси, жаҳлини чиқарма. Жаҳли чикса, жуда оғир жиноятларни ҳам сенга ёпиштириб қўяди. Ҳеч ким унинг гапини бекор қилолмайди. Биз яхудийлар ҳар қандай жиддий масалани ҳам келишув йўли билан битирамиз. Сен ҳам шу йўлни тутишинг керак. Терговчи билан келишгин. Шунда уйдан овқат ҳам оласан, онанг билан, хотининг билан кўришасан.

Баъзи-баъзида Рафкин икки-уч кун йўқ бўлиб кетарди. Қабқда эдинг десам, терговчи билан айтишиб қолдим, қарцерга ташлаган эди, деб жавоб қиларди.

Бир кун у терговдан ҳориб-чарчаб қайтди. Уни қийнаган бўлсалар керак. Ахволи оғир эди.

— Менга қаранг, — деди у ана шундай азобли терговдан қайтган пайтларининг бирида. — Бу сассик камерадан тезроқ чиқиб кетишнинг чорасини топиш керак. Чораси — терговчининг гапига кўниш. Нимаики ёзган бўлса, барига қўл қўйиб, ишни тезроқ судга ошириш чорасини кўриш керак. Ахир дунёга ўн марта келмай-миз-ку! Биттагина жонимизга бунчалик жабр қилиш керак эмас-да! Бугун мен ҳамма қоғозларга қўл қўйиб бердим. Бирон ҳафтадан кейин ишим судга оширилади. Сизга ҳам маслаҳатим шу. Тезроқ бу азоблардан кутилиб, лагерга жўнаб кетиш керак. Ҳар қалай, лагер очик хавода...

Чолдан шубҳаланиб қолдим. У икки-уч марта, хотиним киритибди деб, учта булочка билан тўртта бутерброд олиб кирди. Ажаб, булар хонаки таом эмас, КГБ буфетидан сотиб олинганга ўхшарди. Демак...

Демак, бу чол мени учта булочка билан тўртта бутербродга сотган.

Рафкин терговга чиқиб кетганича ўша ёқда уч кун

қолиб кетди. Қасқда эдингиз десам, турмада эдим, менга тухмат қилган гувоҳлар билан юзлаштиришди, деди. Мана шу гапдан кейин у бир эҳтиётсизликка йўл қўйди. Қўлини елкамга қўйиб, жуда ҳам меҳрибонлик билан: «Э-э азизим, Имомхон ака...»

У шундай дедию тилини тишлаб олгандек ғалати бир ахволга тушди.

Бу гапни эшитмаганга олдим. Юз-қўзларимда бирон ўзгариш бўлмади.

Имомхон Ҳусанхўжаев — менинг акам. Уни мендан олдин олти ой аввал қамоққа олишган. Демак, у хали ҳам қамоқхонада ётибди. Рафкинни ундан сир олиш учун ёнига киритишган. Ҳозир у эҳтиётсизлик қилиб акамнинг отини айтиб юборди. Акам билан икковимиз бир-биримизга жуда ўхшаймиз. Овозимиз ҳам деярли бир хил.

Хатто болаликдаги айрим ўртоқларим ҳам мени акам билан адаштиришади. Бир куни шундай дўстларимдан биттасини учратганимда мени акам деб ўйлаб: «Укангиз ёзувчи бўлдим деб одам танимай қўйган. Тушунтириб қўйинг, бунчалик кеккаймасин!» деган эди.

Рафкинни ўша хатосидан кейин менинг олдимга киритмай қўйишди. Уни қайта кўрмадим.

Энди мени бир қўшиқчи шоир билан юзлаштиришди. Уни соқчи кабинетга олиб кириши билан менга мушт ўқталиб кела бошлади.

— Илон боласи илон, чаён боласи чаён! Унинг дадаси халқ душмани, акаси халқ душмани. Отаси халқ қонини сўрган шафқатсиз бой. Яна бир буваси порахўр қози...

Терговчи уни бурчакка обориб ўтқазиб қўйди ва ундан:

— Манави ўтирган одамни танийсанми? — деб мени кўрсатиб сўради.

— Танийман, — деди Ёнғин. — Бу ҳам отасига, акасига ўхшаган душман.

— Мисоллар билан айт! — деди терговчи.

— Бир минг тўққиз юзу қирқ еттинчи йилнинг олтинчи ноябрида ёзувчилардан бирининг уйида бундай деган: «Ленинград ёзувчиларига мазза! Биз ўзбек ёзувчилари бу ерда эзилиб ётибмиз. Ўша куни Тошкентда биринчи қор ёққан эди».

— Тасдиқлайсанми? — деб сўради терговчи.

— Йўқ, — дедим. — Ўша куни газетамизнинг еттинчи ноябр — байрам сонига ўрта чирчиқлик Қахрамон

Замира Муталова тўғрисида очерк ёзишга юборишган эди. Ёзлик кийимда кетганим учун совуқда қайтиб келолмадим. Райком секретари Пулатовнинг уйидан редакцияга сим қоқиб, телефонда очеркни диктовка қилдим. Очеркни журналист, стенограф Аҳмад Шорахмедов ёзиб олганди. Ундан ташқари, ленинградликлар қандоқ қилиб ўзбек ёзувчиларидан яхши яшаши мумкин? Ахир улар кечагина блокададан чиққан. Улар ҳали ҳам вайроналар ичида яшашпти...

Терговчи унинг гапларини ёзиб олди. Менинг жавобимни ёзмади.

Энди навбат менга келди.

— Бу одамни танийсанми?

— Танийман, — дедим.

— Унинг советларга қарши айтган гапларини эшитганмисан?

— Йўқ, — дедим. — У билан унчалик яқин бўлмаганман. Фақат ёзувчилар союзидаги мажлисларда, ёзувчиларнинг тўйларида учрашганман. У менга бирон марта ҳам советларни ёмонламаган.

Ёнғиннинг кўзлари қинидан чиқиб кетаёзди.

— Мен аблахман! Ҳаётингга зомин бўлган ифлосман! — деб бақира бошлади. — Мени сен қаматгансан, деб ўйлаган эдим. Энди билдим, сотганлар бошқа экан.

— Энди тўғрисиини айт, — дедим.

— Айтаман, лекин фойдаси йўқ. Ҳамма гапларимни ёзиб, тагига имзо чекиб қўйганман. Бу хатони энди тузатиб бўлмайди.

Худди шундай юзлаштиришлардан бири талантсизгина, умуман адабиётда омади келмаган, ён қўшнимиз Неъмат Тошпўлат билан ҳам бўлиб ўтди. У армия капитани эди. Шунинг учун ҳам уни бошқа камокхонада сақлашган экан.

— Мени контрразведка камокхонасида тергов қилишди. Қандоқки қоғозга имзо чеккан бўлсам, калтаклар азобидан мажбур бўлганман.

Бу юзлашувда менинг жавобим керак бўлмай қолди. Неъмат йиғлаб тавба қилаверганидан кейин уни сўкиб-сўкиб опчикиб кетишди.

Юзлаштиришларнинг ҳаммаси ҳам ана шундай ташкил қилинган ёки дўқ-пўписа, калтаклар остида уюштирилган гувоҳларнинг гаплари эди.

Шундай жиддий ташкилот хоналарида бу даражада каллоблик бўлаётганига сира ишонгим келмасди. Аммо

ишонмай иложим йўқ эди. Бу воқеаларни ўз бошимдан ўтказмаганимда бировдан эшитсам ишонмасдим.

Менинг тергов ишимда аниқ, конкрет бир айб тўғрисида гап йўқ. Ҳаммаси сохта гувоҳларнинг омонат гаплари. Мени суд қилиб бўлмаслигига ишонардим. Кейинчалик билсам, суд уч марта тергов ҳужжатларини, суд қилиб бўлмайди, деб қайтарган. Шунинг учун гуноҳини бўйинига олмайдиганларга жазо берадиган «Тройка» деган ташкилотга юборган. Ва менга ўша ёқдан ўн йил қамоқ муддати берилди, деган қоғоз келган эди.

Тавба! Бир бегуноҳ одамни уйдан хайдаб олиб келиб зиндонга ташласа, суд бўлмаса, прокурорни кўрмаса, адвокатни кўрмаса. Москвадан келган бир варақ қоғоз билан ўн йил лагерларда сарсон-саргардон бўлса! Сен азоб чекаётган лагер дарвозасига ўрнатилган радиокарнайдан: «Я другой такой страны не знаю, где так вольно дышит человек», деб ашула айтиб турса, бунга қандай чидайсан?!

Лагерда кечган тўрт йиллик ҳаётим, у ерда кўрган одамлар тўғрисида қанчалаб ҳикоялар, мақолалар ёзганман. Ҳурматли ўқувчиларимнинг бу гаплардан хабарлари бор.

Аммо бир воқеани айтсам тилим, айтмасам дилим қуяди.

Июн ойининг бошларида Жезқозғоннинг занг босган тошлоқ ерларида қаптар қонидек нимранг лола очиларди. Лагеримизни ўраб олган тиконли симлар орасида ҳам битта-яримта лола юз очиб қоларди.

Яқинда жазо муддати тугайдиган қашқадарёлик Кучум деган йигит билан тиконли симлар орасида очилган лолаларни томоша қилиб ўтирибмиз.

Кучум ёшлигида ота-онаси ўлиб кетиб, чўлда ҳар кимларнинг молини, қўйини боқиб қунини кўриб юрарди. У уч йилдан бери райком котиби Иззатовнинг ҳеч қаерда ҳисобга олимаган икки юзта қўйини боқарди. котибнинг еттига колхоз чорвасида шунчадан қўйи бор эди. Сир очилиб, қамалиб кетади. Кўп чўпонлар қўйларни ҳукуматга тонширишади. Шундай хунук воқеа рўй берганини Кучум бир йилдан кейин эшитади. Ҳисобда йўқ қўйларни боққаним учун мен ҳам қамалиб кетмайин деб чет элга қўйларни хайдаб ўтиб кетишни дилига тугиб қўяди. Чет эл қочиб кетибдими? Шундоққина кўришиб турибди. Дарёнинг нарёғига ўтсанг, чет эл...

Ўзингиз биласиз, чўл болалари, айникса, чўпон болалари дуркун, бўйдор бўладилар. Сут, каттик, айрон, пишлоғу қаймоқ, чўл гиёҳларига тўйган қўй-қўзиларнинг гўшти болаларни тез болоғатга етказди. Кучумни кўрганлар ўн саккиздан ошган деб ўйлашарди.

У қўйларни кўройдин кечада Амударёнинг Толлимаржон яқинидаги саёз жойидан хайдаб ўтиб кетади. Нариги қирғоқдан туриб иштонини ечиб кичкиради: «Мана, сенларга қўчқор! Мана, сенларга...»

Дарёга ташланган тўрнини йиғиб олаётган балиқчидан:

— Шу ер чет элми? — деб сўрайди.

Балиқчи унинг нима деяётганини тушунмай хайрон эди.

— Шу ер Туркиями? — деб қайта сўрайди Кучум.

— Йўқ, — дейди балиқчи. — Бу ер Туркия эмас, Туркменистон.

— Барибир эмасми?

— Бари бир эмас. Туркия бошқа, Туркменистон бошқа.

— Бўлмасам, Туркияга қандок борилади?

— Унга бир ойдан кўп юрасан, чўлдан ўтиб, кейин денгизда сузиб Туркияга борасан.

Балиқчи унинг қўйларини қўрага қамаб, ўзини милицияга тутиб беради.

Ўн тўрт яшар болани ўн саккиз ёш деб, чет элга қочаётганда қўлга тушган деб, етти йилга кесиб юборишади.

Ана шундан бери Кучум қамоқда эди. Ўн бир кундан кейин муддати тугаб уйига кетишни керак.

Кучум йигирма бир ёшга кирди. Хат танимайдиган, мутлақо китоб ушламаган, ўз номини ёзишни ҳам билмайдиган оми бир чўл боласини сиёсий маҳбус, «халқ душмани» деб етти йил азобладилар...

Офтоб чарақлаб турипти. Кучум билан икковимиз тиканли симлар орасида сувга тўймай рангпар бўлиб очилган лолаларга қараб ўтирибмиз. Шу лолалар яна бир ёмғир кўрса гуркираб кетарди, деб осмонда эринибгина сузаётган булутларга қараймиз.

Кучумнинг ниҳоятда кучга тўлган пайти.

У ер бетигаги очиқ мис конида вагончаларга руда ортади. Бир ўзи саккиз кишининг ишини қилади. Бошлиқлар унинг жонини жабборга бериб ишлашини кўриб қойил қоладилар. Унга тўйгунча овқат беринглар, гўштли,

ёғли овқат беринглар, бир ўзи саккиз кишининг ишини қиладиган азаматдан овқат аяманглар, деб ошпазларга тайинлайди.

Бирга ишлайдиган махбуслар уни ёмон кўрадилар.

— Ишлайвер. Ишлаб-ишлаб ўлиб кетганингни билмай қоласан, аблах. Лагердан кўкрагимга орден такиб чиқиб кетаман, деб ўйлаяпсанми? Манавуни такиб чиқиб кетасан, — дейди биттаси киндигининг пастига шапилла-тиб уриб.

Етти йил давомида тўйиб овқат емаган Кучум бирдан тўлишиб кетади.

У худди юнон афсоналарида, минг йилларнинг нарё-ғида тасвирланган ерни кўтариб турган Атлант деб аталмиш пахлавонга ўхшаб кетганди. Унга диққат билан разм солиб қараган одам елкалари кенгайиб, бели ихчам тортгани, билакларидаги, елкаларидаги мушаклари бўртиб тапасидан чиқиб кетмоқчига ўхшаётганини дарров сезади. У докторликка ўқиётган студентларнинг анатомия китобидаги яланғоч одам сувратига ўхшарди.

Кучум яланғоч елкасини ерга бериб осмонга қараб ётибди. Негадир у бугун хомуш эди.

— Укагинам, битта чой дамлаб келмайсанми, — дедим.

Кучум ўтириб олди.

— Қани эди. Қуруқ чой йўқ-да. Хатто начайликлар ҳам олмачой ичишяпти.

Ён чўнтагининг тугмасини бўшатиб чойхалтамни олиб унга бердим.

— Мана, укам. Бир мазза қилайлик.

У ўрнидан туриб лапанглаганча кетди. Назаримда ернинг биз ўтирган жойи енгил бўлиб қолганга ўхшади.

У бир зумда томатдан бўшаган банкага алюмин тоғорачани қопқоқ қилиб чой дамлаб келди. Консерва банкасида лабимизни куйдириб чой ича бошладик.

— Кучум, — дедим. — Бўшаб кетишинга ўн бир кун қолди, тўғрими? Қафасдан қутилган қушдек пир этиб учасан, кетасан.

Кучум қовоғини уйиб олди.

— Мен эркинликдан қўрқаман — деди у ғам-андух билан хўрсиниб. — Лагерда бутунлай қолмоқчиман.

— Аҳмоқ экансан, Кучум. Жазо муддати тугаётган махбуслар, тезроқ шу қафасдан қутулсам, ота-онам, болачакам олдига тезроқ борақолсам деб кечалари ухлаёлмай тўлғаниб чикяптилар. Сен аҳмоқ...

— Уларнинг уйи, ота-ошаси, бола-чакаси бор. Менинг кимим бор? На уйим, на ота-онам бор.

— Камалишингдан олдин ишлаган совхоз отарига борасан. Дўстларинг билан дийдор кўришасан. Кўй бокасан. Тоза хавода сут, катик, айрон ичиб тўйгунигча гўшт еб яйрайсан.

Кучум бошини сарак-сарак қилди.

— Энди у томонга йўл йўқ. Улар мени сафларига олмайдилар. Кўйларимизни яна дарёдан ўтказиб чет элга опқочиб кетади, деб қувиб соладилар. Итга талатадилар...

— Ундай бўлса Жезқозғонда қол. Сендек ишчини шахтага дарров ишга оладилар. Катта маош берадилар. Бу ерда ким кўп, қамоқдан бўшаган бева хотин кўп. Биттасига уйланиб олсанг, бола-чақали бўлиб кетасан.

— Йўқ, — деди Кучум. — Лагерда қоламан. Овқатим тайин. Ётар-турар жойим тайин. Бошимдан оёғимгача кийимим тайин. Ҳатто пайтавагача берадилар. Ювинишга иссиқ сув тайёр. Бунақа жойни эркинликда тополмайман. Эркинлик менга тўғри келмайди. Мен учун эркинлик қамоқ. Қамоқ эса эркинлик.

Унга нима дейишимни ҳам билмай қолдим. Бунақа одамлар эркинликка сиғмайдилар. Кучум қўл-оёғидаги кўзга кўринмас кишани узиб ташлагиси келмасди.

— Ҳай, ўзинг биласан. Аммо-лекин жазо муддатини битиришинг билан ташқарига чиқариб юборадилар. Бу ерда олиб қолиш ҳеч кимнинг қўлидан келмайди.

У тиканли сим орасида ғарибгина бўлиб очилиб турган лоладан кўзини ололмасди. Кучум чидаб туrolмади. Тиканли симлар орасига белигача яланғоч кириб лолага қўл узатди. Шунда бирдан...

...Бирдан, деворнинг икки бошидаги икки соқчи олдинма-кетин биттадан ўқ узди.

Бири Кучумнинг бўйнига яна бири лолага узатилган қўлига тегди.

Ёмғирга тўймай нимранг бўлиб очилган лола Кучумнинг қонидан кип-қизил бўлиб қолди.

У эркинлик билан тутқинлик ўртасида умрини поёнига етказган эди.

* * *

Сталиннинг ўлимидан кейин мамлакат раҳбарлигига ўтирганлар орденбозликка берилиб кетдилар. Хрушчёвнинг орденхўрлиги холва экан. Брежнев шимининг тиззасигача орден тақди. Ўттиз мартача «Олтин юлдуз»

олди. ГДР, Чехословакия, Куба, Болгария, Польша, Венгрия, Мўғулистон каби мамлакатларнинг ҳам уч-тўрт мартадан Қахрамони бўлди. СССРнинг беш марта «Олтин юлдузи»ни тақди. Рассомлар унинг чап кўкрагини ўнг кўкрагига қараганда икки марта кенг қилиб, ҳамма ордену медаллар сизадиган қилиб чизардилар. Брежнев юрганда бутхона қўнғироқлари жараңлаганга ўхшаш овоз чиқарди.

Мен қамокдан қайтиб келганимда, совуқ уруш музлари бир қадар эриб, мамлакатлар ўртасида илгари ҳеч қачон бўлмаган борди-келдилар бошланган эди.

Сут ичиб оғзи куйган одам қатикни ҳам пуфлаб ичади, деган гап бор. Кўпчиликка аралашмай, уйда ўтириб, ҳикоя устига ҳикоя ёзим. Ўша пайтларда ҳикоячилик сусайиб, газеталар ҳикояга зор бўлиб турган экан. Ҳар кун бўлмаса ҳам кунора, ҳар уч кунда ҳали у газетада, ҳали бу газетада ҳикояларим босиларди. Радио ҳаммасини битта қўймай эшиттирарди. Ёзганларимга радио ҳам, газеталар ҳам дурустгина қалам ҳақи тўлашарди. Киностудия учун рус фильмларини ўзбекчага ағдарардим.

Оиладаги иктисодий қийинчиликларни енгишимда менга беғараз ёрдам берган радио редактори Жонрид Абдуллахоновдан, киностудия редактори Манион Фанидан беҳад миннатдорман. Шулар туфайли паторат топган рўзгоримни жуда тез тиклаб олдим.

Бир йил ўтар-ўтмас, кейинги ёзганларимни тўплаб нашриётга таширдим. «Ойдин кечалар» деб аталган ушбу китобимни жуда тез босиб чиқаришди.

— Бўлди энди, — деди бир кун Абдулла Қаҳҳор, — паранжини тапшанг! Эраққ кишининг уйда ўтиравериши жуда хунук нарсас. «Муштум» билан гаплашиб қўйдим, ўша ерда ишлайсиз. Туринг ўрнингиздан, Саида тагингизни супуриб олсин. Эртадан иш бошланг. Улфатчиликларни йиғиштиринг. «Уёқ»дан келганлар бир-икки йил кузатувда бўлади, дейишади. Хушёр бўлинг. Одамларни қулдираман, деб валақлайверманг.

Секин-секин ишларим юриша бошлади. «Ҳукм» деган қисса ёзим. Уни москвалик машҳур ёзувчи Николай Асанов рус тилига таржима қилди. Шу қисса бир йилдан кейин украин тилида Киевда босилди.

Кишлоқларни кўп кезадиган бўлдим. Ёзёвон чўлларига «ишқим» тушиб қолди. Йилига икки-уч марта борадиган бўлдим.

Шу чўл одамлари тўғрисида бир роман ёзсам, деб

ният қилдим. Бу ишни аввал хикоялар ёзишдан бошлашим керак. Хикояни муайян мавзуга разведка деса ҳам бўлади. Шундай қилиб, чўл мавзуси мени бутунлай ўзига тортиб кетди.

Минг тўққиз юз эллик еттинчи йилнинг эрта кўкламида Фарғонага боргандим. Кадрдоним, ёзувчи Адхам Ҳамдам менга Марказий Фарғона чўлларини кўрсатмоқчи бўлди.

Ўша кезларда водий ўртасида пўстакдек бўлиб, минг-минглаб гектар ерни эгаллаб ётган чўлни ўзлаштириш авж олиб кетган эди.

Бир вақтлар қамишлар орасида пайдо бўлган Эшон тўпи қишлоғи томон борардик. Сарижўга ариғидан отини суғориб чиқаётган бир кишига рўпара келдик. Унинг оти ҳам, кийган тўни ҳам, ўзи ҳам коп-қора эди. Худди чўяндан қуйилганга ўхшарди. Фақат бошидаги дўпписининг каштасигина оқ эди, холос.

У қамчисини кўксига қўйиб, сал эгилганча салом бериб ўтиб кетди.

Мен Адхамдан «Бу киши ким?», деб сўрадим.

— Уни чўл бўриси, дейишади. Бу тўқайларда кечалари ҳам милтиксиз бир ўзи юраверади. Жуда довжорак одам. Уч марта бўри билан олишиб, бўғиб ўлдирган. «Қора қишлоқ»нинг этагидаги тўқайдан ер очган. Икки йилдан бери шולי экарди. Бу йил пахта экмoқчи...

Адхам билан тўрт кун чўл кездим. Қасрга бормай, шима қилмай, чўл бўриси кўзимдан кетмайди. Шу одамни бирорта хикояга қаҳрамон қилиб олсаммикан, деган ният туғилиб қолди. Номи жуда хунук-ку, дейман ўзимга ўзим. Одамни бўри деб ёзиш қапақа бўларкин? Бирдан миямга лоп этиб, уни бўри эмас, бургут деб қўя қолсам бўлмасмикин, деган фикр келиб қолди.

Ана шундай кейин уни бургут қиёфасида тасаввур қила бошладим.

Ўзидан ўзи воқеалар, деталлар туғилаверди.

Тошкентга келиб, хикояни ёздим. «Ўзбекистон маданияти»га бердим.

Газетада чиққанда кўрсам, хикояга менинг номимни ёзишни унутишибди.

Редакциядагилар, келинг, тузатиш бериб ўтирмайлик, давомини ёзиб бера қолсангиз, боши ўтган сонда босилган, деб чиқазамиз, дейишди. Тўлиб турган эканман, ўша кунни кечасиёқ давомини ёздим. Эртасига яна битта, индинига яна битта хикоя ёздим.

Ҳикоялар кетма-кет босилаверди. Ким билади, газета хато қилмаганда, ўша битта ҳикоядан кейин бошқалари ёзилмай қолиб кетармиди?

Чўл мавзун мени жуда қизиқтириб қолди. «Саодат» журналининг илтимоси билан «Лочин» деган ҳикоя ёздим.

Адхам Ҳамдам Фарғонада мени бир кекса олим билан таништирган эди. У киши Фарғона пединститутинида биологиядан дарс бераркан, ўрик ҳақида кандидатлик диссертациясини ёқлаган экан. Энди калламда ўрик, деган гап айланаверди. Ўша одам тўғрисида нимадир ёзгим келаверди. Ҳикоянинг номи албатта «Ўрик домла» бўлиши керак.

Ўриқнинг турли навлари, қандай пайванд қилиш, найча пайванд, куртак пайвандлар тўғрисида сўраб-суриштириб, анча нарсаларни билиб олдим. Ниятим — бир фидойи боғбон образини яратиш эди. Шу боғбоннинг фаолияти бевосита Ёзёвон чўлларига алоқадор бўлиши керак.

Ҳикоя, менимча, ёмон чиқмади. Ҳам қулгили, ҳам одамни ўйлатади.

Уни кўтариб «Совет Ўзбекистони» (ҳозирги «Ўзбекистон овози») газетаси редакциясига олиб бордим. Ўқиб, тезда чиқаришга ваъда бериб, олиб қолишди. Лекин орадан қанча вақт ўтса ҳам чиқавермади. Нега бундай бўлаётганини билиш учун редакцияга бордим. Ҳикояни қайтариб беришди. Босиша олмасмиш. Партия матбуотига бунга қулгили нарсалар тўғри келмасмиш. Улар билан сан-манга бориб ўтирмай, ҳикояни қайтариб олиб кетдим. Ўша куниёқ уни «Ўзбекистон маданияти» газетаси редакциясига олиб бердим. Ўқиб, роса қулишди. Редактор ҳикоянинг биринчи саҳифаси тепасига навбатдаги сонда босилсин, деб ёзиб имзо чекди. Мен шунда «Совет Ўзбекистони»дагилар ҳикояни тушунмай, қайтиб берганини айтиб қолдим. Редакторнинг ранги ўзгарди. Нега, деб сўради. Билмадим, деб жавоб қилдим.

— Бўлмасам, мундай қилайлик. Мен улардан нимага босишмаганликларини сўрай.

— Сўраб нима қиласан? — дедим ажабланиб.

Редактор билан бирга катта бўлган ўртоқ эдик. Бир-биримиз билан сенлашиб гаплашардик.

— Сўраган яхши-да, ҳарқалай, отахон газета. Тажрибаси ҳам катта.

Балки бирон сиёсий томонини кўзда тутиб босишмаётгандир?..

Қўриқ кетдим. Сиёсий, сиёсий хато, деган сўзлардан юрак олдириб қўйган одамман.

— Ундай бўлса, қайтариб берақол, — дедим-у, кулишимни ҳам, йиғлашимни ҳам билмай, хикояни қайтариб олиб кетдим.

Орадан икки-уч ой ўтиб, бахтсиз муҳаббат тўғрисида бир хикоя ёздим.

Биттагина хикояни обораманми, деб ёнига «Ўрик домла»ни қўшиб «Шарқ юлдузи»га олиб бордим. Асқад Мухтор редактор эди. У иккала хикояни ҳам ўқиб, маъқул топди. Албатта, босамиз, деди.

Мен унга «Ўрик домла» иккита газетадан қайтганини қўрка-писа айтдим. Агар Асқад ҳам ланжлик қилса, хикояни йиртиб ташламокчи эдим.

Йўқ, Асқадга ёқди.

— Уларга ёкмагани бизга фойда бўлди, — деди у жиддий.

Орадан бир ярим ой ўтиб, журналда «Икки хикоя» умумий сарлавҳаси остида «Пойқадам» ва «Ўрик домла» босилиб чиқди. Хикоя кўпчиликка маъқул бўлди.

«Совет Ўзбекистони»нинг адабиёт бўлими мудири Рамз Бобожон телефон қилиб қолди.

— Хў, мен ўқиган хикоянг бор эди-ку, опкел босамиз.

— Нега бирдан ўзгариб қолдинглар? — дедим ажабланиб.

— Кечирасан, оғайни, ашипка бўпти. Редакция катталаридан бирининг лақаби «ўрик» деб эшитгандим. Кейин билсам, лақаби ўрик эмас, «луччак» экан. Опкел хикояни.

Мен хикоя журналда босилганини айтдим.

— Э, аттанг, яхши хикоя эди-я...

Хикоя тез орада турли тилларга таржима қилинди. Аммо тожик тилидагиси босилмай қолиб кетди. Душанбедаги энг катта тожик ёзувчиларидан бирининг лақаби «Зардоли» («Ўрик») экан.

Шундай қилиб, «Чўл бургути»нинг сўнгги хикояси шу тарих дунё юзини қўрган эди.

Ёзёвон чўллари тўғрисида хикояларни кўп ёздим. Олтинчи биринчи йилнинг эрта баҳорида Миртемир домла билан Фарғонага бордик. Дўстим Адхам Ҳамдам, баҳорда чўл жуда чиройли бўлади, деб бизни яна Марказий Фарғонага олиб борди. Айтганича бор экан. Ҳаммаёқ

кўм-кўк. Толларнинг чўғдек кизил повдаларида хандон пистанинг мағзидек оч яшил куртаклар «ана ёриламани, мана ёриламани» деб турибди. Тўрғайлар бошингиз тепасида муаллақ туриб чулдирашади. Яланғочланиб қолган сап-сарик тўқайларда ўрдаклар ғақиллайди. Бақа қурил-ламай туриб келган лайлаклар ҳувиллаб қолган шопипоялар тепасида айланиб, смак излашади.

Ёзувчи ва журналист Йўлдош Шамшаров билан «Янги ҳаёт» колхозида учрашиб қолдик. У туғилган қишлоғи Олмосга олиб бораман, деб туриб олди. Олмосни парилар юрти, деб эшитардик. Бу ерликлар бошқа томонга киз беришмасди. Ёзувчилик экан, париларни кўргимиз келиб қолди. Олмос бутунлай тескари томонда, Чустнинг тоғли қишлоғи.

Адхам билан шу ерда хайрлашиб, йўлга тушдик. Боришимиз билан Миртемир домланинг ишжиклиги тутиб қолди. Қарасам, иситмаси баланд. Доктор чақирайлик, десам кўнмайди. Кетаман, Тошкентга кетаман, деб икки оёғини битта этикка тикиб туриб олди. Бир шибла чой ичиб-ичмай, орқага қайтдик. Попдан ўтиб, Сирдарё кўпригига яқинлашганимизда, бўрон бошланди. Қўқоннинг машхур тўнка кўчирар шамоли авжга чиқди. Машинанинг орқа эшиги қулфланмас экан. Ҳадеганда очилиб кетаверди. Бир қўлим билан тортиб ушлаб кетяпман. Кўприқдан ўтишимиз билан қум бўрони бошланди. Чала ёпилган эшикдан шитир-шитир килиб ичкарига қум киради. Ташқарида бўрон қумларни шопириб гувиллайди. Қоронғи тушган, учаётган қумлар қуюнидан йўл кўринмайди. Мақсадимиз — тезроқ Қўқонга етиб олиш-у, домлани «Андижон — Тошкент» поездига ўтказиб юбориш. Машина эмакляётгандек имиллайди. Бу имиллашда поездга илинмай қолиб кетишимиз мумкин. Моторнинг шовкинига бўроннинг гувиллаши қўшилиб бўридек увиллайди.

Домла иситма аралаш инкиллайди. Данғара гузаридан тахминан беш километрча ўтганимиздан кейин қум ҳамласидан қутулдик.

Қўқон станциясига минг азоб билан етиб келдик. Хайрият, Андижон поезди ҳали кетмаган экан. Йўлдош ака билан Миртемир домлани поездга ўтказиб, ўзим Қўқонда қолдим.

Қўқон театрида менинг «Ҳасан билан Ҳусан» деган комедиям қўйилаётган эди. Премьерага чақиринганда келолмаган эдим. Шуни кўриб кетмокчи бўлдим. Меҳмонхонадан театрга телефон қилган эдим, эртага уни Ганжи-

равон кишлоғининг маданият саройида кўрсатишларини айтишди. Ганжиравон. Шу сўзни эшитганимда болалигим эсимга тушади. Ён қўшнимиз қўқонлик эди. Хотини — ёшгина келинчак, бостирма йўлакка шолча тўшаб, тиззасида кашта тикиб ўтирарди. У жуда шикаста овозда, ғалати бир қўшиқ хиргойи қиларди.

Қўшни хотинларнинг гапига караганда, у кишлоғида бир йигитни яхши кўриб қолган экан. Отаси бошқа бир кишига эрга берган, эри уни Тошкентга кўчириб олиб келган экан.

Мен унинг қўшиқларига кулоқ солиб, хайрон бўлиб ўтирардим.

*Мен сени кўрдим бугун
Ганжиравон кўчасида...*

Театр эртага Ганжиравонда томоша кўрсатишини билганимдан кейин келинчак ошиқ бўлган йигитнинг юртини кўргим келди. Бироқ меҳмонхонада ётиб ётолмадим, туриб туролмадим. Ёзёвон тўғрисида ҳамма нарсани ёзиб бўлдим, деб ўйлаганим бекор экан. Эрталабгача у ёнбошимдан бу-ёнбошимга ағдарилиб, бугун чўлларда кўрган кишиларни, манзараларни ўйлаб кетдим.

Бояги қум бўрони қаттиқ таъсир қилган экан, сира кўз олдимдан кетмади. Шу бўрон тўғрисида бир нима ёзсам бўлмасмикин, деб ўйладим. Шошма, дедим ўзимга-ўзим, инсон ва стихия деган мавзунини олсам қандай бўларкин? Ахир, Ёзёвон чўлларида дўл-селлар кўп бўлади. Бўрон турганда кўчма қумлар хар қуни неча марталаб жойдан-жойга кўчиб юради. Чўлнинг хали у ерида, хали бу ерида қум тепалар пайдо бўлади. Ҳозиргина дўмпайиб турган қумтепа бирпасда қайгадир ғойиб бўлади.

Бўлғуси ҳикоянинг мавзунини топилгандек бўлди. «Одам ва бўрон». Қахрамоннинг номини Қўзивой қўяман, деб мўлжалладим.

Чўл ўртасида қурилган янги уйлардан бири яқинда армиядан қайтиб келган Омонтой деган йигитга берилди. У ҳомиладор хотини, яқинда йўлга кирган ўғли билан шу уйга келади. У хотини билан боласини шу ерда қолдириб, юкларини олиб келгани Чустининг Симсор кишлоғига кетади.

Колхоз ранси Қўзивой қоқ ярим кечада бўроннинг гувиллашидан ўғониб кетади. Симсорга кетган Омонтой келдимикин? Хотини кимсасиз чўлда ёш боласи билан не аҳволга тушаётганикин, деб хавотир олади.

У шюшиб кийинади. Отни эгарлайди. Хотини Кокила уни ёлғиз юборгиси келмай, отга мингашиб олади...

Хикоянинг бўёғида эр-хотин икковининг қум бўронида бўриларга йўлиқиб, минг хил азоблар билан чўлдаги янги уйга келиши тасвирланади.

Эрталабгача ўйлаб, хикояни калламда пиширдим. Нонуштадан кейин ёзишга ўтирдим. Ўйлашдан ёзиш кийин. Ёзаман, ўчираман. Кечгача овора бўлиб, охири хикояга нукта қўйдим. Қолган қинғир-кийшиқ жойларини Тошкентда тахрир қиламан, деб хикояни чамадонга ташладим.

Театр Ганжиравонга кетиб бўпти. Э, аттанг. Неча йиллардан бери орзу қилиб, хаёлимда эртакка айланган бу гўшани кўролмайдиган бўлдим. Бир томондан бундан севиנדим ҳам. Чунки хаёлимда ўзим яратган Ганжиравоним бор эди. Унда адирларга чинакам яшил бахмал ёпилган, сойлардаги тошлари садафдан, қизлари париларга ўхшайди, йигитлари тулпор мишиб, учиб юради.

Агар борсам-у, ҳозиргина тасвирлаб берган манзараларни тополмасам, тасаввурим яратган оламдан айрилиб қоламан, деб кўрқдим.

Кечки поездга ўтириб, Тошкентга қайтдим. «Одам ва бўрон»дан кейин хикоя сандиғим очилиб кетди. Кўзивой, Омонтой, Кокилалар тўғрисида анча хикоя ёздим. Бирининг номи «Бўстон», бирининг номи «Ер уйғонди» бўлди. «Тўйбоши» ҳам шулар жумласидан.

«Уфқ»ни ёзишдан олдин «Чўл хикоялари»ни яна бир марта хафсала билан, синчиклаб ўқиб чиқдим. Адабий асар талабларига жавоб бера оладиган дуруст асар бўпти.

Бирданига хаёлимга, «Ахир бу хикояларда инсон дарди, изтироблари йўқ-ку?», деган ўй келди.

Биз ҳаммамиз, жами ижодкорлар офтобда қуйиб, кечалари чивинга таланиб, қум бўронларида юз-кўзини дока билан ўраб ишлаётган юпун одамларни юрак амри билан ватанпарварлик бурчини адо этгани келган, чинакам фидойи, онгли, илғор совет граждандари, азамат чўлқуварлар, деб таърифладик.

Аслида шундаймикин? Дўппини олиб қўйиб, бир ўйлаб кўрсам, уларни бу худо қарғаган чўлларга эҳтиёж, мухтожлик бошлаб келганлиги маълум бўлмайdimи? Ким бекордан-бекорга иссиқ ўрнини совутади? Ҳа, улар ўзим емасам ҳам, болаларим нон есин, усти бут бўлсин, велосипед минган болаларга қараб ўксимасин, у ҳам «морожений» есин, магнитофони бўлсин, телевизор кўрсин... деган илинжда бунда ишламоқда-ку!

Бу тўғрида бирон дақиқа бўлсин ўйлаб кўрмадик. Қайтага уларни бахтиёр, тўкин совет оиласи, деб таърифладик. Хатто чўл шамолларидан қорайиб сополга ўхшаб кетган юзларини гўзаллик тимсоли, деб тасвирладик. Кетмондан қадоқ бўлиб кетган қўлларини «олтин қўллар» дедик.

Ичингда шунча гап бор экан, нега миқ этмай юрибсан, деб ҳеч ким сўрамади.

Бизга Гоголлар керак, Шchedринлар керак, дейишди. Ўша Гогол бўладиган, Шchedрин бўладиганларни бешигаёқ гумдон қилишарди.

Ижоднинг онаси — изтироб. Ижод — изтироб фарзанди. Биз буни жуда яхши билардик. Билиб туриб қўймай, ёнмай ёзардик. Чунки пролетар адабиётига шеър эмас, шиор керак эди. Социалистик реализм методи қўлоғимизни, хатто тилимизни ҳам боғлаб қўйганди. Бизда очлар йўқ, очлар чет элда, деса ишонганмиз. Бизда камбағал йўқ, камбағал инқилобнинг нари ёғида қолиб кетган, деса чиппа-чин ишонганмиз. Ўғрилиқка, талончиликка муҳтожлик сабаб эканини очик айтишга тилимиз боғлиқ эди.

Етмиш йил мобайнида қайси валломат ёзувчи халқ дардини, изтиробини ёзипти? Ўққа учганлар, ертўлалардаги яккахоналарда офтоб кўрмай оламдан ўтганлар, Сибир қахратонларида умрини поёнига етказганлар тўғрисида ёзган ҳақгўй ижодкорлар эканларини жуда яхши билардик.

Хурматли ўқувчиларимиз бизни кечирришсин. Биз ана шунақа забун ижодкорлар эдик.

Энди мен бўлғуси «Уфк»ни бошқача ёзишим керак. Одамларнинг ичидаги дардини, юрагини ўртаётган армонларини рўй-рост кўрсатишим керак.

Ёзаётганимда темир кишанлар суяк-суякларигача эзиб ташлаган қўлларим қалтирамасмикин? Ёзаётганимда беш йил кийимимга эзиб қўйилган рақам кўзларимга кўришиб турмасмикин? «Сут ичиб оғзи куйган қатиқни ҳам пуфлаб ичади» қабилдан бўлмасмикин?, деб кўп ўйладим.

Биринчи саҳифанинг бошига, Бисмиллаҳир роҳманир роҳийм, деб ёздим-у, негадир атрофга бир аланглаб олдим...

Романда нималар ёзилганини, азиз ўқувчи, ўзингиз яхши биласиз. Дунёга фақат азоб чекиш учун келган

Икромжоннинг хаёти сизни жиндак ўйлантириб қўйди-ми-йўқми, шунини билмоқчиман. Оғир меҳнатдан ўзининг бутун аёллик хислатларини йўқотиб қўйган, эркакка айланиб кетган, Иноят оқсоқол «от қиз» деб атаган Асрора, ёлғиз фарзандининг доғида куйиб, ёниб, ўртаниб, фарёд уриб жоп берган Жаннат хола, халқ ризкидан юлиб йиккан бойликлари алангасида ўзи ёниб, жизғанақ бўлиб ўлган Иноят оқсоқол, севгилисини тортиб олган сурбет акасидадан безган, туғилган ўйдан мосуво бўлган, ота қарғиши бир умр қулоғида қолган Низомжон, балоғат ёшига етиб, бутун вужудидан муҳаббат хиди анқиб турган ва лекин севгиси саробга йўликкан Дилдор, йиғитлик умрининг сўнгги дамлари тўқайларда бир ваҳшийдек яқунланган, бу ҳам етмагандек, шон-шарафсиз қўмилган, гўри ловуллаб ёнган Турсунбой...

Кимсасиз соқини кечада ана шуларни ёзаётганимда, гўё елкамдан орган вақили қараб турганга ўхшарди. Гўё у:

— Икромжон коммунист, ўғлининг хоин бўлиши мумкин эмас. Коммунистни ҳақорат қилма. Она деганда Ватан тушунилади. Жаннат холада ватанпарварлик туйғуси йўқ. Хоин боласидан юз ўгирсин. Шу жойларини қайтадан ёзасан. Асрорани Ленин комсомоли тарбия қилган. У Ленин партияси раёларига содиқ комсомол. Сен уни ҳам ҳақорат қиляпсан. Нега китобингда улуғ рус оғамизининг вақиллари кўринмайди? Фронтда жанг қилиб келган Ўзбекжонни нега бетайин одам қилиб тасвирляпсан? Уни ҳаммага намуна қилиб кўрсат. Низомжон «Пўлат қандай тобланди» китобидаги қахрамонлардек бўлиши керак. Хушёр бўл, келган жойингга яна обориб қўймайлик... — деяётгандек бўларди.

Шундай пайтларда бир вақтларда кишан сиққан биллақларимнинг суяқлари зирқираб оғриб кетади.

Кўпинча роман ва қиссаларнинг воқеалари боғларда, шарқираб оқаётган сой бўйларида, гулзорларда ўтади. Роман қахрамонлари гуллар хидидан маст бўладилар, булбуллар хонишидан хаёлларга толадилар.

Мен тасвирляётган жой тақир чўл. Бунда эчкиэмарлар вишиллади, чиябўрилар увиллади. Инсон кўзини яшнатадиган бирон нарса йўқ.

Бунда фақат осмону сап-сарик ер.

Гулсиз, булбулсиз романимда гўзалликни одамлар юрагидан топишим керак эди. Қучим борича шундай қилмоқчи бўлдим. Қандокки детал топсам, Икромжон-

нинг рухий изтиробларини кучайтиришга сарфладим. Романда бир детал бор. Бир одам Икромжоннинг деворига оҳак билан «Хоиннинг уйи» деб ёзиб кетади. Икромжон аввал кўрса ҳам сезмайди. Хўл оҳак аста-секин қуригандан кейин ёзув оппок бўлиб кўриниб қолади. Икромжон ўзини тутлади. Аммо ичида унсиз йиғлайди. Военком тумонат олдида орден топшираётганда кимдир уни, хоиннинг отаси, деб овоз беради. Икромжон бир қалқиб кетади. Кейин машаққат билан ўзини ўнглаб олади. У камийшлар орасида вахшийга айланган ўғли билан учрашган пайтидаги ҳолатини ёзаётганимда ўзим ҳам титраб кетгандим. Ҳар бир жумлани ёзганимда ўрнимдан туриб кетардим.

Турсунбойнинг гўри ёнаётган тўқай тасвирини роман битганда бошқатдан ёзганман. Ростини айтсам, аввал камийшзорларнинг ёнишини сира кўрмагандим. Шу бўлимини тахминан ёзгандим. Журнал романини боса бошлаганда Мирзачўлга бориб тўқайга ўт қўйганман. Қайтиб келиб ўша бобни қайтадан ёзиб чиққандим.

Ўқувчилар «Нега романнинг биринчи китобини кейин ёздингиз», деб сўрашади.

Катта Фарғона канали қурилиши худди плакатга ўхшаш тантанали бир ҳодиса эди. Унда инсон изтиробларини, алам-андуҳларини топиб бўлмасди. Гўё қирқ беш кун давомида Фарғона водийсида Ленин айтган коммунизм қурилган эди. Ҳамма нарса бор. Ҳеч ким ҳеч кимга ишла, деб айтмайди. Ҳар ким ўз хоҳиши билан ишлайди. Ишлаганда ҳам қотириб, қойил қилиб ишлайди. Ҳатто кечалари ҳам машғала ёкиб ишлашади. Бу ерда пул ҳеч кимга керак бўлмайди. Ҳамма нарса текин. Одамларга зўрлаб овқат едиришаётганга ўхшаб кетарди. Водийликлар араваларда қўй, қопда гуруч, сабзи-пиёз, сават-сават пон олиб келиб, трасса бўйларига ўчок қуриб, дастурхон ёзардилар. Чоллар ўғиллари, невараларини эргаштириб келиб, одамларга араланиб кетмон чопаверадилар. Чанг-тўзонлар орасида раққосалар ўйинга тушардилар. Кечалари минг-миглаб машғалалар ёруғида Ҳалимахонлар, Жўраҳону Маъмуржонлар патнис ашула қилардилар. Бир томонда аския, бир томонда қўшиқ.

Шу воксалардан роман чиқазиб бўладими? Ҳадеб ер қазиди, хадеб план бажарди, деб ёзган билан роман бўлмайди-ку? Бунда инсон тақдири, изтироблари бўлиши керак. Ҳатто фожиалар содир бўлиши керак.

Ана шунинг учун ҳам трилогиянинг икки китобини

ёзиб, озроқ тажриба орттиргандан кейин бунисини ёзмокчи бўлдим.

Роман воқеасидан қандайдир кўринмас чизик ўтиши керак эди. Шуни кўп ўйладим. Норин дарёси — жуда асов дарё. Далаларга сув бермай пастликларда оқади. Бир жини кўзиганда тошиб далаларни пайхон қилади.

Ана шу дарё инсон ҳукмига бўйсунитиши керак. Роман учун бу старли эмас. Ўйлаб-ўйлаб, худди шу дарёдай ўжар бир қахрамон яратитим керак, деган фикрга келдим. Бу — Азизхон.

Унда енгиб бўлмас бир ёввойи куч бор. У ўтганнинг ўрғини, кетганнинг кетмонини оладиган бежилов дулдул.

Мен уни Норин билан ёнма-ён тасвирламокчи бўлдим. Норин инсон иродасига бўйсунитиши керак. Азизхон фойдали меҳнат оқимига тушитиши керак.

Фожиасиз роман бўладими? Албатта, уни сунъий равишда яратиб бўлмайди. Каналда бирорта ҳам одам ўлмаган, бирорта ҳам одам камалмаган, бирорта ҳам маст тўполон қилмаган.

Ҳужжатлар билан танишганимда, канал қурилиши иштирокчилари билан гаплашганимда, Тошкент театрларининг биридан келган артисткани эри рашк қилиб сўйиб қўйгани маълум бўлди.

Мен уни артистка деб тасвирламадим. Азизхоннинг севгилиси, кишлоқдаги тўйдан олиб қочиб келган Лутфинисо деган келинчак, деб тасвирладим. Азизхон билан икковлари ўртасидаги ишқ можаролариши бутун роман оқимига ёйиб чиқдим. Лутфинисодан ажралиб қолган куёвнинг каналга келиши, уни ҳалок қилиши манзараларини жиндак детективнамо сюжет билан қориштирдим.

Кўп чиройли воқеалар топгандим. Ёзгани кўрқдим. У пайтларда тазйикнинг қони совумаган, нафас олиб турган пайтлари эди. Яна қамаб қўяди, деб кўрқдим.

Нихоят, ўн беш йиллик меҳнатим поёнига етди. Китоб ҳам ўқувчи қўлига тегди. Яхши-ёмон гаплар эшитдим.

Бироқ роман қахрамонлари халигача тушларимга киради. Телбага ўхшаб кечалари улар билан гаплашиб чиқаман. Ўн беш йил тўлғоқда туққан фарзандларимни унутитим осонми?

Биласизми, романга сўнгги нуқтани қўйганимда кўнглим бирдан бўм-бўш бўлиб қолди. Ҳозир ўйлаб қарасам, ўша пайтдаги ҳолатим ёлғиз қизини узатган бева

отанинг уй остонасида мунғайиб, қараб қолишига ўхшаркан...

Мустақил Ўзбекистонимизнинг Конституциясига имзо чекилган кун шундоқкина кўз олдимда турибди. Ўша кун Олий Кенгаш депутатларига, узок-яқиндан келган меҳмонларга ёзилган дастурхондан мен ҳам бир чимдим насиба олганман.

Одамлар кўзидаги ҳар қандай сохталикдан, ҳар қандай лоқайдликдан холи бўлган чинакам қувончни, ажиб бир хайратни кузатганман. Ўша кундан эътиборан чинакам ҳуқуқий давлатда яшай бошлаганимга иқрор бўлганман.

Баъзилар мустақиллик ўк отилмасдан, бомба портламасдан қўлга кирди, деб ўйлашади. Мустақиллик дошқозонда дамланган тўй оши, ким қанча хоҳласа, шунча сузиб олаверади, деб билишади. Йўк, биродарлар, бу қозонга Сибир ўрмонларида, Тайга ботқокларида офтоб кўрмай оламдан ўтган, уран конларида захарланиб, она юртини озод кўриш ниятига етолмай оламдан ўтган, қамокхона камераларида отиб ташланган жигаргўшаларимизнинг кўз ёшлари томган. Бу дамланган палов юрт хасратида армон билан ўлиб кетганларнинг ўзларига буюрмаган насибаларидир.

Бирлашган Миллатлар Ташкилотининг олдида хилпираб турган байроқлар орасида мустақил Ўзбекистонимизнинг ҳам байроғи офтобда товланиб, шамолда хилпираб турибди.

1999 йили афсонавор Америкага бориш тақдиримга битилган экан. Нью-Йоркка борган кунимок шу муқаддас, шу арзада байроғимизни тавоф қилмоқчи бўлдим. Афсуслар бўлсинки, яқшалба кун байроқлар тушириб кўйилар экан. Душанба кун азонлаб яна Манхеттенга бордим. Байроқ кўтариш маросимида Нью-Йоркда истикомат қиладиган ўзбеклар тўпланиб туришган экан. Ўша кун жаҳоннинг энг машҳур шаҳарларидан бирида Ўзбеклар байроғини кўтариш маросимида қатнашиш бахти менга насиб қилди.

Президентимиз Ислом Каримов кечани кеча, кундузни кундуз демай, юрт ташвиши билан яшаяпти. Мустақиллигимизга баҳоли қудрат хисса қўшаётганларни ардоқлаб, хизматига яраша тақдирляпти. Мен ҳам мана шундай олий химматдан баҳраманд бўлган бахтли ижодкорлардан бириман.

Президентимиз камтаринг хизматларимни кадрлаб, қанча самимий, дил-дилдан чиққан сўзлар билан «Буюк хизматлари учун» орденини топширди. Бу унутилмас дақиқалар хаяжони мени ҳеч қачон тарк этмайди.

Кўксимга энг юксак даражали нишон — «Ўзбекистон Қаҳрамони» олтин юлдузини тақаётганда ўзимни босолмадим. Бир киприк қокқунча ўтган онда бутун умрим кўз олдимдан саф тортиб ўтди. Бошимдан ўтган энг оғир, энг даҳшатли, энг ҳақоратли онлар кўзим олдида туриб қолди. Ўзимни туюлмадим. Ислоҳ Абдуғаниевич бу ҳолатимни сезиб, билагимдан тутди-ю, ўзи ўтирадиган креслога ўтқазиб қўйди. Хаяжонимни таркатиш учун ҳазил аралаш: «Қани, президентлик креслосида бир нафас ўтиринг, қанақа бўларкин», деб кулиб қўйди.

Бу умримнинг энг бахтли дақиқалари эди.

Бу ҳурмат, бу эҳтиромлар мени янада ғайрат билан, янада илҳом билан ижод қилишга, туғишган юртим фуқароларига манзур бўладиган асарлар ёзишимга даъват қиларди.

Азиз Ўзбекистоним, жондан азиз юртимнинг меҳнаткаш фуқаролари, энди қолган умрим сизники! Бутун умримни вужуд-вудужим билан сизга бағишладим.

Буюк шоира онамиз Нодирабегимнинг:

*Мақсад на эди жаҳона келдинг,
Кайфиятинги баён этиб кет,*

деган талабига энди жавоб бермоқчиман.

Шундоқ азиз, шундоқ ўз эрки ўз қўлида бўлган Ватанда яшамок, ижод қилмоқ бахти буюк неъматдир, онажон!

БИЛЛУР СИЁХДОН

Фафур ака Амирий ғазалининг «Қошинга тегузмагил қаламни...» деган бандини ўқиганда беихтиёр Қўқоннинг эчкини учирадиган чанг-тўзонларини, ҳар қандай туйнукдан ўтадиган шамолларини кўргандек бўлади.

Мактабдан қайтаётган ўқувчи болаларнинг сиёҳга беланган қўлларию, сиёҳ тўкилган кийим-бошлари кўз олдига келади.

Унинг ўзи шеърми, ҳикоями ёзаётганда ручкани сиёҳга ботириб, чанг-тўзон илашган ручка учини босма қоғозда тозалаб, бошқатдан сиёҳга ботиради. Яна тўзон илашиб чиқади. Жаҳл билан ручкани улоқтиради. Қора қаламда ёза бошлайди.

Маълум бўлишича, бу асабни бузадиган ҳолатни Амирий бошидан кечирган, ёхуд шунақа ҳолатни синчковлик билан кузатган.

Шоир нега «Қошинга тегузмагил қаламни...» деяпти?

У пайтларда шарқда металл қалам-ручкада ёзмаганлар. Пат қаламда ҳам ёзмаганлар. Қаттиқ ёғочдан ясалган ҳар хил ўлчамдаги хома-ёғоч қаламда қора сиёҳ билан ёзганлар.

Аёллар қаламга илашиб чиққан чанг-тўзонларни артиб ўтирмай кошларига суртиб қўяқолганлар.

Бунда ҳам қалам учи тозаланади, ҳам кош қораяди.

Фафур Фуломнинг ижоди авжи гуркураган, ўзи кучга тўлиб, фикри ниҳоятда тиниқлашган, бир йўла бешолти асарга қўл уриб завқ-шавқ билан ишлаётган пайт. Ёзув столи, хонтахта, тоқчалар турли луғатларга тўлиб кетган.

«Фарход ва Ширин»нинг насрий матнини жони-жаҳони билан берилиб ёзаяпти. У шу қадар берилиб ишлардики, гўё ёнида Навоий бобонинг ўзлари унга раҳнамолик қилиб тургандек эдилар. Хонтахтада Эрон ёзувчиси Козимийнинг «Қўрқинчли Техрон» романи. Таржима

оёклаб қолган. Бир зарб билан тугатса бўлади. Яна битта хонтахтада Шекспирнинг «Отелло»си. Театрдан ҳар кун «бўлдими» деб одам келади.

Гиладу шолчалар, полослар устида «Отелло»нинг турли тилларга қилинган таржималари. Театрлар сахналаштирган нусхалар. Инглиз, турк тилларидаги таржималар. Бунда энг мўтабар таржима Озарбойжоннинг машҳур шоири, драматурги Ҳусайн Жовиднинг маҳорат билан қилган таржимаси.

Боқуда махсус арман театри бор. Отелло ролини жаҳондаги энг яхши ижрочиларидан бири деб тан олинган Папазян Ереван театридан бўш пайтларида шу театрда гоҳ озарбойжон, гоҳ арман тилида рол ижро этарди.

Шаҳсга сифиниш авж олиб, қама-қама бошлаганда Озарбойжон адабиётига, санъатига ҳам қирон келди. Жовид катағонга учради. Халқ душмани сифатида Сибирда отилди.

Афишалардан Жовиднинг номи ўқиб бўлмайдиган қилиб ўчириб ташланди. Инглиз Шекспир «Отелло»ни озарбойжон тилида ёзгандек бўлиб қолди.

Сиёҳдонга тушган чанг-тўзондан асаби бузилган Фафур аканинг иши юришмасди. Бир кунда қилиши керак бўлган ишнинг ярмини ҳам бажаролмасди. Ибн Сино: «Ҳавода чанг-ғубор бўлмаса, одам боласи минг йил яшаши мумкин», деган экан. Агар сиёҳдонга чанг-тўзон тушмаса, Фафур Фулом бир кунда ўнлаб саҳифаларни ёзиб ташлаши мумкин эди. Аллоҳ: «Йиғлайман деган кўзга ёш бераман, ейман деган оғизга ош бераман», деган экан. Фафур Фуломнинг ноласи Худога етиб, украиналик бир шоир Фафур Фуломга ичига чанг кирмайдиган, тўнкариб қўйса ҳам сиёҳи тўкилмайдиган, ручка ботирадиган жойи ёнбошидан қўйилган бир сиёҳдон совға қилди. Фафур Фулом сиёҳдон совға қилган меҳмонга тўн, дўппи кийдирди. Олдига тўкин дастурхон ёзди...

Ишлар юришиб кетди. Бир ҳудуди Қашқару Қалмоқ чўлларида туташган мамлакатнинг подшоиси Амир Умархон етишолмаган бахтга Фафур Фулом етишган эди.

Бир кун нонуштадан кейин Муҳаррам опа: «Битта ўрис сизни сўраб кепти, отим Александр Николаев, рассом Уста Мўмин десангиз, Фафур билади деяпти, нима қилай, кирсинми?» деб сўради.

Фафур ака югуриб эшик томон кетди.

Уста Мўмин Шарқ миниатюра санъатини мукамал эгаллаган, қилқалам рассом эди. Насриддин Афанди ла-

тифаларига сувратлар ишлаган, у яратган Насриддин Афанди киёфаси Фафур акага бенихоя маъкул бўлган эди.

У «Кўркинчли Техрон»га расмлар ишлаб келган экан. Фафур ака расмларни кўриб, лол бўлиб қолди. Ўзбекистонда нашр қилинган китоблар орасида бу даражада санъаткорона ишланган безакларни аввал кўрмаган эди. Булар ҳар қандай одамни ҳам хайратга соларди.

Михаил Шолохов «Тинч Дон» ҳамда «Очилган кўрик» асарларига ишланган расмларни ёқтирмасди. Фақат Орест Верейскийнинг расмларини китобга киритарди. Верейскийнинг чизган расмлари Шолохов асарларининг жонли саҳифалари эди. Булар романларимнинг тилга кирган, жонланган саҳифалари, деярди.

Уста Мўминнинг «Кўркинчли Техрон»га чизган сувратлари, безаклари романга жон ато қилган эди.

Фафур акага Папазян ижросида «Отелло»ни кўриб келишни маслаҳат беришди. Абзорни ҳам олиб кет, кўрсин, дейишди. Фафур ака Абзор Ҳидоятовнинг боришига кўнмади. Абзор Папазян ижросини кўрса, баъзи бир жойларига беихтиёр тақлид қилиб қўйиши мумкин. Абзор ҳозир тўлиб-тошиб бор вужуди билан Отелло киёфасига кирган. У ўз Отеллосини мустақил яратиши керак, деди.

Фафур ака Бокудаги арман театрида Папазяннинг озарбойжон тилида ўйпаган «Отелло»сини кўрди. Бу бекиёс санъаткорнинг бутун жон-жаҳди билан жазавага тушиб қора Маврга айланишини хайрат билан томоша қилди. Ўша куни Озарбайжон тилини мукамал эгаллаган ўзбек қизи Назира Алиева Папазян билан ёнма-ён туриб Дездемона ролини ижро этди.

Шундай қилиб, Назира Алиева буюк Папазян иштирокидаги «Отелло»да Дездемона ролини ижро этиш бахтига муяссар бўлган эди.

Ниҳоят, Ўзбек давлат академик театри «Отелло»ни сахнага қўйди. Спектаклни кўриш учун келган минглаб одамлар билет топишолмасди. Абзор Ҳидоятов — Отелло, Наби Раҳимов — Яго, Сора Эшонтўраева — Дездемона ролини ижро этишарди. Ўзбекистонга келган Англия парламент делегацияси «Отелло»ни хайрат билан томоша қилди. Театрнинг хотира дафтарига таассуротларни ёзиб қолдирди.

Улар Абзор Ҳидоятовнинг қўлини сиқиб, ажойиб ижро билан қутлайдилар. Кавказ томоннинг Отеллосини

Папазян яратган бўлса, Ўрта Осиёнинг Отеллосини сиз яратдингиз. Биз бугун эхтиросга тўлган, вужуд-вужуди билан рашк оташида ёнган қора Маврни шундоққина кўриб турдик. Сиз чинакам санъаткорсиз. Парламент сизга муваффақиятлар тилайди, деб унга миннатдорчилик билдирадилар.

Назира Алиева Бокуда таҳсилни тугатиб, Тошкентга келади. У Сорахоним билан навбатма-навбат Дездемона ролини ижро эта бошлади. У академик театрда Шекспир ҳамда Шиллер асарларида муваффақият билан роллар ижро этади. Театрдаги фаол ижоди учун «Ўзбекистон халқ артисти» деган шарафли унвонга сазовор бўлади...

«Қўрқинчли Техрон» нашриётда ишга тушиб кетган. «Шум бола»ни ҳали тугатгани йўқ. Вақт-вақти билан менга айтиб туради.

«Фарход ва Ширин»га ҳам нуқта қўйилди.

Ғафур Ғулوم ховли саҳнида у ёқдан-бу ёққа юрар экан, бир гап айтди.

— Энди бас, таржима қилишни тўхтатишим керак. Таржима ёзувчининг мустақил фикрлашини чеклаб қўяди. Таржимада бировнинг фикрини қоғозга туширасан. «Шум бола»ни вақт-вақти билан сенга айтиб туришимнинг сабабини биласанми? Яйраб-яйраб ўз фикримни айтишни машқ қилдим. «Шум бола»га нуқта қўяман-у, шеър ёзишга ўтаман. Шеърни соғиниб қолдим, укам!

Ҳамма таржималарга нуқта қўйилган. Катта, кенг меҳмонхонани тўлдирган луғатлар, пьесаю романлар йиғиб олинган. Катта хонтахта устида биргина биллур сиёҳдон қолган. Мухаррам опа хонани супуриб, йиғиштириб қўйган.

Бир маҳал кўча тарафда одамларнинг ширакайф товушлари эшитила бошлади.

Ғафур ака ўн чоғли меҳмонни эргаштириб, бирига пакирда олма-анор, нок, бирига қопда сабзи-пиёз орқалиб, бирига қовун-тарвуз қўлтиқлатиб кириб келяпти. Уларнинг кўпчилиги театр артистлари, Ғафур акага эрганиб юрадиган хаваскор ёзувчилар. Олдинда яримта қўйни қопга солиб орқалаб олган Саъди ака. Бу одам нашриётнинг кассири, Ғафур аканинг маҳалладоши, кадрдон дўсти.

Иккита хўроз билан учта товўқни оёғидан боғлаб, елкасига ташлаб олган Мирзаабдулла ака келяпти. У Ғафур аканинг ён қўшниси, ўтинхонасидан унинг майдонига туйнук очилган.

У шогирд болаларни эрганштириб, хўрозу товукларнинг патини юлдиргани майдонга опчиқиб кетди.

Бу шодлик, бу қувончларнинг сабаби бор эди.

Энг фаол ёзувчилар мукофот олган эдилар. Улар орасида Фафур Фулом, Абдулла Қаххор, Собир Абдулла, Султон Жўра, Эминжон Аббослар ҳам бор эдилар. Фафур Фулом алоҳида, баланд даражали мукофотга сазовор бўлган эди.

Маҳалланинг темир ўчоғини олиб келишди. Саъди ака ҳафсала билан ошга уннаб кетди. Ош тортилгандан кейин «Отелло» репетициясида банд артистлар қайтиб кетишди. Аммо Фафур Фуломнинг тенгдош дўстларидан дарак йўқ. Бир маҳал кўзлари қувончдан чакнаб Ойбек ака, Файратий домла билан Ҳомил Ёқублар кириб келишди. Ойбек Фафур акани бағрига босиб: «Оббо дўстимей, оббо ғўдайган-ей, маза қипсан-ку. Яша, арзийди, бундан катта мукофотга ҳам арзийсан, ғўдайган», — деди.

Ойбек битта сўзни яхшига ҳам, ёмонга ҳам айтаверарди. «Ғўдайган» сўзи унинг ҳам мақтови, ҳам сўккани эди.

Меҳмонларнинг кети узилмасди. Ойбек билан бирга келган дўстлари хали ичкарига кириб ўтиришмасдан меҳмонхона яна одамга тўлди. Радиодан, редакциялардан, академиянинг филиалидан, институтлардан келган дўстлари Фафур акани дил-дилдан табриклашарди. Бунақа пайтларда Фафур ака ўзини жуда «қўйиб» юборарди. У тоқчага эҳтиётлаб қўйган сиёҳдонни олиб кўз-кўз қилди:

— Ҳамманглар шу сиёҳдонга қуллук қилинглар. Буни буюк Ломоносов ўзи учун ясаган. Нолаларим Аллоҳга етиб уни менга юборди.

Ҳамманинг кўзи сиёҳдонда. У электр нурида чакнаётганга ўхшарди. Ойбек сиёҳдонни қўлига олди. У ёқ-бу ёққа айлантириб кўрди. Эҳтиёт қилиб тўнкариб қаради. Сиёҳ тўкилмади. «Зўр, зўр, қойил, бунақасини сира қўрмаганман. Муборак бўлсин, ғўдайган» деб юборганини ўзи ҳам билмай қолди. Гурра кулги кўтарилди.

Фафур ака мўлжалдаги жами ишларни тугатган. Энг охирида «Шум бола»га ҳам нуқта қўйиб берган. Тоғни ағдаргандек беқиёс зўр ишларни қилиб қўйиб энди тойчоқдек гижинглаб, кишнаб юрган пайтда «Қизил Ўзбекистон» газетасида «Совет ёзувчисининг қиёфаси ҳақида» деган имзосиз бир мақола босилди.

Ушбу мақола қўзгатган можаролар тўғрисида «Елка-

сини пайғамбарлар силаган шоир» деган каттагина мақоламда батафсил ҳикоя қилганман.

Ўша мақолани ўқимаганларга тушунарли бўлсин учун уни қисқагина баён қилмоқчиман.

Турган-битгани тухматдан иборат бу мақоладан Фафур Фулом ниҳоятда ғазабланади. Кейинги икки йил ичида ёзган асарларини, «Фарҳод ва Ширин»нинг насрий матнини, «Отелло» таржимасининг қўлёзмасини, «Қўрқинчли Техрон» романининг таржимасини, «Шум бола»нинг қўлёзмасини, Лермонтовдан қилган таржимасини, матбуотда тез-тез эълон қилиниб турган мақоаларнинг қўлёзмаларини, шеърларини, ҳажвларини икки тугунда устига сиёҳдон билан ручкасини қўшиб Марказқўмга олиб боради.

Бундан бирон ой олдин Марказқўмдан Ёзувчилар уюшмасига телефон қилиб, Ўзбекистоннинг 15 йиллик тўйи муносабати билан халқлар отасига миннатдорчилик билдириб шеърини хат ёзинглар, деб топшириқ берилган эди. Улар бу топшириқни Фафур Фуломдан сир тутишди. Унга билдирмай шеърини хатни ўзлари ёзиб, биринчи котибга олиб чиқдилар. Шеърини хат муаллифлари орасида Фафур Фуломнинг номи йўқлигига биринчи котиб хайрон бўлади. У рўйхат тепасига Фафур Фуломнинг номини ўз қўли билан биринчи қилиб ёзиб қўяди.

— Билиб қўйинглар, ўзбек шеърятини Фафурсиз тасаввур қилиб бўлмайди.

Фафур Фуломни ёқтирмайдиган, мукофотдан умидини узган бу рақиблар мум тишлагаддек оғиз очолмай қолдилар. «Ошга пашша тушди», деб баттар ичлари куйиб кетди.

Фафур Фуломга қанча тошлар отилди. У тошлар қайтиб отганларнинг ўз бошларига ёғилди.

Ойбек бир куни, «Фафур сен мушуксан», деди қулиб.

— Нега мен мушук бўлар эканман? Оғзинга қараб гапир, булбули гўё.

Фафур Фулом Ойбекнинг дудукланишига ишора қилиб уни «булбул» деяётган эди.

— Орқангни пайғамбарлар силаган. Самолётдан ташлаб юборса ҳам оёғинг билан ерга тушасан.

Фафур Фулом мўлжалдаги ҳамма ишларини тугатиб бўлди. Оппок сахарларда битилган саҳифалар қаптардек нашриётлар томон учиб кетдилар.

«Отелло»га эса томошабин ҳамон тирбанд.

Аброр Хидоятовдек полвон артист ҳам чарчаб коляпти. Унга шерик йўқ. Навбатма-навбат рол ўйнашга тайёргарлик кўраётган Шукур Бурхон бу бекиёс артист билан беллашишга юраги дов бермай, репетицияни тўхтатиб, рол ўйнашдан воз кечди.

Фафур Фулом бахтдан энтикиб, ўзи айтганидек, талтайиб, янги бўшанган хотиндек енгил тортди. У шундай учиб-қўниб юрган пайтда ногахон уруш бошланди.

Фашист газандалари қанчадан-қанча шаҳарларни вайрон қилиб, одамларни ўққа тутиб, бўйсунмаганларни дорга осиб, қўксига найза санчиб, буғдойзорларни пайхон қилиб, ёндириб, вабодек бостириб келяпти.

Яшнаб турган мамлакат хавф остида. Фафур Фулом шундай пайтда бепарқ тура оладими?! Фафур Фулом-а?! Йў-ў-ўқ, у жону жаҳонини, онгини, талантини, нафратию ғазабини улдуғ жангга сафарбар қилди. Шеърлари шинел кийди. Ўзи жанглар бўлаётган жойларга жўнаб кетди.

Ўққа учиб ўлиб ётган она бағрида чирқиллаб йиғлаётган чақалоқлар ҳар қандай бағритош — зол одамнинг ҳам юрак бағрини ўртаб юборарди. Жонсиз онанинг қонга беланган муздек кўкрагини эмаётган мурғак боланинг кўзига бокиб, Фафур Фулом ич-ичидан йиғлади. Қон эмган чақалокни кўтариб бағрига босганда илиққина бир вужуднинг титраётганидан сесканиб кетди. Оталиқ ҳисси тугёнга келди. Беихтиёр пичирлади. Унинг ич-ичидан шеърга ўхшаган пимадир туғилаётгандек эди:

*Нега чўчиб тушдинг,
Мурғак тасаввур,
Гўдак хаёлингга
Нималар келди?
Балки Одесс даҳшати,
Керчь фожиаси, —
Ёввойи маҳлуқлар,
Қонхўр ваҳшийлар,
Маммаси кесилган
Шўрлик онанинг
Пажмурда гавдаси
Кўзинг ўнгида
Бутун даҳшати-ла
Акс этар энди.
Онани хўрландими,
Отани ўлдими,*

*Сен етим қолдингни,
Кайгурма қўзим,
Кўзим усти
Миннатиң бошимга дурра.
Ота-онасиниң
Тайини ҳам йўқ,
Сут кўр қилгур, ҳароми
Гитлер оқпадар
Фарзандниң нелигин
Қаердан билсин
... Сен етим эмассан,
Ухла, жигарим...*

Ғафур Ғуломнинг фикру ёди туғилаётган шеърда эди. Фронтдан қайтишда бомбалар портлаган ўнқир-чўнқир йўлларда силкиниб кетаётган юк машинасида ҳам ёза берди. Самолётда ҳам, поездда ҳам ёзишдан тўхтамади.

У Тошкентга келганида машина силкинишидан кин-фир-кийшик бўлиб кетган қўлёмаларни оққа кўчирди.

«Сен етим эмассан» шеъри жаҳоннинг деярли ҳамма тилларида босилиб, дунёга тарқалди.

Москванинг Колонна залида Ғафур Ғулом хотирасига бағишланган маросимда Тинчлик қўмитасининг раиси, атоқли шоир Николай Тихонов сўзга чиқиб, шундай деди:

— Америка Қўшма Штатларининг Президенти Франклин Рузвельт «Сен етим эмассан»ни ўқиб туриб, кўз ёш тўкиб йиғлаганига ўзим гувоҳман...

Шунда устозим шаънига гулдурос қарсақлар янграб кетди. Бунга энди мен ўзим, Саид Аҳмад гувоҳман.

Туғилибоқ абадият эшигини қоққан Ғафур Ғулом юз йилдирки, Навоий бўлиб, Бобур бўлиб, Машраб бўлиб, Насриддин Афанди бўлиб яшаяпти. Юз йилдирки, са-лафлари иззатини ўрнига қўйиб, ўз услубига содиқ қолиб, фақат ва фақат Ғафур Ғулом бўлиб ижод қиляпти.

Этагини кокса кулги тўкиладиган, кирган хонадони чирок ёққандек бирдан ёришиб кетадиган, бутун вужудидан самимийлик, беғуборлик ёғилиб турган, нурга, қувончга, файзга, мухаббатга омукта бир сиймо кўз олдингизда пайдо бўлади.

СЎНГИ СУХБАТ

Ойбек домланинг уйи орқасида автобус ҳамда троллейбус бекатлари бор. Кўчанинг у бетида гавжум озик-овқат дўкони.

Бу жой худди бозорга ўхшарди. Машиналарнинг серкатновлигидан, одамларнинг кўплигидан Ойбек домла хазиллашиб, худди Лондоннинг ўзи, деб кулиб кўярди.

Домла уйда ишлаб, тоза хавода фикрларини тинитиш учун баъзан бекатга чиқарди. Бошида ғужғон ўйнаган фикрларини бу жойда бир нуқтага жамлолмасди.

Буюк ёзувчининг қўлини олиш, бир оғизгина сухбатидан баҳраманд бўлиш учун уни гапга тутардилар.

Ойбек икки қўлини орқасига қилиб, йўл бўйлаб кетарди. Барибир йўлда учраган, эргашиб келаётган мухлислар уни «тинч» қўйишмасди.

Дарахтларнинг осилиб қолган шохлари йўлни тўсиб қўйган, бўй баробар ўсган буталар орасида тўнғакка ўтириб ўй-ўйларди, қуйида баён килаётган сухбатимиз худди шу жойда бўлганди. Домла менга шундай деди:

«Ғафур тўғрисида ёзганларингизни ўқидим. Баракалла! Жуда яхши бўпти. Асарларини таҳлил қилиб ўтирмабсиз. Ўзини, қандоқ юриш-туришини, кулганини, йиғлаганини, ашула айтганини, рақсга тушганини, дутор чертганини, аскияларга қўшилганини ёзибсиз.

Вақти келиб Ғафур Ғулом ҳам, Шайхзода ҳам, Миртемир ҳам театр бўлади, кино бўлади. Ёзганларингиз ана ўшанда иш беради. Айтганча, Шайхзоданинг паровозни ҳуркитадиган хуррагини ҳам бир чеккага ёзиб қўйинг. Шёърларини юз йилдан кейин ўқиса ҳам маъноси ўзгариб қолмайди.

Қўли очиқ, содда Миртемирнинг олган қалам ҳақи тамом бўлмагунча ёнидан кетмайдиган хира шогирдлари эсингиздан чиқиб қолмасин!»

Афсус, Ойбек домла ўзи ҳақида жуда ҳафсала билан ёзган хотираларимни ўқимаё кетди. Шу сухбатимиздан бир ҳафта ўтиб, 1 июль куни бу ёруғ оламдан кўз юмган эди.

(Уста Ширин кўчасининг Янгиариқ — Кисловодск бекатлари оралигида биров халақит бермайдиган холи жойдаги энг сўнги сухбатимиздан.

Ўша куни 1968 йилнинг 24 июни эди).

БОСГАН ИЗИМ, АЙТГАН СЎЗИМ ҚОЛАДИ

(Устоз Ойбек даъвати билан ёзилган хотиралар туркумидан)

Қозокнинг улкан шоири Абдилла Тожибоев етмиш беш ёшга кирганда сўнги китобини «Кузги жапрақтар» деб номлади. Ўзбек шоири Шухрат ҳам шу ёшга етганда китобини «Кечки нурлар» деб атади. Қаранг, бир-бирининг китобини кўрмаган икки шоирда нақадар яқинлик!

Ўтаётган ғанимат умрнинг энди асло қайтиб келмаслиги уларга аллақандай маҳзунлик соясини ташлаб турибди.

Оптимист ҳаётдан умидвор ижодкорлар эса бу руҳий ҳазинликка чап бермоқчи бўладилар. Олдинда боқий дунё элчиси йўлга пешвоз чиқиб кутиб турганини писанд қилмайдилар.

Шухрат ана шундай оптимист шоир эди. У оғир хасталик туфайли то тилдан қолгунча, қўли қалам тутолмайдиган даражага етгунча, гўёки олдинда ўзини кутиб турган ғам-ҳасратли кунларни илгарирок сезгандек, анчагина шеър ёзиб қўйганди.

Шухрат шеър ёзиш имкониятидан мутлақо маҳрум бўлган армонли пайтлари нашр қилинган «Хали тун узок», «Кечки нурлар», «Шайдо кўнгил» китобларида ҳазинлик туйғуси деярли йўқ, нолиш йўқ, умидсизлик йўқ. Уларда оталик бахти, оналик икболи, кўзининг оқу қораси уч азамат ўғил, худодан тилаб-тилаб олган биргина суюкли кизиқ қатор невараларининг толеи қуйланади.

Ўғли қамокда пайтларда тик этса эшикка қараб йўл пойлаган қайнонасини юпата олган, ўзи айрилиқ алангасида ўртаниб, ўтга-чўққа қўл теккизиб рўзғор тебратган хотинига миннатдорлик туйғуси шоир шеърларида гуркираб туради.

Баҳор офтоби танини куйдиради, куз офтоби яйратади. Шунинг учун ҳам қайноналар «баҳор офтобига келинингни, куз офтобига қизингни сол», дейдилар.

Шухратнинг хотини Турсуной қайнона дуосини олиш бахтига муяссар бўлган жаннати аёл эди.

Урушдан анча олдин, ўттизинчи йилларда редакциялар янги шаҳардаги Иқон кўчасида, қалам ҳақи берадиган нашриёт кассаси «Узбекистанский» кўчасида эди.

Мен Шухратни биринчи марта шу ерда «Посбон» деган шеърига пул олаётган пайтда учратганман.

Хали йигирмага кирмаган навкирон Шухратнинг сочлари бошига қор ёққандек оқариб кетган, лекин ўзи тетик, қувноқ, соғлом йигит эди.

У ўзи ҳақида ёзган каттагина шеърда агар янглишмасам шундай икки сатр ҳам бор эди.

*Бошимда қор,
Кўнглимда баҳор...*

Амин Умарий, Султон Жўра, Зафар Диёр, Хамид Фулом, Туроб Тўла, Мухаммад Тўлаш ҳамда Шухратлар фаол ижод қилаётган вақтлар.

У маҳалда адабиёт назарияси хали яратилмаган, ким қанақа тушунса, ўшандок қилиб ёзаётган пайтлар. Шоир бўламан деган бир гуруҳ ёшлар Ғафур Ғуломнинг, хикоячи бўламан деганлари Абдулла Қаҳҳорнинг этагидан ушладилар.

Шеърят кўкида чакнаб кўринган Усмон Носир кўп ёшларнинг кўзини қамаштириб кўйди.

Шухрат ҳам бир муддат Усмон Носир таъсирида бўлдию кейин ўзини услуб жиҳатдан Шайхзодага яқин келаётганини сезиб, Миртемир домла ибораси билан айтганда «Шайхона» шеърлар ёза бошлаган эди.

Кўплар Шухрат услубда ҳам, фикр қилишда ҳам Абдулла Қаҳҳорга яқин, дейишарди.

Йўқ, Абдулла Қаҳҳор услубида ўзидан бошқа ҳеч ким ёзолмасди. Шухрат ижоддаги ёзувчи Қаҳҳорга эмас, ҳаётдаги Қаҳҳор шахсига эргашган эди.

«Бошқа ёзувчига ўхшатиб ёзиш ҳеч кимга обрў келтирган эмас, — деб айтар эди Абдулла ака. — Бунақалар ёзувчи эмас, ёзувчининг сояси бўлади, холос».

Шухрат қай республикага борса албатта ўша ердан дўст орттириб қайтарди. Янги дўстлари уни йўқлаб Тошкентга келишарди. Озарбойжонлар «Шўйрат афандим» десалар, нахичеванликлар, бизим Шўйрат чўх жўзал инсондир, дея иззат қилардилар.

Бу дўстлари уни ғоят кадрлашарди. Тўй-маъракаларга албатта олиб кетишарди. Ўзлари ҳам Шухратникида бўладиган тўйларга, базмларга етиб келишарди.

Унинг туркман дўстлари ниҳоятда ҳимматли, одамшаванда кишилар эди. Сталин Техрон конференциясида Рузвельт билан Черчилга совға қилган ноёб Каспий балиғидан ҳимматли туркман дўстлари баъзан Шухратга ҳам олиб келар эдилар.

Ўттизинчи йилларда ҳўи ажаб ғалати воқеаларнинг гувоҳи бўлганмиз. Ҳозир эсласам кулгим кистайди.

«Тошселмаш» заводидан бир нечта ишчи адабиётга сафарбар қилинган эди. «Заводдан — адабиётга!» деган шиор газета саҳифаларидан тушмас, мажлисларда «Адабиёт энди ишчиларнинг қадак қўллари билан яратилади» деган «оташин» нутқлар ирод қилинарди.

«Сафарбар» қилинган ишчиларни ёзувчилар уюшмасига бошлаб келиб, қўлларига таптанали равишда «Уюшма аъзоси» деган ҳужжат бердилар.

Кайсидир фабрикадами, артелдами, ҳозир эсимда йўк, бинойидек ишлаб юрган фаол бир опани, энди «Ўзбекистон хотин-қизлари» журнаliga масъул муҳаррир бўлдингиз» деб редакцияга ташлаб кетишди. Шаҳар комсомол комитетида пионерлар билан ишлаш бўлимининг бошлиғи, инсофлигина бир опани энди болалар журнаliga ўзингиз масъул муҳаррир бўлдингиз, деб редакцияга қўйиб кетишди. Тошкент трамвай трестига чиқадиган катталиги бир варақ қоғоздек «Мотор» деган атиғи 200 нусха босиладиган газетада муҳбирлик қилиб юрган, на имлони, на жумлани жумлага улашни биладиган яна бир ишчи одамни ўша пайтларда ҳар бир сони талаш бўлиб кетадиган «Муштум» журнали бош муҳаррири креслосига ўтказиб кетдилар.

Уларни камситишга тилим бормайди. Бироқ, бу бечоралар нима иш қилишларини билмай «ишга» келиб эснаб-эснаб уйларига қайтиб кетардилар. Улар имлони унчалик билмасдилар. Бирон сатр мақола ёзишга қўллари келишмасди. Фақат, болалар журналининг муҳаррири мақола ёзолмаса ҳам мактабларда журнални тарғиб қилиб, вожатийларнинг ҳаммасини обуна қилишни уюштирарди. Мана шу опанинг ҳаракати билан республикадаги жами мактабларнинг вожатийлари ёппасига журналга обуна бўлган эдилар.

Ўша йиллари Колхозчилар қурултойига раислик қилаётган халқ комиссарлари кенгашининг раиси қурултой катнашчиларига «Ёш шоир Юсуфжон Ҳамдамга «Ўзбекистонда хизмат қўрсатган кишлоқ хўжалиги шоири» унвони беришга қарор қилсак, бу ташаббусни қувватлайсизларми?», деб мурожаат қилди. Пастдан «Қувватлаймиз, қувватлаймиз» деган қарсак аралаш овозлар чиқди.

Ёзувчилар уюшмаси бу бемаъни ташаббус, матбуотда чиқиб кетмасин, деб фармони зўрға тўхтатиб қолган эди.

Адабиётга сафарбар қилинган «Қўли қадақ ишчи шоирлар» ҳар тарафга тарқаб кетишди. Баъзилари «Ўзимизнинг ишдан қолмайлик», деб заводга қайтиб кетишди.

«Сафарбар»лар орасида Фиёс Соатий деган анчагина талантили бир шоир борлиги билиниб қолди. У мумтоз адабиётдан дурустгина хабардор экан. Ўша пайтда ёзган «Сўлим» кўшиғи 65 йилдан бери бир неча авлод ҳофизлар томонидан завқ-шавқ билан ижро этилади. Ҳозир ҳам катта концертларда байрам базмларида қайта-қайта ижро этиляпти.

Унда, жумладан, шундай сатрлар бор:

*Ёрни ойнакдан қаранг,
Ноз уйқуда ётганмикан?
Ёки қилган нолишим
Уйқудан уйғотганмикан.*

*Атри бўйи ёр димоғига
Етишгач эй сабо,
Тонг шамоли кокилин,
Мушкини қўзғотганмикан.*

*Тун ярмида кун тиг урди
Ёки бепарво чиқиб
Зулф орасидан юзини
Ойга кўрсатганмикан.*

*Офтоби талъати
Биз сори кўрсатса жамол,
Тўлган ой синган сополга
Ўзни ўхшатганмикан.*

Бу гапларни мен Шўҳрат қандай оғир даврда, қанақа «ижодкорлар» орасидан ўтиб келганини билдириб қўйиш учун айтаяпман.

Ўша пайтларда қўлларидан келмайдиган ишларга «рахбарлик» қилган кишиларни асло камситиш ниятим йўқ. Фақат уларни ноқулай аҳволга солиб қўйган акаларимизга гинахонлик қиляпман холос.

Бирон чигал иш бошига тушиб ёрдам сўраб келган одамга Шўҳрат астойдил қулоқ солиб унинг мушқулини осон қилиш пайида бўларди. Иши битган одамдан кўра Шўҳратнинг ўзи кўпроқ қувонарди.

Шухрат ичи дардга тўлиб турган пайтда ҳам зорланмасди. Бировдан юпанч кутмасди. Ўз ёнига ўзи қоврилиб юраверарди.

У наشريётда муҳаррир бўлиб ишлаб юрган пайтда таржимонликни ҳавас қилган ёшгина қизча Холида Ахроровага ҳеч иккиланмай Лев Толстойнинг машҳур «Тирилиш» романини таржима қилишга беради.

Холида атоқли жамоат арбоби, шоир, драматург Саид Ахрорийнинг кизи эди. Ахрорий «халқ душмани» бўлиб отилиб кетади. Онаси Вазираҳон билан уйсиз, жойсиз, таъминотсиз қолган хали гўдак Холида укаларини бағрига босиб сарсон-саргардон кезади. Саид Ахрорийни билган, ундан кўп ҳимматлар кўрган кишилар Холидага пинҳона ёрдам қўлини чўзадилар. Ишга жойлайдилар, эски бўлса ҳам бир бошпана топиб берадилар.

Рус тилини дурустгина билган Холида кичик-кичик ҳикояларни, киссаларни таржима қилиб журналларда бостирарди.

Холида кечалари миужа қоқмай «Тирилиш»нинг таржимасини тугатади. Уни ўқиб чиққан Мақсуд Шайхзода, атоқли таржимон Мирзакалон Исмоилий ҳамда Шухратлар бир бурдагина бу тиришқоқ қизчанинг шундоқ машҳур, шундоқ мураккаб, шундоқ катта романини жуда яхши таржима қилганига ҳайрон қоладилар. Тезда босиб чиқаришга оқ фотиҳа берадилар.

Роман босилиб чиққанда Холидадан кўра Шухратнинг қувончи чексиз эди. Олдига ким келса романини кўрсатар, буни Холида деган кичкинагина қизча таржима қилган, деб мақтарди.

Холидани кўпчилик бўлиб «Саодат» журнаliga ишга жойлаб қўядилар. Шухрат романини кўтариб Холида ишлаётган журнал таҳририятига олиб боради. Уни ҳаммага бир-бир кўрсатиб бу буюк Толстойнинг энг мураккаб романини сизнинг ходимангиз Холида қизим таржима қилган, деб қувончини ичига сиғдирилмасди.

Журналнинг бош муҳаррири Зулфияҳоним, баракалла, синглим, табриклайман, деб Холидани бағрига босиб пешонасидан ўпади.

Шухрат «Шарқ юлдузи» журналида масъул котиб эди. Республика кўзи ожизлар жамиятининг раиси Вали Ғафуров қалин бир папкани қўлтиқлаб, кузатувчи кўмагида кириб келди. У игна билан ёзилган китобининг машинкада кўчирилган нусхасини олиб келган экан.

Шухрат уни икки кунда ўкиб, бўлғуси китоб билан танишиб чиқди. Тажрибали бирон ёзувчи яхшилаб, жиддий тахрир килса, дурустгина китоб бўлиши мумкин деган хулосага келди. Лекин қўлёзма жиддий ишланиши керак. У бадий жихатдан жуда заиф. Уч-тўрт ой тер тўкиб меҳнат қилиш зарур. Бу ишни ким бўйнига олади? Ёзувчилар ўз ижодлари, хизмат вазифалари билан бандлар.

Шухрат фикрини Вали Ғафуровга очик айтди-қўйди.

— Шухрат ака, — деди шунда Ғафуров. — Икковимиз қуролдошмиз. Шу лаънати урушнинг жабру-жафоларини тортган инсонлармиз. Келинг, шу ишни ўзингиз қилинг. Бадий ижодда тажрибам йўқлигини ўзим ҳам биламан. Қанақа шарт қўйсангиз ҳам розиман.

Шухрат ўйлашиб қолди.

— Агар шу ишни мен қиладиган бўлсам, нашриёт қонуни қандок бўлса, ўшанга амал қиламиз. Муаллифлик ҳуқуқини химоя қиладиган идоранинг юристи қафолат бергандагина иш бошлаймиз. Шунини яхши билинг-ки, уйқумдан кечиб, бошлаб қўйган «Жаннат қидирганлар» романимни тўхтатиб қўйиб, фақат сизнинг китобингиз билан банд бўлишим лозим.

Шухрат кўзи ожиз бир одамнинг игна билан машаққат чекиб ёзган китобига бефарқ қараёлмади. Дунё кўзига зимистон бўлган, хаётда ўз ўрнини қидираётган одамга ҳамдардлик ҳисси уни шундай қилишга ундарди.

Китоб ҳали хом, Шухрат уни пишириши, ортикча жойларини ўчириб, ўрнига янги боблар ёзиши, қаҳрамонлар қиёфасига жон ато қилиши керак. Бу осон иш эмасди. Янги роман ёзишдан мушкулроқ эди.

Шухратдаги бировга яхшилик қилса, уни то охиригача етказиш ва шу яхшиликлардан ўзи ҳузур қилиш хусусияти қолиб келди.

Уч ярим ой тунни тонгга улаб меҳнат қилди. То ўзига маъқул бўладиган даражага етгунча қайта-қайта ишлайверди. Ниҳоят, игна билан ёзилган, кейинчалик «Вафодор» деб аталган романга нуқта қўйилди. Уни машинкада оққа кўчириб, муаллиф Вали Ғафуровнинг ўзига юборди. «Шинелли йиллар», «Олтин зангламас» романларида орттирган тажрибалари «Вафодор»нинг маъқул асар даражасига етишида қўл келган эди.

Бу роман даставвал «Шарқ юлдузи» журналининг бир неча сониди «Бадий қайта ишлаган Шухрат» деган илова билан эълон қилинди.

«Вафодор» кўп марта нашр қилинди. Кейинги нашрларидан фақат биттасига «Бадний қайта ишлаган Шухрат» деган илова киритилди. Қолган нашрларда эса нима учундир «Бадний муҳаррир Шухрат» деб қўя қолинди.

«Вафодор» рус тилига таржима қилиниб, зукко рус китобхоналарига ҳам манзур бўлди.

Муваффақиятлардан рухланган Вали Фафуров яна иккита қисса ёзди. Аммо уларни таҳрир қиладиган Шухрат бу орада қаттиқ дардга чалинган эди. Бошқалар таҳрир қилишга урилиб кўришди. Бўлмади. Эпланолмади. Ўшанда Фафуров «Шухрат аканинг кадри билинди», деб ўкинган эди.

Устоз Абдулла Қаҳҳорнинг ахволи оғирлашиб қолди. Москвада йирик мутахассислар даволамаса бўлмайдиган ҳолга келди. Уни кузатиб қўйиш учун Ўлмас Умарбеков билан аэропортга бордик. Санитарлар уни самолётга олиб чиқаётганларида Кибриё опа, «Домлажон, туфли олишни унутибмиз-ку», деб қолди. Абдулла ака сесканмай, овози титрамай даҳшатли бир гап айтди:

— Қайтишда оёқ кийим керак бўлмас.

Шунда икки кўзим жикқа ёшга тўлиб кетди. Буни Абдулла ака кўриб қолди.

— Сиздек шогирдим борлигидан хурсандман. Кўчадан гап тошиб келмадингиз, уйдаги гапни кўчага чиқармадингиз. Илтимос, энди уйимга келманг. Бундан бу ёнга сизга балогардон бўладиган Абдулла Қаҳҳор йўқ... Энди эҳтиёт бўлинг, оёқ остида қолиб кетишингиз мумкин.

Орадан 20 кунлар ўтиб, Абдулла ака Шухратни зудлик билан Москвага чақиртирди. Демак, домланинг ахволи яхши эмас, бирон кор-ҳол бўлса, оёқ-қўли чакқон Шухрат керак бўлади, деб чақиртирган.

Устозни ваъда қилинган энг катта шифохонага эмас, оддий бир касалхонанинг умумий палатасига обориб ташлаган эканлар.

Абдулла акани бенихоя ҳурмат қиладиган, унга тап берадиган машҳур шоир ва адиб Константин Симонов ундан хабар тошиб, икки марта йўқлаб келади. Унинг ёрдами билан алоҳида палатага ўтказишади, Симонов академикларни, номдор профессорларни уни даволашга жалб қилади. Бироқ, вақт ўтган эди. У қўш ёстикка суяниб, қисқа-қисқа нафас оларкан, Дўрмонни соғиндим, боғимнинг хавосидан нафас олгим келаяпти, деб зорланади.

Абдулла Қаххорнинг жасадини эрталаб соат саккиздаги самолётда олиб келишди.

Москвадан то Тошкентгача темир тобут ёнида келган Шўхрат чарчокни унутиб, олиб-югуриб хизмат киларди. Бу орада Чигатой қабристонига бориб дафн жойини аниқлаб келди.

Марҳумнинг ижодхонасида ҳукумат вакиллари тўплашиб турардилар. Улар Кибриёхонимга ҳукумат помидан таъзия изҳор қилиб, ундан «Абдулла ака бизга қандок топшириқлар бердилар», деб сўрадилар.

Бундай пайтда ҳар қандай гина-қудуратлар унутиларди. Марҳумнинг сўнгги истаги бажо келтирилади.

Шўхрат дафн маросимидаги сўзлаган нутқида Абдулла Қаххор ҳақида мардона, ҳаққоний сўзларни айтди. Унинг бу сўзларидан поқулай вазиятга тушиб қолган айрим арбоблар «Бу бола ўзига қулфат тилаб оляпти», деган фикр билан қабристондан чиқиб кетдилар.

Ўша оғир замоннинг мафкуравий тазйиқи остида Абдулла Қаххор дини, эътиқоди номаълум кимсадек бир калима тиловатга илҳақ бўлиб тупрокка қўйилмоқда эди.

Устозимизга ҳарф танитган биринчи ўқитувчиси Мухаммаджон домла Қўқондан сахар пайти Тошкентга етиб келган, қабристондаги одамлар орасида эди.

Абдулла Қаххорга ихлос қўйган икки юз чоғли адабиёт мухлислари, нимадандир кўнгиллари тўлмай, қандайдир бир гап бўлиши керакдай тарқамай турардилар.

Мухаммаджон домла аста тирсагимдан ушлаб «Сиз кетмай туринг», деди. Кейин у балад овозда:

— Биродарлар, Абдуллажон бир мусулмоннинг фарзанди эди, у тангри ҳузурига тиловатсиз кетмасин, — деди кўзида ёш билан.

У тўнини ерга тўшаб чўккалади. Атрофга бир-бир қараб тиловат бошлади. Биров тиззалаб, биров дастрўмолини тагига ёзиб ўтирди.

Қабристон сукутга чўмди. Қуръоннинг сеҳрли охангларида сел бўлган одамлар ерга қараб қимир этмасдилар.

Одамлар бош эгиб ўтирган шу пайтда гўрковнинг қопқоқли тобутни юқорига узатганини, қафанланган майитни лаҳадга қўйганини ҳеч ким кўрмай қолди.

Шўхратнинг бошига тушган савдолар, шўришлар худди шу ерда, худди шу соатларда бошланган эди.

Шўхратга кийим ярашарди. Шунинг учун бўлса керак, сал бошқачарок, яъни ўзига бино қўйиб, олифта-

рок, пўримроқ юриш қиларди. Эрталаб хизматга келиши биланок, уйдан опкелиб қўйган букма илгакка плашчини, костюмини илиб, коржомасини кийиб оларди.

Хулласи, у жуда саранжом-сариншта, «наратка» одам эди.

У ҳаммамизнинг тўйларимизда, юбилей зиёфатларимизда елиб-югуриб хизмат қиларди.

Ойбек домла, Фафур Фулом, Абдулла Қаххор, Шайхзода ҳамда Миртемирларнинг этагидан ушлаб адабиётга кирган биз ёшлар бодроқдек потирлаб кетма-кет олтмиш ёшга етиб келдик.

Хамид Фулом, Туроб Тўла, Асқад Мухтор, Мирмуҳсин, Рамз Бобожон, Одил Ёкубовларнинг юбилейлари катта таптанага айланди. Уларнинг ҳаммасига «Халқ ёзувчиси», «Халқ шоири» деган унвонлар берилди, орденлар билан мукофотландилар. Негадир Шухрат бу рўйхатдан ўчириб ташланди. Бу ҳам етмагандек, матбуот унинг номини тилга олмай қўйди. Босилиш арафасида турган романлари, шеърый тўпламлари тўхтатиб қўйилди. Радио-телевидение у тўғрида лом-лим демай қўйди.

Нега?!

Шухрат ҳаётдан умидвор оптимист одам эди. Майли, бу ишлар вақти келиб изга тушиб кетади, деб ичидан зил кетаётганини сездирмасликка ҳаракат қиларди.

У ҳамон тўйларга бош, ҳамон ўша мағрур юриши.

Шухрат тилдан қолгунча, қўлдан қолгунча тиним билмади. Грузин, арман, озарбойжон, туркман, доғистон шоирларининг туркум шеърларини таржима қилди. Кавказ мавзуида қанчалаб балладалар, тўртликлар, олтиликлар ёзди. Уларни шеърхонлар севиб ўқиётганларидан боши осмонга етди.

Эҳтимол таржима асносида «Кавказ дафтари»ни ёзиш нияти туғилгандир. Бу тоғ шоирларининг қандайдир ўзига хос ўктам оҳанглари Шухратнинг дилига оқиб киргандир.

Чархи кажрафторни қарангки, Шухратни бир кун олқишсалар, бир кун унга олқишладилар.

Шухратнинг ночорлигини, эзилиб кетганини кўриб биз сафдошларига берилган унвонлар ҳам татимай қолди. Ёзувчилар уюшмасининг раиси Ўлмас Умарбеков билан раҳбариятга учраб дўстимизнинг аҳволи пихоятда ночорлигини тушунтирдик. Бизнинг илтимосларимиздан кейин инсофга келиб, Шухратга «Ўзбекистон халқ ёзувчиси» унвонини беришди.

Шухратни қўлаб уйига борганимизда у бир муддат жим қолди. Нимадир демокчи бўлди. Деёлмади. Кейин қўл силтаб, ғамгин жилмайди. У гўё ўз аҳволига кулаётганга ўхшарди. Унинг ҳозирги ҳолатидан кўнглида бир дунё армон, бир дунё ўқинч, бир дунё алам ғалаён қилаётгани сезилиб турарди.

У ёнбошига қўйилган ёстикни олдига тортиб, устига дўпписини қўйиб, белгисиз тарафга худди хайрлашаётганга ўхшаб қўл силтади.

Бу «Мени сўнги йўлга кузатаётганингизда «Халқ ёзувчиси» нишонини кизил ёстикчага қадаб Чифатойга олиб борасизлар», дегани эди. Бу «сўзлар» Қаххор домланинг «Москвадан қайтишда оёқ кийими керак бўлмас», деган дахшатли гапини эслатарди.

Шухрат кўзни камаштирадиган, ёруғ, ёрқин кунларни ҳам кўп кўрди. Минг-минглаб одам йиғилган маросимларда тўлиб-тошиб, қайнаб, ўтдек чакнаб шеърлар ўкиди. Олкишлардан «маст» бўлган кайфли онларни ҳам кўп кечирди.

Уни Ўзбекистонда деярли ҳамма ўқитувчилар бениҳоя севардилар. «Муаллим» деган шеъри ўқитувчиларнинг гимни-таронасига айланиб кетган эди.

Инсон боласининг ҳаёти ҳамма вақт бир текис кечмайди. Бу мураккаб оламда умргузаронлик қилиш узлуксиз курашиш, сув келса симириб, тош келса кемириб яшашдан иборатдир.

Шухрат ана шундай яшади. У ҳар қандай қийин-кистовларга бардош билан чидади. Унга ҳатто тирик юришнинг ўзи бир бахт бўлиб қолганди. Афсуски, шуни ҳам ундан қизғондилар.

Шухрат кечиримли одам эди. Ўзини шу алпозга солган кимсаларнинг гуноҳларини ҳар йили Рамазон ҳайити кунларида кечириб юборарди.

Бомбалар портлаб турган окопларда кечган дахшатли дақиқалар, ўлим билан юзма-юз келишлар, катагонлардаги хўрликлар, умрнинг заволи бўлган бўҳтонлар ниҳоят ўз ишини қилди.

У нолимай, жимгина оламдан қўз юмди. Халқимизнинг улкан бир ёзувчисидан айрилиб қолдик...

*Мен кўзим очганда ҳаёт бор эди,
Ҳа, мендан кейин ҳам яшнаб қолади.
Тилимда кетади ҳаётим тотти,
Ўрнимни ўзга бир одам олади!*

*У эса, ўзича яшайди яна,
Умрни ўзича талқин қилади.
Мен куйган оловда у ёна-ёна
Эҳтимол қадримни шунда билади!
Мен келдим ва кетдим, изим қолдим?
Ўртаниб айтганим сўзим қолдим?*

Лекин, барчамиз учун энг катта таскин-тасалли шундан иборатки, хассос адиб Шухратнинг бу ҳаётда босган изи, айтган мардона ва ҳаққоний сўзлари ҳамишаликка қолди.

МУКАММАЛ ИНСОН СУВРАТИ

Асқад Мухтор тўғрисида бирон янги гап айтиш қийин. Қатор романларию қиссалари, драма ва шеърлари, дostonларию таржималари баҳонасида ҳамма гапни адабиётшунослар айтиб қўйишган. Унинг ижодига бағишланган китобларда, ёқланган диссертацияларда адабиётимизга қўшган жуда катта ҳиссаси илмий асослаб берилди.

Лекин эллик йил йўлда ҳамроҳ бўлган, бирга ўй ўйлаб, бирга қоғоз қоралаган дўстининг ҳам юрагида айтадиган гаплари бордир, ахир.

Асқад ёшлигида ҳам жиддий бола эди. Бора-бора бу жиддийлик ижодига ҳам кўчди. Китобларининг қаҳрамонлари ҳам жуда жиддий одамлар. Улар фикр қиладиган, жамият тақдирида катта рол ўйнайдиган қаҳрамонлардир. Асқад бир романини «Давр — менинг тақдиримда» деб атади. Менимча, бу ном унинг ҳамма китоблари учун умумий сарлавҳа бўлиши мумкин. «Опа-сингиллар», «Туғилиш», «Бўронларда бордек халоват», «Чинор» романларининг қаҳрамонлари тақдирида бутун бир давр нафаси гуркираб туради.

Асқаднинг ўзи ҳам шу давр, шу тақдир жараёнининг фарзандидир.

Жуда яхши биламан, Асқад умрида бир марта ариза ёзиб ишга кирган. Шу биргина ариза билан жуда кўп ижодий ташкилотларда турли лавозимларда ишлаб келди. Бу гапнинг маънисини шуки, Асқад ҳеч қачон ишдан бўшаш тўғрисида ариза ёзмаган. Уни юқори ташкилотлар буйруғи билан ишдан ишга кўтаришарди. Асқад ҳеч маҳал «Меҳнат дафтарча»сини ушлаб қарамаган. Уни

қўрмаган ҳам. Идораларнинг кадрлар бўлимлари бу дафтарчани ўзлари Асқад ишга тайинланган идорага ўтказаверганлар.

У қаерда ишламасин, бироқ одам «Асқад Мухтор ишши чала қилиб кетди» ёки «ишши хом қилди» деган гап айтмаган. У ҳаминша ўзига юклатилган вазифани виждон иши деб билган.

Асқад «Шарқ юлдузи» журналида бош муҳаррир бўлиб ишлаган кезларида жуда кўп қўлёзма ўқирди. Катта-катта романлар ўртага қўйилганда энг жўяли гапларни Асқад айтарди. У Ёзувчилар уюшмасига котиб бўлган пайтларда ёш ёзувчиларни кўп қўлларди. У бош муҳаррир бўлган «Гулистон» журналининг деярли ҳар бир сонидан янги бир ёш шоирнинг туркум шеърлари босиларди. Асқад шеър муаллифини ёнига чақириб, шеърдаги нуқсонларни тузаттирарди. Ёш шоирга сабоқ бўлсин, деб унинг кўзи олдида шеърини таҳрир қиларди.

Асқад кўп китоб ўқиган, кўп мушоҳада қиладиган мулло ёзувчи эди. Адабиётга оид илмий баҳсларда Асқад бир олимдек гап айта оладиган, фикри тиниқ ижодкор эди. Газеталарда эълон қилинаётган мақолаларида унинг нақадар тирак фикрли, катта-катта адабий анжуманларда казо-казо адабиётшунослар билан беллаша оладиган олим-ёзувчи эканига гувоҳ бўлганмиз.

Асқад йирик асар ёзиш олдида ташлаган мавзу ичига «разведка» уюштиради. Унинг биринчи йирик насрий асари худди шу тахлит дунёга келган эди. Қиркинчи йилларда у Бекободдаги металлургия заводи тўғрисида бир неча туркум мақолалар, очерклар ёзди. Биринчи пўлат қуювчилар тўғрисида туркум шеърлар эълон қилди. Ана шундан кейин «Пўлат қуювчи» деган дoston ёзди. Барибир Асқад айтмоқчи бўлган гапларини шеърга сиёдиrolмаётганга ўхшайверди. Насрий асар яратиш керак, деган хулосага келди. Унинг «Дарёлар туташган жойда» деб аталган биринчи йирик асари саноат мавзусига қилган «разведкаси» натижаси бўлди.

Эллигинчи йилнинг январь ойи эди. Асқад эрталаб уйимга келди. Икковимиз чўян печка ёнида ўтириб янги қиссасини ўқидик. Эсимда, ўша қиссанинг қўлёзмаси қалин муқовали «Домовая книга»га жуда ҳафсала билан ёзилган эди. Тахминан уч соатча қўлёзма ўқиган бўлсак, яна икки соатча уни муҳокама қилдик.

Ўша қисса унинг йирик насрий асар томон ташлаган биринчи қадами бўлди.

Кейинчалик ҳам Асқад ҳамма қиссаю романларини шунақа «Домовая книга»га ёзадиган бўлди.

Асқад журналда босиладиган асарларни хафсала билан таҳрир қиларди. Қўлёзма эгалари бундан ранжишмасди. Тузатилган саҳифаларни кўриб, маъқул, раҳмат, деб миннатдорчилик билдиришарди. Унинг бу ишлари Миртемир акага ёқарди. «Асқад қўлёзмага билиб қалам тегизади», дер эди.

Асқад таржимачилик соҳасида ҳам анча иш қилиб қўйган. Унинг Пушкиндан, Лермонтовдан, Блокдан ҳамда антик адабиётдан қилган талай таржималари адабиётимизни безаб турибди. Чойхонада ёнбошлаб, мудраб, умрини совурганлар бор. Аммо Асқад умрини қизғин ижод тўлғанишлари, оппоқ тонглари қўтиш билан ўтказди.

«Ажаб, — дер эди у, — қуёшнинг дастлабки нури терак учига тушганда офтоб бирдан шаъмга гугурт қакиб юборганга ўхшар экан...»

Романлар, қиссалар, дostonлар, қўлтиққа сифмайдиган шеърый тўпламлар, драмалар, ҳисобсиз адабий-танқидий мақолалар, таржималар мана шу қизғин ижодий тўлғанишлар билан дунёга келди.

Асқад орамиздан кетди. Қайтиб келмас бўлиб кетди. Одамларга малол келмаянманми, деган бир андиша ичини кемирарди. Кўксидаги дардини ташқарига чиқазмай, бир чиройли жилмайиб кўзини юмди.

Фаришталарнинг қадам товушини ҳеч ким эшитмаган. Уларнинг излари ерга тушмаган. Гапларимга ишонинг, Асқад билан эллик йилдан ортиқ бирга бўлиб, унинг оёқ товуши қулоғимга чалинмаган. У худди пар тўшак устида юрганга ўхшарди.

Баъзан ишга берилиб кетиб, машинка шикирлатиб ўтириб, у келганини сезмай қолардим. Ўтиравериб, зерикканидан ё столни кимирлатар, ё йўталиб келганини билдирарди.

— Нима бало, фариштамисан ё шпионмисан? — дердим қулиб.

У гапиролмасди. Гапимга қулибгина қўяқоларди.

Дўрмоннинг энг сўлим пайти бошланган. Асқад хасталигига қарамай тиниб-тинчимасди. Эрталаб туриб анжир теради. Уларни ликопчага солиб музлатгичга қўяди. Шоҳида коки бўлиб қолган ўрикларни калтак билан қоқади.

У ёзиб-чизиб ўтирадиган жойдан уч-тўрт қадам нарида бир туп «қирқ оғайни» гули бор. У оддий гуллардан

эмас. Кип-кизил бўлиб очилганда уйғур мантисидек катта бўлиб кетади. Уруғ боғлаган новдаларини кесиб турса, кетма-кет, дам олмасдан очилаверади. Асқад ундан қаламча кесиб офтобрўй жойга суқиб қўйган. Ўтган йилги қаламчалар яхши илдиз отиб, бир-иккитаси гул кўрсатди. Баҳор келиши билан бу қаламчаларни боғ қўшниларига икки-учтадан таркатади.

Асқад ўша кезлари бошқа ишларни қўйиб, берилиб шеърлар ёзаётган эди. Кўпинча у қоғоз сўраб келарди.

У жуда инсофли, диёнатли одам эди. Журналга бош мухаррир бўлатуриб тахририят машинасида юрмасди. Ишга пиёда бориб-келарди. Ишхонасидан иккитагина бўлсин қоғоз олиб кетмасди. Ишдан қайтишда Ўрда гузаридоги магазиндан қоғоз, блокнот, қалин муковали «обший дафтар» сотиб оларди.

У ёзи билан боғида ижод қиларди. Неваралари ҳам ўзига ўхшаган одобли, қобил болалар эди. Асқад қандок иш буюрса, дарров бажаришарди. Сентябрь бошланиб, болалар шаҳарга кетишган. Боғда эр-хотин икковлари қолишган.

Қудаси Франциядан мускат узумининг кўчатини олиб келган, дарвозадан кираверишга экиб берган эди. Асқад қунига неча марталаб узум тепасига боради. Яқин дўстларига атир хиди келиб турган узумдан битта гужум узиб беради.

Ошхона ёнида икки туп Дашнобод анори бор. Октябрнинг охирларига бориб бир марта киров кўриб, кейин пишади. Баъзилари дони йириклашганидан шабнамда пўстини туртиб, ёрилиб кетади.

Асқад вужуд-вужуди билан шеърга берилиб кетган пайтлар эди. Дўрмоннинг қимиздек ҳавоси, кўм-кўк осмони, кип-кизил чодир ёпинган, куз офтобида лов-лов ёнаётган ўрик туплари, олис юртларга отланган турналарнинг боғ устидан чуғирлаб ўтишлари, далаларга ёнғок «экаётган» қарғаларнинг ерга шўнғишлари, майин оқ ипақдек мезон ипларининг унсиз сузиб ўтишлари, яланғоч новдаларга илашиб қолганларининг офтобда чакнашлари Асқаднинг шеърларига шундоққина тўкилиб қоларди.

Асқад ҳаёт ходисаларидан фалсафий хулосалар чиқазарди. Унинг болалик чоғларида ёзган «Соатни ёмон кўрганим ҳақида» деган шеъри бор.

«Соат келаётган бахтли дамларни эмас, қайтмас бўлиб ўтаётган умрни ўлчайди» деган эди.

Унинг рақиблари тинч туролмасдилар. Дўстим, дўстим, деб пинжигга кириб обрў олмоқчи бўлган, кейинчалик унинг истеъдоди олдида ночор, соядек кимса эканини сезгач, газетада унга тухмат тошларини отган «дўсти»га «Аракхўрнинг эрталабки бошоғриғи гаранглигида айтган гапларини гап демаса ҳам бўлади», деб Асқад газета орқали жавоб берган эди.

Асқаднинг хотини Равзахоним ниҳоятда қўли очик, пазанда аёл. Асқадни йўқлаб келганларни дастурхон ёзмасдан қуруқ жўнатмайди. Зум ўтмай қуймоқ тайёрлар, устига Мустай Карим Уфадан юборган бошқирд асалини суртиб дастурхонга тортарди.

Асқадни боғигача кузатиб қўйишим керак. Уни қуруқдан-қуруқ кузатгим келмайди.

Оиламизда Саидахондан қолган бир удум бор эди. Баҳорда сумалак пиширардик. Беш-олти банка сумалакни копоқлаб музлатгичда саклаб қўярдик. Шулардан бирини очиб битта пиёлада Асқадга бервормоқчи бўлдим.

Равзахон кеч кузда сумалакни кўриб хайрон қолди. Асқад тутила-тутила менинг кечаси билан сумалак пишиганимни айтиб лақиллатмоқчи эди. Содда хотин бу ёлғонга чиппа-чин ишонди. Бу химматдан ийиб кетган Равза бирпасда қуймоқ нишириб, устига ноёб липа асалини суртиб олиб чиқди.

Равза мени ўзига жуда яқин оларди. Тожикистонда бўлиб ўтган ўзбек адабиёти ва санъати кунларида тожик дўстларимиз собиқ Ҳисор бегининг ҳовлисида ноёб совғалар дўқони очган. Француз упа-эликларини, атирларни аёллар талашиб-тортишиб харид қилишарди. Равзага олиб борасан, деб «Черная магия» атиридан биттасини Асқадга олиб бердим.

Бу ишим Асқадга ёқмади. Кейин майли, суюнсин, деб чўнтагига солиб қўйди.

Ажойиб ҳажвчи, тенгсиз латифагўй кадрдонимиз Адхам Ҳамдам вафот қилди. Ёзувчилар уюшмаси Асқад билан икковимизни вакил қилиб юборди. Жанозадан кейин райком котиби Мухиддинов, ҳозир пахта терими авжигга чиққан палла, биррав далага чиқиб теримчиларга хорма-бор бўл қилиб келайлик, деб қолди. Негадир райком котибидан гуп-гуп атир хиди келарди. У яхши теримчи кизларга атиргулнинг бағридан олинган «Розовое масло» деб аталадиган ниҳоятда хиди ўткир атирларни совға қиларкан.

Муҳиддинов Асқад билан икковимизга, келин аямизларга олиб боринглар, деб шу атирдан икки донадан берди.

Француз атирини олиб келганимизда ҳам, гул бағридан олинган атирини берганимизда ҳам Равзахон хаддан ташқари севинган эди.

Асқад ҳазил қилади:

— Биласанми, бунини «Розанинг ёғи» дейишади. Яъни, сенинг ёғингдан ясалган атир.

— Сиз икки дунёда ҳам менга совға олиб келмайсиз. Бу Саидушканинг иши.

— Саидушка дема, қулоғимга Сальтиков-Шчедриннинг Иудушқасига ўхшаб эшитилипти.

Орадан сал фурсат ўтиб Асқаднинг гапириши янада қийинлашиб қолди.

Шу алфозда ҳам Асқад битта-битта босиб боғимга келади. Бир-биримизга мўлтираб қараб ўтирамиз.

Ўша кезлари тили тутиладиганлар билан гаплашавериб «мутахассис» бўлиб қолган эдим.

Шухратнинг аҳволи бундан ҳам баттар. У на гапира оларди, на бирон сатр ёза оларди.

Ракибларининг бетўхтов ҳужумларидан худди шу аҳволга тушган Ойбек домла билан умрининг сўнгги кунларида кўп «гаплашганман». Раҳматлининг тилига бемалол тушунадиган бўлиб қолган эдим.

Хар куни Асқадни бир пиёла сумалак билан кузатиб бораман. Бунга жавобан Равза бошқирд боли суртилган кўймоқ билан меҳмон қилади.

Баъзан кечалари боғ ҳовлисидаги ўнгдан ўқисанг ҳам, чапдан ўқисанг ҳам «642246» рақами чиқадиган телефонга қўнғироқ қиламан. Равзадан Асқаднинг аҳволини сўрайман.

— Ухламаяпти, — дейди у. — Бир нималарни ёзаяпти. Умр оз қолди, худо омонатини олгунча ёзиб улгуришим керак, дейди.

Дўрмонга совуқ тушиди. Ўриклар яланғочланиб, пойига оловли кўрпа тўшади.

Асқад ҳамон тиним билмасди. Судралиб юриб азим туп анжирни ётқизиш, устига брезентни, эски шолчаларини ёпади. Анорларни ҳам узиб, танасини эски-тускиларга ўрайди. Мускат узуми устидан хашак бостиради.

Асқадни олиб кетишга редакция машинаси келди. Бу машинадан унинг биринчи маротаба шахсий хизмати учун фойдаланишни бўлса керак. Машинага бир банка сума-

лак қўйдим. Асқад қўлимни силаб, мишпатдор жилмайдди.

У шаҳарга кўчиб кетди. Хувиллаган боғда бир ўзим қолдим.

Асқаднинг ён қўшниси, адабиётшунос олима, дилбар аёл Саодатхон Тўрабековага телефон қилиб, Асқаднинг ахволини сўрайман. Асқад билан ҳам, Равза билан ҳам телефонда гаплашиб бўлмайди. Уларнинг ахволдан шу барака топкур Саодатхон кечаю-кундуз хабар олиб туради.

Қиш қаттиқ келди. Бокка ҳеч ким келмайди. Қишлаб қолган икки-уч ёзувчи ҳам хоналарини иситолмай вақтинча шаҳарга кетиб қолишган. Автобусда бўлса ҳам шаҳарга тушиб Асқаднинг ахволдан хабар олиб келишим керак.

Ойнадек ялтираган Дўрмон йўлларида бир-бири билан тўқнашиб пачоқ бўлиб кетган машиналарни кўраман. Ён ариққа ёнбоши билан тикилиб қолган автобуслар олдида ишдан кечикаётган йўловчилар туришарди. Фақат ёлдирагига занжир ўралган машиналаргина сирпанмай йўловчиларни метрогача обориб қўяди.

Шу тариқа, йўл азоби — гўр азоби дегандек, икки-уч марта Асқаддан хабар олиб келдим. У илгаригидек тишимсиз ишлар, бирон дақиқа вақтини беҳуда ўтказмасди.

Яна баҳор келди. Ўриклар гулини тўкиб довучча туга бошлаган. Гилос таналари оппоқ гулга бурканган. Боғ қўшниларининг ҳаммаси хазон тўплаб қўйдиришяпти. Бошқа пайтларда тутундан қочадиганларга нечўқдир аччиқ хазон тутуни хуш ёқаётганга ўхшарди.

Асқаднинг болалари, келинлари ҳам хазон қўйдириб, ичкари хоналарни тозалаб кетишди.

— Дадам бокка обориб қўйинглар, деб хархаша қияпти. Қунига беш-олти марта доктор келиб хабар олиб туради. Боғ узок, докторнинг бориши қийин, келинлар ишда, неваралар ўқишда. Ойим ўзини эплолмай қолган. Сиз ҳам бир айтиб кўринг, озрок сабр қилсин, — дейди ўғли Темур.

Асқад боғни соғинган, тезроқ кўчиб борақолсам, деб Дўрмон томон талпинарди.

Апрелнинг ўн еттинчи куни эрталаб азонда Саодатхон телефон қилди:

— Асқад ака оғирлашиб қолдилар, етиб келсангиз яхши бўларди.

Аксига олиб Ижод уйида биронта машина йўк. Боғ қўшиллар шаҳардан хали келишмаган. Бирон соатлардан кейин боғда ишлатиш учун одам олиб келишади. Гаражда машинам бор, бироқ уни юргизадиган одам йўк. Ўзим кўпдан машина минмаганман. Йўл қодалари ҳам ўзгариб кетган. Кўзим йўлни унча илғамайди. Ўнг қулогим эшитмайди.

Таваккал қилиб машинани гараждан олиб чикдим у йўлга тушдим.

Етиб келганимда Асқад тўнғичи Темурнинг бағрида, кўксига бош қўйганича кўз юмган, бир умрга бу ёрув оламни тарк қилган эди...

Қадрдоним билан хайрлашолмай, рози-ризолик қилолмай доғда қолдим.

* * *

Тундаликлар «Уйқу қочганда» номи билан алохида китоб бўлиб босилиб чиқди.

Адабиётшунос олим Наим Каримов Асқад хақида, унинг «Тундаликлари» хақида айтган ҳалол гаплари қаторида бирданига «қовун туширган» жойлари ҳам анчагина. У шундай деб ёзади: «Бугун кимдир ўша пайтларда Асқад Мухтор ҳолидан мунтазам равишда хабар олиб турганини айтиши мумкин. (Ким у?) Йўк, унинг уйи ҳеч қачон гавжум бўлган эмас. (?) Оқибатли дўстлари кам бўлганидек оқибатли шоғирдлар ҳам қарийб бўлмаган. (?) Ҳатто дўрмондоши Саид Аҳмад ака ҳам «Хаста Асқадни кўрсам эзилиб кетаман» деб унинг эшигини кам чертган».

Наим Каримов бу гапларни қайдан олди экан? Равза бу гапни айтмайди. Асқад икки дунёда ҳам бунақа хоинона, боз устига бўштоб, мўрт сўзларни оғзига олмаган.

Бунақа масъулиятсизлик билан ёзилган мақолалар ўқувчини шубҳага солиб қўяди. Усмон Носир тўғрисида ўйламай, суриштирмай айтган гаплари шоир мухлисларини хаддан ташқари раижитган эди.

Зарифа Саидносированинг «Ойбегим менинг» китоби қўлёзмасини Наим Каримовдан бошқа одам ўқимаган. Уни Н. Каримовнинг ўзи таҳрир қилиб, ўзи нашрга тайёрлаган. Ким билади дейсиз, унда қандоқ «қовун туширди»лар қилган экан? Бир марта бебурд бўлган тадқиқотчига китобхоннинг шубҳа сояси доимо тушиб туради. Фафур Фулом айтганидек, бунақа хайрли ишларни

бошлаш олдидан қўлни атирсовуида яхшилаб ювиб, пок-
лаб олиш керак.

Боғ файзсиз бўлиб қолгандек... Ҳазонлар орасидан,
хиёбонлардан Асқаднинг изларини кидираман. Шу боғ,
шу хиёбонда қоғозга шитирлаб тўкилган сатрлар тову-
шини эшитаман:

Бир вақт дўстлар билан ҳасратлашардим...

Ёлғиз ўтказаман гамгин чоғларни.

Сукунатни чўчитмасин дардим,

Айланиб ўтаман сокин боғларни.

ҚОРАКЎЗ МАЖНУН

Қуръони каримдан:

«Сизлардан қайси бирингиз ўз динидан қайтса ва шу кофирлигича ўлса, бас, ана ўшаларнинг (қилган савобли) амаллари хабата (бекор) бўлур, улар дўзах аҳлидурлар ва у ерда мангу қолурлар».

(Бакара сураси, 217-оят.)

Хадиси шарифдан:

«Жаннатга кирадиган ўн нафар ҳайвондан бири бу «Асҳоби каҳф»нинг вафодор итидир».

(Ал-жоме ал-Кабир.)

Саодат ая бомдод намозини ўқиб, жойнамоз пойида узоқ ўтириб қолди. Бундан уч йил олдин оламдан ўтган эри уста Туробга атаб Қуръон тиловат қилди. Ўрис шаҳарларида дайдиб қолиб кетган ўғли Бўрихонга худодан инсоф тилади. Бахти очилмай, гулдек умри хазон бўлаётган қизи Қумрига ачиниб, шу фариштагинанинг йўлини оч, деб Аллоҳга илтижо қилди.

Кампир ҳар саҳар ички бир эзгинлик билан шу гапларни такрорларди. У қўл чўзиб, жойнамознинг бир бурчини қайириб ўрнидан турди.

Сентябрь оёқлаб, сувлар тиниққан, ариқ тубларидан бола-бақра ташлаб юборган пиёлами, чойнак қопқоғими, қошиқми шундоққина кўриниб турибди. Қирғоқлар зах тортиб, экин-тикин сув сўрамай қўйган палла.

Қўшни ҳовлилардан мактабга кетаётган болаларнинг инжикликлари, хархашалари, оналарнинг ялиниб-ёлборишлари эшитилиб турибди. Кампир бу товушларга бир дам қулоқ тутиб, бошини тебратиб, қулиб қўйди.

Саодат ёшлигида жуда чиройли қиз бўлганди. Сочла-

ри тақимини ўпарди. Тараганда шамшод тарок ушлаган қўллари сочининг учигача етмасди.

Ярмини қисмлаб туриб, буёғини тарарди. Опаси бу сочларни қирқта қилиб ўрганда, яна шунчаси ортиб қоларди.

— Э, сочинг қурсин! — дерди опаси. — Қўлларим толиб кетди, сочингни ўрдиришга одам ёллаш керак.

Кўчада амиркоп махси-ковушни гирчиллатиб, сочларини селкиллатиб юрганда қараган ҳам қарарди, қарамаган ҳам. Ёш қизалоқлар орқасидан келиб, сочларини кўзига суртиб қочишарди.

Мана, йиллар ўтиб соч ҳам оқарди, сийраклашди-ю, барибир ўша узунлигича қолди. Учига бирор нарса тақмаса, хурпайиб, бўйни, елкаларини тутиб кетади. Шунинг учун ҳам у сочининг учига ўғри тутар сандиқнинг калитини осиб қўяди. Сандиқни очаётганда калитни ечиб олмайди. Сочи узун бўлганидан тиззаласа калит бемалол қулфга етади. Энди янги уйларга сандиқ урф бўлмай қолди. Ҳамма уйни пўрим жавонлар босиб кетди.

Бундан ташқари, қулфни даранглатиб очадиган калитларни ясайдиган усталар қолмаган.

Кампирнинг сочлари ҳамон ёшлигидагидек. Фақат ярмидан кўпи оқариб кетган. Орқасига ташлаб қўядиган, учи бирлаштирилган икки ўрим сочининг учига эрининг фронтдан олиб келган оғиргина медалини осиб қўйган. Тайёр илгаги ҳам бор, сочни пастга тортиб туради.

Ховлининг ярмига яқин жойга тангадек офтоб туширмайдиган қари тут барглари сарғая бошлаган. Қуриган шохига баҳорда илиниб қолган варракнинг қамиш қовурғалари скелетдек бўлиб турибди. Фақат узун латта думи шамолда илондек тўлғонади.

Шу тут тагида бир ошпоқ ит супурги устида ухлаб ётибди. Кичкинагина, белида белбоғдек иккита — бири қора, бири жигарранг чизиғи бор. Худди кимдир атайлаб бўяб қўйганга ўхшаб кўринади. Тумшуги билан икки кўзи қоп-қора. Бир кўзининг теңасида тўмтоқ қоши ҳам бор. У кампирнинг оёқ товушидан бир кўзини эринибгина очди-ю, чала ярим керишиб, яна уйқуга кетди.

— Ҳа-а, жонингни хузурини билмай ўл-а! Супургиниям ҳаром қилдинг.

— Қўй, уришма, опаси, Қоракўз хали бола-да!

— Нима деяписиз, ойижон! Бу ит ўлгурга мен нега опа бўларканман?! — деди Қумрихон нолиб.

— Агар Қоракўзни яна супурги билан урсанг, унга

косов отсанг, билиб қўй, укаларингникига кетиб қоламан.

— Вой, ойижон-эй, ит ўлсин, одамдан азиз бўлмай! Шу итни деб бизни ташлаб кетмоқчимисиз? Қўйинг-э!

— Шу билан овуниб юрирман. Қаёққа борсам, ёнимда. Бир қадам нари кетмайди. Менга айт-чи, укаларинг, сингилларинг хафтада бир хабар олса олади, олмаса йўқ. Касалхонада ётганимда шу итгина кўкрагини қорга бериб ҳовлида бир ой дераза тагида ётган. Сенлар қўни-қўшинининг қистови билан бир-икки хабар олдиларинг, холос.

— Ойижон, қўйинг энди... — деди Қумри норози бўлиб.

Итнинг бир қулоғида, бўйнида, оёқларида қон қотиб қолган эди.

— Ахмоқ! — деди кампир. — Қаёқларда санкиб юргандинг?! Яна маржабозликка бордингми? Мажнун бўлмай кеткур! Ахволингни қара, хотин талашиб роса таъзириг-ни ебсан-ку! Э ўлмагин-а, шилинмаган жойинг қолмапти... Энди ўзингдан кўр. Мажнун, яраларингга дори суртаман. Илло, дод демайсан!

Қумрихон итнинг бўйнидан босиб турди, кампир яраларига йод сурта бошлади. Ит ёнгишиди, ингиллайди. Қумрихоннинг қўлларини тишламоқчи бўлади.

— Ана, бўлди. Энди овқатингни берамиз.

Бир ойдан бери ўғли сурункасига кампирнинг тушига киради. На ётишида, на туришида ҳаловат бор. Ўғлини ўйлагани ўйлаган. Ёши саксонга яқинлашиб, қучқувватдан қола бошлаган, боламни кўрмай ўлиб кетаманми, деб қўйиб-ёнади.

Ўғли Бўрихон олтмиш еттинчи йили армияга кетган. Ҳарбий хизмати тугади ҳамки уйга қайтмади. Ўша ёқларда уйланиб, бола-чақали бўлиб, қолиб кетди. Баъзи-баъзида ундан «Я здоров» деган икки энликкина хат келарди. Яқин ўн беш йилдирки, адресни унутиб қўйганми, ишқилиб, шу ўрисчагина хат ҳам келмай қўйган.

Кампир қўни-қўшниларикига ҳам чикмайди. Уйда ўтиравериш қон бўлиб кетади. Баъзан кийимбошларини апил-тапил тугиб — ўфиллари ё қизларидан бириникига отланиб қолади.

Барибир борган жойида ҳам ҳаловат топмайди. Қизи Қумрихонни ўйлаб қайтиб келади. Қумрихоннинг бахти чопмади. Икки бор турмуш қилди, фарзанд кўрмади, қайтиб келди. Бирон жойда ишлаб овунай деса, хайҳотдек

ҳовлига, мункиллаб қолган онасига ким қарайди. Ака-укалари, сингиллари: «Опа, қўй, ишлама, тирикчилигинг бизнинг бўйнимизда, онамга қара», деб қўйишмади.

Кампирнинг ўғиллари, бизникида туринг, ойи, деб худонинг зорини қилишса ҳам, отанг чиққан уйни ташлаб кетолмайман, мен ҳам шу уйдан чиқазиламан, деб кўнмади.

Кампир жуда доно хотин эди. Болаларим ҳафтада бир марта хабар олишса, етти кун уйим тўлади, албатта, улар қурук келишмайди, шу баҳона Қумрининг ҳам куни ўтади, дея кадрдон уйдан жилмасди. Оналар шунақа — бахти чопмаган боласи билан бирга бўлади.

Ўтган йили ўтли-шудли, ҳар иш қўлидан келадиган невараси Анваржон, тоғамни топиб келаман, деб чиқиб кетди. Шу кетганча йигирма кун деганда дарагини топиб келди.

Бу гапдан хабар топган қўшни хотинлар кампирни қўтлагани кирдилар.

— Бувижон, ташвишланманг, тоғамнинг ишлари «беш». Рўзғори бут, тирикчиликдан ками йўқ. Учта боласи бор. Ўзи ўзбекчани эсидан чиқариб қоборибди. Мен билан ўрчисча гаплашди. Битта соғин эчкиси, тўртта қанор қопдек чўчкаси, ўнтача чўчкачалари бор экан. Қиш забтига олганда шу молларини ҳам уйига опкириб олишаркан. Бўчка-бўчка самогон-ароқ ясаб, киши билан ичишаркан. Қишлоқдагилар тоғамни «Бўрихон» демай, «дядя Боря» деб чакиришар экан.

Бу гапларни эшитиб, кампир ер ёрилмади-ю, кириб кетмади. Боласи тушмагур-эй, қўшни хотинларнинг олдида шу гапларни айтиб ўтирибди-я! Бировга сўзини бермайдиган эррайим кампирнинг шохи синди, остона хатламай уйда муқим ўтириб қолди.

Қачонгача чилла ўтираман, деб кампир бугун қизникига отланиб қолди. Кампирнинг ниятини сезган Қоракўз остонага бориб ўтириб олди. Яқин бир ойдан бери ҳеч қайсига бормаган Қоракўз ўзида йўқ шод эди. Бошини бир томонга эгиб ирғишлар, тезроқ чиқмайсизми, дегандек, ҳар хил овоз чиқариб гингширди.

Кампир шошилмасди. Ўсма экилган бир бўйра ер олдида чўнқайиб, ўсмаларнинг серсув, бўлик баргларини тагидан кертиб узарди. Охири қафти ўсмага тўлғач, райхоннинг гул отмаган шохларидан синдириб олиб, ўсмага қўшиб дастрўмолига ўради. У қиз невараларига, келину қизларига албатта ўсма олиб борарди. Ниҳоят, кампир

тугунни қўлтиклаб чиқди. Қоракўз ўтирган жойидан бир сапчиб кўча томон отилди. Кампир унинг кетидан бораркан, ҳой, мунча шошасан, секироқ, деб жаврарди.

Қоракўз унинг гапига тушунгандек, кўча ўртасида тўхтаб орқасига қарайди. Кампир етиб келгунча яйраб қулоғини қашлайди. Бир қулоғини диккайтириб, биттасини шалпайтириб эркалик қилади. Орқа оёғида туриб бир-икки айланади. Кампир етиб келиши билан яна ўйноқлаб югуриб кетади. Йўлда учраган мушукларни тирақайлатиб қувиб, ним қизил тилини осилтирганча ҳансираб қайтиб келади. Дарахтлардаги мусичаларга ирғишлаб акиллайди. Ариқдан шапиллатиб сув ичади. Баъзан йўл четига чикиб, паҳса девор тагини ҳўл қилиб қайтади. Велосипед миниб ўтган болаларга эргашиб узоқларга кетиб қолади.

Кампир унинг қилиқларига андармон бўлиб йўл юрганини сезмайди. Қоракўз доглаб юрган товукларни қақағлатиб, тўрт тарафга тўзғитиб юборади. Йўлда учраган итлар билан искашиб, қувлашмачоқ ўйнайди. Кўча бетидаги уй остонасида тинмай акиллаётган каламушдек кучукни тупроқка қориштириб булғалади. Ариқ бўйидан қўпориб ташланган тунгак соясида ётган бўрибосар итга ҳам зўрлик қилмоқчи бўлганди, таъзирини еди. Бўрибосар унинг гарданидан тишлаб, улоктириб ташлади. Йўл ўртасига бориб тушди, тупроқка қоришди.

Кампир бошини сарак-сарак қилди.

— Ҳой, жинни, сенга ким қўйибди отанг тенги ит билан олишишни!

Қоракўз унга қарай олмади. Йўлнинг бу ёғига маъюс алпозда, югурмай, охиста кетди. Барибир Қоракўз итда, итлигини қилади. Бир қора итнинг думини хидлаб, очик турган эшикдан кириб кетди. Бир оздан кейин унинг вапгиллагани эшитилди. Эшикдан чиқаётганда ичкаридан отилган эски туфли қоқ белига тушди.

Катта йўлга чиқишди. Бу йўлнинг ўнг ёғи Чирчиққа, чап ёғи Тошкентга олиб боради. Олдинлаб кетган Қоракўз, қаёққа юрайлик, дегандек, кампирга қаради.

— Абдумалик акангникига борамизми, Дилбар опангникигами? Дилбар опанг домда туради. Итдан ҳазар қилади. Сени уйига киритмайди. Энди нима қиламиз? Майли, шуникига борайлик. Ётиб қолмаймиз. Чикқунимча ҳовлида болалар билан ўйнаб турасан.

Қоракўз бу гапларга тушунади. Ҳар гал кўча бошига келганда албатта кампир шу гапларни такрорлайди.

Олисдан баянд иморатларнинг қораси кўринди. Қоракўзнинг сабри чидамади. Илдамлаб кетди. Кампир унга етолмай ҳаллослаб қолди. Қоракўз югуриб эмас, вилдираб кетаётганга ўхшайди. Бир зумда кўринмай кетди.

Учинчи қаватнинг болохонасида ўйнаётган болалар Қоракўзни кўриб, бувим келяпти, деб кийқирришди. Тапир-тупур қилиб зинанинг икки поясини битта қилиб, пастга югуриб тушишди. Биттаси Қоракўзга конфет, биттаси сергўшт суюк берди. Бирпасда ҳовли болаларга тўлиб кетди. Қоракўзнинг бошини, орқасини силашди. У эркаланиб туриб берди. Болохонада Дилбархон кўринди. Онангиз келяпти, деган хушхабар олиб келган Қоракўзга меҳр билан боқди. Унга қанд ташлади.

Нихоят, хансираб кампир етиб келди. Болаларга қурт, ёнғоқ, туршак улашди. Қоракўз ҳам умидвор бўлиб қўлига қаради.

— Сенга йўк, бевафо! Мени йўлга ташлаб кетгансан. Орқангдан ҳаллослаб югуриб, тилим оғзимга сиғмай қолди.

Қоракўз гуноҳқорона бош эгиб турди. Кампир конфет ташлади. Қоракўз илиб олдию қувончдан ҳовлини шамолдек айланиб чиқди. Кампир қизи билан кечгача эзилиб гаплашди. Ўғлини эслаб кўз ёш ҳам қилиб олди. Қумрининг бетолелигидан, мен бир бало бўлиб кетсам, у шўрлик нима бўлади, деб афсус-надоматлар қилди. Гап орасида Қоракўз эсига тушиб, овқат-повқат бердингми, деб сўраб кўярди. Кампир аср намозини ўқиб, кетишга шошилди.

— Энди кетай, шом намозини уйғинамда ўқирман.

— Овқат қиялман, ойижон, еб кетинг. Бир кечагина ётиб кетсангиз нима бўлади. Уйингизни бўри еб кетармиди!

Кампир тугунни қўлтиклаб пастга тушди. Ҳовлида болалар билан яйраётган Қоракўзнинг кетгиси келмайди. Болалар туфлаб улоқтирган калтакни ўтлар орасидан топиб келади.

Кампир йўлга тушди. Қоракўз эркаланиб, ирғишлаб гоҳ ундан ўзиб, гоҳ орқада қолиб қулоғини кашлайди.

Уйда Саодат аянинг йиллаб қалбида қаланиб ётган ғуборларини тарқатадиган, кўксидан тоғдек босиб ётган армонларни ушатадиган оламшумул бир янгилик кутиб турарди.

У уйига яқинлашганда эшиги олдида у ёқдан-бу ёққа шошиб юраётган одамларни кўриб, юраги хапқириб кет-

ди. Қадамини тезлатди. Эшик олдида турганлар унга, куллуқ бўлсин, севиниб колдингизми, қариганингизда дилингизга ёруғлик тушгани муборак бўлсин, дейишарди.

Кампир хажга кетаётганларга пенсиядан йиккан пулларини «Хожи бадал» учун бериб юборган эди. Хаж қабул бўлди, деган хушxabар келган бўлса керак, ўзингга шукр, Аллохим, деб остона хатлади.

Шохиға катта лампочка осилган тут тагидаги супада ёши олтмишлардан ошган бир нотаниш одам ўтирарди. Унинг кўзлари... бундан ўттиз икки йил олдинги Бўрихоннинг кўзлари эди. Кампир, вой болам, деб унга талпинди. Супага югуриб бордими, учиб бордими, билмайдди. Бағрида ўғлини кўрди. Ундан арок ва шам ёкилган уйнинг хиди келарди. Кампир буни сезмасди. Ғойибининг ҳозир бўлганидан маст-аласт эди. Карахт эди, бахтиёр эди. Ўғлининг бошларига, елкаларига кўз ёшлари тўкиларди.

Ўғли унинг бағридан чиқишга уринар, аммо кампирнинг қоқ суяк, чайир кўллари уни бўшатмасди.

— Ну зачем, зачем плачеш, мама, вот и приехал, хватит, хватит, — дерди ўғли.

Она бу гапларни эшитмасди. Эшитганда ҳам барибир тушунмасди.

Кампир ҳушини йиғиб, боласини бағридан бўшатди. Серрайиб турган Қумрига:

— Нега бакрайиб турибсан, Раҳмон қассобни чақир, боламнинг оёғи тагига оғилдаги кўйни сўйсин! Кўшнисиникида телефон бор, ака-укаларингга, сингилларингга, акам келди, деб хабар қил! — деди.

Қоракўз кампирнинг оёғи тагига ўтириб олган. Бу нотаниш одамга ғашлик қилиб тинмай ирилларди.

— Қаёқларда юргандинг? — деди кампир ўғлига. Ўғли онаси нима деяётганини тушунмай елка қисди. Тушунмадингми? Сен бошқа одам бўлиб кетибсан.

Кампир унинг юзларига қараб эзилиб кетди. Қариб, адойи тамом бўпти. Башарасига ҳам ўша томонларнинг нуқси уриб, ўзбеклиги колмабди. Эллик бир ёшда етмиш яшар чол бўлиб қўя қопти.

Раҳмон қассоб аллақайёққа кетиб қолган экан, топиб келишди. Кўча томонда кўш машинанинг гуриллагани, ўғил-қизларининг овозлари эшитилди.

Абдумалик кўй етаклаб кирди. Қизлари, куёвлари картон қутиларда, халталарда мева-чева, олма-узум кўтариб киришди. Бир зумда ҳовли гавжум бўлиб қолди.

Бўрихон укаларини ҳам, сингилларини ҳам танимади. Улар ҳам буни танишмади.

Бўрихон бегона уйга кириб қолган одамдек қовушмай турарди. У укаларига, сингилларига нима дейишни билмасди. Тўғри, нима дейишни биларди. Аммо тил билмаса нима қилсин? Ўйлаб-ўйлаб, «Салям!» деди. Жигарлари кулишни ҳам, йиғлашни ҳам билмай ҳайрон туриб қолишди.

Қассоб офилдан каттакон, боқувдаги қўйни судраб чиқди. Бўрихоннинг оёғи тагига ётқизиб, укам, қани бир фотиҳа беринг, деди. Э, дарвоқе, ўзбекча билмаслигининг эсимдан чиқарибман, қани, омин денглар, кампир энамизнинг умрлари узун бўлсин, ғойиблари ҳозир бўлгани рост чиқсин, омин!

Қассоб шундай деб қўйнинг бўғзига пичок тортди.

— Ну зачем, зачем? — деди Бўрихон. — ведь барана жалко, все равно я столько мясо не ем! У нас баранина не едят.

То ярим кечагача кампирнинг ҳовлиси тўйхонага айланиб кетди. Тарқаш пайтида Абдумалик акасини мехмонга таклиф қилди.

Ҳовли жимиб қолди. Қумри она-болага сушага жой солиб берди. Кампир боласига тикилиб мижджа қокмади. Бўрихон тўйгунича ичган эди. Оғздан гуп-гуп арок хиди келиб турибди. Кампир рўмолининг учи билан бурнини беркитганча ўтирибди. Ростдан ҳам шу одам менинг боламми, деб ўйларди кампир. Қариб кетибди, сочлари тўкилиб, бошининг ярми яланғочланиб қопти. Кўп ичадиган одамлардагина бўладиган захил бир бефайзлиқ зоҳир эди унинг юзларида. Кўзларининг таги салқиган, тишлари тамакидан жигарранг тусга кирган. У отаси ўтган уйда, тукқан онасига, жигарларига бегона бўлиб бепарво ётибди.

Саодат кампир уни чақалоқлигида худди шу супада бешикка белаб тебратарди. Уч ёшга киргунча шу супада бағрида олиб ётган эди. Бўрихон дўмбоққина бола бўлганди. Уни ёмон кўздан асрасин, деб кийимларига тумору кўзмунчоқлар тақиб қўярди. Султонимга атаб унга қокил қўйганди. Олти ёшга тўлганда уни эр-хотин Туркистонга олиб бориб ҳазрат Яссавий мақбарасининг шайхига атаганларини бериб, қокилни кесдиришган, қўй сўйиб худойи қилишган эди.

Бўрихон у ёнбошидан бу ёнбошига ағдарилди. Шунда... шунда унинг устидаги оқ чойшаб сирғалиб елкала-

ри, кўкси очилиб қолди. Кампир баданидан чаён ўрма-лагандек сесканди. Ўзини орқага ташлади.

Бўрихоннинг бўйшидаги занжир учида бут ялтиради. Кампирнинг кўзлари тинди. Бир дам уни шуур тарк қилди. Телбадек санчиб ўрнидан турдию айвон томонга чекинди...

Бўрихон армия хизматини ўтагандан кейин ҳам уйга қайтмади. Ўрмон ичкарасидаги кишлоқ бутхонаси қўнғироқчисининг эрдан қолган қизига ошиқу беқарор бўлиб қолди. Қаллиғининг отаси, бошқа диндаги одамга қизимни бермайман, деб туриб олди. Қиз Бўрихонни христиан динига киришга ундади. Ишқ-мухаббатдан кўзини парда босган Бўрихон ҳеч иккиланмай рози бўлди. Уни черковда чўқинтиришди. Кейин черков оқсоқоли келин билан куёвга тож кийдириб, никоҳ ўқиди.

Ана шундан кейин Бўрихон хотини, қайнонаси билан ҳар куни черковга бориб чўқинадиган бўлди. Қайнотаси ўлгандан сўнг унинг ўрнига черков қўнғироқчиси қилиб қўйишди. Нимаки иш бўлса, барини у бажарадиган бўлди. Пилиги сўхта бўлган шамларнинг учини қайчилайди, ёниб тамом бўлганларини алмаштиради.

1970 йилнинг кеч кузида бир мусулмон боласи диндан чиқди...

Оҳ, отагинаси тирик бўлганда шу супа устида болта билан чопиб ташларди-я! Кампир айвон томон тисарилиб борар экан, ана шундай ўйларди. У айвонга етолмай хушидан кетиб йиқилди. Қорақўз унинг атрофида олиб айланарди. Қумри ётган уйнинг эшигини тимдалаб, уни уйғотмоқчи бўлди. Қумри уйқусини бузган итни қарғай-қарғай ҳовлига чиқди. Қорақўз унинг этагидан тортиб, кампир ётган жойга судради. Қумри онасининг беҳуш ётганини кўриб қўрқиб кетди. Қариб, муштдеккича бўлиб қолган онасини даст кўтариб айвонга олиб чиқди. Боши остига ёстиқ қўйиб, сув ичирди. Елкаларини уқалади. Кампир кўзини очди. Ҳали тонг ёришмай туриб, Абду-малик машинада келиб акасини олиб кетди. Унга Тошкентнинг мустақилликдан кейинги манзарасини кўрсатмоқчи, Чорсу бозоридан унинг болаларига совға-саломлар олиб бермоқчи эди.

Бўрихон учун Ўзбекистонда мустақиллик бўлдими, бўлмадими барибир эди. У ўзга юртнинг фуқароси, ўзга эътиқоднинг сифидиси эди. Туғилган юртга муҳаббат туйғуси уни тарк қилганига кўп йиллар бўлган. Она

тили қадим-қадим замонлардаёқ унутилиб кетган Шумер тили қатори туманлар орасида қолиб кетганди.

Эрталаб кампир ҳеч нарса бўлмагандек ўрнидан турди. Қумри қараса, онасининг қолган қора сочлари ҳам бир кечада оқариб, ажинлари қўпайиб кетибди.

Қумри онасининг нега бунақа бўлаётганини билиб турарди. Боя акаси тонг ёришмай ҳовли этагидаги ёнғок тагида деворга қараб чўқинаётганини кўриб хайрону лол қолганди. Аёллар умуман титимсак халқ бўлади. Акаси Абдумалик билан ҳовлидан чиқиб кетгач, ичкари уйда турган чемоданини титкилади. Шунда сарик бахмалга ўралган бир нарсага кўзи тушди. Ушлаб кўрди. Қутичага солинган нарса тўппонча эмасмикан, деб бахмал тугунни ечиб қаради. У христианларнинг муқаддас китоби Инжил эди. Уни ушлаган қўллари қуяётгандек шошиб яна бахмалга ўраб қўйди.

Кампир бомдод намозини ўқиётиб, ҳар саждага бош қўйганида жойнамозга кўз ёшлари томарди. У жойнамоз бурчагини қайириб, эрига атаб Қуръон тиловат қилди. Бахти чопмаган Қумрига бағишлаб шу фариштагининг йўлини оч, деб Аллоҳга илтижолар қилди. Ғойибдан ҳозир бўлган ўғлининг номини тилга ҳам олмади.

Саодат ая шу боласига тўлғоқ тутаётганда офтоб чараклаб турарди-ю, ёмғир шаррос қуяётган эди. Деразадан ҳовлига қараб турган доя хотин: «Бўри болалаяпти», деганди. Шунинг учун ҳам ўғлига у Бўрихон деб исм қўйганди. Орадан эллик бир йил ўтиб, бу болани мен эмас, бўри тукқан экан, деган хаёлга борди.

— Ойи, кийинасизми? Абдумаликнинг машинаси ҳозир келиб қолади. Ўғлингиз тайинлаб кетган.

— Ўзинг боравер, мен шу ерда қоламан, — деди кампир.

— Ахир, акам, кечкурун посэдга чиқади. Хайрлашмайсизми?

— Ўзи келган, ўзи кетаверади. Машина келса, чемоданини ташлаб қўй. Бу уйга энди қайтиб келмасин, — деди кампир қатъий қилиб.

— Ойижон-ей, жуда қаҳрингиз қаттиқ-да! Бугун кетади, қайтиб кўрамизми-йўқми, болам-бўтам, деб кузатиб қўя қолсангиз нима қилади-я! — деди зорланиб Қумри.

— Бу болани мен эмас, бўри тукқан... Бир марта дадам қани, деб сўрамади-я! Қандоқ ота эди-я раҳматли.

Кўчадан машина овози келди. Қорақўз ўқдек отилиб чикиб кетди. Бир оздан кейин кампирнинг невараси Абдунабининг атрофида гир айланиб кириб келди.

— Ия, хали ҳам кийинмай ўтирибсизми? Уйимиз қариндош-уруғларга тўлиб кетди. Дадамнинг ўртоқлари ҳам келишган. Қани, бўла қолинглар!

— Мен бормайман, — деди кампир. — Қумри боради. Чөмодан ўлгурни ола кетинглар.

— Ия, кизик бўлди-ку! Амаким бугун кетадилар-ку!

Кампир индамай уйга кириб кетди, кейин деразадан бошини чиқариб:

— Сен боравер, болам. Мен билан ўтириб қон бўлиб кетдинг. Жигарларнинг билан бирпас ёзилиб келасан, — деди Қумрига.

Машина кетди. Кампир хайхотдек ҳовлида бир ўзи қолди. Унинг кўксига аллақайдан келиб тушган бир парча муз кечадан бери эримай, вужуд-вужудини қасқатарди.

У уйга кириб тугун кўтариб чиқди. Ундан Бўрихоннинг гўдаклигида, болалигида кийган кийимларини олиб қаради.

Илгари кампир баъзи-баъзида бу кийимларни хидлаб йиғларди. Энди кўксидаги муз уни йиғлашга қўймади. У ҳовли ўртасига хазон тўплаб гугурт чақди. Гуриллаб ёнаётган гулханга Бўрихоннинг кийимларини бирма-бир ташлай бошлади. Гулханда Бўрихоннинг болалиги ёнади. Қорақўз гулхан атрофида айланар, гоҳ аланга тафтига чиқолмай нари кетарди. Бир бўҳча кийим зум ўтмай ёниб кулга айланди. Шамол куйиндиларни ҳовлининг тўрт тарафига учуриб кетди.

Қумрининг қўнгли бир нимани сездими, қўча бошига етмай машинадан тушиб қолди. Уйга келганда, онаси кафтини нягига тираб, кимирламай ўтирибди. Қорақўз унинг хаёлларига шерик бўлгандек, у ҳам олд оёқларига даҳанини қўйганча кўзларини юмиб, кимирламай ётибди. Қумри у ёқ-бу ёққа қаради. Ҳовлидан куйган латта хиди келяпти. Қўшнилardan бирортаси эски-тускиларни ёндирипти шекилли, деб ўйлади. Ҳовлининг супрадек жойи қорайиб қолганини кўриб хайрон бўлди. Яқин бориб қараса, қорайган ерда болалар қўйлагига қадалади-ган ўн-ўн бешта қовжираган тугма сочилиб ётибди. Қумри нима бўлганини билди. Ичидан зил кетди.

— Ойи, — деди у, — нима овқат қилиб берай? Эрталаб ҳам ҳеч нарса татимадингиз. Бунақада толикиб қоласиз-ку.

Кампир бошини сарак-сарак килди.

— Иштахам йўк, болам. Ичим тўла муз. Танамга аста таркаляпти.

Кумри кўркиб кетди.

— Кўп куйинманг энди, бўлар иш бўлди. Худонинг иродаси бу.

— Э, кизим-а, бола туғмагансан-да, билмайсан!

Кампир кизига ҳеч қачон «туғмагансан» деб айтмаган. Айтса, таъна қилаётгандек бўларди. Кизининг шундоқ ҳам дарди ичида. Бу гапни бегона айтса чидаш мумкин-дир. Аммо ўз онанг айтса, юрагингни кимга очасан?

Кумри онасининг гапини малол олмади.

— Фарзанд доғи ёмон бўлади, болам.

— Ахир акам тирик-ку, шукр қилмайсизми?

Кампир унинг гапини чўрт кесди:

— У йўк энди!

Кампир сўзини охирига етказа олмай ёнбошига беҳуш йиқилди. Қоракўз безовталаниб сапчиб туриб кетди. Кумри онасини кўтариб, кўрпача устига ётқизди.

Эшик тақиллади. Қоракўз дарвоза томон югурди. Кумри онаси билан овора эди. Ҳовлига маҳалла мачитининг имом-хатиби билан мутаваллиси кирди. Кампирнинг аҳволини кўриб, бир-бирига қараб олишди.

— Кизим, — деди мутавалли, — бемаврид келиб қопмиз. Онахондан суюнчи олмоқчи эдик.

Улар айвон олдига келишди. Сўнгги нафасини олаётган кампирга:

— Онажон, кеча муборак ҳаж сафаридан қайтдик. Сизнинг хажингиз қабул бўлди, — дейишди.

Имом-хатиб Саодат аянинг «Ҳожи бадал» бўлгани тўғрисидаги ҳужжатни узатди. Кампир қўлини кўтара олмади. Кўзини аранг очиб, ўзинга шуқур, Аллоҳим, дея олди, холос. У кизига бир нима демокчи бўлган эди, тили калимага келмади.

Кумри унинг нима демокчилигини билди. Югуриб уйга кирдию иккита оҳорли тўн кўтариб чиқди.

— Ойим шу кунга атаб саклаб юрган эдилар.

У шундай деб икковининг елкасига тўн ташлади.

Кампир икки кун шу алпозда ётиб, сал ўзига келгандек бўлди. Тилга кирди.

Аслини олганда, унинг умри тугаган эди. Бу хушхабар унинг тугаб бораётган умрига умр улаган эди. Бу хол шамнинг ўчиш олдидан бир лоп этишига ўхшарди.

— Укаларингни, сингилларингни чақир! Васият қилиб

қўйй. Сен қўрқма, қизим. Ўлим ҳақ. Бу жон дегани Аллоҳнинг тагдаги омонати. Ундан қочиб қутулиб бўлмайди. Пуф этади-ю, чиқади-кстади.

Кампирнинг болалари етиб келишди. Қумри онасининг орқасига ёстик қўйиб берди. Қатор ўтирган болаларига, невараларига қарар экан, кампир мамнунлик билан:

— Худога шукр, тобутим олдида борадиган ҳассакашларим кўп экан, — деди. — Эшитинглар, болаларим. Абдумалик, энди буларга сен ота ўрнида оталик қиласан. Қумри, қизим, энди сен менинг ўрнимга қоласан. Абдунабини шу ховлида уйлантиринглар. Йилимни кутиб ўтирмай тўй қилаверинглар. Шундоқ қилсаларинг, арвоҳим шод бўлади. Абдунаби келин билан Қумрининг олдида қолсин. Шу уй ушики. Онам гўрида тинч ётсин, десаишлар Қумрини асло ёлғизлатиб қўйманглар.

Кампирнинг лаблари қуруқшади. Қумри пиёладаги сувга пахта ботириб оғзига томизди.

— Шошиб турибман, болаларим. Мени оталаринг олдида олиб кетишга келишяпти. Энди буёғини эшитинглар. Ҳамма тадоригимни қўриб қўйганман. Йилим ўтгунча бўладиган маросимларга старли пулни Қумрига бериб қўйганман. Қизим, қуловимдаги зирагимни, маҳси-ковушимни ғассолга бергин. — У энди айтмоқчи бўлган гапидан ийманди шекилли, жилмайди. — Азага келган хотинлар олдида хунугим чиқиб ётмайин, кошимга ўсма...

Кампир шу жилмайганча ичидаги муз эримаёй осонгина жон берди.

Ховлига тумонат йиғилди. Унга «Ҳожи она» деб жаноноза ўқишди. Тобутни кўтаришаётганда Қоракўзни қабристонга бормасин, ёмон бўлади, деб қўшинининг хужрасига қамаб кетишди.

Кампирнинг қирқи ўтгандан кейингина ховлидан одам оёғи товсилди. Эгаси кетиб файзи йўқолган ховлида Қумри ва Қоракўз мунгайиб қолишди.

Бир кун Қоракўзнинг мижжаларида ёш қўриб Қумрининг юраклари эзилиб кетди. Қоракўзга қўшилиб у ҳам йиғлади. Аста қўл юбориб, унинг бошларидан силади. Олдин бу итни жинидан ҳам ёмон кўрарди. Неча марта косов билан урган. Оёғи остида ўралашганда теппиб юборган. Қоракўз ҳам уни унчалик суймасди.

Ана энди икки мунглив бир-бирига қараб юм-юм ёш тўкишяпти.

Қоракўз энди кечалари дайдиб кетмай қўйди. Хар кунни хали тонг ёришмай туриб (кампир бомдодга турганда) уйғониб кетарди.

Кампирнинг болаларидан икkitаси Тошкентда, биттаси Чирчикда, икkitаси Қибрайда яшайди. У тонг отгандан то кун ботгунча ҳаммасининг уйига борарди. Кампирни тополмай, хориб-чарчаб қайтиб келади.

Бугун ҳам тонг саҳардан Қоракўз чикиб кетди. Пилдираганча Чирчик томонга йўл олди. Кимёгарлар шаҳарчасида кампирнинг кенжа кизи туради. Ўғли магнитофон жинниси. Ҳамманинг овозини тасмага ёзиб юради. Шу йил баҳорда бувисининг овозини ҳам билдирмай ёзибди. Ўшанда кампир супада ўтириб, аллақакларда дайдиб келган Қоракўзга танбех бераётган эди.

Қоракўз Кимёгарлар шаҳарчасининг энг чеккадаги «дом»га етиб келганда кампирнинг невараси шиша банкада сут олиб келаётган эди. Қоракўз унга думини тиккилатиб ялтоқланди. Унга эргашиб учинчи қаватга чикди. Уйга кирмай қайтиб тушди. Бир оздан кейин кампирнинг овози эшитила бошлади. Қоракўзнинг қулоғи динг бўлди. Яқин икки ойдан бери йўқотган кадрдон кишининг овозини эшитиб йиғлаётгандек гингшиди. Қоракўз учинчи қаватга отилиб чикди. Эшикни тимдалаб вовуллади. Яна қайтиб тушди. Болохонага қараб вовуллайверди, вовуллайверди...

Магнитофондан кампирнинг овози келарди.

«Қоракўзгина, қаёқларда санқиб юрибсан? Ҳеч уйда ўтирасанми-йўқми? Қорнинг ҳам очгадир? Тентаккина. Гапимга қулоқ сол, нега беозор мусичани қувасан?..»

Қоракўз акиллар, ерни тимдалаб орқасига тупрок отарди. Шу ховлида кеча тўй бўлганди. Ширакайф йигитлар микрофони балад қўйиб, ҳеч кимни ухлатмаган эди. Уйқуга тўймаган одамларга тонг маҳали акиллаётган итнинг бу қилиғи малол келарди. Қутурган бу ит қаёқдан пайдо бўлди, уни йўқотиш керак, деб ўйлашарди.

Қоракўз одамларни жонидан безор қилиб, тинмай вовуллади, у ёқдан-бу ёққа югуриб, акиллагани акиллаган эди.

— Дайди итларни тутадиганларни чақирин керак, — деди биринчи қават болохонасига чойшаб ёпиниб чиккан касалманд бир киши.

— Қутурган бу, болаларни тишлаб олмасин-да! Уни отиб ташлаш керак! Ҳой, кимнинг милтиғи бор? — деб асабий кичкирди учинчи қаватдан биттаси.

Кампирнинг овози ҳамон эшитилиб турибди. Қорақўз акиллашини қўймайди.

Шу пайт тўртинчи қаватдан кимдир варанглатиб ўк узди. Қорақўз вангиллаб ёнбошига ағдарилди. Орқа оёғини бир-икки силкитиб жимиб қолди.

Магнитофон тасмаси ҳамон айланарди.

«... Қорақўз ўлмагур, Мажнунгина, яна қаёққа кет-япсан? Маъшуқаларинг олдигами? Келинни қачон кўрсатасан? Лайлингни бир олиб кел, кўрай...»

Қорақўз кампирнинг овози келаётган болохона томонга юзини бурганча жонсиз ётарди.

1999 йил, январь

САРОБ

«Ота қарғиши мисоли ўқ — у охирадда эмас, шу дунёнинг ўзида нишонга тегади».

(Бухоролик 100 йил яшаган темирчи Усто Амн бобонинг ўғитларидан)

Бугун лагеримизга янги махбусларни олиб келишди. Кўринишидан уларни янги деб бўлмасди. Эгниларидаги кийимларига, елка ва тиззаларидаги рақамларга қараганда, кўп йиллардан бери лагердан-лагерга кўчиб юрган дайди махбуслар эканини дарров пайкаш мумкин эди.

Одатда, янги келган махбусларнинг оёғида янги этик, янги ботинка, эгнида охори тўкилмаган костюм ё гимнастёрка бўларди. Лагеримизнинг блатной-зўравонлари уларнинг эгнидаги кийимларни кўришлари биланоқ ўзаро тақсимлаб олардилар. Орадан бирон ҳафта ўтиб, ўша кийимларни блатнойларнинг эгнида кўрардик.

Бу галги этапда келганлар зўравонларимизга ёкмади. Ҳар бири ўн-ўн беш йиллаб СССРнинг жамнки лагерларида яшаб, қирриқ бўлиб кетган, наинки бировга ўз кийимини берадиган, аксинча, бировларникини кийкиртириб счиб оладиган, бети қаттиқ махбуслар эди.

Солдатлар, лагер назоратчилари уларни битта-битта-лаб санаб, ювилавериш ранги унниқиб кетган кулранг курткаларидаги, шимларидаги рақамларни текшириб ўтказиб бошладилар. Шунда махбуслардан биттаси менга жуда таниш туюлди. Унинг фамилияси ва лекин лоқайд кўзлари... Қасерда кўрганман уни? Таниш, жуда таниш!

Олди тиканли сим билан тўсилган баракда янгиларни бир неча кун карантинда сақлайдилар. Ҳозирча уларни бошқа маҳбусларга қўшмайдилар. Овқатни ҳам пакирда обориб берадилар.

Баҳорнинг илиқ-иссиқ кунлари эди. Янгилар яланғоч бўлиб барак олдидаги майдончада чалқанча ётиб, баданларини офтобга тоблардилар. Улар Шимол лагерларида ойлаб офтоб кўрмай, ранглари синикқан кишилар эди. Уларни бир-икки ойгина ёз бўладиган, офтоб эса туман орасидан худди дока орқасига ёқилган шамдек хира кўринадиган, бизда баҳор офтоби чарақлаб турган шу кезларда ҳам киш бўронлари увиллаб турган жойлардан олиб келишган. Бу маҳбуслар учун Жезқозғон энг яхши курортлардан ҳам афзал эди. Яланғоч ётганларнинг баданида игна санчиб ёзилган сўзлар, турли шармсиз сувратлар, бирида «туққан онамни унутмайман» деган ёзув бўлса, бошқасининг кўкрагида карта, аёл кишининг расми билан бир шиша ароқ тасвирланган. Тагида: «Мана шулар бизни хароб қилди», деган ёзув бор. Деярли кўпчилигининг кўксида яланғоч аёлларнинг турли ҳолатдаги сувратлари бор эди. Бу манзара қамоқхонадаги «рассом»ларнинг асарлари намойиш қилинаётган кўргазмага ўхшарди.

Менга таниш туюлган маҳбус эса негадир ечинмай, кийим-боши билан офтобда ётарди.

Ким у? Кўзимга жуда иссиқ кўри尼亞пти. Бориб ўздан сўрасаммикан? Бунинг имкони йўқ. Соқчилар, назоратчилар уларга яқин йўлатмайди.

Мендан сал нарида ёши етмишлардан ошган, умрининг ўн беш йилдан ортигини лагерларда ўтказаятган Олимжон домла ҳам уларга маънос қараб турибди.

Домла ғалати одам эди. У ҳеч ким билан сирлашмасди. Бировга на дардини айтарди, на қувончини. Кўпчилик уни оркаворотдан «индамас домла» деб атарди. У яхшиликка ҳам, ёмонликка ҳам бирдек лоқайд эди. Аммо унинг ҳозирги ҳолати бошқача. Офтобда яланғоч ётганларга қараб ичи ёниб, қуйиб, ўртаниб кетаётгани шундоққина билиниб турарди. Зимдан унга кўз ташлайман. Уни ҳеч қачон бундай алпозда кўрмагандим. У йиғларди. Кўзларидан оққан ёш соқолларига томарди. Домла кимирламас, ҳар киприк қоққанда мижжаларида тўпланиб қолган ёш дув тўкиларди.

Назоратчи келиб сим тўсикнинг бериёғида тўпланиб қолган томошабин маҳбусларга, кетинглар, деб букюрди.

Махбуслар нари кетишиди. Домла ҳам ёшли кўзларини кафтига артиб, бошини эгганича кетди.

Мен лагерда рассом эдим. Бир вақтлар рассомлик мактабида ўқиганим яшаш, ишлаш қийин бўлган бу жойларда асқотди. Вазифам — махбусларнинг кийимларига рақам ёзиш, жез конида ишлаб қайтган бригадаларнинг қанча руда казиб чиқарганини катта-катта плакатларда акс эттириш ва уларни лагернинг кўринарли жойига илиб қўйиш эди.

Тушликдан кейин устахонамга бош назоратчи бир қоп кийим олиб келди-да, шуларга то кечки овқатгача рақам ёзиб, тайёр қилиб қўйишимни буюрди.

Бу янги келганларга бериладиган кийимлар эди. Шимларнинг чап тиззасидан юкориси, курткаларнинг елкасидан пасти совун қутисича келадиган жойидан қайчида қийиб олинган. Устидан оқ латта тикиб қўйилган эди. Агар махбус рақам ёзилган латтани олиб ташлаб қочиб кетса, қидирувчилар кийимидаги қийиб олинган жойидан билиб оладилар. Шу латталарга махбусларнинг рақамини ёзишим керак. Рақам офтобда ҳам, қор-ёмғирда ҳам ўчмайди қора лак билан («Кузбас лак» билан) ёзилади. Лак совуқда тошдек қотиб қолади. Новвойхонадан тошқўмир чўғини куракчада олиб келиб, лак солинган банкани унинг устига қўйдим. Лак эригандан кейин боя назоратчи бериб кетган рўйхатга қараб, рақамларни ёзишга киришдим. Рақам ёнига махбуснинг исм-фамилияси қайд этиб қўйилган эди. Ўн еттинчи курткага рақам ёзмоқчи бўлиб рўйхатга қарадим у хайратдан ёқамни ушладим. «ЕЕ3781» рақами ёнига «Кимсанбой Ёлкинов» деб ёзиб қўйилган эди. Эрталабдан бери хаёлимдан кетмаётган «ким у» деган жумбоқ ечилган эди.

Олисда қолган беозор, шўх, ерга урса осмонга сакрайдиган тизгинсиз болалигим, тезроқ катта бўлиб, азиз ва жонажон Ватанга хизмат қилиш, «халқлар дохийси, улуг ва меҳрибон отамиз Сталинга содиқ бўлиш» орзуси юрак-юрақларимизда жўш урган қайноқ ёшлигимиз кўз ўнгимдан чакмоқдек бир ялт этиб ўтди.

Кимсанбой! У бизнинг болалардан чиққан қахрамонимиз эди. Ўттизинчи йилларда унинг суврати газеталардан тушмасди. Мактабларда, пионер уйларида, истирохат боғларида, ёшлар лагерларида одам бўйи қилиб чизилган сувратлари бир қарашда кўзга ташланадиган жойларга илиб қўйиларди. Ва суврат тагига: «Пионер! Қахрамон Кимсанбой Олимжоновга салют бериб ўтишни

унутма!» деб ёзиб қўйиларди. Бутун Ўзбекистон болалари ундан ибрат олишга, у адо этган ватанпарварлик жасоратини такрорлашга қасамёд қилишарди.

Унинг отаси Олимжон Раҳмонов район маориф бўлимининг мудирини эди. Тарих билимдони бўлган бу одамни райондаги жами тарих ўқитувчилари устоз деб атардилар. Ҳатто уйига ҳам келиб, ундан Туркистон тарихи бўйича билмаганларини сўраб билиб олардилар. Унинг уйида китоб кўп эди. Алоҳида битта уйдаги тоқчаларга жуда ноёб китоблар териб қўйилган эди. Домла бу китобларни бировларга бермасди. Зарур бўлса, шу ерга келиб ўқишгагина рухсат берарди. Амир Темур, Мирзо Бобур, Наршахий, Форобий, Шарафиддин Али Яздий, Нажмиддин Кубро, Ал-Беруний, Хожа Ахрор, Ахмад Яссавий каби алломаларнинг ўтган асрларда хаттотлар томонидан кўчирилган ноёб қўлёзмаларини Домла кўз қорачиғидек асарарди. Кечалари еттинчи лампа ёруғида тонг отгунча мутолаа қиларди.

Кўпинча Домланинг уйига кекса зиёлилар тўпланиб, тарихда ўтган ўзбек мутафаккирлари тўғрисида суҳбатлар қилишарди. Йиғилганлар Олимжон домланинг билимига, билафонлигига қойил қолардилар. Суҳбат ўз ўзидан ота-боболари Шахрисабз барлосларидан бўлган буюк шоир Мирзо Абдулқодир Бедилга бориб тақаларди. Бедилхонлик бошланарди, кўплашиб Бедилнинг сирру сеҳрга тўла ғазаларининг мағзини чақишга киришиб кетардилар. Албатта, Олим домланинг талқинлари ҳамани дол қолдирарди. Ўшандай суҳбатларнинг бирида гап айланиб Фузулийнинг битта ғазалига бориб қадалди. Меҳмонлардан бирови Фузулий ҳам ўзбеклар орасида Навоий даражасида машҳур эканини, унинг кўп ғазаллари ўзбек хофизлари томонидан қўшиқ қилиб айтилишини гапириб қолди.

— Домла, Фузулийнинг бир ғазали бор, мағзини сира чақолмадим. Кўп билимдонлардан сўраганимда тайинли бир жавоб беролмадилар. Шу тўғрида сизнинг фикрингизни билмоқчи эдим.

Олимжон домла нариги хонадан Фузулийнинг девонини олиб чиқди. Кўзойнак тақиб, дўстининг тиши ўтмаган ўша ғазални топди. Чироққа солиб, икки-уч марта ўқиди.

— Хўш, қайси жойига тушунмадингиз? — деб сўради дўстидан.

— Фузулий шундай деб ёзади: «Ғамларим шунча кўпки, туянинг устига ортсам, зиндонга ташланган кофирлар озод бўлади». Хўш, нима учун озод бўлади? Тушунмадим.

Домла ўйланиб қолди. Дарҳақиқат, туянинг устига ғам юкини ортса, нега кофирлар озод бўлади? Домла кўп ўйлади. Кейин бошини кўтариб меҳмонларга қаради.

— Гап бундок. Бу сирнинг маънисига етиш учун Фузулий яшаган даврга мурожаат қилиш керак. Ўша даврдаги ривоятларни, мақолу маталларни, хатто қўшиқларни ҳам билмоқ керак. Бир ривоятда одамлар Аллохдан, эй тангрим, зиндонда ётган кофирлар қачон озод қилинади, деб сўрабдилар. Аллох, туя игнанинг тешигидан ўтгандагина кофирлар озод қилинади, деб жавоб қилган экан. Фузулий ана шу ривоятни ғазалига асос қилиб олган. Яъни: «Менинг ғамларим шунчалик кўпки, туянинг устига ортсам, кўтаролмай, озиб, индек бўлиб қолади». Индек озиб қолган туя игнанинг тешигидан бемалол ўтиши мумкин. Демак, кофирлар зиндондан озод қилинади.

Домланинг бу қадар билимдонлигига қойил қолишди, таҳсинлар ўқишди.

Домланинг бўйига етиб қолган эгизак қизлари бор эди. Шу эгизаклардан кейин кўрган болалари турмади. Бир ёшга тўлар-тўлмас вафот этавердилар. У ҳар гал ойқуни яқин қолган хотинининг дўппайиб қолган қорнига қараб: «Кимсан, ўғилмисан, қизмисан?» деб куларди. «Агар қиз бўлсанг, отингни Кимсаной қўяман, ўғил бўлсанг, Кимсанбой қўяман», дерди ширин бир энтиқиб. Хайрият, ўғил туғилди. Оти Кимсанбой бўлди. Шу бола ўн икки ёшга кирди. Бешинчи синфда ўқийди. Домла китоб титиш билан овора. Тоғ отгунча ўтириб, нималарнидир ёзади. Ёзган мақолалари «Маориф ва ўқитувчи», «Маданий инкилоб» газеталарида бот-бот босилиб туради.

Кимсанбой мактабда фаол пионерлардан. У Ленин, Сталин тўғрисида ёзилган шеърларни ажиб бир маҳорат билан декламация қилади. Уни район, хатто вилоят микёсида ўтадиган тантанали йиғинларга, слётларга, ўқитувчиларнинг конференцияларига чақириб, шеърлар ўқитишади. Олимжон домла унга, болам, бунақа хавойи ишларга жуда ҳам берилиб кетма, ё артист бўлмоқчимисан? Яхшиси, дарсингни тайёрла. Жамоат ишлари дарсдан кейин бўлсин, деб насиҳат қиларди. Бир хонада домла қалам китирлатади, Кимсанбой бошқа хонада ҳар хил

харакатлар қилиб, балад овоз билан шеър декламация қилади.

Бир куни мактаб директори уни дарс пайтида идорага чақиртирди.

Директорнинг кабинетида нотаниш одам ўтирарди.

— Бу ўртоқ сен билан гаплашгани келганлар. Сизларни холи қолдираман, гаплашиб олинглар, — деб директор чиқиб кетди.

Нотаниш одам гапни нимадан бошлашни билмай, бирпас унга тикилиб ўтирди. Кейин портфелидан газета олиб унинг олдига қўйди. Бу Москвада чиқадиган «Пионерская правда» газетаси эди.

— Иккинчи саҳифадаги мақолани яхшилаб ўқиб чик, — деди у, — сувратга ҳам яхшилаб қара. Қахрамон пионер Павлик Морозов шу бўлади.

Кимсанбой ўрисчани дуруст билмасди.

Павлик Морозовни халқ душманлари ваҳшийларча ўлдиришган. У ватанга содиқ, Ленин-Сталин ишига ҳаётини бағишлаган замондошимиз. Унинг отаси халқ душмани, Шўро тузумини афдариб ташлашни ният қилган. Павлик ўша душманнинг сирини фош этади. Ҳозир Шўролар жумҳуриятининг ҳамма жойида Морозовчилик ҳаракати бошланиб кетди. Ёш ватанпарварлар ички душманларни фош қилиш учун қасамёд қилмоқдалар. Сен ҳам шу ҳаракатга қўшилишинг керак. Бу сенинг муқаддас бурчинг. Биз айтган ишларни бажарсанг, сени Бутуниттифоқ пионерларининг «Артск» номли лагерига юборамиз. Фаол пионерларнинг Москвада бўладиган слётида ҳам қатнашасан. Ўша ерда буюк устозимиз, дохийимиз Сталинни кўрасан.

Кимсанбойнинг кўзлари яшнаб кетди. «Муқаддас пойтахтимиз улуғ Москвани, тирик дохийни кўриш, Қора денгиз соҳилидаги жаҳон болалари дам оладиган лагерда шохсупага кўтарилиб шеър ўқиб берса борми!..» Кимсанбой шошиб қолди.

— Мен нима иш қилишим керак?

— Аввало, ўртамизда бўлиб ўтган бу суҳбатни бировга айтмасликка сўз берасан. Бундан кейинги суҳбатларимизни ҳам сир сақлайсан. — У шундай дея туриб, портфелидан бир варақ қоғоз олиб унга узатди. — Бунга имзо чекиб бер. Аввал ўқи, кейин имзо чек.

Қоғозга шундоқ сўзлар ёзилган эди:

«ТИЛХАТ. Менким, Кимсанбой Олимжон ўғли ГПУ ходими М. Мансуров билан бўлган суҳбатимизни биров-

га айтмайман. Отам Олимжон Раҳмоновнинг хатти-харакатларини кузатишга сўз бераман. Уйга келадиган меҳмонлар билан нималар тўғрисида гаплашганини ёзиб бераман. Агар бўлиб ўтган гапларни, отам хақида тўпланган маълумотларни бировга айтсам, жиноят кодексининг тегишли моддаси бўйича жазоланаман».

— Ўқиб бўлдингми? Энди имзо чек!

Кимсанбой ўйлаб ўтирмай тилхат остига имзо чекди.

— Тилиннга эҳтиёт бўл. Отанг хақида ёзиб қўйган хатларни ҳар ҳафтанинг душанба кунлари ўзим келиб, шу ердан олиб кетаман. Агар бировга айтсанг, ё отангга билдирсанг, худди Павлик Морозовдек ҳалок бўласан. Янаги келишимда, агар айтганларимни уддаласанг, вилоят пионер ташкилоти сени қўл соат билан мукофотлайди, билдингми?

ГПУ ходими Мансуров ҳар душанба куни мактабга келар, Кимсанбой ёзиб қўйган маълумотларни ўқиб кўргач, бошкатдан ёздирарди.

— Керакли гапларни ёзиш керак. Фактларга сиёсий тус беришни ўрган! Бобокалон дохийимиз Карл Маркс: «Дин халқ учун афюндр», деган. Уйимизга келган меҳмонлар Аҳмад Яссавий деган реакцион диндор ширни кўкларга кўтариб макташди. Халқни асоратга солувчи шеърларини ўқишди, деб ёзиш керак. Алишер Навоий «Хамса»ни, «Чор девон»ни ёзганда Пушкиннинг ҳабаш бобоси Ўрта Ер денгизининг жанубий қирғоқларида чиғаноқ териб юрарди. Мирзо Улуғбек Самарқандда Расадхона барпо этган пайтларда ўрислар хохолларнинг малайи эди, чипта ковуш кийиб юришарди, деган гапларни айтишди, деб ёзгин!

— Бунақа гапларни энди сиздан эшитиб турибман... Қандок қилиб ёлғонни ёзаман?!

Бирдан Мансуровнинг жаҳли чиқиб кетди.

— Ёзавермайсанми, тирранча! Айтмаган бўлишса, энди айтишади! Халқ душманлари ҳамма гапларни бирдан айтиб қўя қолишмайди. Улар ниҳоятда пихини ёрган, ниқобланган ёвларимиз.

Кимсанбой бир ҳафта мобайнида жонини жабборга бериб тўпланган маълумотларни қайтадан Мансуров айтгандек қилиб ёзди. Тагига имзо чекди.

— Ҳа, балли! Мана шунақа қилиб ёзиш керак. Менга қара, вилоят пионер ташкилоти сени қўл соати билан мукофотлади. Ма, тақиб ол! Эҳ-хе, сени хали қанча мукофотлар кутяпти!

ГПУнинг пионер ташкилоти номидан берган соатини Мансуров Кимсанбойнинг билагига тақиб қўйди.

Кимсанбой ўзида йўқ шод эди. Эртага болаларнинг кўзини ўйнатиб тақиб юраман, деб қувончини ичига сифдира олмай, Мансуровга миннатдорчилик билдириб, у билан хайрлашди. Мансуров кетар чоғида: «Қанақа ёзишни билиб олдинг-а?» деб эслатиб қўйди.

Бу хил маълумот ёзишлар уч ойда ортиқ давом этди. Бу орада «пионер ташкилоти» Кимсанбойни велосипед билан ҳам мукофотлади. Ўша ойнанинг охирига бориб Кимсанбой Бутуниттифок пионерлари слётида қатнашиб учун Москвага кетди. Ўзбекистондан Кимсанбойга ўхшаган «Морозовчи»лардан яна ўн бир бола бор эди. Слёт қатнашчиларидан ўн етти нафар бола «Хурмат белгиси» ордени билан мукофотланди. Улар орасида Кимсанбой Олимжонов ҳам бор эди. Кимсанбой Иттифок оқсоқоли Калинин кўлидан орден олар экан, президиумда қарсақ чалаётганлар орасида «буюк дохий, халқлар отаси Сталин»га кўзи тушди. Ўзини тутолмай хўнграб юборди.

У Москвадан қайтиб келганда дадаси йўқ эди. Олимжон домла билан яна етти ўқитувчи қамокка олинган экан.

Улар нима гуноҳ қилган эканлар, деб хайрон бўлган одамлар газетада босилган «Маорифга уя қурган қузғунлар» номли мақолани ўқиганларидан кейин нима гап-лигини билдилар. Биров: «Буни қаранглар-а, домла туппа-тузук одам эди, одамнинг олмаси ичида, деганлари бежиз эмас экан», деса, яна бирови: «Пухта ниқобланган, айёр одам экан», дейди. «Қинғир ишнинг қийғи қирк йилдан кейин ҳам чиқади, хушёр бўлиш керак, бунақалардан ҳали орамизда кўп бўлиши мумкин», дейдиганлар ҳам бўлди. Дунёнинг ишлари хўп қизиқ-да, ота — сотқин, боласи — чин ватанпарвар!

Кимсанбойни икки марта терговга чақириб, отаси билан юзлаштирдилар. Олимжон домла бу ишларда ўғлининг ҳам қўли борлигини билмасди. Юзма-юз пайтида Кимсанбой айтган гапларни эшитиб, ёқасини ушлади. Терговчининг: «Шу гаплар ростми? Тасдиқлайсизми?» деган сўровига жавоб бермади. Пешонасига шапиллатиб уриб: «Э-э, аттанг, аттанг! — дея ўғлининг бетига қараб: — Илоё, жувонмарг бўл! Умринг хор-зорликда ўтсин! — деб юзига фотиҳа тортди.

Москвадан «Тройка» Олимжон домлани ўн беш йилга ҳукм қилгани тўғрисида қоғоз келди.

Орадан саккиз йил ўтди. Кимсанбой йигирма ёшга тўлди. 1942 йили армия сафига чакирилди. Кишлоқлардан фронтга кетаётганларни тантанали кузатиш маросимига юздан ортиқ комсомол аъзолари тўпланди. Бўлажак жангчилар номидан «Хурмат белгиси» ордени нишондори Кимсанбой Олимжоновга сўз берилди.

— Мен ҳаёт-мамонт жангига кетяпман. Халқ душманининг ўғли бўлиб эмас, асл ватанпарвар, дохий Сталин фарзанди бўлиб урушга кираман. Бугундан бошлаб фамилиям Олимжонов эмас, Ёлкинов бўлди. Кўксимда буюк Сталин билан жангга кираман! — У шундай деб кўйлаги ёқасини ечиб юборди. Унинг кўксига игна санчиб ишланган Сталиннинг суврати бор эди. — Улуғ дохий жангда менга мадакдор бўлади, — деб сўзини тугатди Кимсанбой.

Қарсақлар янгради. Олқишлардан маст бўлган Кимсанбой кўксини очганча тантанавор илжайиб турарди...

Шу тобда камоқхонанинг кулранг куртқасига «ЕЕ3781» рақамини ёзар эканман, кўзларимга ишонмай, рақам ёнидаги фамилияга яна бир марта қарадим. Адашмабман. Унга «Кимсанбой Ёлкинов» деб ёзилган эди.

Боя офтобда ётган маҳбусларга қараб юм-юм йиғлаётган Олимжон домла — Кимсанбойнинг отаси. Кийимини ечмай ётган, боши бир томонга қийшайган маҳбус — собиқ қаҳрамон пионер Кимсанбой Олимжонов эди.

Олимжон домла ўғлини таниди. Аммо Кимсанбой отасини танимади.

Орадан беш-ўн кун ўтиб янги маҳбуслар карантиндан чиқди. Уларни учта-тўрттадан қилиб баракларга жойлаштиришди. Очик қонда портлатилган руда харсангларини вагончаларга ортадиган бригадаларга қўшиб юборишди.

Кимсанбой лагернинг ўзида — «зона»да қолдирилди. Чунки унинг ўнг қўли синиб, қийшиқ битиб қолган. Юрганда боши у ёқ-бу ёққа оғиб кетаверади. Кўзи ҳам хиралашган. Олдида турган одам туман орасидан кўринаётганга ўхшайверади. Лекин эшитиш қобилияти жуда кучли.

Янгилар келгандан кейин лагердаги маҳбуслар ҳаёти бирдан ўзгариб кетгандек бўлди. Ҳаёт ҳаёт экан-да. Маҳбуслар ҳар қандай азоб-уқубатлар ичида ҳам, эртага уларни даҳшатли фожиа кутаётганини сезганда ҳам яшаш тарзини ўзгартирмайди. Оғир, жуда оғир меҳнатдан толиқиб келиб, тўрт қошиққина сули бўтқани еб олиб,

баракда ўринга ечинмай ётиб ором олади. Назоратчи махбусларни санаб, баракни устидан кулфлаб қўйгандан кейин бир дамгина асил инсонликка қайтгандек бўладилар. Бу барак уларнинг дахлсиз ватани, уйи, ховлиси бўлиб туюлади. Бунда уят, жуда уят латифалар айтилади. Барак деразалари кулгидан зириллаб кетади. Бунда махбуслар хаёлларига эрк берадилар. Бошларидан ўтган воқеаларни сўзлаб берадилар. Айтаётган саргузаштлари, албатта, ёлғон гаплар. Ҳеч ким ёлғон айтяпсан, демайди. Ёлғон бўлса ҳам қизиқ бўлса бас.

Бири профессорнинг ўғлиман, деб Большой театрининг ёш бир раққосасини йўлдан ургангани, жуда озғин экансан, деб эрталаб уйдан хайдаб юборганини худди рост гапдек ҳаяжон билан айтиб беради.

— Шу десангиз, — деб гап бошлайди яна бири, — СИБЛАГдалик пайтимда жуда бадтарин, жоҳил бир начальнигимиз бўларди. Бир кўзи шишадан эди. Жаҳл билан столни муштлаганда шиша кўзи отилиб чиқиб столга, ундан сакраб ерга тушарди. Шиша кўзни кўпчилик бўлиб излаб тупрокдан топиб, ювиб берардик. Бир куни кўзи отилиб ерга тушганда билдирмай бир тепган эдим, руда олиб кетаётган транспортёр лентасига бориб тушди. Руда билан вагонга тўкилди. Буни ҳеч ким сезмади. Ўша куни кечгача эллик киши кўзни кидиришди. Топилмади. Началник янги кўз буюртма қилиш учун Москвага кетди. Бир ой йўқ бўлиб кетдию янги кўз билан келгунча отпуссага чиққандек яйраганмиз, — дея ғурур билан фирт ёлғон ҳикоясини кула-кула тугатади.

Яна бири «Огонёк» журналида босилган чиройли бир йигитнинг сувратини қийиб олиб, машҳур киноактрисага ўлдим-қуйдим деб ёзган хатига қўшиб жўнатганини, актрисадан «иккинчи бунақа аҳмоқлик қилманг, бу ўз эримнинг суврати-ку» деган жавоб олганини айтганда барак ичи, бомба портлагандек, кулгидан ларзага тушганди.

Янгилар келгандан кейин бу кулгилар, бу хил қувноқ суҳбатлар барҳам топганди. Бунга сабаб — янгилар асосан «сексотлар», «стукачлар» эди («сексотлар», «стукачлар» махбуслар тўғрисида бошлиқларга яширинча маълумот бериб турадиганлар).

Янги келганлар ичидаги зўравонлар «махаллий» зўравонларнинг кўзини очирмай қўйди. Улар ошхонага бориб, кўпчилик билан овқатлангани ор қиладилар. Бизнинг зўравонларимиз уларга овқат ташиб, қўлини артишга сочиқ тутиб турадилар. Қариндошларидан посил-

ка олганлар курук қўл билан қолаверадилар. Туккан онаси пишириб юборган тансиқ ширинликлар ҳам ўша зўравонларнинг насибаси бўлиб қолганди.

Сексотларни, стукачларни бир лагерда узоқ ушлаб турмасдилар. Уларнинг айғоқчилиги очилиб қолиши билан бошқа лагерга жўнатардилар. Агар жўнатмасалар, махбуслар уларни албатта ўлдириб юборардилар.

Кимсанбой ҳам фаол сексотлардан эди. Воркута лагерида махбуслар уни уриб, маълумот ёзадиган ўнг қўлини тирсагидан синдиришган эди. Балхаш лагерида орка миясининг пастига, қоқ энсасига белкуракнинг сопи билан уриб, чуқурга ташлаб кетишган. Соқчилар унинг додлаган овозини эшитиб, чуқурдан чиқариб олишган. Ана шундан кейин унинг ўнг қўли тирсагидан қотиб, боши гоҳ ўнгга, гоҳ чапга ўзидан-ўзи бурилиб қоладиган, соғ қўли билан тўғрилаб, олдинга қаратиб қўйса, боши мусичанинг калласидек олд-оркасига силтаниб, бориб-келаверадиган бўлиб қолганди.

Июль ойининг охирларига бориб хаво ниҳоятда исиб кетди. Дарахтсиз, гиёҳсиз, тупроғига мис кукуни аралашган ер киздирилган товадек бўлиб, кирза ботинканинг таг чармидан ўтиб, оёқни куйдирарди. Махбуслар баракларнинг соя томонларида жон сақлашарди. Тердан шалаббо бўлган курткаларини тошларга, кизиган тупроққа ёзиб қуритишарди. Кўпчиликнинг курткиси ювилавериб, рақамлари ўчиб кетганди. Шундай пайтларда менга иш кўпаярди. Кийимида рақами ўчган махбусларни соқчилар дарвозадан чиқаришмас, менга юборишарди.

Олимжон домла олдимга келиб, орка ўгириб тиззалади-да, елкасини тутди. Янгилар келгандан бери домла озиб кетди. Яна беш-олти ёш қаригандек эди.

— Домла, яхши юрибсизми? — дедим елкасига рақам ёзарканман.

— Худога шукур, ўлмаган қул яшайвераркан.

— Шу дейман, домла, ёшингиз ҳам бир жойга бориб қолди. Катталарда инсоф йўқ-да. Сизни ишга чиқармасалар ҳам бўларди.

Домла сергакланди. Унинг кўнглидан, нега бундай деяпти, сексот эмасмикан, деган хаёл ўтдиёв!

— Жуда унчалик қари эмасман. Берган нонини оқлаб юрибман.

Сут ичиб оғзи куйган одам катикни ҳам пуфлаб ичади, дегандек, домланинг ҳам кўп марта оғзи куйган кўрилади.

Камокхоналарнинг «телеграфи» жуда аниқ ишлайди. Қайси лагерда қандок воқеа юз бергани уч кунга қолмай ҳамма лагерларга етиб боради. Қайси шаҳар турмасида кимлар ётгани, улар қайси модда билан айбланаётганлари, улар орасида сексотлар бор-йўқлигини аниқ биладилар. Янгиларнинг кўпчилиги сексот экани тўғрисидаги хабар ўша кунгек келган эди. Олимжон домла узок йиллардан бери қамокда яшаб лагер ҳаётининг минг бир чийриғидан ўтиб, пишиб кетган одам эди. Шунинг учун ҳам у биров билан дардлашмас, ўз ёғига ўзи қоврилиб юраверарди.

Маҳбусларни конвойлар ишга ҳайдаб кетгандан кейин уч минг кишилиқ лагер бўшаб қолди. Менинг эрта-лабки хизматим ҳам шу билан тугади.

Энди баракка кетмоқчи бўлиб турганимда, калласини ликиллатиб Кимсанбой келди.

— Биродар, шу ортиб қолган лакни менга берсангиз.

— Лакни нима қиласиз? — дедим.

— Керак, йўқ деманг.

— Майли, олинг, — дедим лак солинган туңука банкани унга узатиб.

— Раҳмат, — дея орқасига бурилар экан, соғ қўли билан калласини барак томонга тўғрилаб қўйди-да, аста кета бошлади.

Ажаб, Кимсанбой таниб бўлмас даражада ўзгариб кетибди. Навқирон ёшида юзларини ажин қоплабди. Кўз косалари чуқурлашган, сочлари тўкилиб, боши яланғочланиб қолганди. Аммо кўзлари, овози ўша-ўша, болалигидагидек эди. Кунлар чидаб бўлмас даражада исиб кетган бўлишига қарамай, у ҳамон томоғигача тугмалари қадалган куртқасини тердан бижғиб кетган бўлса ҳам ечмасди. У хар куни эрталаб қора лак олгани олдимга келадиган бўлди. Шундай кунларнинг бирида унинг кимлигини ўзига айтдим.

— Отангиз сизга хўп билиб от қўйган экан. Қаранг, кимлигингизни ўзингиз ҳам билмайсиз.

Унинг кўзлари олазарак бўлиб қолди. Қўлига тиралиб ўрнидан турмоқчи бўлганди, чап қўли кучсизлик қилиб яна ўтириб қолди.

— Кимсанбой, менадн яширмай қўя қолинг, — дедим босиқлик билан. — Икковимиз битта қишлоқнинг боласимиз. Кимлигингиз қафтимнинг чизигидек аён. Сиз Павлик Морозовнинг садоқатли издошисиз. Ўз отангизни ПНУга сотганингиз учун «Хурмат белгиси» ордени би-

лан мукофотланган Кимсанбой Олимжоповсиз. Сизларни фронтга кузатиш маросимида кишлоқ комсомоллари-га: «Мен кўксимда буюк Сталин билан жангга кирман», деб кўкрагингиздаги Сталин сувратини минбарда туриб кўрсатганингизда мен ҳам бор эдим. Сизга қора лак нима учун кераклигини биламан. Сталининг сура-тини чаплаш учун керак. Бунақа қилишнинг энди фой-даси йўқ. Саратон иссиғида терлаган баданга бўёқ ёпиш-майди. Кўчиб кетаверади. Бундан ташқари... — деб зим-дан унга назар ташладим. Боши ўнг томонга бурилиб қолганди. — Кўксингизда Сталин борлигини зеклар ал-лақачон билиб олишган. Якшанба куни сизни ечинтириб, кўкрагингиздаги қора лакни керосин билан, солярка би-лан, бензин билан Сталининг суврати кўрингунча иш-қаламоқчилар. Кўксингиздаги Сталини минг-минглаб маҳбусларга кўрсатишмоқчи. Сизга маслаҳат, хўжайи-нингизга айтинг, сизни ё вақтинча қамаб қўйсин, ё бош-қа лагерга жўнатиб юборсин.

Хоинни огоҳлантириб тўғри иш қилдимми, билма-дим. Ҳарҳолда бир кишлоқдан бўлганимиз учун шундай қилдимми, билмайман, билмайман.

Кимсанбойнинг калласи чапдан ўнгга, ўнгдан чапга муттасил бориб келаверди. Худди тутқаноқ тутаётганга ўхшарди. У машаққат билан ўрнидан туриб, бошини барак томонга тўғрилаб қўйди. Барибир боши ён томон-га силкиनावерганидан йўлни кўролмайдигандираклай бош-лади. Икки марта йиқилди. Яна турди. Кўр одамдай тусмоллаб юра бошлади. Унга ҳам раҳмин келди, ҳам ундан жирканиб кетдим.

Эртасига у қора лак олгани келмади. Тушликка яқин учинчи баракда нимадир бўлди. Ўша томонга санитар югуриб ўтди. Лагер касалхонасининг жарроҳи — каторж-ник Штокман ва замбил кўтарган икки санитар изма-из ўша ёққа югуриб кетишди. Бир оздан кейин замбилда қонга беланган Кимсанбойни касалхонага олиб ўтишди.

— Кўксига пичоқ санчибди, — деди барак нанбатчи-си. — Баттар бўлсин! Итга ит ўлими. Маҳбуслар бари-бир уни тирик қўйишмасди.

Кечкурун ишдан қайтган Олимжон домла касалхона бараги олдида у ёқдан-бу ёққа асабий бориб-келиб ту-рибди. Эшик олдида махорка чекиб турган санитардан:

— Ахволи қалай? — деб сўрадим.

— Билмадим, ҳозирча бир нима дейиш қийин. Пи-чок юрагига бир сантиметрча кирган.

Эрталаб санитар олдимга келиб:

— Бемор Ёлкинов сизни сўраяпти, — деди.

Кимсанбой кўкка боқиб ётибди. Ора-сира ожизгина инграб қўяди. Тепасига бориб, ахволини сўрадим. Унинг ҳуши жойида эди. Фақат кўп кон кетганидан жуда холсиз, бемажол.

— Ҳамқишлоқ, яқинда муддатиңиз тугаб уйга кетасиз, — деди у паст товушда. — Илтимос, дадам қамоқдан қайтиб келган бўлса, менинг узримни етказиңиз. Гуноҳини қони билан ювди, деб айтиңиз.

У чарчадим, хартугул, анча пайтгача индамай ётди. Навбатчи санитар, керакли гапини айта олмаяпти, деб ўйлаб бизни холи қолдириб чиқиб кетди.

— Бу дунёнинг азобларидан қутулишимга санокли соатлар қолган. Сиздан ўтиниб сўрайман, Штокманга айтиңиз, жоним узилиши билан танам совумай, жасадим котмай туриб кўксимдаги Сталин сувратини терим билан шилиб олсин. Фашистларнинг концлагерида ўликларнинг терисини шилишда Штокман ассистентлик қилган. Қандоқ шилишни яхши билади. У дунёга ҳам Сталин билан кетмай. У билан битта қабрда ётгулик қилмасин.

Унинг бу гаплари илтимос эмас, васият эди.

— Хотиржам бўлиңиз, албатта унга айтаман, — деб ваъда бердим.

Фашистларнинг концлагерида Кимсанбой Ёлкинов ўликхонага қоровул бўлган деб эшитган эдим. Ўлган асирларни тиканли сим билан ўралган жойга саржинга ўхшатиб тахлаб қўйганлар. Қиш чилласида ўликлар тошдек қотиб, музлаб қолади. Уларнинг оғизларидаги тилла тишларини олғирлар қоқиб кетмасин, деб қўриқлашарди. Баданида яра-чақаси йўқ ўликларни ичкарига, иссиқхонага олиб кирганларида муз эриб, мурдаларнинг бадани юмшаб қолади. Шундан кейин терисини шилиш осон бўлади. Бу терилардан танноз хонимларга сумкачалар, тапга-чақа соладиган ҳамёнчалар, қайишлар ясашарди. Баъзан ёрилган барабанларга ҳам қошлашар эди.

Кимсанбойнинг олдидан чиқиб, жарроҳ Штокманнинг хонасига кирдим. Ёлкиновнинг васиятини унга айтдим. Штокман бош чайқади.

— Буни ҳатто ҳаёлингизга келтирманг. Умримда бунақа иш қилмаганман. Аммо қилмаган ишимни зўрлаб бўйнимга қўйиб, отувга ҳукм қилишганди. Кейин отув ҳукмини йигирма йиллик қаторгага алмаштиришди. Ке-

чирасиз, яна бошқатдан отувга ҳукм этилишни истамайман!

Шу билан Штокман гапни қисқа қилдию мени хонасидан чиқариб юборди. Эрталаб борганимда санитар Ёлкиновнинг саҳар пайтида жон берганини айтди. Ичкарига кириб мурдани кўрмоқчи бўлдим. Икки санитар унинг устидаги чойшабни очиб, Сталиннинг сувратини томоша қилишаётган экан. Пичоқ Сталиннинг чап кўзидан сал пастроғига санчилган эди. «Доҳий»нинг суврати шу қадар махорат билан ишланган эдики, худди тирикка ўхшаб кўринарди. Ажаб, ўлик танада тирик Сталиннинг суврати.

Мендан олдин Олимжон домла келиб, мурдага узоқ тикилиб ўтирганини, ўпқасини босолмай ўкириб йиғлаганини айтиб беришди. Қайтиб чикқанимда домла эшик кесакисига бошини тираб, холсиз бир алпозда турарди.

— Домла, бир мусулмоннинг боласи оламдан ўтди, — дедим. — Шунга жаноза ўқитсак бўлармиди?

Домла индамади. Узоқ сукутдан сўнг:

— Унга жаноза лозим эмас, — деди. — Қўкрагида кофирнинг суврати бор. Энди у бежаноза, бекафан кўмилади.

У шундай дедию гандираклаб-гандираклаб, барак орқасига ўтиб кетди.

«Доҳий» Сталиннинг жасади тупроққа кўмилмади. Уни ичига похол тикиб, мавзолейга, устози Ленин ёнига ётқизиб қўйдилар.

Бу ерда эса у бир хоиннинг баданига ёпишиб, атиги битта мурда аранг сиғадиган гўрига шерик бўлиб ётибди.

Шу билан ичимиздан чиққан хоиннинг жиркангч умри якун топди.

1999 йил, 17 июнь.

БОРСА КЕЛМАС ДАРВОЗАСИ

*«Шаҳидлар хотираси» майдонидаги гам-
гин ўйлар*

*Бу ватан қандай ватандир, ҳар гўшасида
турмалар,*

*Қўнгани бир ер тополмай осмонда йиғлар
турналар.*

(«Халқ душмани»нинг қизи йиғлаб айтган
кўшиқдан)

«Шаҳидлар хотираси» ёдгорлик мажмуи бугун-эрта тантанали вазиятда очилади. Ҳар бир терилган ғиштга, ҳар бир чекилган нақшга зиёратчиларнинг кўз ёшлари томади. Одамлар бу ерга шодон кўшиқлар қуйлаш учун эмас, ўйнаб-қулиш учун эмас, азоб-уқубатларда зор-зор қақшаб жон берган жигарларининг руҳлари билан юзма-юз бўлгани келадилар. Ўйга толадилар, соғинчдан пора-пора бўлган юракларини бўшатгани келадилар. Бунда буюк бир сукунат ҳукмрон. Бу ерда хотира, бу ерда ҳасёллар, ўксиклик, етимлик изтироблари, соғинч ҳукм-рон...

Майдон ёнбошидаги темир йўлдан гулдираб, кичкириб шумшук поезд ўтади, балаид, салобатли кўприк тагига бош суқиб сўнгсиз, поёнсиз темир излардан боболаримизни олиб кетган ёқларга, борса келмас Сибирь томон йўл олади. Бу йўлдан ёпик вагонларда юз минглаб юртдошларимиз қон қақшаб ўтганлар. Қайтмаганлар.

Болалигимнинг бир бўлаги шу ерда, ҳозир биз «Шаҳидлар хотираси» ёдгорлик мажмуи деб атаётган жойнинг худди ўзгинасида ўтган. Одамлар «Алвасти кўприк» деб ном қўйган кўприк тагидан тишимсиз поезд ўтарди.

Онамнинг синглиси, катта холамининг боғи шу ерда эди. Боғнинг бир томони «Алвасти кўприк»ка, бир томони Сабзавотчилик тажриба станциясига, этаги темир йўлга туташ эди.

Бу жойлар кечалари жуда ваҳимали, қўрқинчли бўларди. Кўприк тагида ажиналар бор, деб тунда кўприкдан деярли одам ўтмасди. Бу жойларга хали электр келмаган, атрофда милт этган бир нур кўринмасди.

Баъзан маҳаллага ГПУ одами келиб, оқсоқолга нималарнидир тушунтирарди. Оқсоқол эса уйма-уй юриб,

коронғи тушгандан кейин кўчага чикмасликларини, болаларни ҳам уйда ушлаб туришларини тайинларди. Биз болалар барибир қочиб чиқиб кетардик. Биламиз, ГПУ одами бекорга келмаган. Буталар орасига яшириниб темир йўлнинг нарёғидаги «Нажас тепа»га қараб пусиб ўтирардик. Темир йўл бўйлаб милтиқ кўтарган соқчилар у ёқдан-бу ёққа бориб, келиб турардилар. Бошлиқлари камарига тўппонча таққан қоровулбоши улардан хабар олиб турарди. Бундай пайтда «Алвасти кўприк»дан бировни ўтказишмасди.

Тун ярмидан оққанида кўприкдан усти берк юк машинаси ўтади. Чап томонга бурилиб, «Нажас тепа» олдидаги ўнгир ёнида тўхтади. Ундан қўли боғланган беш-олти кишини туширишади. Русча сўкишлар баралла эшитилиб туради.

Коронғида ҳеч нарса кўринмайди. Бута шохлари орасидан машина чироғи аранг кўринади.

Бирдан машина фараси дўнгликни ёритиб юборади. Бута шохлари орасидан ўша тарафга тикилиб қараймиз. Қўли боғлиқ етти киши катор турибди. Улардан ўн беш метрлар узокликда соқчилар елкадан милтиқларини олиб шай бўлиб туришибди. Затворларнинг шарақлагани эшитилади. Бошлиқ «от!» деган буйруқ беради. Етти милтиқдан баробар ўқ узилади. Қўли боғлиқлардан икки-учтаси йиқилади. Дод-фарёдлар, инграш товушлари эшитилади. Милтиқли кишилар йиқилмай тик турганча чайқалаётган ярадорларга яна ўқ узадилар. Отилганларнинг овози тинади.

Холамнинг ўғли Неъматилла, душманларни отишди, деди. Мен эса дағ-дағ титрайман. Унинг билагига осилиб, юр, кетайлик, деб кистайман. Жим тур, билиб қолади, деб мени жеркиб ташлайди у.

Коронғи кечани сукунат босди. Бир оздан кейин ўша жойдан чанг кўтарилди. Пастга ташланаётган тупрок чанглари машина фарасининг ўткир нурида пастак булутдек аниқ кўриниб турарди.

Темир йўл шпаллари устида у ёқдан-бу ёққа юриб турган соқчилар юқорига чиқиб кетишди.

Машина чироғи гоҳ дарахт учларини, гоҳ пастак томларни ёритиб орқага бурилди. Кейин «Алвасти кўприк» тепасига чиқиб шаҳар томон шитоб билан кетди.

Орқага қайтямиз. Еттинчи лампа ёниб турган қўшнимизнинг йўлагига тўрт киши бош экканча сукут сақлашарди. Дурадгор амаки ҳозиргина шахид бўлганлар ру-

хига қуръон тиловат қиларди. У оятларни шундай хазин ўқирдики, беихтиёр йиғлаб юборгинг келади. Зимистон жимлигида корининг овози гоҳ баланд, гоҳ паст сузиб юрарди.

Ана шу воқеадан кейин холамнинг боғига жуда кам борадиган бўлдим. Кейинчалик тўйгами, маъракагами борганимда, кўприкка чиқиб, темир изларга қараб ўйга толаман. Тагидан тинимсиз поезд ўтаверганидан, паровоз тутуни қорайтирган, қурумга тўлган кўприк тагига қарайман.

Мана шу кўприк тагидан поезд мени ҳам олиб кетган. Ўшанда нималарни ўйлагандим? Билмайман. Мени шуур тарк этган, бутун вужудим қарахт бўлиб қолган эди...

Эшик ўрни тўр сим билан қопланган тўрт кишилик купега кўрпа-тўшакларю, озиқ-овқатлари билан йигирма етти киши тиқиштирилган. Қани энди қимирлаб бўлса! Бирининг оёғи бирининг бошида, бирининг боши бошқасининг қўлтиғида қисилиб қолган. Пастда қолганлари букчайиб, белларидан босаётганларни аранг кўтариб турардилар.

Биров бировни танимайди. Бир-бирини ўрнечалаб, болаҳонадор қилиб сўкишдан бўлак гап йўқ. Оёқ остида қолиб кетган махбус бор овози билан қичқира бошлади. Соқчи йигит қафас эшигини очиб уни суғуриб олди. Ҳамон додлаётган махбуснинг чап қўлини қўлтиғидан ўтказди, ўнг қўлини елкасидан ошириб, иккала қўлини бир-бирига тортиб яқинлаштирди. Кейин икки билагига автомат кишанни солди.

Ҳар қандай бардошли одам бу хил азобга чидаёлмасди. Иккала қўл беихтиёр орқага тортилади. Тортилганда автомат кишан билан суякларини сиңдириб юборгудек қисади. Қани энди бу азобга чидаб бўлса! Махбус инграр, ваҳший бир овозда бўқирарди. Ерга думалаб додларди. Соқчилар унга нарво қилмайдилар. Аксинча биттаси, бўқирма фашист, деб унинг бикинига икки марта бор кучи билан тепди. Ана шундан кейин у ҳушидан кетди. Овоз чиқармай қўйди.

Бутун умрини қамоқларда ўтказган, шўро ҳукумати-нинг жами қамоқхоналарини кўрган ашаддий, зўравон блатнойлар ҳам пушиб қолишди. Соқчи ҳушидан кетган махбуснинг бетига сув сепаиб, чала ўлик ҳолда судраб яна қафасга тикди. Қўшни қафаслардаги ғовур-ғувур

хам тиңди. Одамлар йўл азоби — гўр азоби, дейдилар. Гўр азоби нима экан? Жаҳаннам азоби нима экан? Бу хил азобларга инсон боласи ҳали ном топмаган.

Бахтсиз инсонларни кўравериб бети қотиб кетган соқчилар учун булар одамми ёки гўштга топшириш учун кушхонага олиб кетилаётган молми, бари бир эди.

Вагон ичида узок вақт йўлни кўрмай кетаётганингда аввалига олд томонга қараб кетаётганингни биласан. Бир муддат мудраб кўз очганингда поезд орқага қараб кетаётганга ўхшайверади. Шундай пайтларда сенда кадрдон юртимга қайтиб кетяпман, деган бир илинж пайдо бўлади.

Поезд ҳеч қасрда тўхтамасди. Сиёсий махбусларни олиб кетаётган эшелонга станцияларда алоҳида «хурмат» билан йўл бўшатиб беришарди.

Бир катта станцияда — менимча, Олмаота станцияси бўлса керак, узок туриб қолдик. Икки офицер ва тўртбешта солдат йўлакда пайдо бўлди. Катта папка қўлтиқлаб олган офицер қўлидаги рўйхатга қараб махбусларни номма-ном чақира бошлади.

— Номи чикқанлар юклари билан йўлакка чиксин, — деб буйруқ берди у. Икки соатлар чамаси вақт ичида вагон енгиллаб қолди. Бизнинг қафасдан ўн тўққиз киши кўрпасини кўтариб чиқиб кетди. Офицер:

— Ширимбетов, юкинг билан чик! — деб буйруқ берди.

Ширимбетов тунов куни қўлига кишан солинган, соқчидан тепки еган махбус эди. У ҳали ҳам ҳушига келмай, икки букчайганча махбусларнинг оёғи остида ётарди. Офицер уни яна икки марта чақирди. Аммо Ширимбетовдан садо чикмасди. Икки соқчи уни судраб олиб чикмоқчи бўлди. Ширимбетов ўлган, танаси ҳам аллақачон совиб бўлган эди. У қачон ўлган, ҳеч ким билмасди. Уни икки соқчи кўтариб йўлакка олиб чикди. Унга кишан солишганда азбаройи тикилинчда орқамга бурилиб унга қараёлмаган эдим. Унинг юзига энди кўзим тушди. Ўн етти-ўн саккиз ёшлардаги ҳали мурти чикмаган қорақалпоқ боласи эди.

Ширимбетов букчайганча, оёқлари букчилганча қотиб қолган эди. Ҳалигача очиқ турган кўзларида нур сўнган. Чексиз алам, изтироб, нафрат акс этган бу кўзлар энди лоқайд, ҳеч қандай маъно англатмас эди.

Қафасда етти киши қолдик.

Ёнимиздаги бўшаб қолган қафасга биздан яна уч

кишини опчиқиб кетишди. Энди бизга жой бемалол бўлиб колди.

Шерикларимиздан бири Шинжоннинг Фулжа шаҳридан Ўрта Осиё Давлат университетига ўқишга келган, жосусликда айбланиб «Тройка» томонидан ўн йил муддатга ҳукм қилинган Қодирхон деган уйғур йигити эди. Яна бири ёши етмишлардан ошган соков. Қай миллатга мансублигини сўраб билолмадик. Кар-соковлар ўртасида советларга қарши ташвиқот юритгани учун қамалган, бармоқларини букиб кўрсатишича ўн беш йилга ҳукм қилинган ашаддий «душман» экан.

Яна бири қайсидир район газетасининг муҳаррири, райком бюросининг аъзоси бўлган. Пленумда учинчи секретарликка тавсия қилинган, районда суюқоёқлиги билан ном чиқарган аёлга қарши овоз берган. Эри рус бўлгани учун ёқлаб овоз бермагансан, деб миллатчиликда айбланган. Етти йил муддатга озодликдан маҳрум қилинган. Камокда зўравон блатнойлар оғзидаги тўртта тилла тишини қокиб олганлар, милклари, лунжлари шишиб кетган. Йигирма беш ёшлардаги Абдулла Ғаппоров деган чиройли бир йигит эди.

Поезд илгарилаб борарди. Не манзили не мароҳилардан ўтмадик. Бу қафас-вагон уйларга кимлар чикмадию, кимлар тушмади. Бутун шўро заминининг қон томиридек таралган темир излар бўйлаб судралган «Бахтсизлар уйи»да бугуни қоронғу, эртаси номаълум ЗЕК деб аталмиш жисмоний шахслар сарсон-саргардон кезарди.

Лагерга келганимдан кейингина «қонуний» маҳбус мақомига эга бўлдим. Шу кундан бошлаб зек номини олдим. Бу жойда йигирма йиллаб рақам билан аталган ва ўз номини унутиб юборганлар кўп эди. Улар кимликларини уйларидан тўрт-беш йилда бир келадиган посылка кутиси устидаги ёзувдан билардилар.

Лагеримизнинг тепасига тиканли сим қадалган, ўртаси йўлақли икки тош девор аёллар бўлимидан ажратиб турарди. Шу қўш девор орқасидаги маҳбус аёлларнинг бакириш-чакиришлари, қўшиқлари, йиғилари, қарғишлари аниқ эшитиларди. Йиллаб аёл кўрмаган маҳбуслар бу овозлардан қийқириб юборардилар. Баъзан ўша томондан шамол эганда аёл хидига қоринган ҳаводан тўйиб-тўйиб нафас олардилар.

Карантин муддатини ўтаб бўлган кунимнинг эртаси мени лагер бошлиғининг ёрдамчиси чақиртирди.

— Ёзувчимисан? Энди касбингни ўзгартиришинга тўғри келади. Мухим топшириқни бажарасан. Қандай топшириқ эканини зонадан ташқарига чиққанда биласан.

— Қани, марш! — деди у истехзоли кулиб. — Ёзувчи эмиш, ҳозир ким кўп, ёзувчи кўп. Гўрков кам, билдингми?

Соқчи мени эргаштириб ташқарига олиб чиқиб, кекса қозоқ назоратчига топширди. Бошлиқ ёрдамчиси бу бўшашган ёзувчи қаёққа қочарди, деб ўйлаган бўлиши керакки бешотарни аранг кўтарадиган назоратчига мени топширган.

Штаб олдида оқ халат кийган итхона ветеринари ир-китгина чол бир қўлида белкурак, бир қўлида қоғоз қоп ушлаб кутиб турарди.

— Шунинг қабристонга обориб кўмиб келасан.

Қоғоз қонда йигирма килоча келадиган муздек бир нарсаси бор эди. Олисда маҳсублар қабристони кўриниб турарди. Елкамда белкурак, қўлимда оғир қоғоз қоп, орқамда бешотар кўтарган назоратчи етовиди йўлга тушдим.

Қандоқ кунларга қолдим, дейман ўзимга ўзим. Қабристонга етиб келганимдан кейин қопни очдим. Очдимиз миямга чақин урилгандек бўлди. Қонда немис овчаркасининг музлаган мурдаси бор эди. Бўшашиб харсанг устига ўтириб қолдим. Назоратчи махорка тутатиб, олис-олисларга тикилиб ўтирибди.

Чўл ниҳоятда бефайз, одам боласини ютаман, деяётганга ўхшарди. Қозоқлар бу жойни бекорга «Петпак дала» (Бадбахт дала) деб атамаган. Мис қуқунларидан занглаган чўл яшил тусга кирган. Олисда адашган ёлғиз туя кимирламай турибди. Саробда унинг акси, худди чайқалган ховузда кўринаётгандек гоҳ чўкиб, гоҳ пайдо бўлади.

Икки соатча урилиб, тошлок ерда бир ярим бурма болиш сизгадиган гўр қазидим.

— Ўтир, дамингни ол, — деди назоратчи. — Не ерининг боласисан? — деб сўради. Унга, тошкентликман, деб жавоб қилдим.

— Ташкент улкан қала, Астана қала, — деди.

Қондан итнинг қотиб қолган ўлигини олиб тупроқ устига қўйдим.»

— Бу ит генерализмининг ити. Қочган маҳбусларни тутишда бунга тенг келадиган ит топилмасди. Лагердан

кочган бир махбус уни лом билан уриб ўлдириб қўйган. Аблах халигача қўлга тушгани йўк. Генерал Москва касалхонасида операция бўлган. Хали-бери келмас эмиш. Бошлиқларимиз итининг ўлганини телефонда айтиб, ундан кўнгил сўрашди. «Кўринарли жойга кўминглар, борганимда ўзим унга ёдгорлик ўрнатаман» деган телеграмма келди. Бечора бефарзанд эди. Шу ит билан овунардди. Энди унга қийин бўлади.

— Итми ё генералнинг ўзи бефарзандми? — дейман киноя билан. Назоратчи, тилинг қурсин, захаргина экан, деди гапим малол келганидан.

Ахволимдан, қилаётган ишимдан ўз-ўзимга хўрлигим келди. Азизнинг боши ерда, итнинг боши мис товоқда, деб шуни айтсалар керак-да. Неча минг одам хор-зорликда мис конларида ўпкаси занглаб жон беряпти. Уларнинг қадри шу итчалик йўк.

Бунда генераллар, полковниклар амалдорнинг ўлган итига мотам тутадилар. Эгасига хамдардлик изхор қилдилар.

Итни кўмиб орқага қайтяпмиз.

— Жуда юзага кўмдинг, чироғим. Тунда қашкирлар тупроқни тимдалаб очиб, итни еб кетадилар. Тупроқ устига оғирроқ тош бостириб қўйиш керак эди. Бу ишинг учун генерал сени соғ қўймасов.

Орадан икки хафтача вақт ўтиб, назоратчи менга бир «хушхабар» етказди. Генерални Кисловодск санаторийсида биров палатада сўйиб кетибди. Бу ишни лагердан кочганда итни ўлдирган махбус қилган бўлиши керак, деб гумон қилишаётган эмиш.

Бутун нафратимни хазилга қориштириб дедим:

— Ўлигини шу ерга олиб келишса, итининг ёнига ўзим яхшилаб кўмиб қўярдим. Тепасига «Бу гўрда иккита ит ётибди» деган лавха қўярдик.

Назоратчи сергакланди.

— Сен болага ўн йил камлик қилаётганга ўхшайди. Бу гапинг учун яна ўн йил қўшиб қўйишларини биласанми?! Оғзинга эҳтиёт бўл. Эшитса сексотлар дарров сотади. Айтганча, кўмиб келган итимизни ўша кечасиёқ шоқоллар еб кетибди.

Бизнинг баракда ўн йил муддатини ўтаб бўлган, бугун-эрта озодликка чиқишни сабрсизлик билан кутаётган Дадажон деган андижонлик киши бор эди. У билан қўп гаплашардик. У мени почча, деб атарди. У эртадан кеч-

гача гимирсиб кетишга тайёрланарди. Йўлда кийиб кетиш учун ўзига брезент қўлқопдан шипшак тикди. Хомсуруп чойшабдан кўйлак тикдирди. Яшиқлардан кўчириб олган фанердан чемодан ясади. Болаларининг олдига куруқ бормасин, деб баракдаги биз махбуслар баҳоли қудрат бир сўмдан, икки сўмдан пул тўплаб чўнтагига солиб қўйдик.

— Почча, — дерди ажиб бир энтикиш билан у, — албатта Тошкентга тушиб ўтаман. Саидахонга сиздан салом етказаман. Андижонга борганимда ховлиларига кириб, оналарига ҳам саломингизни етказаман.

Дадажон ўн йиллик азоб-уқубатлар юкини елкасидан тушириб, озодлик остонасида энтикиб-энтикиб турарди.

Нихоят уни махбус бўлим вакили чакирди. Ўн беш чокли махбус уни кузатиб чикдик. Дадажон кушдек енгил бўлиб ичкарига кириб кетди.

Ҳозир у чиқади. Уни бағримизга босиб эркишлик билан қутлаймиз. Беш минут ўтмай, у елкасида оғир тош кўтариб келаётгандек букчайиб чикди. Нима бўлди, деб ундан сўраймиз. У гапиролмас, тили танглайига ёпишиб қолгандек энтикарди. У зўрға «яна беш йил» дея олди, холос.

Тройка — махбус кенгаш (особое совещание) ҳукм қилган махбус муддатини ўтаб ҳам қутулолмасди. Махбус кенгаш қарори абадий қамок жазоси билан тенг эди.

Дадажон адоин тамом бўлди. Букчайиб, бир ойда юзларини ажин босиб кетди.

Эллик биринчи йилнинг октябри оёқлаб қолган. Айтишларича, бу жойларнинг киши каттиқ бўлади. Ҳозирданоқ очикда қолган идишлардаги сувларнинг бетини пиёз пўстидек муз қоплайди. Эртаги кун ҳеч қандай яхшилик ваъда қилмайдиган куз кечалари нақадар ҳазин, нақадар оғир. Истикболда бирон йилт этган нур кўришмайдиган совуқ оқшомларда ўзингни ўлдиргинг келади.

Мени ҳам «особое совещание» ўн йилга ҳукм қилган. Энди бир ярим йили ўтди. Олдинда яна саккиз йилдан ортиқ қора кунлар...

Яшагим келмай қолди, кўнгилни кўтарадиган, яшашга ундайдиган бирон гап тилимга келмайди.

Бу оқшом ухламай Саидахонга хат ёзаяпман.

«Саидахон, салом!

Бошингизга тушаётган кўргиликлардан хабарим бор. Сизни кийин-кистовларга олишаётганларини эшитдим.

Илтимос, шуларнинг гапига кириг. Йўкса жувоимарг бўлиб кетасиз. Қамоқдан қачон чиқиши номаълум бўлган одам учун кўпам ўзингизни қийнаманг. «Эримдан кечдим» деб ёзиб беринг. Ўлай агар, хафа бўлмайман. Сиз яшашингиз, ижод қилишингиз керак. Шунча азобларга чидаяпманми, бунга ҳам чидайман.

Очигини айтсам ўзимнинг ҳам яшагим келмай қолди.

Сиз озод қуш эдингиз, менга тегиб қафасга тушдингиз. Шу қафас энигини бугундан бошлаб очиб юборинга қарор қилдим. Мен тўғримда ўйламанг. Мени йўк деб билинг, Сизнинг яхшиликларингизни, атиги беш ойгина яшаган тотли кунларимиз хотирасини ўзим билан олиб кетаман.

Хайр. Қандокки гуноҳларим бўлса барига тавба қилдим. Хайр.

Саид Аҳмад. 1951 йил, 21 октябрь».

Хатни козoқ назоратчисига бериб, вагон почтаси қутисига ташлашни илтимос қилдим.

Эллик иккинчи йилнинг 24 январида Саидахондан хат келди. Гинаю таъналарга тўлган хатни ўқирканман, ўксиб-ўксиб йиғладим. Бу камалганимдан бери иккинчи марта йиғлашим эди.

Бир оғиз сўз, биргина оғиз сўз юрак-бағримни алғовдалғов қилган, кўз ёшларимни ич-ичимдан мижжаларимга олиб чиққанди. «Сизга кийим-бош олиб қўйдим», деган эди Саидахон ўшанда.

Ўйлаб қарасам, шу пайтгача ҳеч ким менга меҳрибончилик қилмаган экан. Гўдак пайтимда, эсимни танимаёқ ўз ташвишимни ўзим тортган эканман.

Биров менга манавуни еб ол демаган, биров менга манавуни ол, деб бир сўм бермаган экан.

«Сизга кийим-бош олиб қўйдим...»

Бу сўз ғойибдан келган илоҳий бир сўз эди. Бу сўз бутун вужуд-вужудимга сингиб кетган иссиқ, ёқимли сўз эди.

Мана, энди бу хат бутун ҳаётимни силтаб ташлади.

«...Беҳуда ҳаёлларга борманг. Сиз нима бўлсангиз мен ҳам шундай бўламан. Ҳеч қандай қийин-қистовлар мени сиздан ажратолмайди. Яшасак бирга яшаймиз, ўлсак бирга ўламиз.

Сиз бунақа иродасиз одам эмасдингиз-ку, нима бўлди? Чиданг, аёл бошим билан мен чидаяпман-ку! Ҳали олди-

мизда, эх-хе, қанча яхши кунлар бор. Уйлар қурамиз, боғлар қиламиз. Энди хатни кулиб-кулиб ёзинг, хўпми?

Сизга ҳамиша ва яна ҳамиша садоқат билан Саида.

1951 йил 30 декабрь.

Сизни кириб келаётган янги 1952 йил билан табриклайман. Илоё 53-йилни бирга кутиш насиб қилсин.

*Йиллар хатто сочдан рангни ўчирди,
Хуснига ташлади нурсиз бир соя,
Аммо хаёлимга етмайин кучи
Ўзимга бутунлай берди ниҳоят
Лекин сен чўчима ўйларингни мен
Фақат ўнсаккизда туриб эслайман.
Фақат ўнсаккизда юриб эслайман
Ўнсаккиз ёшдаги ўйларингни мен.*

Илова:

Хабарингиз бор, мени союздан ўчиришган. Агар эрингиздан кечсангиз яна союзга қайтариб оламиз, дейинди. Мен гапимдан қайтмайман, деб жавоб қилдим».

Гоҳ кулиб, гоҳ йиғлаб эллик иккинчи йилни ҳам ўтказдик. Махбуслар ҳар бир байрамни ёш болалардек сабрсизлик билан кутишади. Байрамда албатта амнистия бўлади, деб умид қиладилар. Байрам ўтгач, хавоси чиқиб кетган пуфакдек бўшашиб қоладилар ва бўлғуси байрамдан умидвор бўлиб яшайдилар.

Эллик учинчи йилнинг баҳори ҳам келди. Бу баҳор мамлакатнинг сиёсий ҳаётини бутунлай ўзгартириб ташлади. СТАЛИН ЎЛДИ! Бутун мамлакат мотамда. Радио кўни билан оғир, юракларни ўртовчи ҳазин қуйлар эшиттиряпти.

Марказнинг буйруғи билан «дохий» Сталин мавзолейга қўйилаётганда Совет мамлакатининг жамики ҳудудларида поездлар, кемалар, машиналар, ҳамма транспорт воситалари келган жойларида тек қотадилар. Заводлардаги станоклар тўхтатилади. Мамлакатнинг икки юз миллиондан ортиқ фуқароси тик туриб сукут сақлайди.

Лагеримиз бошлиқлари жами махбусларни тўрт катор қилиб сафга тиздилар. Икки мингдан ортиқ махбус тик турибди. Сокчилар бошлиғи, лагер бошлиғининг ёрдамчиси, назоратчилар ниманидир кутишяпти. Бошлик билагадаги соатга тез-тез қараб қўяди.

Радиода Кремль соатининг жаранги эшитилди.

— Азиз фуқаролар, азиз фуқаролар, дикқат, дикқат! Тик туриб сукут сақлансин!

Шундан кейин сукунат бошланди. Бутун мамлакат мотам сукунатига фарк бўлган.

Кўш девор орқасидаги аёллар зонасида қувнок қўшиқ янгради. Юзлаб аёллар қўшиққа жўр бўлишди. Кетма-кет шўх лапарлар бири-бирига уланиб кетаверди. Тиканли сим бериёғида буюк мотам, нари ёғида байрам бўлаётгандек эди.

Эркаклар зонасидаги махбуслар ўринларидан турмадилар. Уларни солдатлар милтиқ қўндоғи билан урсалар ҳам ўтиравердилар.

Аёллар зонасидан эркаклар шаънига таъналар ёғиларди.

— Эркакмисанлар, сенларни Сталин пичиб қўйган. Эркак бўлсаларинг бошла қўшиқни. Бугун айтмасанг, қачон айтасан шодлик қўшиғини!

Шу гапдан кейин ўтирмай тик турганлар ҳам ўтириб олишди. Уларни дўқ-пўписа билан ҳам ўринларидан турғизиб бўлмади. Чап томондан журъатсизгина бошланган қўшиққа бошқалар ҳам аста-секин қўшила бошладилар. Икки минг махбус «Бродяга Байкал переехал» деган қўшиқни айта бошлади. Бу қўшиқни мамлакатдаги жами лагерларда махбуслар дард билан, мунг билан хониш қилардилар.

Махбуслар Москванинг «Централка» деб аталган қамоқхонаси тўғрисидаги қўшиқни бошлашди. Қўшиқда «Централка, централка, сенинг қалин деворларинг орасида менинг ёшлигим, менинг талантим қурбон бўлди», деб куйланарди.

Украин, белорус махбуслар «Гопак»ка ракс тушиб кетдилар. Кавказликлар «Лезгинка»га ўйнардилар. Ўтирган икки минг махбус баробар «Асса», «Асса» деб чапак чаларди. Ўзбеклар «Андижон полка»сини бошладилар. Бу ерда «майда миллат» (натсмен) деб аталган ўзбегу козоклар, қирғизу туркманлар ҳам раксга тушиб кетдилар.

Соқчилар бошлиғи ўйинни тўхтатмоқчи бўлиб хавога автоматдан уч марта ўқ узди. Барибир ўйин тўхтамади. Деворнинг нариёғидан, балли, балли, йигитлар, деган товушлар кела бошлади. Мен ҳам қизиқиб кетиб ўрнимдан турдимۇ ичимда минғилаб полкага ўйнай бошладим.

Қамоқхона бошлиғининг ёрдамчиси мени ўйиндан тўхтатди.

— Сенга нима бўлди? Сен ахир ёзувчисан, буларни тўхтатишимизга ёрдам беришинг керак.

— Мен ёзувчи эмасман, ит кўмадиган гўрковман.

Шундай дедиму ўтириб олганлар орасига кириб ўйнай-вердим.

Ўтириб олганлар баробар қарсак чалардилар.

«Дохий» Сталин ҳурматига билдирилган сукут даки-қалари лагеримизда ана шундай тантанали вазиятда ўтган эди.

* * *

Хаёллар, хаёллар, интихосиз, сўнгсиз хаёллар, сиз мени қай манзилларга бошладингиз? Энди бу йўлларга мени бошламанг. Бу манзилларда умрим гуллари тўкилган. Ёшлик тугёнлари шу жойларда сўнган. Ҳур бўлиб яратилган инсоннинг қанчалик хор бўлишини, ота-онаси яхши ният билан қўйган исмининг рақамларга алмаштирилганини наинки кўрдим, аксинча, ўз бошимдан кечирдим. Инсонга бир марта бериладиган умрнинг яхлит бир парчасини юлиб қолган бу манзилларни қайта кўрмоқ нақадар оғир ва кўнгилсиз.

Шу топда бир вақтлар «Алвасти кўприк» деб аталган жойда олисларга, Сибир ёқларга чўзилиб кетган темир изларга қараб, ана шундай изтиробли хаёлларга берилдим.

Темир йўлнинг нарёвига қарайман. Етти маҳбус отилган жойни қидираман. У жойлар энди йўқ бўлиб кетибди. Шу етти бахтсиздан хотира бўлиб қулоқларимда етти ўқ овозию уларнинг дод-фарёдлари қолган, холос.

«Халқ душмани»нинг қизи қуйлаган қўшиқ яна ёдимга келади:

*Сиз асир бўлган қафасни тишларим бирлан бузай,
Бузмасам маҳшар қуни бағримни армон тирналар...*

Тошкент, 2000 йил 4 май.

Профессор Умарали Норматовга хат

Азизим Умарали! Сиз ҳар кўришганимизда «Бошингиздан ўтган воқеаларни ёзинг!» деб қистар эдингиз. Нима деб жавоб берганим эсингиздами?

У воқеаларни ёзмоқ учун хаёлан қамоқ лагерларига боришим, ўша азоб-уқубатларни қайтадан бошимдан кечиришим керак. Бунга энди юрагим бардош беролмас, дегандим.

Мана, «Борса келмас дарвозаси»га нуқта қўйдим.

Ўримдан тураётганимда бошим айланиб, ўтириб қолдим. Ичкари уйда телевизор кўриб ўтирган куёв ўғлим Маҳмуджонни чақирдим. У рангимни кўриб қўрқиб кетди. Шошиб томиримни ушлади. Ичкаридан аппарат олиб чиқиб қон босимимни ўлчади. 200 га 130.

Биламан, бу инсулт остонасидаги ҳолат.

Беш кун кечаю кундуз ухламай ушбу хотирани ёздим. Гўё беш кун қайтадан қамалиб чиқдим.

«Сароб» деган ҳикоямни ўқигансиз. Унга ҳам нуқта қўйганимда шу аҳволга тушгандим. Ўшанда мени шу Маҳмуджон ўлимдан сақлаб қолганди. Кечаси соат учда неварам шаҳар уйимизга телефон қилиб دادасига аҳволимни айтганида, у гўё Қибрайга учиб келган эди, «Тез ёрдам»ни чақириб касалхонага оборган.

«Сароб»да ҳам лагер, қамоқ воқеаларини ёзгандим. Юрак кўтаролмади. Шундоқ бўлишини билатуриб ёзган эдим. Қандоқ қора кунлар бошимизга тушганини биздан кейингилар билсин, деб ёздим.

Ўқиб кўринг, маъқул бўлса беҳад қувонардим.

Сизга самимий салом билан С. А.

2000 йил 5 май.

ТАҚДИР, ТАҚДИР, МУНЧА ШАФҚАТСИЗСАН?

(«Кўз ёши томган ҳикоялар» туркумидан)

Сталин ўлган, Берия отилган, маҳбусларга муносабат бир қадар юмшаган пайтлар. Август ойида лагеримизга республика ички ишлар вазирининг ўринбосари генерал Жақсилик Степанов келиб, маҳбуслар билан суҳбатлашди. Қамоқ ичидаги қамоқ, яъни кечаси маҳбуслар устидан кулфлаб қўйилган бараклар деразаларидан темир панжаралар яқин кунларда олиб ташланишини айтди. У Қозоғистон Россия билан чегарадош Павлодар вилоятида, Иртиш дарёси бўйларида катта бўлган, руслашиб кетган қозоқ оиласида туғилган эди. У етказган хушбардан қувонган маҳбуслар қарсақ чалиб, миннатдорчиликларини изҳор қилдилар.

— Яхши кунларни кутинглар. Ҳаммангизнинг тергов материалларингиз иттифок комиссияси томонидан кўриб чиқилапти. Улар биздан ҳар бирингиз тўғрингизда фикр сўрашади. Ҳозир юздан ортиқ одам сизларга характеристика ёзиш билан банд. Илтимос, тартиб-қондан бузмаг-

лар. Ўзини яхши, интизомли тутганлар вақтлироқ эркинликка чиқадилар. Ҳар ким ўз мутахассислиги бўйича иш кўрсатиши керак.

Норқобил деган зек ўрнидан туриб, қўлини кўтарди. У асли термизлик бўлиб, Амударё портида қайиқчи бўлиб ишлаган. Вазифаси — кемада келган юкларнинг Афғонистонга тегишлисини қайиқда нариги қирғоққа ўтказиб топшириш. У жосусликда айбланиб, ўн беш йил муддатга ҳукм қилинган. Яъни айби — дарёнинг нарёғида афғон савдогаридан бир костюм билан туфли сотиб олгани. Чет эллик шубҳали одам билан алоқада бўлгансан, деб айбланган эди. Ҳозир у қирқ ёшдан ошган. Ҳамон муддат устига муддат олади. Йигирма йиллик қамоқ уни профессионал маҳбусга айлантирган. У жосус сўзига қўниқиб кетган. Ўзини чинакам жосус бўлсам керак, деб ўйларди. Ва бунга ишонарди. Норқобил асосан лагер тарбиясини олган. У блатнойлар тилини мукамал эгаллаган. Озодлик, эркинлик, деган сўзлар энди унинг учун ўз маъносини йўқотган эди. У бутунлай «лагер ўғли» бўлиб кетган.

— Гражданин генерал, сиз ҳозир, ҳар бирингиз ўз мутахассислигингизни ишга солиб хизмат қилинг, дедингиз. Менга топшириқ беринг, ўз мутахассислигим соҳа-сида ўзимни оқлай.

Генерал Степанов унинг сўзларини эшитиб, кизиқиб сўради:

— Мутахассислигингиз қандай? Албатта фойдаланамиз.

— Шпионман, гражданин генерал. Топшириқ беринг, бажармасам гад буду.

Мингга яқин маҳбус қарсиллаб кулиб юборди. Генерал унинг чала-чулпа ўрисча гапларини сўқинишларидан завқланиб куларди.

— Нега куласизлар? Чего смееетесь гады, эх вы подонки.

Унинг блатной дўстлари эса:

— Во даст зараза, шуруй, шуруй натсемен, — дея уни рағбатлантиришар эди.

Генерал кетди. Зекларнинг кўнглида аллақандай эркинлик учқуни қолди.

Эллик учинчи йилнинг киши жуда оғир келди. Ҳар қуни шамол аралаш қор бўралайди. Ёнингда турган одамни ҳам қўролмайсан.

Бундай пайтларда соқчилар сони кўпайтирилади.

Қор тинган пайтларда туман босади. Лагер деворларидаги кучли прожекторлар зона ичини ёритиш у ёқда турсин, прожекторнинг ўзи қоғозга томган ёғдек арап қўринади. Туманда адашиб қолган махбуслар йўл тополмай, тиканли симлар билан тўсилган девор ёнига бориб қолишар, симга тегиб кетганда тревога занги ўзидан ўзи чалиниб, лагер бўйлаб узок вақт жаранглаб туради. Девор бурчидаги вишкада соқчилар автоматдан осмонга ўк узадилар.

Махбуслар яшайдиган ўн бир баракдан то ошхонагача ўн битта темир арқон тортилади. Махбуслар ошхонага шу арқонни ушлаб борадилар. Агар арқондан қўллари чиқиб кетса, то туман тарқагунча йўл тополмай сарсон бўлиб юраверадилар. Махбуслар ўн бир баракдан тортилган арқонларни куёш нурига ўхшатишарди. Баъзилар чумолилардек ўн бир жойдан ошхона томон ўрмаётганларга қараб: бу ерда ҳамма йўллар коммунизмга олиб боради, деб пичинг қилишарди.

Туман чоғлари махбуслар қочмасди. Қочганларнинг қанча-қанчаси чўлда музлаб кашкиру шоколлаарга ем бўлишган.

Файзсиз бундай киш оқшомларида юраги шундоғам ғамга тўлган зеклар мурдадек қимирламай ўтираверардилар.

Ишга олиб чиқилган махбуслар то туман тарқамагунча олиб келинмасди. Кон олдидаги атрофи тиканли сим билан ўралган майдончада қорга қўмилиб, оч-наҳор ўтириб туман тарқашини кутардилар.

Зеклар яшайдиган бараклар қанчалик ёритилмасин, одамлар кўксини ёритолмасди. Улар негадир қўшни уйда ўлик ётгандек бир-бирлари билан шивирлаб гаплашишарди.

Узок йиллар қамоқларда яшаганлар бу холга қўниқиб кетишган эди. Айниқса, ғарбий украиналиклар эркинликдан тамоман умидларини узган эдилар. Шу топда улардан бири нара (тўрт киши ётишига мўлжалланган икки қаватли сўри) устида чалқанча ётганча шифтга тикилиб «Двлюсь я на небо» деган украинларнинг энг севган ғамгин қўшиғини кўйлапти. Бу қўшиқни тингланган ҳар қандай тошюрак одам ҳам юм-юм ёш тўқарди.

Одамзот қизиқ бўларкан-да! Шундоқ азобли, аянчли дамларда ҳам бир-бирлари билан жикқамушт бўлардилар.

Баракдаги каттакон бак сувга тўлдириб қўйилади.

Унинг пастидаги жўмракка банди занжирланган ва қулфланган кружка осиб қўйилган. Кўпинча мусулмон динидаги ўрта осиеликлар, кавказликлар, татарлар шу бак олдида чўккалаб таҳорат оладилар.

Бошқа диндагилар, биз сув ичадиган идишни ҳаром қилдинг, деб тўполон қилардилар. Муштлашниш бошлади. Соқчилар баракка кириб, қонга беланган жанжалкашларни ажратадилар. Бир, икки зекни ҳайдаб опчиқиб кетадилар.

Барак деразаларидаги панжараларни олиб ташлашга, баракни қулфламасликка сўз берган ички ишлар вазирининг ўринбосари, генерал ваъдасини бажармади. Маҳбуслар кечқурун баракка келишлари билан пазоратчилар уларни санаб, устларидан қулфлаб қўйишади. Ҳамма хожат ишлари шу ернинг ўзида бўлади.

Мен ўша пайтда «Маданий тарбия» бўлимида рассом эдим. Вазифам қайси бригада қанча руда қазиганини сахаргача катта-катта шчитларга ёзиб, зонанинг кўринарли жойига илиб қўйиш эди.

Совуқ шундоқ заптига олган декабр кечаси эди. Олтинчи баракда қий-чув бўлиб қолди. Маҳбусларнинг додвойларини эшитиб, ўша томонга югурдим. Баракда ёнғин бўлаётган эди. Маҳбуслар этик билан тепиб, ойналарини синдирган деразалардан буралиб-буралиб қоп-қора тун чикарди. Ўт ичида қолганлар ёрдам сўраб қичқиринишарди.

Қор қалин ёққан пайтларида маҳбусларга пийма (валенка — тагчарми йўқ намат этик) бериларди. Иланган қор баракка кирганда эриб, валенкалар жикка ҳўл бўлиб кетарди. Маҳбуслар уларни қуритиш учун барак печи устига қатор териб қўярдилар. Ёнғин ана шу валенкалардан бошланган эди.

Назоратчи старшина Демянов ёнаётган баракка қараб, маҳорка тутатиб турарди.

— Эшикни очмайсизми? — дея унга зорландим.

— Ҳаққим йўқ. Маҳсус буйруқ бўлмагунча очолмайман, — дея қатъий жавоб қилди у.

— Етмиш икки одам бўғилиб ўлади-ку! Нахотки раҳмингиз келмаса? Бу ишингиз учун ҳали жавоб бера-сиз, — дедим ғазаб билан.

— Мен буйруқни бажараман. Бу фашистлар куйса куяверсин, ёнса ёнаверсин. Баракдан етмиш иккита калла билан бир юз қирқ тўртта оёқ топилса бўлгани. У ёғи билан, ўлик-тириги билан ишим йўқ.

Зона деворидаги соқчи бўлаётган воқеани кузатиб турган экан. Телефонда штабга хабар қилибди. Зудлик билан штаб навбатчиси етиб келди. Демяновга эшикларни оч, деб буйруқ берди.

Дадажон ҳам шу баракда яшарди. У бир ярим ойдан бери тўшакка ётиб қолган, ҳассага таяниб аранг ошхонага бориб-келарди. Кўпинча ҳамюртлари унга овқатини келтириб берардилар.

Дадажонга нима бўлдийкин, деб ташвишлана бошладим.

Барак эшиги ўт ўчириш қондаларига риюя қилинмай ўрнатилган эди. Эшиклар ичкарига очиларди. Бу баракни маҳбусларнинг ўзлари қургандилар. Прораб қанча тайинламасин, қулоқ солмагандилар. Ёнғин чиққанда, ё ер қимирлаган пайтда ичкаридагилар ўзларини эшикка урадилар. Шунда эшик ёпилиб қолиб, очишнинг иложи бўлмайди. Маҳбуслар баракда ўзлари учун ўзлари қопқон ясаган эдилар. Бир солдат лом олиб келиб эшикни бузди. Ичкаридан тутунда ҳолсизланганлар бири-бирини итариб ташқарига чиқа бошладилар, тўлиб оқаётган анҳор кирғоғи ўпирилгандай бўлди. Одамлар тинмай йўталишар, ўкчишарди. Улар орасида Дадажон кўринмасди. Деярли ҳамма маҳбуслар ташқарига чиқди. Дадажон йўқ. Назоратчи маҳбусларни бир-бир санади. Уларнинг сони етмиш битта эди.

— Дадажон йўқ, ичкарида қолиб кетибди. — дедим. Батарея чирок ушлаган тўрт солдат газ ниқоб кийиб баракка, тутунлар орасига кириб кетди. Сал фурсатдан кейин ҳушидан кетган Дадажонни кўтариб чиқишди. Қалин қор босган ерга ётқизишди. Шошиб бордимۇ бушлат боғичини ечиб, кўкрагига қулоқ тутдим. Юраги урмасди. Лекин тани ҳали иссиқ эди. Билагини кўтариб, томирини ушлаб кўрдим. Ўттиз уч йил дуқиллаб муттасил уриб турган юрак энди уришдан тўхтаган эди. Унинг очик қолган кўзларига қарадим. Тун қоронғусида кўзларида қандай нфода қотиб қолганини билолмадим. Қабокларини кафтим билан пастга қараб силадим. Етдим, деганда йиқилган Дадажоннинг бу дунёга тўймаган, эркинлик йўлига интизор тикилган кўзлари энди бир умрга юмилди.

Гарнизондан капитан Расулов етиб келди. Қатор ётқизиб қўйилган, тинмай ўкчиётган ўттиз беш чокли маҳбуснинг бошига бориб, бир-бир қараб чиқди. Дадажоннинг тепасига келиб узоқ туриб қолди.

Бош врач Шкарин холсиз ётганларнинг ҳаммасини санитар замбарида касалхонага жўната бошлади

Лагер уйғониб кетган. Махбуслар панжарали деразалардан бу томонга жимгина қараб туришибди.

Дадажонни замбарга ётқизишди. Бир томонидан ўзим кўтаришиб ўликхонага обордик.

Соат саккизда барча баракларнинг эшиги очилди.

Олтинчи барак лоп этиб ёндию алапга ичида қолди. Ачимсиқ тутун хидига тўлган лагер устида, туманлар орқасидан топ ёришиб келарди.

Бир юртнинг одами ҳар қандай шароитда ҳам бир-биринга қайишар экан. Бирон соатлар ўтиб, капитан Расулов қоғозга ўроқли бир нарса бериб кетди. Очиб қарасам, саккиз метр оқ суруп. Дадажон учун кафанлик эди бу. Хали ҳам туман тарқагани йўқ. Анча баланд кўтарилиб қолган қуёш туман пардаси орқасидан худди киздирилган чақадек кўринади.

— Кафанликни мен олиб келганимни биров билмагани дуруст, — деди у ёқ-бу ёққа алапглаб Расулов. — Марҳумнинг жасадини соат учларга тайёрланглар.

То соат учгача марҳум Дадажонни ювиб, кафанлаб, жанозасини ўқидик. Бричка аравада дарвозадан олиб чиқишди. Вахтада тунда эшикларни очмай, шунча одамга шикаст етказган, Дадажоннинг ўлимига сабаб бўлган назоратчи старшина Демянов турарди. Бричкани қўриқлаб бораётганларга танбех берди:

— Кафанини очиб қаранглар. Баданига штик санчиб қўринглар, муғомбирлик қилаётган бўлмасин.

Расулов:

— Текшириб қўрилган, хотиржам бўл, — деб жавоб килди.

Уни дафн қилишга мени олиб чиқишди. Ана шунда Расуловнинг миллатга қайишишига тан бердим. Гўр қазини, мурдани қўмиш учун бухоролик учта солдатни юбораётган эди. Улардан бири Қуръонни жуда чиройли тиловат қилар экан.

Туман тарқаган. Офтоб қор босган оппок чўлда кўзни камаштиради.

Қабристонга келганимизда генералнинг ити қўмилган жойга қарадим. Жуда чиройли қилиб гумбаз кўтарилибди. Бефарзанд генерал ўлими олдидан, «Мендан қолган пулларни сарф қилиб содиқ итимга ёдгорлик ўрнатишлар», деб васият қилган экан. Ёдгорлик яқинига бордим. Қора мрамар тошга шундай сўзлар ўйиб ёзилган:

«Менинг содиқ ва вафодор дўстим, ўттиз етти қочок махбусни тутиб берган ва ўзи ёвуз махбус қўлида ҳалок бўлган Жек номли итга миннатдор дўсти генерал майор Максим Михайлович Речниковдан».

Атрофга қарайман. Бу қабристонга академик Туполевнинг истеъдодли шогирди, Мехнат қахрамони Дудинцов кўмилган. СССР халқ артисти Вера Квитко, Валерий Чкаловнинг самолётини ҳамиша учишга синчковлик билан тайёрлайдиган авиация майори Степанов, Бухорода ришта касалини тугатишда катта хизмат кўрсатган Рустам Азимзодалар шонсиз-шарафсиз кўмилган. Уларнинг қабри қани? Аллақачон теп-текис бўлиб кетган. Биргина шу Жек деб аталган итга қўйилган савлатли ёдгорлик қабристонни «обод» қилиб турибди.

Тақдир, тақдир, мунча қахнинг қаттиқ! Мунча шафқатсизсан! Шу буюк зотларни битта ит қатори кўрмадинг-а!

Файзсиз, кишда бўронлар увиллаган, ердан бош кўтарган гиёҳларни саратон қовжиратиб ташлайдиган бу бесфайз аянчли бадбахт дала манзарасига қараб бу хунук, бу совуқ қабристонга қараб ич-ичимдан фарёд урардим.

Уч бухоролик азамат йигит лом билан, белқурак билан тошга айланиб кетган заранг ерни кавлаб қабр очгунча терга пишиб кетдилар. Жасад лаҳадга қўйилди. Оғзи ясси това тош билан бекитилди. Бухоронинг Шофирконида хизматга чақирилган Мир Араб мадрасасининг талабаси Истам Аҳадов деган ёшгина йигит тиловат бошлади. Шағал аралаш тупрокни қабрга ташлай бошладик. Истамбой Қуръон ўқишнинг ҳадисини олган экан. Оятларни тиник, юракка тўппа-тўғри бориб қадаладиган ажиб бир оҳанг билан ўқирди. Бир умр тиловат эшитилмаган бу қақир чўлда муаллақ туриб вижирлаётган қушлар ҳам тепамизда чир айланар эди. Улар ҳам қори боланинг овозидан маст бўлган эдилар.

Тиловат тугаб, тўртовимиз юзимизга фотиҳа тортдик.

— Истамбой укам, раҳмат сенга. Илтимос, шу ерда ётган мусулмон бандаларнинг рухига ҳам бир тиловат қилсанг.

Истамбой бошлади. Боя тиловат пайтида тепамизда чиркилиб айланган, энди эса совуқдан жон сақлаб, қалашиб ётган тошлар орасидаги хас-хашакдан ясалган уяларида ҳурпайиб ўтирган қушлар Истамбойнинг овозини эшитиб, яна тепамизга қайтиб келдилар. Қанотларини

пирпиратиб хавода жимгина муаллақ қотиб турардилар. Улар баландга ҳам чиқмас, пастга ҳам тушмас, аллақандай қўринмас ип билан тепамизга осиб қўйилгандек тек қотган эдилар.

Икки оёғи билан тумшуғи қип-қизил, бошида гунафша ранг кокили бор бу қушларнинг пайдо бўлганига хали қирқ йилдан ошгани йўқ. Уларнинг асли номи қанақа, ҳеч ким билмайди. Қозоқлар Бейишт қуши, Қрим татарлари Ридвон (Ризвон) қуши, деб атайдилар.

Улар тошлар орасидаги инларига чўл гиёҳларининг уруғларини ёзда ғамлаб оладилар. Бўрон турганда, ёғингарчилик пайтларида ҳафталаб инларидан чиқмайдилар.

Одамлар уларнинг инлари оғзига нон ушоқлари, ҳар хил дон-дунларни сочиб қўядилар.

Уфадаги Мадрасайи олияда таҳсил олиб қайтаётган бир талаба қушларнинг инлари олдига тиз чўкиб, йиғлаб қуръон тиловат қилган экан. Унинг гапига қараганда, бу қушлар оддий қушлар эмас, мана шу теп-текис бўлиб кетган қабрлардаги азоб-уқубатларда шаҳид бўлган бегуноҳ инсонларнинг бир калима тиловатга илҳақ бўлиб ётган руҳлари эмиш.

Кимки Ризвон қушига озор берса, тузалмас дардга мубтало бўлармиш. Шу қабристон ёнидан тунда ўтган одамларнинг айтишларича, қушларнинг уяларидан тонг отгунча йиғи, оҳу фарёдлар эшитилармиш.

Лагеримизда ер юзида бармоқ билан санаса бўладиган Ассира-Вавилонликларнинг бири — Давидов деган маҳбус бор эди. Ризвон қушининг битта хўрози билан битта макиёнини тутиб келган эди. Яқинда шу Бобил фарзанди тутқаноқ касалига учраб оламдан ўтди. Бобилликларнинг яна биттаси дунёдан кетди.

Истамбой кироатни соғинган экан. Армия сафига чақирилгандан бери комсомолларнинг зуғумига учрамаслик учун овоз чиқармай, ичида тиловат қилиб юраркан. Назаримда тиловат қилаётганда унинг ўзи ҳам аллақандай рухий озикланаётгандек эди.

Гап-сўз бўлишдан чўчимай, бу дафн маросимига йўл очиб берган ҳамюртим, капитан Расуловга дил-дилимдан раҳматлар айтдим.

— Укам, — дедим Истамбойга, — Қўлингни фотиҳага оч: шу Расулов деган азамат инсон ҳақида бир дуо қил!

Бу дунёнинг ғамларидан, айрилиқларидан, адолат-

сизликларидан у дунёга фарёд уриб кетган аламдошим, хасратдошим Дадажонни кимсасиз чўл тупроғига топшириб қайтиб келяпмиз.

Қиш кунлари бир тутам. Соат беш бўлмаёқ қоронғи тушган. Зона деворларидаги прожекторлар ёкиб қўйилган. Гуриллаб ёнаётган гулхан олдида махбуслар тик турганларича гоҳ қўлларини, гоҳ оёқларини ўтга тутиб исинишарди.

Зонага биров кирмас, биров чикмасди.

Хамманинг оғзида битта гап: «Старшина Демяновга чора кўрилсин, жиной жавобгарликка тортилсин».

Ёнғин пайтида барак эшикларини очмаган старшина Демянов вахтада пўстинга ўралиб, қоровуллар билан қайноқ чой ичиб ўтирибди. Унинг башарасига туфлагим келди. Афсуски, буниги сира иложи йўқ эди. У озод граждани, мен эса хамма ҳуқуқлардан махрум қилинган махбусман.

Бир пасткаш, инсонлик қиёфасини йўқотган, шафқатсиз, ҳиссиз тўнка олдида ожизу потавон қолиш нақадар аламли, нақадар ўкинчли!

Махбуслар сўзларида туришди. Эртасига ҳам ишга чиқишмади. Махбусларга бош-қош бўлган Норқобилни кечаси солдатлар опчикиб кетишган экан. Эрталаб зонага илжайиб кириб келди. Оператив вакил ундан махбусларни тинчйтишни, эртага ишга чиқишларини тушунтиришни сўрапти. Агар шу топшириқни бажармаса қўзғолон кўтаришда айбланишини айтибди.

— Гапига қўндингми, дурак, — дея таъна қилди махорка тутунидан мўйловлари сарғайиб кетган, исми мутлақо унли ҳарфсиз ёзиладиган Мкртч деган армани чол.

— Мени ким деб ўйляяпсан? Билиб қўй, я не сексот и не дурак.

Тушга яқин лагер бошлиғи зонага кирди. У баракларни айланиб чиққандан кейин орқасидан, бошлиқ нима қиларкин, деб эргашиб юрган махбусларга деди:

— Бўлди энди. Эртадан ишга чиқинглар.

Норқобил унга эътироз билдирди:

— Пока старшина жазоланмас экан, работат не будем.

Лагер бошлиғи полковник Самсонов бирон тайинлиган айтишга ожиз эди.

— Келинглар, очикчасига гаплашайлик. Демянов масаласида ҳарбий прокурорга мурожаат қилдик. У старшина қонун доирасида иш тутган. Уставни бузмаган,

жазолаб бўлмайди, деб жавоб қилди. Ундан кейин харбий трибунал билан гаплашдик. Унинг фикри бошқача. Жазолаш керак. Одамлар ҳалок бўлишини кутиб ўтирмай, штабга ёнғин тўғрисида зудлик билан хабар қилиши керак эди, деб жавоб қилди. У албатта суд қилинади, деган фикрни айтди. Хотиржам бўлинглар, биз ҳам қараб турганимиз йўқ. Шуни яхши билингларки, Давлат хавфсизлиги комитети билан Ички ишлар вазирлиги ҳеч қачон махбуслар фикрини тан олмайди. Ишга чиқишдан бошқа иложларинг йўқ.

— Барак эшиклари қачон очилади, — деб сўрашди ундан.

— Кутяпмиз. Юкоридан алоҳида рухсат келиши керак. Кутяпмиз.

Полковник чиқиб кетгандан кейин Норқобил бошчилигида гулхан атрофида маслаҳат «мажлиси» бўлди. Тўртинчи баракдан Дорфман деган юристни чақириб келишди. У эркинликда Ленинград адвокатурасида ишлаган, кўп чигал суд жараёнларида ютиб чиққан обрўли адвокатлардан эди.

— Агар хафа бўлмасанглар, гапнинг очигини айтаман. Ҳозирги уринишларингиз ҳеч қандай натижа бермайди. Махбуснинг вазифаси — итоат қилиш. Бирон нимани даъво қилишга мутлақо ҳаққи йўқ. Чунки у граждандлик ҳуқуқидан маҳрум қилинган. Даъволарингизнинг биронтаси инobatга олинмайди. Вазифангиз фақат ва фақат бўйсунуш.

— Нима, биз қул что ли? — деди норози бўлиб Норқобил.

— Ундан ҳам баттар, — деди Дорфман. — Бу қилаётган ишимиз яхшилик билан тугаса-ку майли-я, оқибати ёмон бўлиши, беш-олти кишининг жазо муддатини ошириб қўйишлари ҳам мумкин. Ана унда ёмон бўлади.

Дорфман тўғри айтаётган эди. Лагерда юз йилдан ортиқ муддатга кесилганлардан анчагина бор эди. Лагер ички интизомини бузган, ё бирон жиноят қилиб, ўн-ўн беш йиллаб муддатини ўтаганларига қарамай, яна йигирма беш йилдан жазо муддати олганлар бор эди. Жук деган махбус йигирма еттинчи йилдан буён муддат устига муддат ўтаб келади. Ҳозир унинг жазо муддати бир юз ўн тўрт йилга етган.

Дорфман тажрибали одам. Қонун-қоидаларни билади. Унинг гаплари тўғри эди. Маслаҳат билан эртадан ишга чиқишга қарор қилинди. Эрталаб вахтада ўн етти кишини

тўхтатиб қолдилар. Ўн етти кишининг ҳаммаси тройка қарори билан ҳар хил муддатга кесилганлар эди. Бошлик ўринбосари ҳаммамизни тўплаб, «тройка» қарори билан кесилганларга енгиллик берилганини, улар махсус руҳсатнома билан ташқарида соқчисиз ишга бориб келишлари мумкинлигини айтди. Ана шу жазо муддати енгиллатилганлар орасида мен ҳам бор эдим. Расулов мени гарнизон клубини безатиш учун ўзи билан олиб кетди.

— Киш оғир келяпти. Шахтага борсангиз совуқда кийналиб қоласиз. Энди иссиққина клубда солдатлар шавласидан сб, суврат чизаверасиз. Узоқ ишланадиган суврат танланг. Баҳорга етиб олгунча ишланадиган суврат бўлсин. У олдимга бир даста «Огонёк» журнални ташлади. Журналдаги рангли сувратларни кўриб, «Сталинград панорамаси»ни танладим. Унда юздан ортик одам суврати бор эди.

— Бу иш энди сизга муддатингизни ўтаб бўлганингизча етади, — деди Расулов.

Ишга жуда берилиб кетган эдим. Орқамда кимдир турганини сезиб, ўгирилиб қарадим. У болалик ўртоғим, биринчи синфдан то тўққизинчи синфгача бирга ўқиган, жуда ҳам қадрдон дўстим, маҳалладошим Ҳамид Азизов эди. У ўнинчини тугатгандан кейин Тошкент медицина институтига ўқишга кирган, институтни битирмай фронтга юборилган, қайтиб келгандан кейин яна ўқишини давом эттирган эди.

Уни кўрмаганимга кўп йиллар бўлган. Орадан шунча вақт ўтиб, энди, жуда ноқулай вазиятда кўришиб турибмиз. У медицина хизмати майори, кўкси орден, медаллар планкаси билан тўла эди.

Бир-биримизга сўзсиз қараб турибмиз. Кўз олдимда унинг ранги оқара бошлади. Охири юздан қон қочиб бўзга айланди. Нима бўлди, тоби қочдимми... Йўқ, у ҳозир тирик «халқ душмани»ни кўриб қўрқиб кетган эди. Тўғриси, ундан ҳазар қилаётган эди.

— Ия, ия, — деди у лаблари титраб. Бироз туриб яна, ия, ия, деди. — Мен ҳозир... ҳозир...

У шундай орқасига ўгирилдию ёв қувлагандек, шитоб билан ташқарига чиқиб кетди. Шу кетганича қайтиб келмади.

Қиш оёқлаб, баҳор қадами эшитила бошлаган, тепалик жойларда қор эриб, занглаган ерда мис қуқунлари худди яшил бахмал ёпингандек кўрина бошлаганди. «Сталинград» панорамаси яримлаб қолган.

Расулов мункайган рус кампирини эргаштириб келди.

— Бу опа мархум сержант Гаврюшевнинг хотини. Эслайсизми уни?

Гаврюшев лагер қошидаги ўт ўчириш командасининг бошлиғи, ёнғинга қарши оғохлантирувчи плакатларга буюртма берарди. «Чекилмасин! Рухсат этилмаган жойда чекиш мана бундок оқибатларга олиб келади», деган сувратлар ишлаб берардим. Уни дурадгорлик комбинати, шахталар, бензин складлари деворларига миҳлаб қўярди. Бу плакатлар учун у дурустгина ҳақ олар, бир қисмини менга ташлаб кетарди. Гаврюшев ўтган йили қафо қилган эди.

— Битта илтимос билан кепти. Йўқ, деманг.

Кампир рўмолчага ўралган ниманидир менга узатди, очиб қарадим. Фотосуврат. Ниҳоятда мохир, профессионал фоточи олган лейтенант йигитнинг суврати эди.

— Гаврюшевнинг ўғли. Прага остонасида ҳалок бўлган. Шунини мойли бўёқ билан ишлаб берсангиз. Тўрт кундан кейин ўғлининг туғилган кунини экан. Поминка қилмоқчи.

— Бўпти, Гаврюшевнинг хурмати, албатта ишлаб бераман, — дедим.

Кампир қоғоз халтадаги йигирматача тухумни стол устига қўйди.

— Кераги йўқ, олиб кетинг, — дедим қатъий

— Олаверинг, кампирнинг олтишта товуғи, саккизта хўрози бор. Бозорда тухум сотади.

Портретни айтган муддатда битқаздим. Кампир келди. Қўлтиғида ниҳоятда чиройли бир бабақ хўроз бор эди.

— Э, қўйинг, олмайман. Мен эрингиздан қўп яхшиликлар кўрганман. Ҳақ олсам уят бўлади-я.

— Э, болам. — деди у кулиб. — Хўрозим қўпайиб кетяпти. Уларни нима қиламан. Тухум қилмаса бу олифталар кимга керак. Барибир бозорга опчиқиб сотвораман. Яхшиси, сен шўрвага бос бу ғўдайгап ухажёрни...

Қўлтиғимда хўроз билан зонага келдим. Кутубхона олдидаги кичкинагина гулзор биқинида хўроз учун каттақ ясадим. У жуда фаол хўрозлардан экан. Товуқларини соғинди шекилли эрталабгача етти-саккиз марта қичқирди. Узоқ-яқиндан бошқа хўрозлар унга жавоб қайтаришди. Ташқарига чиқсам, маҳбуслар ҳам ҳовлига чиқиб, хўроз қичқаришини эшитиб ўтиришган экан. Шу

биргиша хўроз уларга кадрдон кишлокларини, ойдин кечаларни эслатиб, уйқуларини кочирган экан.

Маҳбуслар хўрозни жуда эркалатиб юборишди. Уни катакдан чиқариб юборишим билан бараклар олдида маҳбуслар ташлаган ушоқларни териб ер, кечалари эса уларнинг уйқусини кочириб сахаргача кичкирарди.

Душанба кўни кечқурун лагер ола-тўполон бўлиб кетди. Соат тўққиз бўлди, ҳалигача саккизинчи шахтага ишга чиққан маҳбуслар қайтиб келмаяпти.

Бошлиқлар, гарнизон командирлари зонада асабий бир ҳолатда бир-бирларига гап маъқуллардилар.

Қандайдир бир жиддий, кўнгилсиз воқеа юз берганга ўхшайди. Зонага қайтиб келганларнинг ҳаммасини сафга тизишди. Ошпазларни ҳам, касалхона врачларию санитарларини, поввойхонадагиларни ҳам ҳайдаб чиқиб сафга тиздилар. Шонилмай, бирма-бир санадилар. Яна санадилар. Етти марта санадилар. Бир маҳбус кам чиқаверди. Маҳбусларнинг ҳаммасини битта қолдирмай баракларга тикишди. Эшик олдида қўйилган соқчилар, назоратчилар уларнинг исми, фамилиясини, рақамини ёзиб, битталаб чиқара бошладилар. Уч соат давом этган бу «тадбир»дан кейин рўйхатни штабга опчиқиб кетдилар. Штабдаги рўйхатга солиштириб, икки соатдан кўпроқ урниб, ғойиб бўлган маҳбус Норқобил Аъламов деган шахс экани аниқ бўлди.

Саккизинчи шахтадан бригадани кечаси соат иккиларда олиб келишди.

Лагер бошлиғи ҳам ўша тун ухламади. Папирос устига папирос чекади. Тонгга яқин хўрозимиз чўзиб-чўзиб кичкирди. Унинг товушидан ғазабга келган бошлиқ ер тепиб бакирди.

— Хўроз боқишга ким рухсат берди? Йўқотинглар, хозирок йўқотинглар бу хўрозни.

Демянов қувиб юриб хўрозни тутиб келди. Бошлиқнинг оёғи остида хўрознинг танасини кирза этиги билан босиб бўғзига пичоқ тортиб юборди-ю, кийимига қон сачратмаслик учун ҳали жони узилмаган жонворни қўйиб юборди. Хўроз тапирлаб, ердан ярим метр баландликка икки-уч марта сапчиб жон берди.

Маҳбусларга уйларини, кишлокларини, бола-чақаларини эслатиб ҳар оқшом, ҳар сахар кичкирадиган хўроз уларнинг кўзлари олдида қонга беланиб жон берди.

— Барибир қўлга тушади бу нагсмен, — деди Демянов қўлига сачраган қонни ирkit дастрўмоли билан ар-

таркан. — Бу чўллардан биронта маҳбус қочиб қутулмаган.

Лекин Норқобил тутиб бўлмайдиган, қўлга тушмайдиган бўлиб қочган эди.

Кончилар посёлкасида маҳбуслик муддатини ўтаб бўлган, беш йиллик сургун жазосини ўтаётган собик маҳбуслар ҳам яшардилар. Уларга бошқа томонларга бориб ишлашга рухсат йўқ эди. Улар ҳам қонда ишлашга мажбур эдилар. Улар орасида Норқобилнинг блатной дўстлари кўп эди. Улар қонга маҳсус гувоҳнома билан кириб ишлардилар.

Ўтган сешанба кuni саккизинчи шахтада ишлайдиган блатной дўсти унинг ракамланган кийимларини кийиб, маҳбуслар билан зонага келади. У беш кун маҳбуслар билан ишга бориб келверади. У душанба кuni ишга келганда яшириб қўйган ўз кийимларини кийиб рухсатномаси билан шахтадан чиқиб кетади.

Норқобил эса дўстлари тайёрлаб қўйган граждан кийими билан, улар тўплаб берган анчагина пул билан, суврати ёпиштирилган, ҳақиқийлигига ҳеч ким шубҳа қилмайдиган қалбаки паспорт билан шу беш кун ичида Термизга етиб келади. Пуфлаб шиширилган бузоқ терисини миниб, афғон шамоли қутургандан қутуриб кўз очирмаётган тунда жиянлари кўмагида Амударёда сузиб, чегарадан ўтиб кетади.

Шу топда, уни тутамиз, қўлга туширамиз, жазосини берамиз, деб гапирётганларида у Афғонистоннинг Хайратон қишлоғида, чўпон ўтовида кўк чой ичиб, ўрисча сўқиниб ўтирар эди.

ХОТИМА

Қамокдан бўшаган кунимдан бир ҳафта аввал Деяновнинг унвони оширилди. Зонага поғонида битта юлдуз билан кириб келди.

Қадрдон Тошкентимга эсон-омон етиб келдим. Вайрон бўлган рўзгоримни тикладим. Фарзанд кўрдим. Қатор-қатор китобларим чиқди. «Халқ ёзувчиси» унвонига сазовор бўлдим.

Ховлида ўтирган эдим. Эшик кўнғироғи жириглади. Чиқиб эшикни очдим. Остонада болалик «ўртоғим» Хамид Азизов турарди. У бағрига босиб кўришмоқчи бўлди. Орқага чекиндим. У жуда поқулай аҳволда қолди. Тутила-тутила, тўй қилаётганини, тўйга таклифнома олиб кел-

ганини айтди. Хўп, хайр, дедиму эшикни бекитиб, ичкарига кириб кетдим. У хайрону лол, серрайганча колди. У берган таклиф қоғозини ўқимай, фикимлаб, йўлакдаги ахлат челагига ташладим.

2000 йил, май

ОТ БИЛАН СУҲБАТ

Ургутда адир тепасидаги Наврўз байрами ўтказиладиган ялангликка чиқадиган тик сўкмоқ ёнбошида бир кабр бор. Андак тўхтаб, унга эътибор беринг. Бу жангчи, қахрамон отнинг қабри. У фронтда яраланган эгасини олиб кетаётган санитар вагони орқасидан югуриб, поезд тезлаб кетганда етолмай, йўлда қолиб кетган. Неча ойлаб тоғ-тошлардан, дарёлардан ўтиб, чўлларда саргاردон бўлиб, охири Ургутни топиб келган. Бу вафодор от эгасини кўриш илинжида ойлаб Самарқанд вокзалидаги поездларни бошдан-оёқ айланиб чиқади. Ўзига таниш санитар вагонни тополмай, келгуси поездни кутади. Ургут билан Самарқанд оралигида катнайвериб, туюқлари емирилиб, юришга имкон бермай қўяди. У охири кадрдон чавандозга илҳақ бўлиб жон беради.

1960 йилда кончилар тўғрисида бирон нима ёзиш ниятида Охангаронга бордим. Юз метрча чуқурликдаги шахтага тушганимда ғаройиб воқеага дуч келдим. Бу воқеа мени ҳали-ҳали ларзага солади. Илгари бошимга қора кунлар ёғилганда Жезқозғон мис конлари шахталарида ишлаганман. Ер қаъридаги бунақа ҳаёт менга таниш эди. Боя айтганим — мени ларзага солган нарса — кўмир конида 17 йилдан бери ёруғлик кўрмай, тоза ҳаводан нафас олмай яшаётган от эди.

Бу от қирқ биринчи йили фронтга жўнатилади, икки йил жанг қилади. Яраланган отлар қатори «брак» қилиниб, кўмир конлари бошқармаси ихтиёрига юборилади. Шу тарика у фронтдош дўстлари билан Охангаронга келиб қолади. Уша пайтларда электр қувватининг етишмаслиги туфайли техникани ишлатиб бўлмасди. Электр қуввати фақат шахта ичини ёритиш ва ҳавони тозаловчи вентиляторни айлантиришга зўрға етарди. Отлар ер тагига туширилди. Кўмир ортилган вагончаларни тортиш шулар зиммасига тушди. Яраси битиб, асил ҳолига келган от исён кўтариб, юк тортмай қўйди. Шунда ер усти-

дан бир яхудий мол дўхтири тушиб, уни ахта қилиб қўйди. Ана шундан кейин у юввош тортиб, итоатли бўлиб қолди. Кўп отлар хаво етишмаслигидан, оғир меҳнатдан бирич-кетин ўла бошладилар. Юқори қувватли электр линиялари тортиб келтирилгандан кейин отлар керак бўлмай қолди. Улар ишдан озод қилиниб, ер бетига чиқазилди. Аммо, ёруғликка чикқач, қорачиқлари кенгайиб кетгандан кучли ёруғликка чидамай, хаммаси кўр бўлиб, бадбўй ифлос хавога ўрганган ўпкалари тоза хавога дош беролмай қолди. Шахтада қолган уч-тўрт от ҳам ўлиб кетди. Фақат шу биргина от хамон ер қаърида яшаяпти.

Бошимдаги каска чироғини отга тушираман. У жимгина тураверади. У ахта қилинганидан буён ана шунча бефарк, лоқайд бўлиб қолган экан.

Менга хамроҳ бўлган кон муҳандисига қарайман.

— Буни нима қилмоқчисизлар? Юқорига чиқазилса кўр бўлиб, ўлиб кетади. Бечора шу ерда яшайверадими?

— Бошқа илож йўқ. Худо қанча умр берган бўлса шу ерда поёнига етказди.

Ўз ўлимини сокин, итоат билан, исёнсиз қутаётган бахтсиз жониворга қараб юракларим зирқираб кетди. Қанчалар раҳмсиз бўлиб кетганмиз-а, дейман ўзимга ўзим. Динга қарши тинимсиз ташвиқотлар ўз ишини қилмаётганмикин? Дилимиздан имон кўтарилмаётганмикин? Наҳотки, Худони унутаездик? Йўқса, бу шафқатсизлик бизга қайдан илашади?

Қамок лагерларида умрини ўтказаятган маҳбуслар уйини, бола-чақаларини соғиниб мушук боқишарди. Ўзлари тўймаган овқатдан юлиб мушукларга беришарди. Лагер сиёсий раҳбари шу мушукларни қопга солиб, олов гуриллаб ёнаётган поввойхона печига ташлаганини кўрганман. У алангада жизғанак бўлиб ёнаётган мушукларни завқ билан томоша қилганди. Бу шафқатсиз одам ибодат қилаётган насронийларни, намоз ўқиётган мусулмонларни аямасдан қалтакларди. Бу хил шафқатсизликлар ўшанча имонсизлардан ўтмаганмикан?

Шундай изтиробли хаёллар билан отдан узокландим.

Гоҳ эмаклаб, гоҳ букилиб, вагончаларга, электр симларга тегиб кетишдан қўркиб, минг бир хавотир билан шахта йўлларини айланиб чиқдим. Тепамда ким билсин, неча миллион тоннали ер қатлами. У тинимсиз қисирлайди. Хар бири уйдек-уйдек келадиган кўмир харсанг-

ларининг дарзидан қурум тўкилади. Вагончаларнинг та-рака-туруқ товушлари, тепадан ёмғирдек қуйилаётган сув-ларнинг шовқини, сув тортаётган насосларнинг тишимсиз гувиллаши, пармаларнинг пүлемёт товушини эслатувчи овози, улар кўчирган кўмир харсанглариинг пастга қар-силлаб тушишидан ҳосил бўлган момоқалдиروقдек вахи-мали товуши мени довдиратиб қўйди, қулоқларим битиб, чиқиш жойига келдим. Ҳамроҳим юқорига чикиб кетган экан. Лифтчи чол аҳволимни кўриб, темир курсини мен томон суриб қўйди.

— Бирпас дам олинг. Анча уриниб копсиз. Шахтага биринчи тушган одам шунақа эсанкираб қолади.

Ўтирдим. Икки кўзим отда. Унинг бадани ҳаракатсиз эди. Ер бетигаги отлар танасига қўнган пашшаларни думи билан ҳайдайди. Думи етмаган жойларига қўнган-ларини терисини дириллатиб учириб юборади. Бу жойда на пашша, на чивин бор. У отнинг ўзи эмас, гўё хайкали эди.

От ҳам ўйлармикан, дейман ўзимга ўзим. Кўрган қуқларини эслармикан? Толстой ҳам, Айтматов ҳам от ўйлаш, эслаш қобилиятига эга жонивор, деган. Шундай бўлса, бу от ҳам болалигини эслай олади. Шаталок отиб яйраган яшил яйловини, онасининг тўлиб, тирсиллаб тур-ган елинини боши билан туртиб-туртиб ийдирганларини, илиқ, хўшбўй она сутини мириқиб эмганларини эслаёт-гандир. Чакмоқ чакиб, момоқалдиروق гумбурлаб, ёмғир қуйганда онасининг иссиқ пинжига суқилганларини хаё-лидан ўтказаетгандир. Авжи ғунон бўлган пайтида ра-қиқларини доғда қолдириб, қўнгли хушлаган сулүв бия-ни эргаштириб, уюр орасидан ғолибона олиб ўтган пайт-ларини нахотки эсламаса!

От хўрсинса, кўзидан ёш окса бир фалокат юз бера-ди, эгаси ўлади, дейишади. Хўрсинган отни албатта сўйиб юборишади.

1952 йили шу отнинг кўзидан мўлт-мўлт ёш окқанди. Ним қоронғи шахтада буни ҳеч ким сезмаганди.

Ўша йили олис Жезқозғон қонида мис харсанглари-ни кўчирадиган махбуслар орасида бир махбус, собик қахрамон, отлиқ аскар Эрмат чавандоз оламдан ўтди. Мис тўзонлари унинг ўлкасини чиритган эди. Эрмат ча-вандоз умрини ватан хоини деган «унвои» билан якунла-ди.

От ўз чавандозининг оламдан ўтганини сездимикан? Унинг хўрсиниши, кўзида мўлтираган ёш балки шундан-

дир? У жонворлик хиссиёти билан фожиани олисдан туриб сезган бўлиши мумкин.

Бу рухий ҳолат, бу эрк соғинчи менга таниш.

Йигит ёшим барқ урган, уйланиб, ҳаёт нашъасини сураётган, ёниб ижод қилаётган пайтимда мени зиндонга ташладилар. Ёруғ тушмайдиган, ташқаридан тик этган товуш келмайдиган якка зимистон хонада (одиночкада) ётганимда худди шу отга ўхшаб кўрган-кечирганларимни эслаб ўтирардим. Қизик, негадир фақат баҳор пайтларини эслардим. Ўрик гуллаган, шаббода шафтоли гулларини тўзғитарди. Мажнунтолларнинг узун яшил сочлари янги уйғонган майсаларнинг бошларини силарди. Жаннатга бермагулик ўзбек боғларида баҳор бир неча ҳафталиқ меҳмон эди.

Йигитлик ҳам ана шундай меҳмон. Шу ғанимат, кейин ҳеч қачон қайтиб келмас дамларни қоронғу зиндонда ўтказиш нақадар аянчли, нақадар армонли...

Шу топда, ер тагида от ўйлаяпти, мен ўйлаяпман.

От яшил яйловларни кўряпти. Она бағрида яйраганларини эслаяпти. Мен биринчи китобим чиққан, қувончим оламга сизмас бахтиёр дамларни кўз юмиб хотирамда жонлантиряпман.

Беихтиёр отга қарайман. У ҳамон бош экканча локайд турарди.

— Э, биродар, не гуноҳинг бор эдики, сени шу алпозга солишди?

От тилга киргандек бўлди:

— Менда қандай гуноҳ бўлсин. Бир безабон жониворман. Одамларнинг юкини енгил қилдим, узоғини яқин қилдим. Ўзимни инсоннинг дўсти дегандим... Хайронман. Олис юртларда жангларга кирдим. Одамлар менга ўк уздилар. Яраланиб, узок юртлардан ватан деб билган манзилга етиб келдим. Мана, кўриб турибсан, ўша соғиниб келган ватанда оғтоб кўрмай турибман...

— Биладан, биладан, жонивор. Халқлар отаси ҳўлу қуруқни баробар ёндирган эди. Сендан бирон зурриёт қолмадимми? — деб сўрайман ундан. У бош чайқайди.

— Мени бундай бахтдан мосуво қилганлар.

Кўксимда бир дунё ғам билан ер бетига чиқиб кетдим.

Осмон кўм-кўк, уқпардек оппоқ булутлар беозор сузади.

От пастда, қуёшсиз, ойсиз, юлдузсиз маконда мунг тўла кўзларини юмганича қора тақдирини поёнига етқа-

зиш учун зимистонда қолди. Ўттиз етти йилдирки, уни эслайман. Баъзан у тушларимга киради. Бирон ерда от кўрсам шу ғариб, бахти чопмаган жонивор эсимга келлади. Шундай пайтларда дохий «падари бузрукворимизга» қарата: «Зулмингни, жабришгни тортмаган ким қолди? Одамларга қилган зулминг каммиди, жониворларни ҳам бахти қора қилдинг-ку!» деган бир нидо ич-ичимдан отилиб чиқади.

Ўтган йили водийга машинада кетаётганимда ёмғир қуйиб юборди. Олмалик йўлидан Оҳангарон томон бурилишда ҳассага таянган бир кекса одам ёмғирда ивиб, ўтган-кетган машиналарга қўл кўтариб, олиб кетишларидан умид қилиб турарди. Унинг ёнгинасига келиб, машинани тўхтатдим. У эшикни очиб, Ангрэнгача олиб кетишимни сўради. Олиб кетдим. У менга икки-уч марта қараб олгач:

— Сизни танийман, биродар, — деди. — Эсингизда борми, ўттиз етти йил олдин сизни шахтага олиб тушгандим.

Тасодифни қаранг, шунча йилдан бери ҳаёлимни банд қилган одамни топдим. Ундан шошиб сўрадим. «Эсингиздами, ху, шахтадаги от? У нима бўлди?» дедим. У ички бир изтироб билан, паст овозда: «Ўлди», деди.

— Сиз келиб кетганингиздан бирон йил ўтиб, жонивор казо қилди. Жасадини Жигаристондаги фронтчи дўстлари дафн қилинган жойга кўмдик. Жуда бахаво жой. Баланд адир пойида. Қон ветеранлари маслаҳатлашиб, шу отларга ёдгорлик ўрнатмоқчи бўлдик. Бирок ўзингиз биласиз, Жигаристон воқеасини бутун дунё билиб кетди. Бемаҳал келган ёмғир селга айланиб кўприкларни бузди. Дарахтларни қўпорди. Адирнинг таги нам тортиб, сурила бошлади. Охири ўпирилиб, одамларнинг уйларини босди. Эҳ-хе, қанча одам тупроқ тагида қолди. Ўшанда отларнинг мозори ҳам тупроқ тагида қолиб кетди.

Бу гапдан инграб юбордим.

Тақдирни қаранг, бу бахти қора отнинг ўн етти йил ер тагида яшагани, ер тагида жон бергани камлик қилгандек, қабри ҳам ер тагида қолиб кетибди. Ўзи айтгандек, «ватанини топибди».

Ҳамроҳимни Ангрэнда қолдириб, тоғ томон кетдим. Ёмғир тинган, лекин тоғ бошида булутлар ғужғон ўйнарди.

Довонга кўтариламан. Ёнбағирларда уюр-уюр йил-

килар ўтлаб юришибди. Улар орасида мен билган отнинг зурриёти йўк. У дунёдан ном-нишонсиз кетган...

«От кишнаган окшом» киссасининг сўнгги сатрлари-ни ёддан ўқийман: «Аё Тарлон, сен менинг акамсан. Ука деса дегулик мендайин уканг бор... Аё Тарлон, сен менинг киёматлик биродаримсан, киёматлик...»

Бу сўзлар инсоннинг энг яқин дўсти, вафоли жўраси — от шаънига айтилган мадху таронадир.

АЗРОИЛ ЎТГАН ЙЎЛЛАРДА

*Собиқ шўро терговчилари қўлида азоб чеккан
юртдошларимга бағишлайман*

Зўр кураш кўрамиз, деб келганларнинг хафсаласи пир бўлди. Биринчи даврадаёқ кураш аланга олмай, чўғлигича қолди.

Икки полвон ярим соатдан бери ҳадис олиб, томошабинларни зериктириб юборди. Даврада ўтирганларнинг тоқати тоқ бўлди.

— Ажрим қиворинглар, кураш кўргани келганмиз!

— Жалол полвон чикмаса кураш қизимайди. Жалол чиксин!

Жалол полвон етмиш ёшларга борган, элик йилдан бери кураш тушади, шу пайтгача кураги ер кўрмаган полвон.

Ишқивозлар уни беҳудага курашга қақиришаётган эдилар. У даврага чиққани билан талабгор бўлмагани учун қайта жойига бориб ўтиради. Курашаман, деб келганларнинг кўпчилиги ундан енгилган, ҳаммасининг алами ичида эди.

Ишқивозлар талаб қилаверганларидан кейин баковул уни даврага судраб чиқди. Қўлидан ушлаб ўртада айлантириб юрди.

— Мамлакатимизнинг мутлақ чемпиони, юзлаб ёш чемпионларнинг устози Жалол полвонга талабгор борми? — деди у даврага мурожаат қилиб.

Ҳеч ким чикмади. У билан бир беллашсам армоним йўк, деб келган ўспирин полвонлар одоб сақлаб жим ўтиришарди.

Орқа қаторда ўтирган йигирма беш ёшлар чамаси бир йигит ўрнидан турди.

— Мен беллашаман!

Хамма унга қаради. У танаси худди чўяндан қўйил-
гандек, микти бир йигит эди. Елкалари кенг, билакла-
ридан мушаклари бўртиб чиқиб турган, очик кафтига
битта одам бемалол ўтирса яна икки бармоғи ортиб қола-
диган бўз йигит эди. Даврада кимдир хазил қилди:

— Вой-бў, баданига мих қоқсанг қайилиб кетади-ку!

Кимдир, Жалол уни икки ямлаб, бир ютиб юборади,
деб юборди.

Жалол полвон, писанд қилмагандек, мийнғида кулиб
турарди. Унинг жилмайиши ёш полвоннинг нафсонияти-
га тегди.

— Қўй, болам, мен гўдаклар билан курашмайман.
Ўз тенгинг билан беллаш, — деди унга насихат қилган-
дек.

— Йўқ, фақат сиз билан курашаман. Билиб қўйинг,
енгаман! Курагингизни ерга ишқайман!

— Катта кетма, бола! Менинг курагим фақат ўлга-
нимда — гўрда ётганимда ерга тегади.

«Майли, майли, беллашсин, боланинг сазаси ўлма-
син, хўп денг, полвон бува!» деган овозлар чиқди.

Баковул икки томоннинг розилигини олиб: «Бўстон-
ликлик Жалол полвон Ёзёвонлик Эрмат полвон билан
беллашишга рози бўлди!» деб эълон қилди.

Жалол полвон ерга ўтириб этигини ечаркан, қилаёт-
ган иши ўзига қор қилиб, энди кунинг шу мишики гўдак-
ка қолдими Жалол, шу норасида болани енгиб, нима
обрў топасан, дерди ичида.

Эрмат полвон эса уни писанд қилмай, енгаман, де-
гандек мағрур турарди. Унинг бу «сурбетларча» туриши
Жалол полвоннинг ғашини келтирди. Энди ўзингдан қўр,
бола, деб ўрнидан турди.

Баковул уларнинг белбоғларини бошқатдан бойлаб,
омин, деб фотиҳа берди.

Жалол полвон бепарво эди. Қани, бир уришиб кўрсин,
деб қўйиб берди. Эрмат унинг белбоғи оркасига қўлини
суқиб, билагига уч марта ўради. Жалол полвон хотир-
жам эди. Эрмат: «Ё эгам, ўзингдан мадад!» деди уни
бир силтаб қўтариб, оёғини ердан узди. Яна бир марта
силкинганида кўкрагигача чиқарди, турган ерида икки
айланиб чап ёнбошига отди. У болалар чойнак қопқоғи-
ни бураб қўйиб юборгандек чир айланиб, яна қимирла-
май туриб қолди.

— Энди, бас, хумордан чиқдингми, — деди у рақи-
бининг қулоғига. — Энди навбат менга! — у шундай деб

Эрматни бир силтаб кўтарди-ю ерга отди. У ерга чалқанча тушди. Жалол полвон тик турганча энгашиб унинг икки елкасидан босди. Эрмат типирчилади. Рақибининг чайир қўллари ҳамон унинг елкасини ерга қашиштириб турарди. Шунда... Шунда Жалол полвон рақибининг ўт чакнаган кўзида гўдаклар йиғлаганда оқадиган шаффоф, бокира ёшларини кўриб, сесканиб кетди. Унинг елкасидан қўлини олиб, ажиб бир меҳрибонлик билан қўлидан тортиб турғазмоқчи бўлди. Аммо Эрмат унинг қўлини силтаб ташлади.

Эрмат ўкириб-ўкириб йиғлади. Бу йиғи Жалол полвоннинг юрак-бағрини ўртаб юборди. Болам, йиғлама, кўз ёшингни ют, биров кўрмасин, деди унинг қулоғига шивирлаб, Эрмат шу заҳоти яктагининг енгини кўзига суртди. Увол, увол, дерди Жалол полвон. Мана шу бола менинг ўрнимга қолади. Уят иш қилиб қўйдим. Боланинг шохини сиңдирдим. Аттанг, аттанг... Жалол полвон гулдурос қарсақ товушлари остида даврадан чиқиб кетди. Этагини тутиб пул йиғмади. Ёнғоқзор оралаб уйи томон кетди. Йўл-йўлакай, бу енгганимми, деб ўзидан ўзи сўраб борарди. Енгилганим, енгилганим! Майда болалар билан бел олишадиган бачкана полвон бўлиб қолдингми, Жалол, дерди бошини сарак-сарак қилиб.

Эртага жавоб беллашуви бўлади. Нима қилай? Беллашмасам, полвонлик шаъним тупроққа қоришади. Беллашсам-у, атайин йиқилиб берсам, унда нима бўлади? Полвонлик ғуруримни қасққа яшираман...

Шундай хаёллар билан кетар экан, яқин орада аёл кишининг қикирлаб кулгани эшитилди. Аланглаб қаради. Уч тегирмон сув оқадиган сой бўйидаги харсанг устида ўғли Қўчқорвой Нурим сартаропининг келиши Одигани бағрига босиб ўпяпти. Одигани қийшанглаб кулар, Қўчқорнинг юзига беозор шапатиларди. Соининг шовуллашидан улар оёқ товушини эшитмасди. Ўз ишлари билан машғул эдилар. Қўчқор Одигани тиззасига ўтказиб олиб, юз-кўзларидан, лабларидан тинмай ўпарди.

Жалол полвон нима қилишини билмай серрайиб туриб қолди. Қўчқорнинг ерга тушган дўпписини олаётган Одигани сапчиб ўрнидан туриб кетди.

— Вой, мен ўлай... дадангиз! Шарманда бўлдик! — дедию тугмалари кадалмаган ҳарир кофтасини очик қолган оппоқ кўкрагига босганича қочди.

Қўчқор нима қилишини билмай дадасига қараб тургач:

— Йигитчилик — итчилик экан-да, дада, — деди. — Бу аҳмоқ, эримни турмадан чиқармасанг, ўзимни сувга ташлайман, деб...

— Дуруст, дуруст... Бир одамгарчилик қипсан-да, баракалла! Агар кучоқлаб турмаганингда, бағрингга босиб, томоғининг тагидан ўпмаганингда, албатта, ўзини сувга отарди. Менга қара, кўппак, хотинингни олдига шу алпозда борма! Юзингни артиб ол, ҳаммаёғинг қипқизил лаб бўёғи бўлиб кетибди.

Жалол полвон ғудрана-ғудрана нари кетди.

Полвон ўғлининг шу жувонга айланишиб қолганини биларди. Одинанинг эри камалмасдан буруноқ бошланган эди бу савдо.

Нурим сартарошнинг ўғли Собит зўр Одинани Чустнинг Олмосидан опқочиб келганди. Ҳусни бир дунё, юзи сутга чайқаб олингандек, кўзлари-ку... Бу дунёда унақа кўз бўлмаса керак. Машхур рассом Чингиз Ахмаров уни Нанайда кўриб қолганда, бу жувоннинг кўзларида лазер нури бор, қараган жойига ўт қўяди, деган эди. Кўчқор охудек ҳуркағич шу дилбарга элакишиб қолди. Неча марта учрашувга чақирди, келмади. Эридан кўрқди. Эри уни хаддан ташқари рашк қиларди.

Собит зўр қишлоқда тизгинсизлиги билан машхур эди. Кўнглига келган ҳар қандай ишни тап тортмай қилиб кетаверарди. Баъзан у икки-уч ойлаб йўқ бўлиб кетар, поездларда лўлиларга қўшилиб кимор ўйнар, йўловчиларни карта ўйинига тортиб, чўнтақларини қоқлар эди. У йўқ пайтларида қишлоқ тинчиб қоларди. Одамлар Собит йўғида қишлоқ дам олади, дейишарди. Баъзан у бор буд-шудини ютқазиб, уйига қоронғи тушганда майкачан қайтиб келарди. Беш-ўн кун уйда «мўмин-қобил» бўлиб юрарди-да, яна сигирми, бузоқними ўғирлаб, лўлилар тўдасига қараб кетарди. Омади келган пайтларда бир халта пул билан қайтар, сигир-бузоқ эгаларини сажийлик билан рози қилиб, ўз кўнглида гуноҳлардан фориғ бўларди.

Собит зўр Одинани Олмосдан опқочиб келгандан кейин номи ўзига ярашмай қолди. Худди онаси бошқатдан тукқандек яхши бола бўлди-қўйди. Қўни-қўшнилари Собитга худо инсоф берди, деб севишишди.

Собит отасига қўшилиб тўй-маъракаларга боради. Нурим сартарош ичкарига — қариялар олдига кириб кетганда Собит ташқарида қолиб, самоварчига қарашар, келди-кетдига чой ташир, ошпазга ўтин ёриб берарди. Унинг

бир чиройли қобил бола бўлганидан севишган ҳамқишлоқлар, «Қаранг-а, худо инсоф бераман, деса ҳеч гап эмас экан», дейишарди.

Собит Одинани ер-қўкка ишонмасди. Одина эса бу эркалалардан талтайиб кетган эди. Рўзгор ишларига қўл урмасди. Хатто ечиб ташлаган кийимларини қайнонасининг олдига ташларди. Овқатни еб, идиш-товокни йиғиштирмай индамай туриб кетаверарди. Қайнонаси жавраб-жавраб кир ювар, жавраб-жавраб ховли суғуради эди. Баъзан у эрига нолиб қоларди:

— Нега индамайси, бошимизга чиқиб олди-ку, қайнонамисиз, нимасиз? Мен кимман? Қайнонаманми, келинманми? Мундоқ насихат қилиб қўйсангиз бўлмайди-ми?

Нурим сартарош босиқлик билан жавоб қиларди:

— Қўй, хотин, қўпам зорланма. Ўғлинг шунга андармон бўлиб, киморбоз дўстларидан кечди. Ёмон қилиқларини ташлади. Шу келин, деб юртга қўшилиб қолди. Икки марта жума номозига ҳам олиб бордим. Келинингдан нолима, унга раҳмат де. Ўғлинг ҳозир мисоли мажнун.

Собит ҳар кунни кечқурун жомда иссиқ сув опкириб хотинининг оёғини ювиб, оппоқ сочиққа артар, тирсиллаб турган болдирларига шапалатиб уриб қўярди. Кейин уни даст қўтариб тўшакка ётқизарди. Одина бу хизматларга мукофот сифатида узук тақилган бармоқларини унинг пешонасига тегизиб ўпиб қўярди.

Собит ҳали тонг ёришмай елкасига милтиқ ташлаб тоққа чиқиб кетарди. Тун салқинида қанотлари қарахт бўлиб қолган беш-тўртта қаллик уриб келарди. Хотини уйқудан тургунча қалликларнинг патларини юлиб, тозалаб, тузлаб қўярди. Одина ховлига чиққанда шамол учириб юрган патларни қўриб бурнини жийирарди. «Шу қаллик ўлғир ҳам жонимга тегиб кетди-да», деб нолирди.

Собитга отаси, болам, ўртоқларнинг хашарга айтса, қолмагин. Энди сен юрт ичига кириб қолдинг. Кексалар олдидан саломсиз ўтмагин, ўтирган бўлсанг, ўрнингдан туриб салом бергин, деб насихат қиларди. Онаси бўлса унинг қўйлақларини жухуд домлага обориб дам солдирарди. У ёзиб берган аллақандай қоғозларни чойга иви-тиб ичирарди.

Кунларнинг бирида эшик тақиллаб қолди. Собит эшикни очса, остонада машҳур рассом Чингиз Ахмаров турпти.

— Келинг, мулла ака, — деди Собит унга хайрон қараб.

— Келиннинг сувратини ишлашга рухсат берсангиз. Париж кўрғазмасига юбораман.

Собитнинг бундан беш ой олдинги кони кўпирди. Панжалари муштга айланди.

— Қани, яхшиликча жўнаб қолинг, бўлмаса бир қорхол бўлади. Мени ким деб ўйладингиз, хотинини томошага қўядиган хезимкашлардан деб ўйладингизми?

Аҳмаров бир сўз айтмай орқасига қайтди. У шунақа жавоб бўлишини аввалдан биларди. Зора унга худо ишоф бериб роз бўлса, деб ўйлаганди.

Лекин бу бекиёс истеъдодли рассомда бир-икки марта кўрган одам киёфасини ёддан чиза олиш қобилияти бор эди. Барибир ишлайман, дея дилига тугиб қўйди.

Кўчқор Одинага етишиш учун бор ҳунарини ишга солди. Собитни ҳўкиз ўғирлади, деб қамади. Тергов пайтида мотоцикл ҳам ўғирлагансан, деб сохта гувоҳга рўпара қилди. Ўзи унинг томига ташлаб қўйган бир халта кўкнорини ҳам «дело»га ёпиштирди. Собит саккиз йилни бўйнига олиб кетдию, хотини милиция терговчиси — капитан Кўчқор Жалоловга қолди. Хоҳлаган пайтида учрашиб, айш-ишрат қилишга имкон яратилди. Бир кун Одина унга эрқаланиб, ўлсин, тўнка эримдан айниган тухумнинг хиди келарди, деб қулди.

Яқинда, бир ҳафтача бўлди, Собит турма қоровулини ўлдириб қочган эмиш, деган гап тарқалди.

Бу гапни эшитган Нурим сартарош боласидан умидини узиб қўйди. Энди уни эплаб бўлмайди. Бу бола қон тўкиб қўйди. Унинг ичидаги аждар уйғониб кетди. Энди у дуч келганга ўт пуркайди, дуч келганини ғажиб ташлайди, деб афсус-надоматлар чекди.

Шу тобда кўзи олдида бўлиб ўтган ходиса Жалол полвонга негадир таъсир қилмади. Унинг хаёли эртага бўладиган қураш билан банд эди. Нима қилсин, беллашмаса, Жалол полвон қочди, дейишади. Беллашса, бир навқирон йиғитнинг дили вайрон бўлади. Эрмат енгилса қурашга қўл силтаб, иккинчи марта даврага чикмайдиган бўлиб кетади. Агар унга йиқилиб берса, эллик йил елкаси ер искамай келган, шу охириги қурашдан кейин полвонликни ташлаб, умрининг қолганини тоат-ибодат билан ўтказаман, деб аҳд қилиб қўйган. Қураш — бошқаларга томоша. Полвон учун эса ғурур, нафсоният, айниқса, охириги жангдан тўнининг чангини қокиб, давра-

дан бош эгиб чиқиб кетиш Жалол полвонга ўлим билан баробар эди.

У шундай деб ўйладию дарров фикридан қайтди. «Жалол, шунақа паст одаммисан? Бир оёғинг гўрда турибди-ю, шон-шавкатни ўйлайсан-а! Уят, уят!»

У бири-бирини инкор қиладиган хаёллар гирдобиди тўлғаниб-тўлғаниб уйқуга кетди.

...Бугунги курашга кечагидан икки баробар кўп одам келган. Уч автобусда шаҳардан ишқибозлар, енгил машиналарда туманлардан полвонлар келишган. Кечаги кураш телевизор орқали кўрсатилган эди. Жавоб беллашув кандок бўлар экан, деб келганлар сон-саноксиз.

Кабобпазлару морожнийчиларнинг қўли-қўлига тегмайди.

Жалол полвон бугунги беллашувга хушламайроқ келди. Ўзига қолса, мен енгилдим, деб қайтиб кетишга ҳам рози эди. Уни бу ерга фақат орийат олиб келганди.

Саккиз беллашувдан кейин Жалол полвон билан Эрмат полвонга гал келди.

Эрмат полвоннинг қовоғи солиқ. Ундан кечаги мағлубиятнинг захри кетмаганди. У рақибига тилар-тиламас, хатто, бетига қарамай қўл берди. Унинг авзойи бузук. Агар бугун Жалол полвонни тупроққа қориштирмасам, фалон-пистон бўлай, деб дўстларининг даврасида оғзига ёмон сўз олиб қўйган. Полвон халқи жазавага тушганда берган ваъдасини унутадиган қавмдан бўлади. Кечаси билан Жалол полвон ўйлаб-ўйлаб, Эрматга йиқилиб берай, энди зўр келиб қаёққа борардим, шу ёш полвонга бугунги ғалабаси қанот бўлсин, деб шият қилганди. Беллашув пайтида ниятидан ғурури ғолиб келди. Бу ўжар, ўзига ортиқча бино қўйган полвончанинг таъзирини бериб қўймоқчи бўлди. Эрмат ҳам астойдил эди. Унга асло белини бермасди. Жалол полвон уни ўзига торганда, бир кучаниб қўлини чиқариб юборарди. У эллиқ йил курашиб хали бунақа бели бақувват полвонни кўрмаган эди. Кўпдан синалган усулини қўлламоқчи бўлди. Рақибини бағрига қапиштириб кўтарганда ҳар қандай полвон ҳам тоб беролмасди. Бунинг учун аввал Эрматни бағрига тортиши керак. Аммо Эрмат сира белини бермасди. Ҳамла билан бир-икки марта уни кўксига қапиштирди ҳам. Аммо Эрмат бир кучанганда Жалол полвоннинг бақувват қўллари узилган занжирдек белбоғдан чиқиб кетарди. Жалол полвон пайт пойлаб уни бағрига босди. «Ё танграм!» деб оёғини ердан узди. Ҳамма

жим. «Жалол ютди, Жалол ҳозир уни ерга қапиштиради», деган овозлар эшитилди. У рақибини энди ёнбошга отмоқчи бўлиб турганда ёнғоқзордан кетма-кет икки марта ўқ товуши эшитилиб қолди. Ҳамма ёнғоқзор томонга қаради. Отилган ўқ гўё Жалол полвоннинг қон томирига, бақувват пайларига теккандек бўлди. Бир дам қони айланишдан тўхтагандек, пайлари дуторнинг таранг ип-ларига сув сепилгандек бўшади-қолди.

— Ур, ур, болам! — деди Жалол полвон инграб. — Шу топда ерга отмасанг, кейин мени енголмайсан!

Эрмат нима бўлаётганини тушунмасди.

— Ур, шошиб турибман! Зудлик билан кетишим керак, ур!

Эрмат уни даст кўтариб ўнг ёнбошга отди. Жалол полвон икки қулочини ёзганча ерда ётар экан: «Енгдинг, енгдинг, бола!» деди.

Эрмат уни қўлидан ушлаб турғизиб қўйди. Жалол полвон этигини ҳам киймай ёнғоқзор томонга ўқдек учиб кетди.

Даврада шивир-шивир гап айланиб қолди: «Ёнғоқзорда Собит зўр Қўчқор билан Одинани отиб кетибди...»

Икки марта ўқ отилгандаёқ Жалол полвоннинг юраги мудҳиш воқеа юз берганини сезганди.

Саккиз йил мусичадек бир-бирининг патини ялаб яшаган, эри ишдан кечикса остонада интизорлик билан қутадиган, келиши билан бўйнига осиладиган хотинининг бир дақиқада эридан қўнгли қолиши мумкинми?

Уйга олиб келишганда Қўчқорнинг тапаси ҳали сову-маганди. Билагидаги соати юриб туришти, миллари бе-парво айланяпти. Ундан дам ўтмай қандайдир шўх куй таралади. Хотини Гуландом фарёд уриб унга ўзини отди. Отдию бир дақиқа ўтмай нафрат билан сапчиб ўрнидан туриб кетди. Мурдадан француз атирининг хиди келарди. Унинг юзларида, бўйинларида, қўкракларида лаб бўёғининг кип-қизил излари аниқ кўриниб турарди.

Шу топда ўлган Қўчқор эмас, Гуландом эди. Орзулари, кўксига ёнган оловдек муҳаббат, эркаланишлари бир зумда жон берди-қўйди.

Мархумнинг йигирмаси ўтгунча ҳам Гуландомнинг кўзида ҳеч ким ёш кўрмади. Гўё у эрининг эмас, бегонанин-нинг маъракасида юргандек эди. Қулоғидан зирагини, бўйнидан шода-шода марваридларини, бармоқларида

чакнаган узукларини олиб қўймади. У азадор уй сохибаси эмас, тўй эгасидек эди.

Гуландомнинг борадиган жойи йўқ эди. Тўйда келин томондан биронта тирик жон келмаганди.

Полвон ўғил уйласам, қудаларим билан борди-келди килсам, деб орзу киларди. Афсус, ундай бўлмади.

Қўчқор Охангарон томонларда милиция терговчиси бўлиб ишларди. Бир тўйда Гуландомга кўзи тушадию халоватини йўқотади. Ётса ҳам, турса ҳам кўзидан Гуландом кетмайди. Неча марта йўлини тўсиб, гапга солмокчи бўлади. Аммо киз ёввойи каптардек унга туткич бермас, ошиқ йигитнинг ёлворишларини эламас эди. Охири Қўчқор кўпдан сипалган усулини қўллайди. Гуландомнинг укасини, мотоциклда одам уриб кетган, деб қамаб қўяди. Гуландом бош эгиб, Қўчқорнинг олдига боришга мажбур бўлади. У қилади. бу қилади, кизнинг у ёғидан ўтади, бу ёғидан ўтади, алдайди, аврайди. Фалон вақт фалон жойга кел, укангни кўрсатаман, дейди. Шундай учрашувлардан кейин Гуландомда Қўчқорга мойиллик сезила бошлайди. Киз тегадиган бўлади, Қўчқор уйланадиган бўлади. Қўчқордан кизшикига совчи келади. Ота унамайди. Жаллодга берадиган кизим йўқ, деб узил-кесил жавоб қилади.

Гуландомнинг онаси эрига ётиғи билан тушунтирмокчи бўлади.

— Рози бўлинг, дадаси, бўлмаса, шармандамиз чиқади. Йигит ўлгир кизимизни бошқа эрга теголмайдиган қилиб қўйган.

Хотинининг гапи оғзида қолади. Ота сапчиб ўрнидан туриб, ичкари уйдан Гуландомнинг сочидан судраб чиқади. Қўча эшигидан итариб чиқаради.

— Иккинчи бу уйда қорангни кўрмай! Оқ қилдим, — дейди...

Гуландом кечалари айвон даханига ўтириб, шум тақдирини қарғарди. Бегона хотин қўйнидан чиқиб келган наҳс эр билан ётганига ўксиб-ўксиб йиғларди. Шундай пайтларда бу пушти қуйган, зурриётсиз эрининг гўрига ўтлар қўйиб юборгиси келарди.

Жалол полвоннинг буйрагига бирдан оғриқ кирди. Чидаб бўлмас бу оғриққа Жалол полвон тишини-тишига қўйиб чидаб берди. Уч кун маъракага ким келди, ким кетди, билмасди. Ўзи билан ўзи овора эди. Охири у белини қўтаролмай букчайиб қолди. Докторлар оғриқни

босадиган укол қилишди, барибир сал фурсатдан кейин яна оғриқ бошланаверди.

— Бу узок давом этадиган дард, — дейишди врачлар. — Агар тезроқ тузаламан десангиз, Бухорога боринг. Давоси ўша ерда. Бухоро санаторийсидан шифо топасиз. Албатта боринг, йигирма кунда тузалиб қайтасиз.

Оғриқ чидаб бўлмас бир холга келди. Полвон жиянини чакиртирди.

— Жиян, ахволимни кўриб турибсан. Оғриқ зўрайиб кетди. Келгунимча бола-чақанг билан шу уйга келиб тур. Ҳовлини шундоқ ташлаб кетаверсам ҳам бўлаверарди. Ўғри оладиган ҳеч вақо йўқ. Биласан-ку, мол-дунёга хирс қўймаган одамман. Аммо уйда бировнинг омонати бор. Жиянингни ўртоғи чет элга ишлагани кетган. Мана-ви машина билан битта чамадонни ташлаб кетган. Омонатга хиёнат бўлмасин, деб халигача итдек қўриқлаб ўтирибман. — У дарвозаси очиқ турган гаражга қаради. Устига брезент ёпилган «Волга»нинг филдираклари кўришиб турарди. — Эҳтиёт қил, болаларинг чизиб-петиб ўтирмасин.

Кўчқорнинг ҳовлиси полвоннинг уйидан олти эшик нарида. Тошкентнинг энг яхши усталари қурган. Таги ертўлали саккиз хона уй. Ҳаммасига чўғдек ёнаман деб турган гиламлар тўшалган. Шифтларида биллур кандиллар. Жавонларда япон, хитой, немис чинчилари. Ҳовли ўртасида фавворали тўртбурчак ҳовуз. Полвон хонларнинг саройидек ҳовлини кўрганда, болам, уч уйландинг, худо сенга фарзанд бермади. Боланг бўлмаса, чақанг бўлмаса, шунча уйни нима қиласан, деди. Эр-хотинга иккитагина хона бўлса етарди-ку, деганда Кўчқор гапга чап бериб, ҳа энди, бу ҳам бир ишқибозчилик-да, деганди.

Остонада эшик кесақисига суяниб Гуландом турарди. У узокқа кетаётган қайнотаси билан хайрлашгани келган.

— Болам, — деди полвон унга, — азадор хотинсан, бўйнингдан, кулоқларингдан анави ялтир-юлтирларни олиб қўй. Ўзбекчиликда айб бўлади. Дўст бор, душман бор, ўзингни эҳтиёт қил. Энди сени қўриқлайдиган эринг йўқ. Хайхотдек ҳовлида бир ўзинг қоляпсан. Кулоғингдаги зирак жуда қимматбаҳо буюм эмиш. Самовардаги чойхўрлар эрмак қилиб, полвоннинг келини иккита «Волга»ни кулоғига илиб юрибди, дейишяпти. Уйда ёлғиз

ётма. Хайр энди, соғ-омон бўлинглар. Сизларни Оллохга топширдим. Мен Бухоройи шарифга кетдим.

Жалол полвон тўнни елкасига ташлаб, кафти билан ўмганини босиб, инқиллаб, сафар анжомлари солинган халтани аранг кўтарганча букчайиб чиқиб кетди.

Етмиш йил яшаб бирон марта дардга чалинмаган, фақат болалигида кизамик бўлган, кўкйўтал бўлган Жалол полвон умримнинг қолганини ҳам ана шундай доктор дори нималигини билмай ўтказаман, деб ўйлаган эди. Бандасининг айтгани бўлмас экан. Дард ҳам, дармон ҳам худонинг иродасидан. Ҳеч касал бўлмаган одам дардни оғир кўтаради. Жалол полвон беш кун бош кўтармай, шифтга боқиб, оҳ-воҳ қилиб ётди. Умрида емаган уколларни еди. Кўнгли айниб-айниб, қўланса дориларни ютди.

Мана, беш кун ўтиб, энди кўзини очди. Шунда қаерда ётганини билди. Атрофига қаради. Палатада ундан бошқа яна уч бемор бор эди. Улар етмишга етиб-етмаган, кўп дард тортганликлари шундоққина билиниб турган кишилар эди. Бирининг ияги асабдан баъзи-баъзида чап томонга тортадиган, бири андак дудукланадиган, бири оёғи погирон одам эди.

Юрса ер силкинадиган, орқаси битта стул ўриндиғига сиғмайдиган Жалол полвон беш кунда бир бурдагина бўлиб қолди.

Тоғу арчозорларнинг шаффоф хавосига ўрганган бу одам дард билан бўлиб дори ҳидига тўлган палатанинг бўғик, қўланса бўйини сезмаган экан. Жони сал ором олиб, энди сезяпти.

— Мехмон ако, бизде жидо қўрқитиб юбордингиз-ку! Хайрият кўзди очдингиз. Худо хоҳласа кризис ўтди. Апарасияга кўнманг. Бўйрак сабел нозик нарса. Тиф тегиб бўлмайду.

Жалол полвон ияги чап томонга тортадиган бу одамнинг гапларидан бухоролик эканини билди.

— Мен кафел, кўрмагандек бўлиб кетасиз. Томирингизга беш кундан бери гимодез деган дори томизишади. Бу дори қонни тозалайди. Йўқ демай билагингизни тутиб бераверинг. Бу ер касалхона эмас, санатория. Сизни шаҳардаги катта касалхонага олиб кетишмоқчи эди. Аҳволингиз оғир бўлгани учун безовта қилишмади. Энди ҳаммаси ўтди. Буёғига ўзимизди қўли енгил дўхтирларимиз даволайверадилар.

Хамшира киз Жалол полвога дори ичириб, чикиб кетаётганда дудукланадиган бемор уни тўхтатди:

— Сангча бону, меҳмонди гулайсага олиб чиқсак майлиму?

— Ойтимуллодан сўрай-чи, — деб чикиб кетди хамшира. Жалол полвоп: «Хамширанинг исми қизик экан, бу Ойтимуллоси ким бўлди экан», — деб ўйлади.

Бир оздан кейин оқ халати ўзига ярашган навбатчи врач кирди. У эллик ёшларни қоралаб қолган, юзида битта ҳам ажини йўқ, кўхлик аёл эди. Ўнг чеккасида тароққа сўз бермаган зулфи кулфнусха зирагига илиниб турарди.

Оёғи ногирон бемор тилга кирди:

— Каерларга юрибсиз, Ойти? Ишқингизга ўллик-ку!

Ойти унинг ҳазилига ҳазил билан жавоб берди:

— Бошқа палаталарга ҳам жазманларим кўп, акамулло!

— Аёким мундоқчикин бўлмаганда сизни ўзим опқочиб кетардим.

— Ундоқ бўлса, оёфингизни шу бугуноқ тузатиб қўйганим бўлсин. — У шундай деб ёнидаги хамширага юзланди. — Аравачани олиб келиб отахонни бир боғ айлантинг. Тоғ ҳавосига ўрганган одам палатада жуда кийнаиб кетди.

У беморларнинг қон томирини ўлчаб, «Зўр, зўр, юрак эмас, паравоз. Овқатдан қисмасак, қутуриб кетибсизлар», — деди.

— Ундоқ бўлса бир кунга уйга жавоб беринг, момонинг қулоқига секратний гапим бор эди.

Ойти, ёмонсиз, ёмонсиз, раис бова, дея чикиб кетди.

Аёллар кирган палата бирдан ёришиб кетгандек бўлди. Улардан қувонч ва нур қолди.

— Барака топкур, зап файзли аёл-да. Беморнинг оғринини икки оғиз сўз билан тузатворади-я!

Жалол полвоп ўзим юраман, дейишига қўйишмай, уч кишилашиб уни аравачага ўтқазиб, ташқарига олиб чиқишди.

Ҳаво очик, фир-фир шаббода эсиб турипти. Кўлида стакан, пиёла ушлаган беморлар сув ичгани булок томонга кетишяпти.

Бу ердан чиққан булок суви нақ буйрак касалининг тайёр давоси эди. Жуда кўп одамлар буйрак оғригидан вой-войлаб келиб, шу сувдан шифо топиб, хандон-хушон

уйларига қайтиб кетганлар. Учта чол полвон ўтирган аравагани навбатма-навбат итариб хиёбон айланишар эди.

— Бу ерда аёлларнинг исми кизик экан, — деди Жалол полвон хайрон бўлиб. — Сангча, Ойти... бу нима дегани? — Қўлтиктаёқда судралиб келаётган бемор тушунтира бошлади:

— Сизнинг Тошкентингизга Тошхон, Тошбиби деган аёллар борми? Бале, бизнинг Бухор тилига Сангча дегани Тошкент тилига Тошча дегани. Оналари бошинг тошдан бўлсин, дўхтарим, деб шунақа исм қўядилар. Ойти дегани асли Ойтўта дегани. Бу Ойхола деган маъно беради, ўрисларнинг тёта деган сўзи ҳам шундан олинган бўлиши керак. Сизлар эракаларни мулла ака дейсизлар, биз акамулло деймиз, опамулло деймиз. Дўхтир опанинг исми дакументга бошқача. Яъни Истат Фузайловна. Тушундингизми?

Полвон, тушундим, дегандек бош ирғаб қўйди. Улар сўлимгина шийпончага чикиб чақ-чақлашмоқчи бўлишди.

— Мехмон, ўзларини касрдан сўраймиз? — деди ияги силкинадиган бемор.

— Сўраманг, — деди полвон. — Юртим жуда узоқда, тоғлар орасида. Ўзларингдан сўрай. Сизларга нима бўлган? Кўп дард тортганга ўхшайсизлар.

— Ҳа, нимасини айтасиз, Гулояннинг тошкентлик итлоғи уравериб, ҳаммамизни инвалид қилиб кетган. Балки эшитгандирсиз у итни? Қўчқор Жалолов деган терговчи, ҳа, онангни...

— Ҳой, ҳой, оғзингга қараб гапир, «Ойти» келяптилар — Фузайловна ўтиб кетгандан кейин у сўзини давом эттирди: — Ўша падар лаънат кўп ишлар қилиб кетди. Бутун бир шаҳарни боқса етадиган бойлик олиб кетди ўша итнинг боласи.

— Сўкинмай гапир, — деди дудукланадиган бемор аранг гапириб.

— Сўкинаман, нега сўкмас эканман! У аблахнинг отаси эшак, онаси мочахар!

Жалол полвоннинг вужуд-вужудига минглаб игна санчилгандек бўлди. У дунёга келиб ҳали бунақа ҳақорат эшитмаган эди. Тишини-тишига қўйиб чидади.

— Гулояннинг ўзи ҳафта-ўн кунда бир келиб Қўчқорнинг йиққан-терганларини чамадонига солиб олиб кетарди. Унинг терговчилари Фарғонада, Хоразмда, шу бизнинг Бухорода иш олиб борарди. У аблах жуда ҳам

шафқатсиз, жаллод эди. Хотинларимизни ҳам, келину кизларимизни ҳам қамаган эди...

Хамшира Сангча Амонова уларни тушликка чақирди:

— Қани, тойчоқларим, дўмбоқларим, авқотга.

Унинг бу гапига Жалол полвоннинг гаши келди:

— Ия, биз унинг бобоси тенги бўлсак, бу тирранча кизалоқ эрмак қиялпими?

Учала бемор баробарига хаңдон ташлаб кулиб юборишди.

— Шу кизалоқнинг икки куёви, бир келини бор. Саксонинчи йилда неварам кўричак бўлиб касалхонага тушиб қолди. Сангчани ўшанда биринчи кўришим эди. Қарасам, у тил-жағли, оёқ-қўли чакқон, сухсурдек киз. Кенжа ўғлимга киз қидириб юрган пайтимиз эди. Бош врач олдига кириб, Сангча деган хамширангиз бор экан, ахлоқ-одоби қандок, деб сўрадим. Бош врач кулди.

— Бу кизнинг биринчи эридан уч, кейингисидан тўртта боласи бор. Эри аварияга учраб халок бўлгандан кейин отасининг кистови билан бошқа бир қобилгина эрга теккан. Отаси бир юз бирга кирди. Онаси тўксон олти ёшда оламдан ўтди. Битта опаси ҳозир саксон бир ёшда.

Жалол полвон бу гапга ишонкирамай «Йўғ-е», деб юборди.

— У Ойтимуллодан уч ёш катта. Қаранг, юзида битта ҳам ажини йўқ. Сочларига халигача оқ ораламаган. Ойти эллик бир ёшда бўлса, у демак эллик тўртда бўлади. Ҳали зуваласи пишиқ. Қизларига совчи келса, янглишиб, Сангчани кизлардан биттаси бўлса керак, деб гапга солиб кўришади.

Жалол полвон, ё алхазар, деб юборганини билмай қолди.

— Бухоронинг тагига тилло бор. Мана шу ичаётган сувимиз ҳам тилло қумлар орасидан ўтиб келаётган бўлса ажаб эмас, — деди қўлтиқтаёқда судралиб келаётган бемор. Пошшою амирлар ҳам аҳмоқ эмас. Тилло пиёлада шароб ичишган. Тилло меъдани тозалайди. Одамлар бекорга тилло тиш қўймайди. Қайнотамнинг даласи заргар эди. Йилига бир марта битта бухор тангани эговлаб кукунини қап отарди. Ана шу одам бир юз етти ёшда оламдан ўтган.

Кечкурун Сангча Амонова дори ичиргани кирганда полвон унга разм солиб қаради. Унинг жилмайишга мойил бўлиб турган маъсум лаблари, қуюқ киприклари қуршовида қолган мастона кўзлари, хали пардоз кўрма-

ган юзлари қарамагани ҳам ўзига қаратади. Жалол полвон етмиш ёшли чол бўлатуриб унга беҳаёларча қараб турганидан уялиб кетди. Танграм, ўзинг кечир, тавба қилдим, деб истиффор келтирганини ўзи ҳам билмай қолди.

Сангча чиқиб кетар экан, билиб қўйинглар, болакайларим, телевизорни ровна соат ўнда ўчириб кетаман, деди.

— Ундай қилма, болам. Бугун соат ўну ўнда Марям билан Гулбахорнинг концерти бўлади. Марям «Қурбон ўлам»ни, Гулбахор «Барно йигит»ни айтади. Ўчирма, жон болам, — деб ёлборишди чоллар.

— Бўпти, — деди Сангча раҳми келиб. — Меҳмон, — деди у Жалол полвонга. — Сиз фамил чой ичмай туринг. Кўк чой буйракни ювади. Хозир айтаман, ҳаммангларга бир чойнақдан кўк чой келтирадилар.

Бир оздан кейин патнисда чойнақпўш кийдирилган тўртта чойнақ келтириб стол устига қўйиб кетишди.

Ияги силкинадиган бемор анчагина гапдон экан.

— Меҳмон, биз сизнинг исми шарифингизни билмаймиз, сиз бизникини билмайсиз. Келинг, яхшилаб танишиб олайлик. Менинг исмим Хамро Очил. Мапа шу жойдаги колхозга раис эдим. Санатория боғига ерни ўзим ўлчаб берганман. Манави лангнинг, яъний чўлоқнинг оти Ихтиёр Камол, қоракўл совхозига директор бўлган. Анаву соқовнинг оти...

— Соқов дема, дудук де.

— Хўп, бўпти. Унинг оти Зулфиқор, фомиласи... — айтаверайми, деб унга қаради. Зулфиқор менга бари бир дегандек қўл силтаб қўйди. — Унинг фомиласи Гадоев. Пахта заводига директор бўлган. Ана энди сиз ўзингизнинг исми шарифингизни айтинг.

— Мен унақа машҳур одам эмасман, пўристой бир полвонман, холос. Полвон ака десанглар бўлади.

Орага жимлик чўкди. Ҳар ким ўз чойнагидан чой қуйиб қайтара бошлади.

— Чойни бир қайтарсанг чой бўлади, икки қайтарсанг мой бўлади. Уч қайтарсанг, гижинглаган той бўлади, — деди Зулфиқор Гадоев.

Жалол полвон яна Қўчқор тўғрисида гапириб қолишмасин, деб, асли камгап одам бўлишига қарамай, узундан-узоқ гап бошлади:

— Эллик беш йилдан бери кураш тушаман. Манаман деган зўр полвонлар билан беллашганман. Худонинг

мехрибонлигидан ўргилай, умримда енгилиш нималигини билмай ўтдим. То ўлгунимча шундок кетаман, деб ўйлагандим. Аммо бир ёш боладан йикилиб, шармандаи шармисор бўлдим. Касалим ҳам шундан. Бола ниҳоятда кучга тўлган, абжир, кураш хадисини олган пахлавон экан. Урди, мени чалпак қилиб ерга урди. Белбоғимни тирсагига ўраб қисганда белим чўрт узилиб кетадиёв, деб ўйладим. Белбоғим худди сим аркон бўлиб суяк-суякларимгача қисарди. Қўймичим билан ерга зарб билан тушдим. Ичак-чавоқларим аралаш-қралаш бўлиб кетди, деб ўйладим. Даврадан оғрик азобида, юрт кўзига қараёлмай, шармандаи шармисор бўлиб чиқиб кетдим. Дўхтирлар буйрагингиз жойидан кўзғалибди, дейишди. Мана энди, қариганимда дардга чалишиб ўтирибман.

Беморлар унинг бу гапларини қулоқ қокмай тинглашарди.

— Ҳар бир одамнинг ичида дард бор. Э, нимасини айтасиз, биравники ошқора, биравники пинҳона. Мана, бизди олсак...

Ҳамро Очил Зулфиқорнинг гапини бўлди:

— Яна анаву ифлос, итдан тарқаган Қўчқор Жалол тўғрисида гап бошламоқчимисан, гадойнинг боласи? Қўй, ўшанинг харом отини оғзингга олма.

Полвон бир кизарди, бир бўзарди. Ноилож чидади. У шунча, узундан-узук гапириб уларни чалғитмоқчи бўлганди. Бари бир гап айланиб яна ўғлига келиб тўхтади...

— Эртага бизникига нонушта қилсак. Уйим яқин, шу ердан кўрениб туради. Бир яйраб сарёкли ширчойхўрлик қилсак. Тандирдан янги узилган, ушлаган қўлни куйдирадиган мойли патирни ширчойга тўғраб еган одам прама жаннатга тушади. Нима дейсизлар, жўралар?

— Билмадим, — деди полвон. — Бу ернинг коидасини унчалик билмайман. Дўхтирлар кўнишармикан?

— Билдирмаймиз-да. Улар то ишга келгунча биз нонушта қилиб бўламиз. Ширчой сахар пайтига ичилади. Тушундингизми, жўра?

Полвон яна гап Қўчқордан бошланмасин, деб дарров, хўп, деди.

Ҳамро Очилнинг ҳовлиси катта, иморатлари ҳам раисчасига қурилган. Хоналари кенг, шифти баланд. Қандайдир патнисларга қараб чизилган гул, тарвуз, қушларнинг сувратлари билан бежалган эди. Хона жиҳозлари ночор эди. Биров хавас қилса бўладиган гиламу жа-

вонлар йўқ. Бир китоб жавонида беш-ўнта пахта гулли пиёла билан тўртта чойнак бор эди.

Полвон кўп раисларнинг уйларида бўлган. Уларникида қимматбаҳо мебеллар, деворларда ҳам, оёқ остида ҳам эрону туркман гиламлари, япон, хитой, немис чинилари тоқчаларда, жавонларда чақнаб кўзни оларди. Жалол полвон Ҳамро раиснинг завки пастроқ экан, деган ўйга борди. Ё бўлмаса кўп қиз узатгану ҳар тўйда қизлар уйни бўшатиб кетаверган, деб дилидан ўтказиб қўйди.

Ҳамро Очил унинг кўнглидан ўтаётган гапларни сизди.

— Ажабланияписиз-а, Полвон ако? Бу уйдаги қимматбаҳо буюмлар музейларда ҳам топилмасди. Бебаҳо чиниларнинг кўплигидан йўталсанг чинни овози ярим соат жаранглаб хонада айланиб юрарди. Мен қамалганимда болаларим бир чеккадан сотиб ўша онангни... Қўчқорга обориб беришипти, на гилам копти, на чинни асбоб.

Полвон ҳеч бўлмаса шу ерда Қўчқорнинг номи тилга олинмас, деб ўйлаган эди. Йўқ, бўлмади.

Дастурхонга ажойиб неъматлар тортилган эди. Каттақўрғоннинг ушласа укаланиб кетадиган пашмагидан тортиб, Бухоронинг машҳур ёғли ҳолвасигача, ҳар бири «Жигули»нинг филдирагидек ёғли патирлар...

Ховлида ҳеч ким йўқ.

— Келинлар, қизлар саҳарлаб бу таомларни тайёрлаб бирлари ишга, бирлари ўқишга кетишган.

Ёши олтмишларга бориб қолган озғин бир хотин патнисда тўрт коса ширчой кўтариб кирди. Ҳамро Очил туриб, патнисдаги чиниларни олиб дастурхонга қўйди. Шунда Жалол полвоннинг кўзи хотиннинг бармоғига тушди. Унинг ўнг қўлидаги ўрта бармоғи худди ишга осиб қўйгандек саламглаб турарди.

— Қани, ширчой совумасин. Патир қайноқлигида тўғранглар, мазаси бошқача бўлади. Мурч сепсак-ку, мазаси янаям бошқача бўлади-я, аммо буйракка аччиқ нарса тўғри келмайди-да.

Меҳмонлар ниҳоятда тотли ширчой билан овора бўлиб, ҳеч биридан садо чикмади. Ҳамро Очил жимликни бузди:

— Полвон ака, хотинимнинг бармоғини кўриб ҳайрон бўлдингиз-а? Бу ўша падарлаънат Қўчқор терговчининг иши. Мен уйланганимда онам раҳматли бармоқла-

ридаги узукни чиқариб, келинга, болам бу узукни катта бувим такқанлар, у кишидан кейин мен такқанман, энди сиз тақинг, деб хотинимнинг ўрта бармоғига тақиб қўйган эдилар. Узукнинг иккита мошдек олмос кўзи бор эди. У пайтда хотиним озгин, бармоқлари ҳам қаламдек ингичка эди. Икки бола туққандан кейин эт қўйиб, семириб кетди. Бармоқлари ҳам йўғонлашиб қолди. У шу узукни қирқ йилдан ортиқ тақди. Аммо қўлдан қўймади. Тўнғичимни уйлантирганимизда, хотиним келиннинг бармоғига шу узукни тақиб қўймоқчи бўлди. У анча уринди, бармоғидан чиқаролмади. Узук гўштдор бармоғи териси орасида қолиб кетибди. Келинга Бухородан бошқа узук опкелиб бергандим. Мен камалганимдан кейин ҳам аблах Қўчқор терговчи уйни обис қипти. Келинларимнинг, қизларимнинг ҳамма тақинчоқларини опти. Хотинимнинг бармоғидаги узукка кўзи тушиб, шунча уринибдики, чиқазолмапти. Охири узукни омбур билан қисиб бор кучи билан тортибди. Узук бармоқнинг терисини, гўштарини сидириб чиқибди. Бармоқ бўғинлари узилиб кетибди. Хозир кўрдингиз-ку, битта бармоғида жон йўк, тўртта бармоқ орасида латтага ўхшаб осилиб қолган. Қир юволмайди, хамир қоролмайди, игна ушласа, жони йўк бармоқ халақит беради.

Гап нимадан бошланса охири Қўчқор билан тугарди. Жалол полвон Бухорога келганига пушаймонлар еди. Минг ўлиб, минг тирилди.

— Шу десангиз, — дея гапини давом эттирди Ҳамро Очил. — Эрта-индин пенсияга чиқсам, колхоз машинасини топширишим керак бўлади. Ҳар қалай ўттиз-қирқ йил машинада юрган одам пиёда қолмай, деб кенжамга битта «Волга» олиб бердим. Номер олдик. Правоси йўк бола миниб-кешиб юрмасин, деб калитини хотинимга бериб қўйдим. Аблах Қўчқор ҳали мойи артилмаган японги машинани ҳам олиб кетибди. Илоё буюрмасин, илоё аварияга учраб ўлиги хор бўлсин! Ота-онаси тобути кетида фарёд уриб қолсин...

Жалол полвон дод деворай деди. Бирдан, қутилмаганда юрагига санчик кирди. Томири тўхтаб-тўхтаб ура бошлади. Ҳамро Очилдан юрак дориси борми, деб зўрға сўраёлди. Раис «хозир, хозир» деганича югуриб чиқиб кетди. Бир оздан кейин дори солинган қутичани қўтариб кирди.

— Хотинимнинг ҳам юраги хуруж қилиб туради. Манавуни тилингизнинг тагига ташлаб олинг, хозир ўтиб

кетади. — У шундай деб полвонга валидол таблеткасини узатди.

— Чайнаманг, ўзи эриб кетсин, — деди Зулфиқор Гадов.

Жалол полвон юрак оғриғи қандоқ бўлишини энди билди.

— Доктор чакирайликми? — деди Ихтиёр Камол.

— Йўқ, йўқ, ҳожати йўқ, ҳозир ўтиб кетади, — деди аранг ўзини тутиб полвон.

Полвонни палатага опкириб ўрнига ётқизиб қўйишди. Сангчаҳон унинг қон босимини ўлчаб лабини тишлади.

— Сизга нима бўлли, қўзичоғим? Бирон нимадан диққат бўлдингизми?

Полвон бошини сарак-сарак қилди. Истат Фузайловна Сангча ваҳима қияпти, деб бошқатдан қон босимини ўлчади.

Полвонни доктор кўраётганда бошқалар ташқарига чиқиб туришган эди.

— Бу одамнинг ичи тўла дард. Сиз билан биздан кўра аламли қунларни кўрганга ўхшайди. Оғир, босиқ одам экан, ёрилиб дардини айтмаяпти.

— Сизга ҳаяжонланиш мумкин эмас. Кўрган яхши кунларингизни эсланг, — деди Истат Фузайловна.

— Дўхтир опа, энди менга жавоб берақолинг. Худога шукур, буйрагим дуруст бўлиб қолди. Юракни Тошкентда даволатсам ҳам бўлади.

Ойти бошини сарак-сарак қилди:

— Буйрак билан ҳазиллашманг. Хали тузалгани йўқ. Биласизми, буйрагингиз жойидан силжиган. То тузалмагунизча кетишни ўйламанг.

Полвон яна бирон ой туришга ҳам рози эди. Аммо шерикларининг гаплари унинг жон-жонидан ўтиб кетяпти. Эрталаб турибоқ бисмиллосига Қўчқорни падарлаънат, деб сўкишади. Кечқурун ётишда ҳам яна ўша гап. Бу гапларга қандоқ чидайти? Ўша аблахнинг падари менман, сиз овизга олиб бўлмайдиган уят гаплар билан сўқаётган онаси менинг хотиним, деб айтолмасди.

— Зулфиқор Гадов бундан икки ой олдин неварасини кўевга чиқазган эди. Эртага қуда чакириқ қилишяпти. Албатта боринг. Кўпни кўриб дилингиз ёришади. Яна ўн марта томирингизга гимодез юборсак, кўрмагандек бўлиб кетасиз. Энди аравачадан тушинг. Пиёда юринг.

Аmmo оёқни ерга зарб билан ташламанг. Сувда сузгандек белга оғир келмайдиган қилиб юринг.

Полвон лом-мим деёлмай қолди. Тани бошқа дард билмас экан. Агар эшитаётган юзлаб хақоратларининг биттасини у эшитганда эди, ҳовли ўртасида сочинни ёзиб дод дерди. Билмайдиди-да. Буни полвоннинг ўзидан бошқа ҳеч ким билмайди. Энди буёғига Полвон, кўзим кўр, қулоғим қар, деб яшашга мажбур. Қийин, жуда қийин бундоқ қилиш. На илож!

Эрталаб нонуштадан чиқиб, бир стакандан булок суви ичиб, шийпончада ўтиришган эди. Зулфиқорнинг ўғли хаммаларини машинада олиб кетди.

Ойтимулло кўпни кўриб дилингиз ёришади, деганди. Қаёқда, меҳмонлар учун дастурхон тайёрланган хонага кадам босишлари билан полвонни электр токи ургандек бўлди. Кўзлари тишиб, боши айланди.

Девордаги кип-кизил чўғдек эрон гилами ўртасида илиб қўйилган заррин рамкада ниҳоятда кўҳлик аёл кишининг катталаштирилган фото суратини кўргандаёқ Полвоннинг ранги ўчди. Сувратдаги аёлнинг қулоғида келини Гуландом тақиб юрган зиракни кўрди. Полвон Гуландомнинг қулоғидан олиб, салмоқлаб кўриб, тақма, азадор хотинсан, олиб қўй, деган эди ўшанда.

— Бу кимнинг суврати? — деб сўради полвон Ихтиёр Камолдан.

Ихтиёр қўлтиктаёғини деворга суяб, стул томон интилар экан, мувозанатини йўқотиб ёнбошга оға бошлади. Полвон ушлаб қолмаганда йиқилиши аниқ эди.

— Ҳозир сўраманг, полвон ака, кейин айтаман, бу аёл ўзига ўт қўйган.

Кўчадан қўш машинанинг кетма-кет сигнали эшитилди. Болаларнинг бакирик-чакириқлари бошланди. Бундай пайтларда болаларга худо беради. Қуда тараф албатта болаларга турли совғалар олиб келишади. Бирига жевачка, бирига шоколад, бирига сувотар тўппонча таркатадилар.

Аввал аёл қудалар ҳовлига киришди. Зулфиқорнинг хотини уларнинг оёғи тагига оқ сурп пойандоз ёзди. Келинлик либосида ял-ял ёниб кирган наварасини бағрига босиб, кўзёш қилиб олди. Зулфиқор эркак қудаларга ҳам худди шунақа оқ сурп пойандоз тўшади. У олдига келиб бош эгиб турган невараси Бахшанда келинчакнинг пешонасидан ўпиб: «Бахтли бўл, болам, борган жойинг-

да палак отиб, ували-жували бўл, — деб елкасини силаб кўйди. — Энди даданг билан кўриш».

Бахшанда ўрик тагида ўпкаси тўлиб, хиқиллаб турган дадаси олдига борди. Дадаси қирқбеш ёшлардаги жиккак, кўзлари чакнаб турган чиройли киши эди. Бахшанда юзидан тўр пардани олиб, дадасининг бўйнига осилди. Болалик пайтларидагидек, худди биров ота бағридан тортиб олмоқчи бўлаётгандек ёпишиб олганди.

— Онанг раҳматли кўрмади бу кунларни, — деди у боласининг бошларини, елкаларини силаб.

У ўзини тутишга уринарди. Аммо иродасидан хаяжони зўрлик килди. Йиғлаб юборди.

Кузатиб турганлар ҳам қаттиқ хаяжонда эдилар. Охири бувиси келиб Бахшандани отаси бағридан, бўлди, бўлди, духтарим, бас энди, дея олиб кетди.

Аёлларни ховли этагидаги хонага, эркакларни кираверишдаги меҳмонхонага олиб киришди. Дастурхонга куюк-сууюк тортилди. Зулфиқорнинг кенжа ўғли хокандозда исириқ тутатиб чиқиб кетди. Ўтирганлар баҳоли қудрат бири юз сўмлик, бири эллик сўмлик узатдилар. Удум шунақа, исириқ тутатган одамга албатта пул бериш керак.

Зулфиқор қудаларига полвонни таништирди.

— Ихтиёрни ҳам, Ҳамрони ҳам танийсизлар. Полвон ака биз билан санаторияда бирга даволаняптилар. У киши кўп яхши одам. Босиқ, мулоҳазали, андишали.

Полвон ичидан зил кетди. У ўйларди, шу андишали, шу мулоҳазали одамнинг фарзанди бу оиллага чексиз жафолар килган. Қаршингизда ўтирган шу андишали одам — одам эмас, бўрининг, шоқолнинг отаси...

Ҳали бир-бири билан танишиб улгурмаган одамлар одатда у ёқдан-бу ёқдан гапириб, охири суҳбат мавзунини топиб оладилар.

Айний театрига Обид кизик билан Мирза кизик келганини, роса кизик хангомалар айтиб одамларни кулдирганини, Баховуддин пирим зиёратидан қайтаётган Эркин Воҳидов билан Абдулла Орипов Лабиховузга чой ичгани келишганини, одамлар ўраб олганини, Девонбеги мадрасасининг гумбазигача одам тўлиб кетганини, икки соатдан ортиқ шеър ўқитишганини гапиришарди.

Бу бўлаётган гаплар Полвоннинг қулоғига кирмас, икки кўзи девордаги сувратга қадалган. Назарида сувратдаги аёлнинг қулоғидаги зирак кимирлаётганга ўхшайверди. Ихтиёр Камол меҳмонларга мулозамат килиб,

кириб-чикиб турган Зулфиқорнинг қулоғига нимадир деди. У бош ирғаб, хўп, деб чикиб кетди-да, билагига иккита тўн ташлаб кирди.

— Қудажонлар, бу мехмонларимизни, — у полвон билан Ихтиёр Камолга ишора қилди, — дўхтирлардан қарзга олиб келганмиз. Кетишмаса бўлмайди. Полвон аканинг томирларига дори юборадиган пайт бўлди. Нима дейсизлар? Жавоб берайлиг-а...

Зулфиқор полвон билан Ихтиёрнинг елкасига тўн ташлади.

Улар икковлашиб машинада қайтишар экан, Зулфиқорнинг уйдаги аёлларнинг пазандалигига тасаннолар айтишарди.

— Дўстим, — деди Полвон, палатага киришгач, — ўзига ўт қўйган аёл тўғрисида кейин айтаман, деган эдингиз. Айтинг, нима бўлган?

— Хунук иш бўлган, жўражон, жуда хунук, анаву ярамас, ит эмган Кўчқор Зулфиқорни қамаб, кўп азоблар берди. Зулфиқор ҳам апои одамлардан эмас. Хоннинг саройидек уйни қуришга гишти қайдан олдинг, тахтани қайдан олдинг, деб қийин-қистовга тутаверди. Зулфиқор иморат учун нимаики олган бўлса, ҳаммасига гишт заводидан, тахта искалатидан, семону тунукаларга-ча қвитансия олиб қўйган эди. Бундан иш чиқазолмаган терговчи, қанча пахта сотиб олгансан, қанча сотгансан, деб қийнайверади. Пахта заводини уч марта ревизия қиладилар, пичоққа илинадиган бирои ишқал тополмайдилар. Тиллангни, бойлигингни қаерга яширгансан, деб яна дўппослайдилар. Зулфиқор менда бунақа нарсалар йўқ, деб азобларга чидаб беради. Бу орада бир ярим йилга яқин вақт ўтиб кетади. Охири Зулфиқорнинг хотини билан келинини қамаб тергов қиладилар. Гулоян Кўчқор тайёрлаган ҳужжатларни кўриб, бўлмайди, деди. «Уни шундоқ қўйиб юборсак гап тегади. Ҳужжатларни икки йилга кесини мумкин бўладиган қилиб тайёрла. Хотини билан келинини шу бугун қўйиб юбор», деб ўзи Қарши томонга ўтиб кетади.

— Кўчқор Жалолов ўша қуни Зулфиқорнинг хотинини қўйиб юборади. Унинг ёлғиз қолган келини олдига тун ярмида қиради. Қўлларини қайириб, уни зўрлайди. Қулоғидаги зирагини олиб, тонгга яқин чиқариб юборди. Телба бўлиб қолган жувон ҳали осмон оқармай туриб уйга келади. Холдан тойган қайнонаси ухлаб ётарди. Ҳали уйғонмаган қизи Бахшанда тепасига келиб узоқ

караб туради. Харом вужуди билан унга якин келолмайди. Ошхонага кириб керосин тўла туңука банкани кўтариб чиқадию бошидан қуяди. Гўгурт чакиб юборади.

Том бўйи бўлиб ёнаётган олов ховлининг у бошидан бу бошига югурар, шу олов ичида аёл кишининг бўғик овози эшитиларди. Уйғониб кетганлар унга якин боролмасдилар. Челаклаб сув сепсалар ҳам ўт ўчмасди.

Зулфиқорни турманинг ичида суд қилиб икки йил берадилар. Икки йиллик муддатни ўтаб бўлди, деб чиқариб юборадилар. У камоқдан чиққанда келиннинг қирқи ўтиб бўлганди.

Ихтиёр Камол столдаги аллақачон совуб қолган чойни симириб, инсоннинг боши тошдан экан, жўра, деб ўтирган ерида қўлтиқтаёғига кўксини тиради. Ташқаридан одамларнинг овози эшитила бошлади. Бир оздан кейин томирга дори томизадиган мослама кўтариб Сангча кирди.

— Бугун вақтида укол олмадинглар, жужукларим, гимодез томизиш ҳам кечикиб кетди.

Сангча Полвонга фақат қувноқликка яратилган бир малак бўлиб кўринади. Ер юзи шупақа нузли одамлар билан мунаввар, деб ўйларди у. Худо жами гўзалларни одамларни махлиё килиш учун, инсонлар кўнглидан бадбинликларни қувиб, вужуд-вужудини эзгуликка чулғаб, яхшиликларга чорлаш учун яратгандек эди.

Полвон салкам икки соат билагида игна билан бир литрли шишадаги гимодез суюқликнинг охириги томчиси қолгунча кимирламай ётди. Кўзини уйқу босди. Хамшира куймичига укол қилгандагина уйғонди. Ҳали офтоб ўчмаган. Беморлар кечки салкинда хиёбонларда сайр қилиб юрардилар. Ихтиёр Камол ҳамон қўлтиқтаёғини иягига тираб кимирламай ўтирипти. Полвоннинг уйғонганини сезгач, ташқарига чиқмаймизми, дея ўрнидан тура бошлади. Полвон ҳам турди. Икковлашиб ховлига чиқишди. Булоқдан бир пиёладан сув ичиб, ўзлари ўрганган шийпонга чиқиб ўтиришди.

— Уч кундан кейин муддатим тугайди. Кетсам, сиз зерикиб қолмасмикинсиз, деб ўйлайман, — деди Ихтиёр Камол.

— Мен ҳам кетсам керак, — деди Полвон.

Аслини олганда, бу меҳрибон, қайғунга қайғудош одамга Полвоннинг меҳри тушиб қолганди. Фақат, фақат Қўчқо: ан гап бошламаса бўлгани. Бари бир бўлмади. Қўчқорнинг номи аралашмагани суҳбат суҳбат ўрнига ўтмай қолди.

— Оёғингизга нима қилди, деб сўрамадингиз, ўзим айтай. Терговчи Қўчқор Жалол мени камокка олган қушиёк, олтинларингни, бойликларингни қаерга яширгансан, деб кечасию кундузи ухлатмай сўрок қилди. Менда бунақа нарсалар йўқ, десам, ишонмайди. Уради, тепади, қўлларимни қайиради. Мен бир чорвадор одам бўлсам, менда тилло нима қилади, дейман, қани ишонса! Икки барзанги ерга ётқизиб, қўл-оёғимни босиб турди, яна бири стулга чиқиб, икки тиззамнинг қўзига сакраб тушди. Оғрик азобида ҳушимдан кетиб қопман. Тиззаларимнинг ошиқ-мошиғи жойидан қўзғаб қопти. Докторлар гипсга солишди, бўлмади. Охири ромитонлик мош табибни чақириб келишди. Қўли енгил экан, ошиқ-мошиқни жойига солди. Оғрик қолгандек бўлди. Лекин тиззаларимдан пастда жон йўқдек. Шу-шу, қўлтиктаёққа осилиб, судралиб юрибман. Қўчқор Жалол хароми, фарнинг боласи битта гапни билади. Олтин, олтин қани? Яширган жойингни айт. Айтмасанг, қўлларингни ҳам синдираман, дейди. Бўлмади. Болаларимни, куёвимни чақиртирдим. Уларни зудлик билан олиб келишди. Кенжам аҳволимни кўриб додлаб юборди. Икки тарсакидан кейин болам шўрлик жим бўлиб қолди. Уларнинг ҳаммаси чўпон. Совхоз қўйларини боқишади. Ҳар бирининг хусусий икки-уч юздан қўйи бор. Бунга ҳукумат рухсат берган. Терисини, жунини, гўштини давлатга сотишади. Бундан ташқари, план устига қўшимча маҳсулот бергани учун яхшигина мукофот пули ҳам олишади. «Болаларим, қўйларингни битта қолдирмай сотинглар. Пулини манавуларга келтириб беринглар», дедим. Болаларим ота сўзидан чиқмайдиган қобил болалар эди. Хўп, деб чиқиб кетишди. Совхоз қўй сотиб олмайди. Олганда ҳам пулини бир йил судраб чала-ярим қилиб, каттагина солиқ олиб, баракасини кетқизиб кейин беради. Мингга яқин қўйни бозорга чиқариб бўлмаса! Болаларим нима қилишларини билмай икки мотоциклда чўлдаги чўпонлар олдига боришади. Совхознинг Қизилқумда бир юз қирк минг қўйи боқилади. Икки юздан ортик чўпон кишин-ёзин саратонни саратон демай, чиллани чилла демай, офтоб тиғида қуйиб, чўл бўйлаб қўй хайдашади. Норменгли деган чўпон уларга бошчилик қилади. У асли Сурхондарёнинг Шеробод туманидан. Ёшлигида Шофирконга келиб қолган. Норменгли ҳалол, покиза одам, чорвачилик унга отакаси бўлган. Болаларим ўша Норменглининг олдига бориб, ниятларини айтадилар. Норменгли

бошини кашлаб узок ўтиради. Ерга кўзини қадаганча тинмай сигарета чекади. Ярим соатча шу алпозда ўтириб ўрнидан туради, у ёқ-бу ёкка юради. У нихоятда асабий, хозир биров билан муштлашмоқчидек муштларини тугади. Норменгли кейинги пайтларда уйқусизлик касалига мубтало бўлганди. Ана олиб кетади, мана олиб кетади, деб ўтов олдига чиқар, олисда тўзон кўтарилса, то етиб келгунча ўзини кўярга жой тополмасди. Машинада ё зоотехник, ё ветврач келганини кўргандан кейин кўнгли жойига тушарди. Норменглининг туман марказига бормаганига ҳам уч ойдан ошди. Гулоян айғоқчиларининг кўзи тушса уни ҳам рўйхатга тиркаб қўйишларини биларди. Яхшиси, ёмон кўзлардан йироқроқ юрай, деб чўл кезгани-кезган эди.

Норменгли бир қарорга келди шекилли, жойига ўтириб: «Кетаверинглар, — дейди у, — ҳамманг ўз отарингга бор. Эрталаб олдиларингга одам боради».

Эрталаб Норменглининг ўғли тўнғичимникига мотоцикл кажавасида бир қоп сабзи-пиёз, картошка ташлаб кетади. Кетар чоғида келинимга пиёз тагида пул бор, ҳаммасини терговчига берманглар, эллик минги ўзларинг-да қолсин, ҳали сизларга пул кўп керак бўлади, деб жўнаб кетади.

Ўғлим Кўчқор Жалолга пулни олиб борганда у бола бечорага бақириб беради.

— Мен сенларга пул деганим йўқ. Тилла танга олиб кел, деб айтганман, тушундингми? — дейди.

— Бизда ушака нарса йўқ. Умримда бир донасини ҳам ушлаб кўрмаганман.

Кўчқор тажанг бўлади.

— Бундай қиласан. Хозироқ Бухорога бориб катта бозордан Ашот деган армани кабобпазни топасан. Мени Кўчқор Жалол юборди, деб қўлига пулларни берасан. Хушёр бўл, олдида одам йўқ пайтида у билан гаплаш. Нима қилишни унинг ўзи биларди, — деб тушунтиради.

Нафсингга ўт тушқур Кўчқор Жалол юзта бухор тангани олгандан кейин, «Айби исботланмади», деб мени қўйиб юборарди.

Уйни тинтув қилганда олиб кетган битта қўл соат билан Парижда мукофотга беришган олтин медалимни қайтиб бермади. Уни «антиқа» тери учун олгандим. Танлов ҳаками билагимга ҳар ўн беш дақиқада қуй чаладиган швейцар соатини тақиб қўйганди. Афсус, жуда қимматли эсдалик эди. Ҳай, жанозасига буюрсин...

Чиққанимнинг эртаси кеч қоронғида Норменгли келди. Қўйлардан биронтасини ҳам соттирмаганини, пулларни чўпонлар тўплаб берганини айтди. Бунақа одамгарчиликдан қўзларим ёнга тўлди. Ўзимни тутолмай ҳикиллаб йиғлаб юбордим. Ифлос Кўчқор шунча азоб берганда ҳам мижжамга ён келмаганди. Чўпонларнинг одамгарчилигидан таъсирланиб кетибман.

Кечқурун палатада улфати чор бўлиб, чой ичиб ўтиришарди. Телевизор биринчи ўзбек космонавти Шариповнинг хонадонини кўрсата бошлади. Қариндош-уруфлари, қўни-қўшнилари, ёр-биродарлари Шариповнинг отоналарини табриклашпти. Ҳовли одамга тўлган. Ҳамманинг қўлида гул.

Чой хўплаётган Ҳамро Очил, қандай бахтли оила бу! деб юборганини билмай қолди.

— Отасига раҳмат! — деди Ихтиёр.

— Шундок фарзанд ўстирган онасига минг-минг раҳмат-е! — деб юборди Зулфикор.

Фақат Жалол полвоннинг тилига гап келмасди.

Ҳамро Очилнинг файласуфлиги тутиб кетди.

— Биласизми, инсон нима учун фарзанд ўстиради. Меҳнат қилиб, топиб келган ош-нони учунгина эмас, ўлганинга гўрингга қўядиган мрамар тоши учунгина эмас, эл-юртдан олиб келадиган отангга раҳмат, деган биргина сўзни эшитиш учун ўстиради. Отангга лаънат, падарингга лаънат, деган сўз олиб келадиган фарзанднинг юзини худо тескари қилсин!

Мана шу сўхбат асносида Жалол полвон минг ўлиб, минг тирилди. Ўздан ўтганини ўзи билади. Мум тишлагандек, тилини ютиб юборгандек забун эди у.

— Мана, масалан, аблаҳ Кўчқор Жалолнинг отасига ҳеч ким раҳмат, дермикин? Қани, айтингларчи? Нима дейсиз, Полвон ака?

Жалол полвон нималардир деб гўдранди. Нима деганига ҳеч ким тушинмади. Унинг ранги оқариб кетган, кошлари ўртасига тугунчак тушиб, бир нуқтага тикилганча телбанамо алпозда ўтирарди.

— Йўқ, — деди Ихтиёр Камол. — Ҳеч ким раҳмат демайди. Шундай ифлос бола ўстирган сендек отага минг, миллион марта лаънатлар ёвилсин, дейди.

Жалол полвон ҳолсизланиб ўрнидан турди, маст одамдек чайқала-чайқала ҳовлига чиқиб кетди.

— Бечоранинг яна қон босими ошиб кетди шекилли, —

деди Зулфикор. — Ё юраги хуруж килдимикин? У шундай деб чўнтагини кавлаб, валидол кидира бошлади.

Жалол полвон кечаси ухлаёлмади. У ёнбошидан, бу ёнбошига ағдарилаверганида каравот гичирлаб, шерикларини ухлатмади. Охири ўрнидан туриб, шиппагини кийдию ташқарига чикиб, хар гал ором оладиган шийпонда ўтириб ўй-ўйлаб кетди.

Кеча сокин. Тик этган товуш йўк, ой хам сиңдирилган патирдек яримтагина бўлиб қолган. Полвоннинг холига кулгандек яқингинада бақа қуриллайди. Кетма-кет, чўзиб-чўзиб қуриллайди.

Полвоннинг ичида нимадир ёнаётганди. Ичидаги олов чикиб кетишга йўл излаётганга ўхшарди. Охири бир хўрсинганида бўғзини куйдирди-ю, ташқарига чикиб кетди. Одамнинг жони хам шунақа чикиб кетармикин? Йўғе, ундаймасдир. Полвон жилмайиб туриб жон берганларни кўрган.

— Э, аттанг. Эсиз умр, эсизгина умр-а! Худо мени одамларнинг лаънатини эшитиш учун яратган бўлса иложим қанча! — деди у афсус-надоматлар билан.

Полвоннинг даволаниш муддати тугади. Уни кузатгани аэропортга чиқишди. Полвон самолёт трапига оёқ қўя туриб, кутинглар, бир хафтага колмай келаман, деб такрорлади.

Самолёт хавога қўтарилганда полвон бирдан енгил тортди. Бадбахт ўғли туфайли ёғилган қарғишлар, ундан азоб чеккан аламзада одамлар ерда колди.

Қишлоқ ўша-ўша, одамлар ўз ташвишлари билан овра. Чолларга хар кунни бўлмаса хам кунора нахорги ош бўлиб турибди. Биров қиз узатапти, биров ўғил уйлапти. Яна биров оламдан ўтган отаси ё онасига йигирма оши беряпти.

Фақат Нурим сартарош бу ошларга боролмайди. Одамлардан юзи шувит. У дўконини хам очмай қўйган. Қулоғига бир хунук гап кирди-ю дўконга кулф солди. «Нурим ўша одам овчиси Собитнинг отаси-да, боласидан ўтиб қаёққа борарди. Бўйнингга лунги бойлаб, кекиртагинга устара тортиб юбориши хеч гап эмас. Ҳукумат йўли билан бошқа сартарошхона очиш керак».

Шу гап қулоғига кирдию Нуримнинг кирқ йиллик касби бархам топди. Кўчага хам чикмай томоркасида ғимирсиб юради.

Қуңдуз соат бирларда самолётдан тушган Полвон қишлоққа кун ботмай кириб келди.

Нурим сартарош эшиги олдида омборга тикилиб қолган хашакларни олаётган эди. Жалол полвоннинг қораси кўриниши билан ишини ташлаб шошилганича уйига кириб кетди. Унинг Полвонга кўринишга бети чидамасди. Ўғлини отиб кетган боласи учун албатта мендан қасос олади, деб ўйларди. Полвон эса унга қараёлмасди. Шу тинчгина оилани хароб қилган ўғли учун Нурим албатта мендан ўч олади, деб ўйларди. Полвон Нуримдан, Нурим Полвондан қочиб юрипти. Полвон шу топда, ҳозир Нурим кетмонними, болтаними кўтариб чиқади, менга тапланади, деган ўйда сергакланиб келарди. Нурим эса, Жалол ховлимга бостириб кирадию ҳозиргина хашаги олинган омборга мени икки буклаб тикади, дея қочиш учун девор нахрасини мўлжалга олиб, дағ-дағ титраб турарди.

Йўқ, Жалол полвон индамай ўтиб кетди.

У уйига келганда жияни томда кечаги шамол учириб туширган тарновни жойига ўрнатаётган эди. У тоғасини кўриб, ишини шоша-пиша биткизди-ю, томга энгашган тут шоҳига осилиб пастга тушди.

— Келдингизми, тоға? Ахволингиз дурустми?

— Шукур-шукур, — деди Полвон айвон даҳанига ўтирар экан. — Битта чой қўйиб бер. Бухоронинг таъм-сиз сувини ичавериб тинкам қуриди.

Жияни газга чойгум қўйиб чиқди.

— Жиян, — деди Полвон. — Шу машинани юрғизса бўладими, бир кўр-чи.

— Аккумулятори ўлган, уни бир кун тоққа қўйиш керак.

Қўчқор машина аккумуляторини чиқазиб, сувини тўкиб гараж тоқчасига қўйган эди.

— Зарур бўлса ҳозироқ устага бериб келаман, эрта-лабгача тайёр қилиб қўяди.

— Жуда зарур. Бухорога шу машинада кетаман. Устага олиб бор, ўшанақаси акангни ҳам чақириб кел. Гуландом уйда бўлса айт, тез келсин.

Жияни чой дамлаб чиқди, кейин чанг босган аккумуляторни велосипед орқасига ўрнатиб жўнаб кетди.

Полвоннинг катта жияни автомобил назорати бошлигининг ўринбосари эди. Бухорога машинани шу миғиб боргани дуруст. Йўлда инспекторлар бўлар-бўлмасга тўхтатмайди.

Полвон новвот сувидек тотимли чойни ҳузур қилиб ичаркан, ўзинга шукур, ўзинга шукур, деб қўйди. Бир-

пасда чойнакни бўшатди. Пешонасидан терларни сидириб яктагининг этагига қўлини артиб, ховли пастидаги ўтинхонага кириб кетди. Кўмир кукунлари ўрнашиб асли ранги кандоқлиги билинмай кетган чамадонни қўтариб чиқди. Супурги билан ўбдон чангини қоқиб, латта билан артди. Чамадон қулфланган эди. Уриниб очолмади. Гаражга кириб омбир билан катта бир отвертка олиб чиқди.

Шу пайт Гуландом келиб қолди. Қайнотаси билан йиғлаб кўришди. У энди ўзини олдирган, кўзи тағларида, иягининг пастида майда ажинлар пайдо бўлган. Аввалги шиддати йўқ. Йиғидан ҳўл бўлган киприклари орасида илгари чақнаб турадиган ўт сўнгандек эди. Овози ҳам сўлғин. Шу бир ой ичида сўлиб, эртанги такдиридан умидини узган афтодаҳол бир алпозда эди. Полвон унга қараб раҳми келди. Бечора...

Полвон уни бағрига босиб бошларини силади. Юпатмоқчи бўлди. Нима деб юпатади? Уни овутадиган кандок сўз бор дунёда? Гуландом эса унинг бағрида ўксиб-ўксиб йиғларди.

— Болам, кандок қиламиз, пешонамиз шўр экан. Бахт бизга бетини эмас, кетини кўрсатган бўлса, кимга зорланамиз? Бор, болам, муздек ариқ сувида бетларинг-ни ювиб ол!

Полвон тугунчасидан бир сурат олиб унга узатди.

— Ия, ота, бу менинг зирагим-ку! — деди хайрон бўлиб Гуландом.

— Йўқ, болам, сеники эмас, шу келинчакники. Сен унинг зирагини тақиб юрган эдинг. Эринг аблах уни зўрлаб, кейин қулоғидан чиқариб олган. Бу келинчак ҳозир йўқ. Номуси барбод бўлганига чидамай, ўзига ўт қўйган.

Гуландом сесканиб кетди. Беихтиёр икки қулоғига қўл юборди. Шу топда унинг икки қулоғи ўтда куяётгандек эди.

Гуландом қайнотаси «такма бу зиракни», деганда олиб қўйган эди.

— Ўтир. Энди манаву чамадонни очамиз.

У шундай деб чамадон қулфининг тагига отвертка тикиб кўчириб олди, қопқоғини очди. Елимхалтага солинган бир зарбоф тўнни олиб халтадан чиқазди. Бухоро зардўзларининг ноёб бу намунаси аслида амир вазирларидан бириники эди. Полвон тўнни наматга ташлаб, хинд чойидан бўшаган тунука банкани олди. У жуда

оғир эди. Қопқоғини очиб ичидагиларни дастурхонга тўқди. Бухоро тилла тангалари жаранглаб кетди.

— Биласанми, болам, шу тилла учун эринг совхоз директорининг икки оёғини синдирган.

Полвон бир тўрвани олди. Тугунни ечиб ичидагиларни тўқди. Улар аёлларнинг турли хил тақинчоқлари эди. Полвон қийшиқ бир узукни қўлига оларкан, овози титраб деди:

— Э худойим-а, бу қандок кўргилик! Узукка яхшилаб қара, болам.

Гуландом узукни қўлига олди. Узук негадир доира шаклида эмас, тухумга ўхшаш узунчоқрок эди.

— Бу узук бир хотиннинг қўлидан омбирда тортиб чиқарилган. Бечора хотиннинг бармоқ бўғинлари ажралиб кетиб, шалвираб қолган. Бармоқ териси шилиниб, гўшти чиқиб қолган. Кўряпсанми, унда омбир излари қолган.

Уюлиб ётган тилла тақинчоқларни титкилаб бир медални олди.

— Бу уйингдаги эринг тақиб юрган соатнинг эгасиники. Ҳали ҳаёт. Бу соат билан медални Францияда мукофотга беришган.

Гуландом сапчиб ўрнидан турди-ю кўча томонга ўқдек отилиб чиқиб кетди. Полвон тақинчоқларни яна халтага солди. Тилла тангаларни чой қутига битта-битталаб санаб ташлади. Бухор танга роппа-роса 100 дона чиқди. Николайнинг сурати чекилган танга бир юз саксонга эди.

Полвон шу ишлар билан банд экан, Гуландом келганини сезмай қолди.

— Мана, — деди у, — зиракни чамадонга ташлар экан. — Мана соат.

Гуландом югурганда соат механизмлари ишлаб кетган эди. Бир-икки дақиқадан кейин соат шўх бир қуйни чалди. Бу соат ўлиб ётган Қўчқорнинг билагида шу қуйни чалиб турганди.

Полвон чамадон тагида яхшилаб қоғозга ўралган китобчага ўхшаш қаттиқ бир нарсани олиб очди. Ҳали тахти бузилмаган, банкдан олинган долларлар эди.

Чамадонда булардан ташқари сопига олмос, бриллиант қадалган ханжар, тилло, қумуш қуйма нақшлар қадалган қизил бахмал камар бор эди.

Полвон буюмларни жой-жойига қўйиб, чамадон қопқоғини ёпти.

— Мана, болам, — деди Полвон Гуландомга. — Қўйнимизда чаён бор экан. Топган нарсасини инига ташийдиган каламуш бор экан.

Кўча тарафда машина гуриллагани эшитилди. Бир оздан кейин эшикдан бир милиция майори билан Полвоннинг жияни кириб келди. Бу марҳум синглисининг ўғли Салоҳиддин эди.

У тоғасининг анча ўзига келиб қолганидан севиңди. Ҳол-аҳвол сўради.

— Жиян, сендан битта илтимос. Бошлиғингдан икки кунга рухсат сўра. Манаву машинада Бухорога борамиз. Жуда зарур иш бор. Йўқ дема, жиян.

Салоҳиддин чаккасини қашлаб туриб жавоб қилди.

— Бизда йўл ҳаракати ойлиги кетяпти. Майли, бир кунга борай. Бораману яна самолётда орқага қайтаман. Майлими?

— Майли, — деди Полвон жиянидан хурсанд бўлиб.

Кичик жияни машинани ювиб, ёғларини текшириб сафарга тайёр қилиб қўйди. Энди эрталаб битта аккумулятор қўйса бўлди. Бемалол кетаверсалар бўлади.

Полвон эртаси азонда Салоҳиддин билан йўлга чиқди.

Гуландом эшик кесақисига суяниб мунғайганча машина орқасидан қараб қолди.

Полвон эртасига самолётда қайтиб келди. Унинг чехраси очик эди. У умрида бир марта савобли иш қилдим, ҳамма вақт курашда полвонларни йиқитиб ранжитардим. Рақибларим албатта енгилганлари учун менга раҳмат айтмагандирлар. Шуларнинг уволига қолдим, деб ўйларди.

Полвон қишлоқда бир нохушлик устидан чиқди. Гуландом бир банка керосинни Кўчқорнинг гўрига сепиб ўт қўйиб юборипти. Гўр ловуллаб ёнипти. Тепасидаги дарахтлар ҳам қуйиб кетибди. Гуландомнинг ўзи аллақасқаққа ғойиб бўпти. Қаёққа кетган, тирикми, ўликми, ҳеч ким билмасди.

Полвон кечқурун самоварга чиқди. Чойхўрлар билан хардамхаёл, узук-юлуқ гаплашиб, қишлоқ халқини эрталаб уйига таклиф қилди. «Нима, Полвон ака, юртга ош берасизми?» — деб сўрашгани, «Эрталаб биласизлар», — деди у чойхонадан чиқиб кетаркан.

Қишлоқда ош берилса, оқсоқоллар сабзи тўғрашга киришади. Масжид омборидан идиш-товоқ олишади.

Стол-стул, дастурхон деган гаплар бор. Қизик-ку, хе йўк, бе йўк, эрталаб уйга чакиряпти.

Полвон уйга келиб, жиянидан сув иситиб беришни сўради. Ювиниб, тоза кийимларини кийди. Хуфтон намозини узоқ ўқиди. Икки қўлини кўкка кўтариб, Аллоҳга илтижолар қилди.

— Тангрим, бу жонни ўзинг бергансан. Энди омонатингни ол. Сен берган жонга қасд қилиб гуноҳга ботишни истамайман. Жонимни ўзинг ол.

Полвон бу гапларни беш-олти мартадан такрорлади. Тоғ тепасида кимирламай туриб қолган ойга узоқ тикилиб ўтирди. Тун осуда. Тик этган овоз йўк.

— Берган неъматларингга минг бора шукур. Давридаврон сурдим, курашлардан яккакифт бўлиб чиқдим. Хорлик-зорлик кўрмадим. Энди бас, кийналиб кетдим. Ўз болам мени юрт кўзида шармисор қилди. Омонатингни ол, Аллоҳим. Бас, энди кетай. Бу дунёда энди яхшилар яшасин.

Тонготар маҳали Жалол полвоннинг жони узилди.

Жанозага қишлоқнинг катта-кичик ҳаммаси келди. Факат Нурим сартарош келолмади. Юрт кўзида унинг юзи шувит эди.

Орадан тўрт кун ўтиб, Чорвоқ денгизида чўмилаётган болалар қирғоқдан бир пой туфли топиб олдилар. Бу Гуландомининг туфлиси эди.

1999 йил, апрель

ОФТОБ ОЙИМ

Ватанни севмоқни, юрт отасига садоқатни японлардан ўрганиш керак.

Максуд ШАЙХЗОДА сўзи.

Кечадан бери лагеримиздаги японлар фимирлаб қолишди. Еттинчи барак олдида тўпланишиб, қандайдир жиддий бир гапни қизишиб муҳокама қилишарди. Ероси Дюн деган япон йигити рассомлик устахонамни супуриб-сидириб юрарди. Дюннинг юрак ўйноғи касали борлигидан уни шахтада ишлашга олиб чиқишмасди. Баъзи-баъзида, жаҳли чиққан пайтларда юрак касали хуруж қилиб коларди. Бошлиқлар уни менга бўёқ қориб берадиган

қилиб қўйишган эди. Мен Дюндан, нима гап, тез-тез тўпланадиган бўлиб қолдинглар, деб сўрадим.

— Товарищ Ахмед, юртимизга кетадиган бўлиб қолдик, — деди у ичига сизмаган қувончини яширолмай.

Уни дил-дилдан табриқладим.

— Бошлиқлар шундай деб айтишдимиз? — деб сўрадим.

— Қаёқда! Улар бу хабарни биздан икки-уч кун кейин эшитишади.

Унинг гапи рост эди. Умуман қамокхоналарда кўзга кўришмас, қўл билан ушлаб бўлмас «телеграф» ишларди. Москвада, ҳатто сиёсий Бюрода махбусларга алоқадор бирор гап бўлса, ўша кунийёк жамики лагерларга етиб борарди.

Лагер бошлиғининг ўринбосари капитан Гусак, мой бўёқда ишлаб бер, деб онасининг сувратини ташлаб кетган эди. Бугун туш пайтида сувратни олгани келди. Ундан японлар юртларига кетадиган бўлдимиз, деб сўрадим.

У хайрон бўлди.

— Бунақа гап йўқ. Бу махбусларнинг ўзларидан чиққан галдаги «параша» бўлса керак, — деб жавоб қилди.

«Параша» — бу қамокхона камераларига қўйиладиган хожат челаги. Таркаладиган ҳар хил бўлар-бўлмас гапларни шундай деб аташади.

Барибир лагер «телеграфи» аниқ ишларди. Биз Сталин ўлганини бошлиқларимиздан бир кун олдин эшитганмиз. Бериянинг қамалганини, Молотов билан Кагановичнинг Сиёсий Бюро таркибидан чиқарилганини ўша кунийёк эшитган эдик.

Дюн устахонани шошиб-пишиб йиғиштирарди-ю, еттинчи барак олдида тўпланган хамюртлари даврасига чопарди. Лагеримиздаги ўттиз тўрт нафар японнинг хаммаси ўша ерда. Бундан кирхонада ишлайдиган Судзе деган япон йиғит мустасно. Судзе хамюртларига қўшилмас, кирхона зинасида бошини эгиб ўтириб хаёл сурарди. Японлар Судзени сафларига қўшишмасди. У японларга хос бўлмаган балад бўйли, худди циркдаги полвонларга ўхшаган, мускуллари бўртиб чиққан жуда бақувват йиғит эди. Бошқа японлар лагеримизда Судзе деб аталган япон борлигини билмагандек, унга эътибор беришмасди. Судзе эса ҳар тонг ҳали қуёш кўтарилмай кирхона томида пайдо бўларди. Шахталардан чиқариб ташланган тоғ-тоғ рудалар орқасидан қуёш чикқунча ҳай-

калдек қотиб турар, юзига офтоб урилиши билан икки қўлини баланд кўтариб қуёшга нималардир деб илтижолар қиларди.

Дюннинг қувончи чексиз эди. Бир гапириб ўн қуларди. У ўн бир йилдан бери бегона мамлакат камокхоналарида сарсон-саргардон кезарди. Шу ўтган ўн бир йил она юрти, туғилган диёри Япония хаёли билан яшайди.

— Хайрият, коним юртимга тўкиладиган бўлди, — деди у аллақандай қувонч билан.

— Жинни бўлдингми, юртимга қайтай, уйланиб, болачақали бўлай, бошқалардек беармон яшаб юрай, деб ният қилмайсанми, аҳмоқ! — дедим унга.

Дюн бошини тебратди.

— Товариш Аҳмед, — деди у русча билишини намойиш қилаётгандек ғурур билан, — биласанми, мен самурайман. Самурайлар душманга тирик асир тушмаслиги керак. Асир тушиш хавфи туғилгандаёқ ўзини ҳақири қилиши шарт. Яъни, ўзини ўзи чавақлаб ўлдириши керак. Мен ҳақири қилишга улгурмаганман — Ватанимдан қон қарздорман.

Мен Дюни доимо юзи кулиб турадиган, болалардек беғубор, унча-мунча ҳазилларни кўнглига олмайдиган, мусичадек беозор одам деб ўйлардим. Ичида шунча гап борлигини, юрагини қонли армон ўртаётганини билмасдим. Ероси Дюн кўз олдимда юксалиб, ўн бир йил Ватанидан олисда, чўлларда, ўрмонларда сарсон-саргардон кезиб, Япониянинг буюк муҳаббатини дилида ардоқлаб келган, ҳар кўни биттадан қуёш туғадиган Ватани олдидаги бурчини, бир дақиқа бўлсин, унутмаган бекиёс инсонга айланган эди.

Дюннинг Иосиро деган ҳамюрти баъзан устахонага келиб узоқ гаплашиб ўтирарди. Рус аскарлари уни асирликка олган пайтда ҳали тили чиқмаган эгизак қизалоқлари бўлган. У қизларим катта бўлиб қолгандир, тирикмикан, деб йиғларди.

Японларга муносабат ўзгариб қолди. Уларни ишга олиб чиқмай қўйишди, ҳатто алоҳида овқат пишириб берадиган бўлишди. Аммо Дюн кадрдонлигимиз учун ҳамон устахонада ишлаб юрибди. Японларни бошқа кичикроқ баракка ўтказишди. Кечқурун занг чалинганда баракларга маҳбуслар санаб киритилгандан кейин устидан қулфлаб қўйишади. Японларнинг бараги қулфланмайдиган бўлди.

Бу ишларнинг Судзегга алоқаси йўқдек эди. У ҳамон

кирхонада ишлар, зинапояда ўтириб ўй ўйларди. Алохида пиширилган овқат унга берилмасди.

Негадир ўша пайтларда лагерда чой ўрнига кофе беришарди. Ҳатто ошхона ёнидаги бостирмада коп-коп кофе қалашиб ётарди. Кофе жонимизга тегиб, бир қултум қора чойга зор бўлгандик. Шаҳардан газета олиб келишга борганимда магазиндан бир қути грузин чойи сотиб олгандим. Дюн тунука чойнакка аччиққина қилиб дамлаб келди. Ховлида скамейкада ўтириб чойхўрлик қилмоқчи бўлдик. Махбۇслар уйқуда. Фақат Ватан соғинчи уйқу бермаган японлар тўда-тўда бўлиб, ой нурига фарқ бўлган лагер саҳнида жимгина айланиб юришибди.

Дюн билан иккимиз у ёқ-бу ёқдан гаплашиб, чой ичиб ўтирардик. Бизнинг бу суҳбатларимиз ҳам ганиматдек эди. У Ватанига кетади. Албатта, бундан кейин у билан дийдор кўришолмаймиз. Ҳар қалай, беш-олти йиллик кадрдоқлик бир-биримизга яқин қилиб қўйганди.

Ана шу сокин ойдин кечада Дюндан сўрадим:

— Менга қара, Дюн, нега Судзени ёмон кўрасизлар? Нега уни даврага қўшмайсизлар?

Ероси Дюн индамади. Ой нурига терс ўтиргани учун унинг юзида, кўзида қандоқ ифода акс этаётганини билмасдим. Сўроғимга жавоб бериш нияти йўққа ўхшарди. У узок ўйлаб ўтиргандан кейин:

— Яна битта чой дамлаб келайми, буниси совуб қопти, — деди.

— Йўқ, — дедим, — сўровимга жавоб бер.

Ероси ўрнидан туриб у ёқ-бу ёққа юрди. Кейин жойига келиб ўтирди-да, гапира бошлади:

— Буни тушунтириш қийин. Японияни, японши, урф-одатларимизни билмаган одамга тушунтириш қийин. Мана, энди ажралишиб кетадиган пайтимиз келди. Бу Дюн ким эди. Судзе ким эди, деган жумбоқ кўнглингда қолиб кетмаслиги учун айтаман. Сен бир марта мени ҳақорат қилганинг халигача дилимни ўртайди.

Уни нима деб ҳақорат қилганимни эслай олмадим.

— Айт, агар шундай қилган бўлсам, сендан астойдил узр сўрайман.

— Япон аёллари бузук бўлади, дегансан. Шунда аламларимни ичимга ютиб жавоб бермаганман. Ўшанда япон портларида гейшалар матросларни йўлдан уради, дегандинг. Э-э, ошнам, бу гапинг мутлақо нотўғри. Бунақа гап учун сени ўлдиришим керак эди. Ундай қилмаганман.

Тўғри, шундай гап бўлган эди. Ўшанда Дюннинг тишлари гичирлаб кетган, қошлари чимирилиб, худди ҳамлага тайёр турган шерга ўхшаш бир ахволга тушган эди. Лекин индамай ўрнидан туриб, баракка кириб кетганди. Уч кун юрак хуружи тутиб, устахонага келмаганди.

— Билиб қўй товарищ Ахмед, боя айтдим-ку, Японияга бормаган одам японлар тўғрисида аниқ бир гап айтолмайди. Экилган ҳар бир туп дарахт, йўлга ётқизилган ҳар битта тош, қурилган ҳар битта иморат Япония манфаати учун хизмат қилиши керак. Ҳар бир кимирлаган жонда, одамларнинг муомаласида, юриш-туришида Япония манфаати яшайди. Сен ўша бузук деб айтган гейшалар Япониянинг порлоқ келажаги учун хизмат қиладиган буюк ватанпарвар аёллардир...

— Шошма, Дюн, бунақа баландпарвоз гапларни қўй. Сал пастрок тушиб гапир.

— Хўп, — деди у, — майли, қизишмай гапира қолай. Гейшалар сен ўйлаганчалик ахлоксиз аёллар эмас. Ниҳоятда назокатли, ёқимтой, билимдон аёллардир. Улар махсус мактабларда таълим олган, суҳбати ширин, япон қўшиқларини хониш қиладиган, қадим замонлардан бизга етиб келган ажойиб рақсларни маҳорат билан ижро қиладиган, тарих ҳақида гапирганда тингловчига ўтмишини тирилтириб берадиган, тенгсиз пазанда, табобат сирларидан огоҳ ва шу билан бирга бекиёс гўзал аёллардир. Улар суҳбатидан бир марта баҳраманд бўлган хорижликлар бир умр бу ширин онларни унута олмайдилар.

Ероси Дюн совуб қолган чойдан хўплади. Бир оз тин олиб, гапини давом эттирди:

— Ана энди Судзе тўғрисида гапирай. Йўлда ётган кичкинагина тош ёки бир қараңда назарга тушмайдиган бирор рўзғор буюми тўғрисида гапириш учун, аввало, бутун Япония тўғрисида гапириш керак. Бизда ҳамма нарса бир-бири билан узвий боғлиқ, уларда бутун Япония яширилиб ётади. Судзе тўғрисида гапириш учун шунча гапларни айтдим. Шундай қилмасам, ҳеч нарсани тушунмасдинг, товарищ Ахмед. Судзени гейша тўққан дейишарди, у отасини қўрмаган. Портимизга Португалиядан юк қўп келарди. Баланд бўйли, бақувват матрослар кемадан руда туширишарди. Судзенинг чўяндан қуйилгандек бақувват гавдаси худди ана ўшаларга ўхшаб кетади. Эътибор берганмисан, Судзенинг қошлари бургутнинг қанотига ўхшайди. Бунақа қошли денгизчиларни Португалия кемаларида қўрганман.

Судзе махсус энагалар, махсус тарбиячилар, билимдон ўқитувчилар тарбиясида, император ардоғида вояга етди. Энг яхши кийимларни кийди. Энг лаззатли таомларни еди. Чунки у камикадзеликка қабул қилинган эди. Камикадзе — бу «ўқ одам» дегани. Мамлакат хавф остида қолган пайтларда камикадзелар бир киши сиғадиган ва дахшатли бомба жойланган самолётда душман истехкоми томон учурилади. Самолётга фақат учиб боришгагина етадиган ёнилғи қўйилади. Агар учувчи қўрқоқлик қилиб ортга қайтмоқчи бўлса, қайтишга ёнилғи йўқ. Камикадзе душманнинг қурол-яроғ омборига урилиб, ўзи ҳам портлаб кетиши шарт. Аммо Судзе сўнгги бурчини адо этишдан бош тортди. Қўрқоқлик қилди. Биласанми, товарищ Ахмед, Камикадзе бурчини ўтамаса, уни урмайдилар, сўкмайдилар, суд қилмайдилар. Бўйнига худди Рикша аравасининг филдирагидек қулф-калитли филдирак кийдириб қўядилар (Рикша — бу хачир ёки эшак ўрнига одам қўшиладиган аравача). Бўйнига филдирак осилган одамга ҳеч ким сув бермайди, овқат бермайди. Ердан бирор нима топиб ёй деса, ё ариқдан сув олиб ичай деса, қўли етмайди. Ётай деса, филдиракка бўйнидан осилиб қолиб, нафас ололмайди. Бирор уйга қирай деса, эшикка сиғмайди. У фақат ариққа тиззалаб ўтириб, филдирак четини қирғоққа илиштириб дам олади. Бу филдирак фақат у ўлгандан кейингина бўйнидан олинад.

Судзенинг онаси Манико хоним ўғлининг хоинлигидан номус қилиб кўчага чиқолмай, одамларга қўшилолмай қолди. Бу орада Судзе икки марта уйига келди. Кирилмади. Эшикка филдирак сиғмади. Озиб-тўзиб, сочсоқоли ўсиб кетган боласининг аянчли аҳволини Манико хоним болаҳонада йиглаб кузатиб турарди. У боласининг олдига чиқмади, бўйнига осилиб юпатмади. Судзе энди унга суюкли фарзанд эмас, умумҳалқ лаънатига учраган жирканч бир кимса эди. Орадан бирон ой ўтиб, Манико хоним чодрага ўралиб, ибодатхонага борди. Муқаддас Будда пойига қўйилган тилла баркашга рўмолчага тугиб келган олтин-жавохирларни, қимматбаҳо тошлар билан безатилган зирағу биллақузукларини, жамики тақинчоқларини жараңлатиб тўқади. Тиз чўкиб Буддага тавба-тазаррулар қилади. Аста ўрнидан туриб ичкарига кириб кетади.

Иккинчи жаҳон уруши арафасида Парижда бўлиб ўтган «Гўзаллар танлови»да Манико хоним биринчи ўрин-

ни эгаллаб тож кийган эди. Французлар уни «Офтоб ойим» деб аташганди. Хатто бир газета «Бугун куёш Париж уфқидан кўтарилди» деб ёзганди.

Тенгсиз гўзал, бенихоя доно, бутун Япониянинг фахри бўлишга арзийдиган бир малак — Офтоб ойим рохибалар либосини кийди, рохат-фароғатдан кечиб, монастырда колди.

Судзенинг ахволи оғир эди. У ўлиб ўлолмасди, тиррик қолишнинг асло иложи йўқ эди. У самолётда учиб бориб душман истехкомига урилиб, портлаб кетмаганига минг-минг пушаймонлар ерди. Охири у ўзини денгизга ташлаб чўкиб ўлишга қарор килди. Денгиз шовуллар, тўлқинлари кирғоққа сапчиб, Судзенинг тиззаларига урилди. Денгизнинг кирғоққа яқин жойлари саёз эди. У аста-секин сув кечиб бораверади. Сув тиззасидан келарди. Кейин белига чиқади... Ёпирилиб келган тўлқин уни оркага силтаб, яна кирғоққа улоктириб ташламоқчи бўлади. Тўлқин оркага қайтишда уни денгиз ичкарасига судраб кетди.

Судзе ерда юрганда бунчалик азобни кўрмаганди. У тик ҳолатда қулоч отиб сузолмасди. Филдирак эса уни чўкиб кетишга қўймасди. Фақат бўйнидангина филдиракка осилиб турарди. Тўлқин уни хали у ёққа, хали бу ёққа улоктирар, ҳар улоктирганда бўйни узилиб кетадиганга ўхшарди. Унинг бу ахволини олисроқдан кузатиб турган одам, кимнингдир калласини узиб филдирак ўртасига қўйишибди, деб ўйлаши мумкин эди.

Бир ҳафта таом емаганидан Судзе кучдан, дармондан қолган эди. Охири у ҳушидан кетди. Уни рус денгизчилари катерга чиқариб олганларини билмади. Матрослар филдиракни арралаб бўйнидан олиб ташлашди. Унинг ўзи эса икки кундан кейин хушига келди...

Дюн узоқ гапирди. Бахтсиз, шўрнепешона махбуслар дунёнинг жами ташвишларини унутиб, барқ уриб ухлаётган оромли саратон туйида Дюн билан иккимиз ҳеч бир мамлакатга ўхшамаган буюк Япония тўғрисида дум-думалок ой руда уюмлари орқасига ботиб кетгунча гаплашиб ўтирдик. Дюн ватани тўғрисида гапирмас, гўё кўшик қуйлаётган, гоҳ завқ-шавқ билан, гоҳ фарёд уриб дoston ўкиётгандек эди.

Судзе бетига офтоб тушиши билан икки қўлини куёш томон чўзиб буюк Японияга, Куёшга, Улуғ императорга ёлвориб таваллолар қилади:

— Эй менинг буюк Япониям. Эй менинг хар куни

биттадан куёш туғадиган кунчиқар ватаним. Эй менинг отам, падарим, ягона сиғинганим императорим! Кечир мени. Самурайлик бурчини ўтолмаган, сенга ўғил бўлишга нолойик қўрқок, юрт ишига, япония ишига, императорнинг ўғли деган шарафни оқлолмаган бадбахт камикадзе Судзени кечир. Шу жойда минг-минглаб чақирим олис юртда туриб сенинг шарафингга харакири қилиб жон беришимга ижозат бер...

Император жим. Куёш жим...

Хар куни шу ахвол. Хар куни Судзе шу томда офтобга, японияга, императорга таваллолар қилади...

Кунчиқар томонда уфқ оқариб қолди. Мана шу оппоқ уфқ аста бўзара бошлаганда Судзе томга чиқади.

— Бўлди энди, Дюн, бориб ёт. Жиндек ухлаб ол. Бўлмаса, юрагинг яна хуруж қилади.

Дюн бош чайқади.

— Ухлаёлмайман, юртимга тезроқ кетгим келяпти.

Берия отилгандан кейин «Тройка» қарори билан камалганларнинг баъзиларига зонадан ташқарига чиқиб ишлашга рухсат берилган эди. Шундай имтиёз менга ҳам берилган. Бугун эрталаб бўёқ олиш учун шахарга кетган эдим. Қайтиб зонага кирсам, дарвоза олдида японлар тўпланиб туришибди. Дюн югуриб олдимга келди.

— Товарищ Ахмед, қаёқларда юрибсан? Бизни бугун олиб кетишармиш. Кўришолмай қоламиз деб, ташвишланиб тургандим.

Атрофга қарайман. Ҳамма япон махбуслари шу ерда. Фақат Судзе йўқ. У томда офтоб нурига беланиб, кунчиқар томонга қараб турибди.

Штабдан келган майор Кузин рўйхат ўқий бошлади. Номини ўқилган махбус дарвоза томонга юриши керак. Ўн бир йил тутқунликда яшаган японлар шу топда озодлик деб аталган буюк бир оламга кадам боса бошладилар. Ниҳоят, рўйхатдан Дюннинг номи ўқилди.

— Хайр энди, товарищ Ахмед. Оғир кунларимда ҳамдард бўлганинг учун, топган бир бурда нонингни мен билан баҳам кўрганинг учун, ғам-андухга ботган дамларимга шерик бўлганинг учун раҳмат. Энди кўришолмаймиз, хайр, омон бўл!

У кўзда шашкатор ёш билан дарвоза томон кетди.

Рўйхатдан Судзенинг номи чикмади. У кирхона томида туриб, юз-кўзларида қувонч порлаган хамюртларига алам билан қараб турарди.

Штаб олдига келиб тўхтаган «ЗИС-101» машинаси-

дан кора фрак кийган савлатли бир япон тушди. У Япония элчихонасининг ходими эди. У озодликка чиққан японлар билан бир-бир қўл олишиб кўришди. Нималардир деди. Японлар қарсақ чалиб, кийкириб юборишди. Улар йиғлаб, бир-бирларини табриклашарди. Шу пайт шернинг ўкиришига ўхшаш бир овоз уларни Судзе тик турган кирхона томига қаратди. Махбусликда ўн йилдан ортик овоз чиқармай забун яшаган Судзе ичида йиғилиб қолган ҳамма товушларини жамлаб кичқираётгандек эди.

— Кунчиқар Ватаним, менинг Япониям! Кечир, бурчини ўтолмаган бадбахт ўғлингни кечир! Кечир!..

Унинг қўлидаги дудамга пичоқ офтоб тифида чакнаб кетди. У пичоқни яланғоч танасининг чап биқинига зарб билан уриб, ўнг биқини томон тортди. У оғриқни ҳам унутиб, икки оёғи оралиғида осилиб қолган ичак-чавоқларига ҳам шарво қилмай, ҳамон хирқираб кичқирарди:

— Жапан! Жапан! Менинг Ватаним, Жапан!

У шундай дея туриб тунука том кирғовига йиқилди. Ўзининг қони халқоб бўлиб қолган том кирғовида белидан осилиб ётарди. У бир муддат тиширичаб тургандан кейин сирпаниб ерга шалолаб тушди. Тарновдан оқаётган кайноқ қони энди ўзининг устига шариллаб қуйиларди.

Бу мудхиш манзарадан баданларим музлаб кетгандек бўлди. Уни кузатиб турган японлар юзларини терс ўгиришмади. Хар қалай, Судзе собиқ бўлса ҳамки япон эди. У умрининг сўнги дақиқасида японлигини исбот қилди. У япон бўлиб оламдан ўтди. Жапан, Жапан, деб жон берди.

Зонадан чиққанимда японлар автобус олдида тўпланиб турардилар. Дюн олазарак бўлиб мени кутаётган эди.

— Товариш Ахмед, сувратга тушайлик.

У шундай деб бўйинига иккита аппарат осган япон фотомухбирини бошлаб келди. Дюн, Иосиро учовимиз елкаларимизга қўл ташлаб сувратга тушдик. Бошқалар аллақачон автобусга чиқиб бўлган. Аммо Дюн шошилмасди. Мени бағридан қўйиб юборгиси келмасди. Ҳиқиллаб йиғларди.

Алик Четкаукасга ташқарига чиқишга рухсат йўқ эди. У томга чиқиб Дюнга қўл силтаб хайрлашарди.

Автобус икки марта сигнал бергандан кейингина мени бағридан қўйиб юборди. У автобусга чиққандан кейин ҳам деразадан қўл чиқариб, кафтларини ўпиб силкитарди.

У кетди. Хижрон азобларидан, хўрликлардан қутулиб юртига кетди.

Орадан ойлар ўтди. Биз яшаётган камок-лагерга юз минглаб бахтиқаро маҳбуслар келиб кетган. Бу мустаҳкам деворлар, тиканли симлар гўё ҳеч нарсани кўрмаётгандек гунг-соқов эди. Бирок ўн йилнинг нари-берисида келиб-кетган япон маҳбусларини ҳеч ким унутмасди. Уларнинг ахиллигидан, одобидан, сезгиру топағонлигидан, бир иш қилса, астойдил меҳр билан қилишидан гапиришарди. Айниқса, Дюини кўп гапирардик. Унинг «Л»ни «Р» деб талаффуз қилишини эслардик. У «лагер»ни «Рагер», литвалик рассом Аликни «Ритовец Арик» дейишини эслаб қулишардик.

Бир шум хабар кўнглимизни вайрон қилиб юборди. Олиб кетилган японларнинг ҳаммасини Императорнинг маҳсус буйруғи билан Ватан хоинлари сифатида денгизга чўктириб юборишган эмиш. Бу совуқ хабарга биров ишонди, биров «параша» деб қўя қолди.

Ўша воқеаларнинг бўлиб ўтганига рошша-роса эллик йил бўлди. Яқинда тақдир тақозоси билан, тўғрироғи, «Келинлар қўзғолони» баҳонасида олис Америкага — Атлантика океанининг нариёғига бориш манглайимга битилган экан, бордим. Нью-Йоркда орзу қилиб етиб бўлмас жойларни кўрдим. Машҳур афсонавий Бродвей шоҳқўчасини, Американинг тимсоли бўлиб қолган Озодлик хайкалини кўрмоқ насиб қилди. Айниқса, Манхеттенда БМТ қароргоҳи олдида хилпираб турган байроқлар қаторида Ўзбекистон байроғини кўрганимда, миждаларимга ёш қалқиб чиққанини сезмай қолдим.

Ўзбекистон элчихонаси ходимлари, атайин Вашингтонга келиб музейни кўрмай кетсангиз, кейин афсусланиб юрасиз, машҳур Вашингтон музейида буюк бобомиз Алишер Навоийнинг ўз қўли билан ёзган иккита ғазали бор. Албатта, бориб кўринг деб, маслаҳат беришди. Ўша кунгидек бордим. Афсуслар, бўлсинки, музейнинг Қўлёзмалар бўлими берк. Маҳсус мутахассислар қўлёзмалар ҳолатини ўрганаётган экан. Афсус-надоматлар билан қайтиб чиқдим. Музейда кўрса арзийдиган миллионлаб экспонатлар бор. Ўшаларни кўриб қўя қолсам ҳам бўларди. Аммо, очингани айтсам, Даҳо шоиримизнинг қўлёзмаси олдида муқаддас Каъба тошини тавоб этгандек буюк эътиқод билан бош эгиб турмоқчи эдим. Ниятимга етолмадим.

Боя шофёр бу ерда камидан икки соат бўласиз, шо-

шилмай кўраверинг, мен бир ярим соатларда келаман, деганди. Қаёққа боришимни билмай, музей ховлисидаги гулзор ёқасига қўйилган скамейкага омонатгина ўтирдим. Эртага Америка сафарим поёнига етади. Вашингтондан машинада тўрт юз километр йўл босиб Нью-Йоркда Кеннеди номидаги аэропортга боришим керак. У ёғи Тошкентгача ўн беш ярим соат океан устидан учиб ўтаман. Элчихонага бориб сафар тадоригини кўришим керак. Аксига олиб, шофер ҳам бир ярим соатдан кейин келади. Уни кутишдан бошқа иложим йўқ эди.

Скамейканинг нариги бошида ўтирган, ёштини аниқлаб бўлмайдиган бир япон қарияси менга қараб хадеб жилмаяди. Кўзини олади, яна қарайди, илжайди. Хайрон бўлдим, нега у бунақа қиляпти. У сурилиб ёшимга келди.

— Вий, товарищ Ахмед?! — деб сўради чала-чулпа рус тилида.

Хайрон бўлдим. Дунёнинг нариги бурчида мени танийдиган одам бор экан, деб ўйладим.

— Рутфирро помнити? — деди у кулиб.

Биз лагерда Дюн Еросини «Рутфирро» деб атардик. Мен Дюнга учинчи баракдаги муковачи Лутфуллони чақириб кел, деб илтимос қилганимда у муковачини тополмай, Рутфирро йўқ экан, деб жавоб қилган эди. Ана шундан кейин баъзилар уни Рутфирро деб атайдиган бўлишганди. Буни нотаниш чол қаёқдан билади экан деб хайрон бўлдим.

— Товарищ Ахмед, бундан роппа-роса қирқ беш йил олдин, сиз билан қамок-лагерида бирга бўлганмиз.

Эсладим. Бу — Дюннинг энг яқин дўсти Иосиро эди. Аммо лагердан бўшаб кетган японларни Императорнинг махсус буйруғи билан денгизга чўктириб юборишган деб эшитган эдим...

У тиззамга қўлини қўйиб, Дюнни эслайсизми, деб яна сўради.

— Бу ажойиб, олижаноб инсонни унутиб бўладими? — дедим афсусланиб.

У пайтда Иосиро ўттиз ёшларда эди.

У уйланган пайтларини, қайлиғи билан икки марта Кабуки театрига борганини, машхур актёрлар ижро этган ролларни худди тушида кўрган воқеаларни айтиб бераётгандек гапирарди. Айтганча, унинг эгизак қизлари бор эди.

— Қизларингиз билан, хотинингиз билан дийдор кўришдингизми? — деб сўрадим.

— Битта қизимни топдим. Хотиним билан бир қизим атом нурланишидан халок бўлишган экан.

У хассасининг учи билан ер чизиб узоқ туриб қолди.

— Мен сизни кўп эслайман. Эсингиздами, кетар чоғимизда Дюн, сиз учовимиз сувратга тушган эдик. Ўша сувратни қора кунларимиздан хотира деб сақлайман. Қизим шу музейнинг Япон бўлимида илмий иш қиляпти. Куёвим дипломат. Элчихонада ишлайди. Қизимнинг кетида бу ёқларга келиб қолганман. Икки неварам билан овуниб юраман...

Унинг гагини бўлдим:

— Сизларни денгизга чўктириб юборишган, деб эшитган эдим...

— Ёлғон гап. Бу «параша» гап. Ҳаммамиз соғ-омон юртимизга етиб келганмиз.

— Дюн омонми? Бола-чақали бўлиб кетгандир? — деб сўрадим ундан яхши бир гап эшитиш илинжида.

— Дюн энди йўқ, — деди Иосиро хасрат-падомат билан. — Кемада кетаётганимизда Дюннинг юраги икки марта хуруж қилди. Врачлар аранг сақлаб қолишди. Кемамиз кирғоққа етиб борганда бизни кутиб олиш учун Негате портига чиққанларнинг сон-саноғи йўқ эди. Ўзингиз биласиз, Дюннинг ҳеч кими йўқ, етимхонада ўсган. У кемадан тушиб, ҳеч нарсага қарамай, кирғоқ бўйлаб, тўлқинлар ювавериб биллурдек шаффоф қилиб қўйган қумларни тўпик бўйи босиб анча нари кетди. Қурткасини счиб улоқтирди. Букчайиб ўтирди-да, шўр қумни ўпа бошлади. У бир букчайганича бошини, қаддини кўтармади. Тўлқинлар унинг устидан сагчиб икки-уч метр ўтиб кетди. Дюннинг гавдаси тўлқин остида кўринмай қолди. Тўлқин орқага қайтди. Дюн томонга югурдим. Етиб боргунимча, уни яна икки марта тўлқин босди. Уни қўлтиғидан кўтармоқчи бўлгандим, эплотмадим. Дюн кадрдон юртининг биллур кирғоғини ўйиб, жон таслим қилган эди. Лабидан оққан қонни қум шимиб кетаётганди.

Мендан нарида гуллаб турган Сакура тагида қора чодирга ўралиб бир роҳиба одамларга жавдираб, қарар, юм-юм ёш тўкарди.

У бир вақтлар парижликлар ҳуснига махлиё бўлиб, Офтоб ойим деб атаган тенгсиз гўзал Манико хонимга энди ўхшамасди. Кўзларидан нур қочган, арчилган шаф-

толидек пушти юзларини ранг тарк қилган, фарзанд доғи уни фижимлаб ташлаган, афв қилинганлар орасида менинг болам ҳам бормикин, деган ўйда келганга ўхшарди. Унинг олдига боролмадим, Дюн билан овора эдим.

Дюни ўз қўлим билан кабрага қўйдим. Кабри бошига бир туп Сакура кўчатини экиб қўйдим. То бу томонларга келгунимча ҳар баҳор унинг кабри бошига бориб узоқ ўтирардим. Сакура гуллари тўкилиб, пушти рангга ўралган қабр пойига тиз чўкиб, бирга кечирган қунларимизни кўз олдимга келтираман.

Мен эсам, лагерда Дюн билан сўнгги учрашувимни эслайман. Ўшанда ой дум-думалоқ, оппоқ эди. Ўшанда Дюн Ватанимдан бир томчи кон қарздорман, деганди. Шу гапи учун уни қаттиқ сўккан эдим. Қаранг-а! У ниятига етибди.

— Товарищ Ахмед, ҳозир куёвимга телефон қиламан. Қамокдан бўшаганимизда Дюн билан учовимиз тушган сувратни олиб келади.

Иосиро ёнидан уяли телефонни олиб куёви билан гаплашди.

... Одам боласи туғилган юртига ўхшайдими? Билмадим, мен негадир шунақа деб ўйлайман. Дюнинг сувратига қарайман. У менга ҳар кун битта офтоб туғадиган Японияга ўхшаб кўринади. Унга қараганимда букюк Японияни кўриб турганга ўхшайман. Бодроқдек ғуж-ғуж гуллаган Сакура соясида Дюн ором уйқусида ётибди. Денгиз томондан шамол эсганда Сакура гуллари дув тўкилади. Гўё қабр устига пушти кўрпа ёпиб кетгандек бўлади. Дюн океан довуллариининг долғали товушларини, чағалайларнинг қийқирикларини эшитиб ётибди.

2001 йил 20 январь

МИННАТДОРЛИК

«Халқ сўзи» газетасининг шу йил 26 январдаги сониде чоп этилган ҳурматли адиб Саид Ахмадининг «Офтоб ойим» номли ҳикояси менда жуда катта таассурот қолдирди.

Собиқ Совет иттифоқи ҳудудида асир сифатида яшаган японлар ҳақида уларнинг ўзлари ёзган кўплаб асарлар, ҳикоя ва хотира китобларини ўқиганман. Лекин япон асирлари ҳақида четдан туриб ёзган муаллиф ҳикоя-

сини илк бора ўқишимдир. Бу хикояда инсоннинг туйғу-лари ва ички кечинмалари чуқур хиссиёт билан акс эттирилган, шунингдек, унда ҳозирги кунга келиб унутилаёзган анъаналар ҳам ёритилган.

Иккинчи жаҳон уруши тугаганидан буён ярим асрдан кўп вақт ўтди, бу урушнинг хотираси бугунги япон ёшлари орасида аста-секин унутилиб бораётган бир пайтда Япониядан олисда бўлган Ўзбекистонда япон асирларининг қисматини эслаш мени чуқур таъсирлантирди. Ярим асрдан кўп вақт мобайнида кўнгил қатида япон асирлари хотирасини сақлаб келиб, улар ҳақида ажойиб хикоя ёзган жаноб Саид Аҳмаддан бағоят миннатдорман.

Ҳозирги вақтда жуда кўп японлар Ўзбекистонга сайёҳ ва тадбиркор сифатида келмоқда, икки томонлама алоқалар кун сайин ривожланмоқда ва шу боис ярим аср муқаддам юзага келган дўстлик, яъни ўзбек ва япон ўғлонининг дўстлиги — ҳозирги япон ва ўзбек халқи орасидаги яқин ришталар даракчиси эди, деб биламан.

Ўзининг бутун бир саҳифасини шу хикояга бағишлаган «Халқ сўзи» таҳририятига ўз миннатдорчилигимни билдирмоқчиман.

*Кёко НАКАЯМА,
Япониянинг Ўзбекистондаги
Фавқулодда ва Мухтор элчиси.*

ТУТ ПИШИҒИ

(«Кўз ёши томган ҳикоялар» туркумидан)

Тошкент—Наманган поезде келди. Проводник икки оёғининг тиззасидан бир қарич пасти кесилган ногирон кишини тўртта подшипникка ўрнатилган аравачаси билан кўтариб тушди. Уни шу кўтарганча стансиядан ташқарига, асфальт йўл бошланадиган жойга чиқиб вокзал чироқларининг ёриғи тушиб турган ерга кўяр экан.

— Ана энди «Чайка»ни шалдиратиб кетаверасиз, — деб елкасига қоқиб қўйди.

Ҳали тонг отмаган, уфқ чети энди оқариб келаётган маҳал. Қоронғида аравача овози аста узоқлашиб боради.

Осмон этаги оқара бошлади. Ногирон йўловчи ҳамон икки тахтакач таянчини асфальтга қадаб олдинга интиляпти. Ғилдирак шалдираб-қалдираб аста силжиб борар-

ди. Йўловчининг кўллари толди шекилли, аравача худди бензини тугаётган машинага ўхшаб силтаб-силтаб аранг йўл босарди.

Аллақачон тонг ёришиб кетганига карамай, бир енгил машина олисни ёритувчи чироғини ўчирмай ўқдек учиб келарди. Унинг ўткир нуридан йўловчининг кўзлари камашди. Машина хайдовчиси уни ўн беш метрча оралик қолгандагина кўрди, зарб билан тормоз берди. У гийқиллаб келиб йўловчининг аравачасига урилди. Йўловчи ағдарилиб тушди. Аравачаси тўнкарилиб қолди. Машина хайдовчиси аёл киши экан, қилиб қўйган ишидан кўрқканиданми, эс-хушини йўқотиб қўйганиданми, гандираклаб йўловчининг тепасига келди. Ёнбошлаб қолиб, ўзини ўнглай олмаётган йўловчининг қўлтигидан олиб ерга ўтказиб қўйди. Аёлдан тамаки тутунига қоришиқ коньяк иси бурқсирди. Йўловчи сергакланди.

— Ҳозир... ҳозир аравачангизни ҳам ўнглаб бераман, — деди у.

Йўловчи хайрат билан, афсус-надоматлар билан овоз чикарди:

— Сухсура, сенмисан?..

Аёлининг аравачага узатган қўли хавода муаллақ қолди. Орқага бир қадам тисарилди.

— Абдулла ака.

Улар бир-бирларига хайрат ва дахшат билан қараб туришарди.

Машина кабинасидан эркак кишининг ширакайф товуши эшитилди:

— Нима қилаяпсан? Ўлмаган бўлса бўпти-да, қайт орқангга, Сука.

Сухсура деб аталмиш аёл орқасига тисарила-тисарила машина томон боради.

— Ким экан у? — деди талаффузидан қайси миллатга мансуб эканини билиб бўлмайдиган бир оҳангда.

— Билмасам, — деди Сухсура зарда билан.

— Тезроқ ҳайда. Эринг соат тўққизда ўтадиган Тошкент поездида қайтади. У келгунча кишлоққа етиб олайлик. Мени Гелдиеванинг уйига ташлаб ўтарсан. Жиндек мизғиб олмасам, бўлмайди. Қачон учрашишимизни Гелдиева айтади.

Сухсура кўзёшларини тиёлмас, унсиз йиғлаб машинани аранг бошқариб борарди.

Абдулла отлик йўловчи чақмоқ урган одамдек эсан-кираб қолди. Нима бўлди?

Хозиргина нафаси-нафаси билан тўқнашган, овозини аниқ эшитган Сухсурани тушида кўрдими, ё у ғойибдан пайдо бўлди-ю яна ғойибга қайтиб кетдими?

Йўловчи узоқлашиб кетаётган машина орқасидан хайрону лол қараб қолди.

У бундан ўн йилча олдин райком бюросида суюқоёқ Гелдиева деган аёлнинг райком секретарлигига ўтаётганда овоз бермаган Абдулла Гаппоров эди. Ўша пайтда Гаппоров район газетасининг мухаррири ва райком бюросининг аъзоси эди. Ўшанда Гелдиева уни миллатчиликда айблаган: «Эрим рус бўлгани учун шундай қиялпти», — деб даъво қилган эди.

Гелдиева уни судга берган, суд эса «халқлар дўстлигини тан олмаган, айниқса, улуғ рус оғамизининг тинч-тотув оиласига раҳна солмоқчи бўлган» миллатчи Гаппоровни етти йил қамоқ жазосини ўташга ҳукм қилган. Ҳукм ўқилганда Гелдиева:

— Эрим улуғ рус халқининг вакили эканидан фахрланаман. Сен эса қамоқ жазосини ўтаб келганингда хотинингни бир чулчутнинг қўйида кўрасан, — деб «башорат» қилган эди.

Бир вақтлар юрса ер гурсиллайдиган, билагига кучи сизмаган Гаппоровнинг хотиндан омади келган эди. Кўрганнинг кўзини қуйдирадиган тенгсиз гўзал умр йўлдоши билан бахтиёр бўлган, энди эса том маънода яримта бўлиб қолган, рақибига зарба бериш имкониятидан мутлақо маҳрум бўлган Гаппоров қишлоқда ўзини қандай савдолар қутаётганини хали билмасди.

Офтоб чарақлаб чиқди. Гаппоров атрофга аланглади. Шундагина йўл четидаги девордан шохлари кўчага ошиб ўтган азим туп марварид тутга кўзи тушди. Ҳар биттаси бодрокдек келадиган оппоқ тутлар ер билан битта бўлиб ётарди. Гаппоров лагерларда сарсон-саргардон кезган пайтларда тушига маҳалла масжидининг ховлисида ўсган тут кирарди. Қўйнига яримта қулчани солиб, шохларда фарқ пишган тутларни нонга қўшиб тўйиб еган пайтларини эсларди. Энди бу дамлар асло қайтиб келмаслигини ўйлаб ич-ичидан хўрсиниб қўярди.

Гаппоровнинг лаблари қуруқшаб, кечадан бери сув кўрмаган оғзида тили айланмасди.

Тану жони соғ одамга икки қадам, Гаппоров учун етиб бўлмас олис эшик бир вақтлар унинг қўлида кор-

ректор бўлиб ишлаган Зумрад холанинг ховлиси эди. Раҳбарларнинг нутқлари босиладиган куни газетага кўпинча ярим кечаси имзо чекиларди. Шундай пайтларда Гаппоров уни шу уйга машинада опкелиб қўярди.

Тахта яшиклардан ясалган дарвоза биқинидаги эшик очилиб, қўлида супурги билан бир кампир чиқди. Бу Зумрад хола эди. У ҳар кеча ётиш олдидан супага чодир ёзиб қўяр, эрталаб тўкилган топ-тоза тутларни тоғорага солиб, йўловчиларнинг оғзи тегсин, деб йўл четига обориб қўярди. Ерга тўкилганларини супуриб тухуми ширин бўлади, деб товукларга берарди.

Зумрад хола ҳам қариб қопти, ёши саксонни қоралаб қолгандир-ов, деб кўнглидан ўтказди Гаппоров.

Зумрад хола тут тўлдирилган тоғорани йўл четига олиб келаркан, беш-олти кадам нарида — асфальт йўлнинг ўртасида ўзини ўнглайолмай қийналаётган икки оёғи тўмтоқ одамни кўриб, унга томон юра бошлади.

— Сенга нима бўлди, болам? — деди тепасига келгач. Унга яқинлашиб тикилдию хайратдан ёқасини ушлади. — Гаппоровмисан, сенга нима бўлди? Сени шу алпозда кўрмай менгина ўлай.

Зумрад хола ундан кўп яхшиликлар кўрган, икки неварасини шу Гаппоров Тошкентга обориб ўқишга жойлаган, ҳар байрамда уни совға-саломлар билан йўқлаб турадиган ажиб бир меҳрибон инсон эди.

Зумрад хола шошиб уйга кириб кетди. Ухлаб ётган ўғлини уйғотиб чиқди. Унинг ўғли район почтасининг усти брезентлик юк машинасини минар, Тошкент поездида район почтасига келадиган хатларни, посилкаларни олиб қайтарди. Навбатдаги Тошкент поезди келгунча машинани ховлига киритиб, озгина мизғиб оларди.

Она-бола Гаппоровнинг тепасига келишди. Ўғли Гаппоровни бола кўтаргандек қилиб бағрига босиб кўтариб олди. Зумрад хола асфальт йўлда тўнқарилиб ётган аравагани судраб супа олдига келишди. Кампир то уйдан кўрпача олиб чиққунча ўғли Гаппоровни кўтарганича турарди. Гаппоровнинг томоғи қуруқшаганидан тили гапга айланмас, сўз ўрнига хириллаган хунук овоз чиқарарди. Кампирнинг ўғли уни худди капалакдек эҳтиёт қилиб кўрпачага ўтказди. Кампир чой дамлагани кириб кетаркан ўғлига:

— Октобрўй тарафдаги шохни силкит. Пишган-пишган тутларни патнисга териб ол, — деди.

Бир оздан кейин Зумрад хола қўлида чойнак-пиёла билан чиқди. Гаппоров чой тўла пиёлани оларкан:

— Шошилма, сал қайноғи тушсин, — деб огоҳландирди.

Гаппоров чидаб туrolмади. Оғзи куйса ҳам, икки хўплашда пиёлани бўшатди. Яна ичди. Уч пиёлани бўшатгандан кейин қуриб қолган ковун пўчоғидек бўлиб танглайга илашмаётган тили юмшади. Хириллани ҳам босилди.

— Раҳмат, холажон.

— Раҳмат дема, болам. Яқин одамларимиздан, кадрдонларимиздан бир пиёла чойни аясак, Худонинг газабига учрамаймизми? Болам, энди манави тутни еб ол. Тут емаганингга ҳам ўн йил бўлиб қолгандир?

Гаппоров бош кимирлатиб қўйди. Унинг хаёли бутунлай бошқа ёқда — аҳд-паймонларини барбод қилган Сухсурада эди. Олис юртларда тушларига кирган тутлар шу топда ер билан битта бўлиб ётарди.

Биров, фалончи ўлсин-э деса, унақа деманг, тут пишиғини қўриб қолсин, дейишади.

Тут пишиғи хосиятли фасл. Ана кетаман-мана кетаман деб, ўлимини кутиб ётган беморлар тутга оғизлари тегиши билан қувватга кириб, юриб кетадилар.

Тут пишиғи ёз фаслига эшик очиб беради.

— Энди қаёққа борасан, болам? — деди Зумрад хола.

— Уйга бораман, — деди Гаппоров катъий қилиб.

— Борма, шу ерда қол. Сухсура энди сенга хотинлик қилмайди.

— Барибир уни кўришим, нега бунақа йўлга кирганини билишим керак.

— Хотинингнинг ҳусни бошига бало бўлди. Ярамас, бузук Гелдиева уни шу қўйга солди. Уйингга борма, болам, борма.

Ҳозир ҳеч қанақа гап Гаппоровнинг қулоғига кирмасди. Охири ноилож қолган Зумрад хола ўғлига:

— Нуриддин болам, акангни обориб қўйгин, — деб буюрди.

Машина Гаппоровнинг тотли дамлари кечган, бахтли умрининг унутилмас дақиқаларига гувоҳ бўлган кадрдон уйи эшиги олдида тўхтади. Нуриддин эшикни итарган эди, очилиб кетди. У Гаппоровни кўтариб ховлига олиб

кирди. Аравачасини текис ерга қўйиб, устига уни ўтказди. Саҳни ер билан тенг хонанинг эшиги қулфланмаган экан, халқасидан тортганда очилиб кетди.

Ғаппоровнинг хуши ўзида эмасди. Назарида ҳақиқий Сухсура чиқиб бўйнига осилиб, каёкларда юрибсиз деб лабларини буриб, таъна қиладигандек эди.

Ғаппоров атрофга аланглади. Ховли аёл кишининг оёғи етмаган, бирон марта супурги кўрмаган, файзсиз, фариштасиз эди. Винодан бўшаган шишалар, ғижимлаб ташланган паширос қутилари сочилиб ётар, атрофида кул уйилиб қолган кабоб кўраси ёнида кўмир тўлдирилган шляпа. Тошкентга боришганда уни Сухсура совға қилган, ўз қўли билан кийдириб қўйган эди. Ўчоқ четидан иркит қозонсочик осилиб турибди. Бу матбуот кунини Ғаппоровга редакция ходимлари совға қилган яшил галстук.

Ховли эшиги берк пайтларда почтачи девордан отиб ташлаган хатлар сочилиб ётарди. Бу қўлда ясаган конвертлар ичида Ғаппоровнинг олис лагерлардан юборган, кўз ёшларга қоришиқ хатлари, изтироб тўла дардлари ўксиб ётарди. Уларнинг бирортаси очилмаган. Конвертларда оёқ излари қолган.

Ғаппоров аравачасини шилдиради хонага кирди. Димоғига қўланса коңьяк хиди урилиб, кўнгли беҳузур бўлди.

Сухсура хонада йўқ. Яқинда чиқиб кетган бўлса керак, хона ичида сигарета тутунлари хали ҳам сузиб юрибди. Стол устида курси. Тепасида шифтдаги илгакка ташланган арқон осиглигича қолган. Демак, Сухсура ўзини осмоқчи бўлган, лекин журъатсизлик қилиб ниятидан қайтган. Стол четида икки букланган қоғоз, унга узук бостириб қўйилган. Ғаппоров узукни олиб у ёқ-бу ёғига қаради. Бу ўша — никоҳ кечаси Сухсуранинг бармоғига тақиб қўйган узук эди. Ғаппоров кўзларини юмди. Қулоғига ёр-дўстларнинг чапаклари, «горько-горько» деб кичкиришлари эшитилиб кетди.

Ғаппоров қўллари қалтираб қоғозни олди, очди. Худди ҳозир мўъжиза рўй берадигандек шошиб ўқий бошлади:

«Абдулла ака, бу хатни ихтиёри қўлидан кетган, очикда юрган бир «махбус», гуноҳларга ботган Сухсура отлик Худонинг бир бандаси ёзган. Бир вақтлари ёғ томса ялагудек бўлган ховлимизни бу ахволда кўриб хайрон бўлмаган. Сизни «халқ душмани» деб олиб кетганларидан бир йил ўтар-ўтмай, уйимиз давлат фойда-

сига мусодара қилинган. Собиқ ховлимизга кирмаганимга кўн йиллар бўлган. Энди бу ховлида бошимизга шу қаро қуиларни солган Гелдиева-Андреева келди-кетди «меҳмонлар»ни кутади.

Бугун сизни кўрганимда, албатта, шу уйга келишингизни билардим. Сўнгги марта кўриб қолиш учун интиқлик билан кутиб ўтирдим.

Биринчи май арафасида Гелдиева-Андреева нима биландир мукофотланган экан. Бир ҳафта бурун бу ховлида мукофотни ювиш маросими бўлган. Маст-аласт раҳбар ходимлар коммунист Гелдиеванинг саломатлиги учун тўйгунча ичишган.

Бошимдан ўтган савдоларни айтиб бермоқчи эдим. Аммо кўзингизга қарашга дош беролмаслигимни билиб хат ёзаяпман. Шошиб турибман. Ўлишим керак. Ўзимни осмоқчи эдим. Мендек хиёнаткор хотин учун бунақа жазо жуда жўн, жуда осон бўлиб туюлди. Мен ана шунинг учун ҳам ўзимга атаб тиккан дорнинг сиртмоғига бошимни суқмадим. Мен энг даҳшатли жазога лойиқ хотинман. Бир неча дақиқадан кейин шунақа ўлимни кидириб чиқиб кетаман.

Мен сиз билан бахтиёр эдим. Чексиз бахтиёр эдим. Бахтимни юлиб олдилар, олис юртларга улоқтирдилар. Мен сизни жон-дилим билан, бутун вужудим билан яхши кўрардим. Дилимни вайрон қилдилар. Вужудимга эга чиқиб олдилар. Мен очикда юрган бир маҳбус бўлиб қолганман. Устимдан истаганларича ҳукм юритавердилар.

Энди номим Сухсура эмас, Сухсурка бўлди. Бу ҳам етмагандек, Сухсурка номим қисқартирилиб Сука бўлди.

Банк бошқарувчиси Акопов астойдил ёпишиб олди. У паспортимга аллақайси ЗАГСдан никоҳ муҳрини бостириб кепти. Беихтиёр унинг хотини бўлиб қолдим.

Гелдиева-Андреева ҳамон ортимдан қолмайди. Аллакаердан бир барзанги юристни бошлаб келди. Шу ховлимизда, мана шу ҳозир мен сизга хат ёзаётган жойда унга бошимдан ўтган савдоларни айтиб бердим. У нималарнидир ёзиб олди. Кейин «эслаб юринг» деб сизга юборган сувратимни кўрсатиб: «Эринг сени менга қиморга ютқазган, энди бу суврат ҳам сеники бўлди деб, ўз қўли билан берган», — деб айтди. Унинг важоҳати ёмон эди. Ёнидан пичоқ чиқариб, бўғзимга қадади. «Ё меники бўлсан, ё шу ерда қонга беланиб ўлигинг қолади. Энди сен менинг тирик мулкимсан» — дея хирс билан бағрига

боса бошлади... Эшик пойлаб ўтирган Гелдиева-Андреева: «Мана, бу бошқа гап. Унга итоат қил, бўлмасам холингга вой» — деб илжайиб чиқиб кетди.

У миллатининг ҳам, динининг ҳам тайини йўқ бир чулчут. Ўғрилар оламида «Таракан» номи билан машхур бўлган Брика деган қароқчи экан.

Айтинг-чи, шундаки хотин билан яшашга рози бўласизми? Сиз рози бўлсангиз ҳам, мен рози бўлмайман. Пок одамнинг тўшагини нопок танам билан булғатишга кўксимда тасодифан сақланиб қолган игнанинг учидек зарра диёнат бунга йўл бермайди.

Хайр энди. Энг дахшатли, энг азобли ўлимни излаб кетдим».

Ғаппоровнинг боши ғувиллади. Нахотки, Сухсура ўзини ўлдиргани кетди? Орқасидан югуриб бориб тўхтатиб қолишга илгари истаган срига зумда оборадиган оёқлари энди йўқ, олис юртларда қолиб кетган. Инсон учун энг дахшатли фожиа — бу ночорлик. Унинг миясига келган ўйлар худди радиотўлқинларидек узлуксиз алмашилиб турибди. Гелдиева-Андреева ҳозир Сухсурани сўроқлаб келади. У эгаллик қилаётган уйда бегона одам ўтирганини кўрса, шанғиллаб, тўполоқ қилмайдими? Энди бу уйда Ғаппоровнинг заррача ҳаққи йўқ. Ўз уйингга ўзинг сизмайдиган замонлар келибди. У аравачасини шалдиратиб кўча эшиги олдига борди. Икки поя зинадан тушолмаслигидан афсусланиб, бирорта йўловчи ўтиб қолишини кута бошлади. Филдирагининг ели чиқиб кетган велосипедини елкалаб бир йигит кела бошлади.

— Укам, мени шу зинадан тушириб қўй.

Йигит велосипедини деворга тираб олди келди. Ғаппоровни аравачаси билан кўтариб йўлгага олиб қўйди.

Олисдан машиналарнинг ўткир сиреналари эшитила бошлади. Бироздан кейин йиғма нарвони баланд иморатларнинг томигача етадиган ўт ўчириш машинаси узлуксиз қичкириб ўтиб кетди. Ундан сўнг поезд вагонларини ҳам кўтара оладиган кўтарма кран, «Тез ёрдам» ҳамда милиция машиналари ҳаммаёқни шовқинга тўлдириб ўтиб кетишди.

Ойналари қорайтирилган бир «Победа» машинаси Ғаппоровнинг шундоқ ёнгинасига келиб тўхтади. Ундан қора кўзойнак таққан эллик ёшлардаги бир киши тушди. У негадир жуда шовшар, атрофга тез-тез аланглаб оларди. У Ғаппоровни азот кўтариб машинанинг олд ўриндигига ўтказди. Кейин аравачани орқа ўриндиққа

жойлади. Шошиб машинага чиқдию, моторга ўт берди. Фаппоров унинг кимлигини билмасди. Кимлигининг ахамияти ҳам йўқ эди. У анчагина йўл юргандан кейин овлок жойда, қалин ўсган буталар панасида машинани тўхтатиб, кўзидан ойнагини олди.

— Энди танидингизми, Абдуллажон? — деди у кулимсираб.

У асли ҳаққулободлик Каримжон деган, лагерлардан етти марта қочган, ҳар қўлга тушганда йигирма беш йил муддатга ҳукм қилинган, жами 175 йил муддатга кесилган маҳбус эди. Лагерлардаги зўравон-блатнойлар, бир пачка маҳоркага одамни сотиб юборадиган сексотлар ундан ажалдан қўрққандек қўрқардилар.

Каримжон энди ўнинчи синфни битираман деб турганда отасини «халқ душмани» деб қамаб юборадилар. Укалари, сингиллари водийнинг турли етимхоналарига таркалиб кетадилар. Шунда ўша пайтда колхоз раиси бўлган Фаппоровнинг отаси шу Каримжоннинг бошини силади. Ўнинчини битираётганда кўнгли ўксимасин, деб бош-оёқ кийинтирди. Каримжон мактабни битириши базмида отасини, сингилларини ўйлаб, шу химматли, шу мурувватли одамга қачондир бир яхшилик қилишини дилига тугиб қўйганди. Водий етимхоналарини кезиб сингилларини, укаларини тополмаган Каримжон қайтиб қишлоққа қадам изи қилмай кетди.

Маҳбусликда юрган Фаппоровнинг ҳам, очикда юрган хотинининг ҳам бошига тушган кулфатларга Сухсура юборган суврат сабабчи бўлган эди. Таракан лақабли барзанги — илгари милиция терговчиси бўлиб, «айби»ни бўйнига олмаган маҳбусни уриб ўлдириб қўйгани учун қамалганди. «Брика» отлиқ шафқатсиз бу одам ўша лақаб билан машҳур эди. Таракан Фаппоровнинг қўлидан Сухсуранинг сувратини тортиб олиб, ўзи ётадиган жойнинг деворига ёпиштириб қўйганди. Фаппоров Худонинг зорини қилиб ёлворса ҳам, бермаган. «Сеп бунақа жононга муносиб эмассан» деб барак эшиги олдидаги ахлат бўчқасининг ёнида ётишга мажбур қилган эди.

Тасодифан лагерга Каримжон келиб қолади. У Фаппоровни кўриб ҳол-аҳвол сўрайди. Фаппоров унга Таракан азоб бераётганини, хотинининг сувратини олиб қўйганини айтади. Шунда Каримжон Тараканнинг ёқасидан судраб ташқарига олиб чиқади, ахлат бўчқасини кўтариб тўкиб келишга мажбур қилади. Сувратни ундан олиб, ўзини ахлат бўчқасининг ёнида ётишга мажбур қилади.

Ўшанда киш жуда қаттиқ келганди. Қарағай кесишга олиб чиқилган махбусларнинг кўпи совукдан мудраб ухлаб қолишар, уйку ичида дунёдан кўз юмганларини сезмай қолишарди.

Шундай кунларнинг бирида Гаппоров қарағайга суюниб, бошига тушган савдолардан эзилиб ўтирарди. Кўзи илинган пайтда Таракан унинг оёғидаги пийманинг қўнжигига илиқ сув қуяди. Кўз очилган мадори қолмаган Гаппоров илиқ сувдан роҳатланиб ухлаб қолади. Бир маҳал қаттиқ оёқ оғриғидан қичқириб кўзини очади. Пийманинг қўнжигига қўйилган илиқ сув совиб, музлаб қолган, иккала оёғини чидаб бўлмас даражада кисарди. Унинг аламли товушини эшитган махбуслар тошга айланган пиймани ечиб ололмадилар. Икки конвой замбилда уни зонага олиб кетади. Ўша кунни тун ярмида жарроҳлар унинг оёғини кесишади.

Каримжон бу ишлардан хабари йўқ. У яна қочиб кетган эди.

Кўчадан бир юк машинаси гуриллаб ўтиб кетди. Каримжон шошиб кўзойнагини тақиб, ўзини панага олди.

— Қаёққа обориб қўяй? — деди Каримжон. Гаппоров елка қисиб қўйди. — Тезроқ айтинг, вақтим зик. Мен Тараканни қидириб келганман. Сизнинг ўчингизни олишим керак. Отангиз менга яхшилик қилганда, қачондир унинг бу яхшилигига яхшилик қайтаришни дилимга тугиб қўйгандим.

— Шошманг, Каримжон, Тараканнинг қаердалигини мен биламан. Гелдиева-Андрееванинг уйда яшириниб ётибди.

Каримжон уни Зумрад холанинг эшиги олдида тушириб, зудлик билан орқасига қайтиб кетди. Гаппоров уни шундан кейин кўрмади.

Ўша кунни Каримжондан: тутиб келишларини билатуриб яна қочасиз, бу қочишлар жонингизга тегмадими, деганида у шундай жавоб қилган эди.

— Оҳ, укагинам, озодлик, эркинлик Худойимнинг инсон боласига атаган бир буюк неъмат эканини наҳотки билмасангиз? Ўша буюк неъмат тиканли симнинг нарёғида. У ерда ҳаво бошқача, шамол бошқача, офтоб бошқача. Шу тиканли симнинг нарёғига ўн кадамча юриб осмонга бир қаранг, мана шу ўтирган ерингиздан кўринмаган юлдузларни кўрасиз. Осмоннинг типиклигини, сўнгисизлигини шу атиги ўн кадам нарида кўрасиз. Мен бу ерда бахтсизлик, эркисизлик ҳавосида бўғилиб кета-

ман. Одамлар йилига бир марта курортга бориб келадилар. Мен ҳам ана шу «эркинлик» деб аталган «курорт»-да дам олиб келиш учун кочаман

Унинг охирги учрашувида айтган бу гаплари эркинлик учун, озодлик учун жонини аямайдиган инсоннинг ич-ичидан тошиб чиққан армонли, ўқинч тўла фарёди бўлиб Гаппоровнинг хотирида қолганди.

— Қайтиб келишингни билардим. Ўз қўлинг билан қурган уйингга бир кун ҳам сизмаслигингни билардим — деб Гаппоровни кутиб олди Зумрад хола.

Гаппоров қаттиқ чарчаган, уйкусизлик уни адоий-тамом қилган эди. У ҳамма нарсани унутиб, мудроқ босиб ўтирарди. Кампир уни ичкарига олиб кирди. Супага жой қилиб, неварасига уни кўтартириб супага ётқизди. Гаппоров ётди-ю ухлаб қолди. Унинг бош томонида ўтирган Зумрад хола иягига кафтини тираб ўй ўйларди. Кўзларидан оқаятган ёшни ҳам сезмасди.

Гаппоров шу ухлаганича сахар пайти Нуриддин Тошкент посздидан почта олиб келганда машинасининг гуриллашидан уйғониб кетди.

Кеча Каримжон бир гап айтган эди: «Биласизми, мен шунча йил камокда яшаб, хоинларга офат бўлдим. Уравердим, уравердим... Аммо қон тўкмадим. Топиб бўлмайдиган бўлиб тарқаб кетган сингилларим учун, укаларим учун, отиб ўлдирилган дадам учун умримнинг охиригача уларни жазолайман. Барибир мени яна туттишади. Яна йигирма беш йил муддат беришади. Бу йигирма беш йиллар аввалги йигирма беш йиллар устига бостирилади. Шунда тўрт юз йилга кесилган бўламан. Худо хохла-са, шу тўрт юз йилни юбилей қиламан» деб қулган эди.

Зумрад холанинг бечорахол бева қўшниси обдастада сув олиб келди.

Нуриддин бир вақтлар у муҳаррир бўлган район газетасининг бугунги сонини узатди.

Гаппоров қўлидаги чой тўла пиёлани дастурхон четига қўйиб, шошиб кадрдон газетани варақлаб саҳифаларига кўз югуртира бошлади. Тўртинчи саҳифа тагидаги таъзияномага ногаҳон кўзи тушди:

«Район банки жамоаси бошқарув раиси коммунист Вазген Акоповга турмуш ўртоғи Сухсура Акопованинг фожеона ўлими муносабати билан чуқур таъзия изҳор қилади».

Гаппоровнинг кўзлари тиниб кетди. Хўрсинди. Ичидан чиққан қайноқ нафас бўғзини қуйдириб ўтди. Турли

азобларни, хўрликларни кўравериб, чидайвериб пишиб кетган Гапоров бу хил зарбага чидаш бермади. Бир қалкиб олди. Инграб унсиз фарёд урди. Қандайдир тубсиз чуқурлик қаърига тортаётгандек эди. Шу жарлик қаърида Сухсура унга таъна билан қараб турганга ўхшайверди.

Зумрад холанинг овози уни хушига келтирди. Кампир ўғлидан районда нима гап, деб сўраётган эди.

— Апави ўрис эри қочиб кетган Гелдисва-Андреева бор-ку, ўшани Таракан деган боскинчи билан иккавининг бўйнига кимдир битта сиртмоқ солиб ёнғоқ шохига осиб кетибди.

Ҳеч кимдан садо чикмади. Бу Каримжоннинг иши экани аниқ эди.

— Сухсурани Қоражардан ўт ўчирувчилар кран билан опчиқишипти. Машинасининг бутун жойи қолмапти. Ўзи таниб бўлмайдиган даражада мажақланиб кетибди.

Гапоровнинг икки кўзи жикқа ёшга тўлди. Юзини тескари ўгириб оҳ уриб юборди.

Зумрад хола салмоқланиб гап бошлади.

— Энди гапимга қулоқ сол, болам. Ҳадеб қуяверсанг адоён тамом бўласан. Сенга бир танмахрам керак. Бугун хотиним ўлди, унинг тани совумай туриб менга хотин топяспизларми, деб ўйлама. У энди ўлгани йўқ. Ўлганига кўп йиллар бўлган. Бутун район халки уни аллақачон ўлдига чиқариб қўйган. Албатта уни ёвузлар ўлдиришди. Хор-зор қилишди. Оёқостига олиб тепкилашди. Лекин сен яшанинг керак-ку. Шу аҳволда сен кимга кераксан? Зудлик билан бошингни иккита қилиб қўйиш керак. Аёл киши ёлғиз ўзи сени эплаштиролмайдди. Ёнида битта дастёр ўғли бор хотин олишинг керак. Ўғил бола сенга таянч бўлади.

Зумрад хола боя Гапоровнинг қўлига сув қуйган қирқ ёшлардан ошган жувошни кўрсатди.

— Тўккиз йилдан бери қўшничилик қиламиз. Қўли гул чевар, пазанда аёл. Шуни олиб берай, ўн бир ёшли дастёр ўғли бор. Шунга ўзинг ота бўл...

...Хотира майдонида одам кўп. Кимдир ўғлини, кимдир отасини, кимдир эрини, кимдир акасини эслаяпти. Одамлар майдоннинг энг баланд жойида тикланган гүмбаз тагидаги рамзий қабр томон оқиб келяпти.

Ногахон кимдир орқамдан қучоқлаб олди. Ўгирилиб қарай десам, унинг бақувват қўллари бунга монёлик қиларди.

— Ким бу? — дедим ажабланиб.

— Топинг, — деди у.

Унинг овози танишга ўхшаб кетди. Қасрда эшитганман бунақа овозни?

Икки қадам нарида Зумрад хола шуни сенга олиб бераман деган бева қўшниси бизга қараб жилмайиб турарди.

— Гаппоров, — дедим ишонч билан.

— Топдингиз, — деди мени қучоғидан бўшатар экан.

Ўгирилдим. Тўқ яшил костюм-шим кийган Абдуллажон Гаппоров бор бўйи билан ёнимда тик турарди. Бошқатдан кўришдик. Ҳаяжон билан оппоқ сочларини, елкаларини силадим. Гап тополмай ҳайратдан довдираб қолдим.

— Ўн кундан буён Тошкентдамиз, протез заводида эдик. Менга оёқ ясаб беришди. Унга ўргангунимча роса машқ қилдиришди. Неча марталаб юргизиб, неча марталаб созлашди, — у хотинининг қўлидан олган ҳасса билан болдирларига тарсиллатиб икки-уч марта уриб қўйди. — Энди тамом, кадрдон шалдиروق арава болаларга эрмак бўлиб қолди. Бирон ойда хассани ҳам ташлайман.

— Тут пишиғида сизни кутдик, — деди Гаппоровнинг хотини, — аямнинг маъракаларига келиб қолармикинсиз деб ўйлагандик.

Юрагим зиркираб кетди.

— Худо раҳматли жаннати хотин эдилар, — дедим ҳазин бир овозда.

Одамлар рамзий қабр ўрнатилган шийпон томон ёпирилиб келишарди. Улар орасида қолиб кетдик. Тумонат ичида бир-биримизни йўқотиб қўйдик. Президент шийпондаги қабр ёнига келиб, икки қўлини баланд кўтарди. Майдон бирдан жимиб қолди.

Мен юртбошимизнинг бир вақтлар тўсдек қоп-қора бўлган, энди оқ оралаб сийраклашиб қолган сочларига, пешоналарига бевақт тушган ажинларига қараб ич-ичимдан, «Эй худо, ҳаётини халқ бахтига бағишлаган, юртим деб уйқудан, халоватидан, роҳатидан кечган шу жонсарақ инсоннинг умри узун бўлсин», дея Оллоҳга илтижолар килдим.

2001 йил 24 август.

УЧИНЧИ МИНОРА

Гап-гаштакларда, тўю томошаларда Жуман бобо хамиша битта гапни такрорлайди:

— Мени шоширманлар, невара-чевараларимни нариги минг йилликка ўтказиб қўяй, ана ундан кейин ҳайдамасанлар ҳам ўзим кетаман. Мен тенгилар кетиб бўлди. Куним сен мишиқиларга қолиб ўтирипти. Сенлар нима ни кўрибсанлар, бошларингдан қандоқ савдолар ўтиптики, мен билан гаплашасанлар. Бу йил кузда, худо хоҳласа, тўксон олтидан ҳатлаб ўтаман. Ҳисобчи бўлсанг, бир чўтга уриб кўр. Ҳар ўттиз йилга бир йилдан қўш, она қорнидалигимга ҳам битта тош ташла. Қанча бўпти? Баракалла, роппа-роса юз бўпти.

Даврада ўтирган ветврач Козимбой ёнидаги кишига, бармовини чаккасига тираб, пармага ўхшатиб бураб кўрсатди. Жуман бобо бунга пайқаб қолди.

Козимбой гапни чалғитмоқчи бўлди.

— Ўн тўққизинчи асрнинг тўрт йилини кўрипсиз, йигирманчи асрнинг тўксон икки йилини кўряпсиз. Бо, яна йигирма биричи асрни ҳам кўрмоқчимисиз? Иби, инсоф қане.

— Кўраман, — деди Жуман бобо. — Аммо сен кўрмайсан. Моллар орасида юриб молфаҳм бўлиб кетгансан. Одам боласининг кўнглида нима бор, билмай ўлиб кетасан. Шу ичишинг, шу чекишинг бўлса ёшимнинг иккидан бирига ҳам етмолмайсан. Мард бўлсанг, тур ўрнингдан. Минораи Калонга дам олмай чиқишга баҳс бойлашамиз.

— Бухорога бориб нима қиласизлар, ана, Вобкентнинг минораси кўриниб турипти. Шунга чиқа қолинглар, — дейишди даврадагилар кулишиб.

Жуман бобо шарт ўрnidан турди. Уни калака қилмоқчи бўлган Козимбой турмади. Ҳазиллашдим, ҳазил қилдим, деб қўлини кўксига қўйиб, узр сўраган бўлди.

Чол қайтиб ўтирмади. Эшик томон юраркан, орқасига ўгирилди. Воском билан қўлга тушиб қолган келин аянгга ҳазил қил, аҳмоқ, дедию, чиқиб кетди.

Унинг дили овриган эди. Шундай пайтларда дилини ёрадиган биттагина Мутаваккил деган жўраси бўлар эди. У ҳам кетди. Энди қаёққа боради. Кимга дардини тўкиб солади.

У жимжит кўчадан бораркан, қадами секинлашди. Илгари бунақа имиллаб юрмасди. Дўстининг ўлиmidан

кейин чўкиб қолди. Юрганда астарсиз чопонининг этаги икки ёнида қанотга ўхшаб пирпирарди. Соқоли тўзғиб, гоҳ ўнг, гоҳ чап елкасини сийпаларди.

Жуман бобо битта-битта кадам ташлаб бораркан, қўп нарсаларни ўйлади. У яшаган умридан хижолатлик эмасди. Аммо бояги гап юрак-бағрини ўртаб юборди. Одамларга малол келмасидан бу дунёдан тезроқ кетиш керакка ўхшайди, деган гап хаёлидан ўтди. Қандоқ қилсин, дунёга қачон келишинг, қачон кетишинг ихтиёрингда эмас экан.

Жуман бобони Бухоронинг учинчи минораси деб аташарди. Биринчиси минг йил умр кўрган Минораи Калон, иккинчиси, ундан салгина ёш Вобкент минораси, учинчиси шофирқонлик шу Жуман бобо эди.

У остона ҳатлаб ховлига кириши билан илгаригидек баланд овоз билан эмас, шикаста бир товушда, Истамбой, деб хотинини чақирди.

Қўлида элак билан Мўмина момо чиқди. У елкасига тушиб қолган рўмолини шошиб, бошига ташлади.

— Жой қилиб бер, ётаман, — деди Жуман бобо.

— Завол пайтига-я, бо сизга нима бўлди, Истамбой, тобингиз қочдимиз?

Эр-хотин бир-бирларини тўнғич ўғилларининг номи билан чақиришарди. Истамбой ўн тўрт ёшида оламдан ўтган. Аммо номи ота-она хотирасида бир умр қолиб кетганди.

Мўмина момо элакни қозикка илиб ўйга кирди. Эрига, овқат ейсизми, деди. Чол жавоб қилмагандан кейин, чирокни ўчириб, чиқиб кетди.

Жуман бобони хаёл ҳали у ёққа, ҳали бу ёққа бошларди. Алла-паллагача тўлғониб, ухлолмади. Нариги айвонда мультфильм кўраётган невараларнинг овозларига қулоқ солиб ётди.

Мўмина момо деразадан қаради.

— Истамбой, турмайсизми, шом бўлди. Обдастага об таҳорат қўйиб қўйдим.

Чол ўрнидан туриб, ташқарига чиқиб келди. Жойнамос пойига чўккалади. Узок намоз ўқиди. Ўқиб бўлиб ҳам ўрнидан турмади. Хотини Мўминага, стти ўғлига, қудаларига, невараларига худодан умр тилади. Ўрнидан туриб ҳовли айланди. Ўғилларига атаб қурилган пешайвонли ўйлар олдида бир-бир тўхтади. Невараларининг шовқинига қулоқ тутди. Чехраси ёришгандек бўлди. Қўйхонага кириб чирокни ёқди. Беш кун один туғилган

икки кўзичокни кўтариб эркалатди. Совлиқ безовтала-
ниб пишқирди. Чол уни ҳам силади. Уларга сув берди,
хашак ташлади. Уйга кириб ечиниб ётди. Зум ўтмай,
кўзи уйқуга кетди.

Тушига отаси кирипти. Арик бўйида туриб уни имлаб
чақирармиш. Орқасида турган онаси, келма, келма деб,
ишора қилармиш. Туш айланиб, боя отаси турган жойда
Мутаваккил пайдо бўпти. У ҳам имлаб чақирармиш.
Ана ундан кейин Истамбой пайдо бўпти. Ота, сизни
соғиндим, қачон келасиз, деб сўрармиш. Жуман бобо,
яқинда бораман, демоқчи бўлиб оғиз жуфтлармиш, аммо
овози чиқмасмиш. Бир нима даранглаб, уйғотиб юбор-
ди. Очик қолган деразадан кирган мушук патнисни ту-
шиб юборган экан.

Тонг ёришиб келарди. Сўфининг бомдод намозига
чақириб, оллоҳу акбар, оллоҳу акбар, деган товуши эши-
тилди.

Жуман бобо кўнгил хиралик билан таҳорат олиб мас-
жидга чиқиб кетди. Ҳеч ким билан гаплашмади. Намоз-
ни ўқиб орқасига қайтди. «Нима бўлди, отам чақиряпти,
Мутаваккил ҳам, Истамбой ҳам чақиряпти. Ўлганлар
қуни битган кишини чақиради. Нима, куним битдимик-
кин?»

Нонуштада эр-хотин бир-бирига гапирмай, жимгина
ширчай ичишарди.

Жуман бобо бўшаган косаларни олиб кетаётган Мўми-
нага ўтир, Истамбой, гапим бор, деб қайта ўтқазди.

— Менга қара, хотин, бу дунёда ишим битганга
ўхшайди. Тадоригингни кўриб қўйсанг бўлармиди. Ни-
манг бор, ниманг йўқ, қараб қўй.

Мўмина момо эридан бирон марта бунақа гап эшит-
маганди. Чол ўлимдан оғиз очмасди. Нима бўлди?

— Эсингизни еб қўйибсиз, Истамбой, нафасингизни
иссиқ қилинг, яхши гапга ҳам, ёмон гапга ҳам фаришта
омин, дейди.

Чол салмоқлаб гап бошлади:

— Э, хотин, ўлмайдиган одам борми? Худонинг иноя-
ти билан шунча йил яшадим. Гапимни бўлма! Яхши-
ёмон гапирган бўлсам, кўнглингдан чиқариб юбор. Тўққиз
бача туғиб бердинг, минг раҳмат. Бир марта чертмадим.
Оғзимдан ножўя гап чиқмади. Нимайики орзу қилган
бўлсам, ҳаммасига етдим. Бировни дилини оғритмадим,
бировни маҳрамига кўз ташламадим. Худонинг даргоҳи-
га пок имон билан бораман.

Кампир ўйланиб қолди. Нимадир демоқчи бўлиб, бир-икки марта оғиз жуфтлади. Айтолмади. Чол бунни сезиб турарди.

— Қандоқ гап айтмоқчисан? Тортинма, айт. Гуноҳим бўлса, тавба қилай...

Мўмина момо эрига узок қараб турди. Кейин журъатсизлик билан гап бошлади:

— Айт, дедингиз, айтай. Гуноҳингиз бор, Истамбой. Худо кечирмайдиган гуноҳингиз бор.

Чол қошларини кериб унга қаради. Манглай ажинлари қават-қават бўлиб кетди. «Нахот худо кечирмайдиган гуноҳ қилган бўлсам. Бу кампир нима деб алжияпти». Шу ўтиришида чолнинг хаёли дунёни икки айланиб келди. Яшаб ўтказган тўқсон олти йилни бир-бир элақдан ўтказди. Олти ёшидан сурув кетида чанг ютиб, чўл кезди. Қирчиллаган қиш чилласида, офтоб олов пуркаган саратонда қўйлар билан бирга ётиб, бирга турди. Отарида туғиладиган кўзилар орасида ақлни лол қолдирадиган «Антика», «Сур», «Шероз» териларини бошқа чўпонларга ўхшаб бекитмади. Совхозга тошширди.

Кампир умрида биринчи марта эрининг кўзига тик қаради:

— Сиз тўққиз бача кўриб... худодан тилаб-тилаб олган биттайи-битта қизингиз билан юз кўрмас бўлдингиз. Бу гуноҳ эмасми? Ҳасан-Ҳусан невараларингиз бу йил саккизга қиради. Бирон марта бориб кўрдингизми? Бача бечорлар Шофирконда герой бобомиз бор, деб махтаниб юришармиш.

Мўмина момо тўққиз йилдирки, эрини инсофга келтиролмасди. Ҳозир мавриди келиб ичидаги дардларини тўкиб солди:

— Қизингиз фар бўлмапти, ўғри бўлмапти, Ҳамробойнинг духтарига ўхшаб ўқишдан қорнини дўппайтириб келмапти...

Жуман бобо икки тиззасига шаниллатиб уриб, ўрнидан туриб кетди.

Бундан тўққиз йил муқаддам Жуман бобо тўшакка ётиб қолган тенгдош дўсти уста Мутаваккилни кўргани борди. Унинг икки оёғи шол бўлиб, кўчага чиқолмай қолганди. Киевда ўқийдиган ўғли почтадан аравача юборипти. У борганда аравачада юришни машқ қилаётган экан. Жуман бобо аравачани тортиб гузарга олиб чиқди. Иккови чойни эрмак қилиб, ўтган-кетганлардан гаплашиб ўтиришди. Тенгдош бўйинса дўстларини эслашди.

Бирин-кетин хаммаси кетиб бўлган. Бу «одам тўймас» дунёда тенгқурлардан икковигина шўшайиб қолиштипти.

— Жуманбой жўрам, — деди Мутаваккил. — Сен билан, адашмасам, саксон етти йилдан бери жўрачилик қиламан. Орамизга бирон марта бўлсин совуқчилик тушмади. Гинахонлик қиладиган бирон гап айтишмадик. Бизку, кетамиз, аммо орқамизда қоладиган бачаларимиз бири-биридан узоқлашиб кетишмасмикин? Шундоқ бўлмасин десанг, кел, қудачилик қилайлик. Қизинг Истатнисони келин қилай. Ўқлим Лукмонбой бу йил ўқишни тугатиб келади. Тўй қилайлик.

Мутаваккилнинг ўғли эс-хушли йигит бўлганди. Куёвинг борми, десанг, бор дегулик.

— Э, дўстим ўнта қизим бўлса, ўнтасини ҳам қўлингга топшираман. Истатнисо таътилга келсин, қўл-оёғини боғлаб оstonангга ташлаб кетганим бўлсин.

Икки куда обдон эзилиб гаплашишди. Тўй режасини ҳам тузиб қўйишди. Кечга томон Жуман бобо арава тортиб Мутаваккилни уйига элтиб қўйди.

Мутаваккил шу кўчага чиққанча қайтиб чиқмади. Ётиб қолди. Дўхтирлар Бухоро шифохонасига олиб кетишди. Икки оёғи қорасон бўлган экан, кесмаса, айниган қон тананинг бошқа томонларига ҳам ўтиб кетиши мумкин экан, кесишди. Тўрт кундан кейин олдига одам қўйишди. Жуман бобо борганда у кўкка боқиб қимирламай ётарди. Кўзини аранг очиб унга қаради. Нимадир демоқчи бўлди, айтолмади. Лаби сал-пал қимирлагандек бўлди.

Орадан бир hafta ўтиб уни тупрокка қўйишди.

Мутаваккил у билан бирга узоқ йўл босган жўраларининг энг сўнгиси эди. Энди бу ёруғ жахонда Жуман бобонинг бир ўзи қолди.

Бу орада кизи Истатнисо дўхтирлик ўқишини тугатиб, қайтиб келмади. Бирга ўкиган тошкентлик йигит билан дон олишиб қопти. Ота-оналарини, ака-укаларини янгаларини тўйга айтиб телеграмма юборипти. Жуман бобо ҳеч кимни тўйга юбормади. Бундай қизим йўк. Уни танимаман, деди. Мўмина момо йиғлади, ялиниб ёлворди, бўлмади.

Чол эса эрта сахардан чиқиб кетганича Жилвон чўлларида тентираб кунини кеч қиларди. Баъзан Вардонзе қалъасига бориб вайроналар устида кун ботишга қараб ўтирарди. Чўғдек қизариб ботаётган куёш унинг дардларини ҳам оловли баркашига солиб ботаётгандек бўларди.

Бухорон шарифга тенгдош бу қалъани Вардон худотлар давлати тиклаган. Бунда кимлар бўлмади, нималар бўлмади? У Қутайбани ҳам, элакчи Торобийни ҳам, жомакор сафидлар стакчиси Муқаннани ҳам, мўр-малаҳдек ёпирилган Чингизхон лашкарларини ҳам, тўп, замбараклар судраб келган шафқатсиз Фрунзени ҳам ва ниҳоят қишлоқма-қишлоқ юриб одам отган Куйбишевни ҳам кўрган.

Чол ҳар гал Вардонзегга келганда шаптидан тушар, бу қалъа олдида инсон умри бир оний эканига иқроп бўлар, тани совиб, фикри тиниклашиб уйига қайтарди.

Мутаваккилнинг ташлаб кетганига, Истатнисонинг Тошкентда қолиб кетганига ҳам тўққиз йил бўлди. Дунёнинг тўхтатиб бўлмас ташвишларию янгидан янги жумбоқлари эскисининг устига кул тортади. Аста-секин хираланиб, хотира деб аталмиш гўшанинг бир пучмоғида кўмилиб кетади. Аммо Жуман бобо Мутаваккилни унутолмасди. Ҳар жума намоздан кейин қабристонга бориб, гўри тепасида қуръон тиловат қилар, ваъдасида туролмаган дўстингни кечир, деб пичирларди.

Бугун негадир ҳаммаёк жимжит. Ҳар куни эрталаб отасига салом бериб ишга кетадиган ўғиллари кун пешиндан оғдики, кўринишмайди. Келинлар бурчак-бурчакда пичирлашади. Мўмина бугун сигирни ҳам соғмаяпти. Маъраб, ҳовлини бошига кўтараман дейди. Товуқлар донсиз қолган. Нима бўлди? Тинчликми?

Кўча йўлагидан ҳассага таяниб учта оқсоқол кирди. Мўмина уларни ичкарига бошлади. Жуман бобо пойгакда тиз чўкиб, уларнинг оғзига тикилди. Чоллар гапни нимадан бошлашларини билмай, сен айт, сен айт, дегандек бир-бирларига карашарди. Улар аввал об-хаводан, кейин бу йил кузнинг яхши келганидан, ҳукумат СЖКни таъқиқлаб, зап иш қилганидан гапиришди.

Жуман бобонинг тоқати тоқ:

— Чайналмасдан гапираверинглар, нима бўлди? — деди ташвишли бир оҳангда.

Чоллардан бири унга эмас, жўмрагидан ховур чиқаётган чойнакка қараб гап бошлади:

— Сизга худо сабр-тоқат берсин. Қандоқ қиласиз. Дунёнинг ишлари шу экан. Бир келмоқнинг бир кетмоғи ҳам бор, дейдилар. Истатнисо омонатини топширипти.

Жуман бобонинг боши эгилди, бели букилиб, букилиб, охири соколлари тиззасини кордек босди.

Бутун олам бирдан сукутда қолгандек, жим-жит. Шундай жимлик чўқдики, бандидан узилган баргнинг ерга қўнгани ҳам эшитилди. Жуман бобонинг баданидаги ҳар бир мўй оғир занжир бўлиб уни пастга тортарди...

Бундан бир йил олдин Истатнисо билан Раҳмонжонни ҳарбий комиссарнат чакириб, дўхтирл. р етишмаяпти, деб уларни Афғонистонга жўнатган эди. Бу гапдан фақат Жуман бобонинг тўнғич ўғлигина хабардор эди.

Буни на онасига, на отасига билдирган. У ойда бир марта Тошкентга бориб, жиянларидан хабар олиб турарди.

Бугун эрталаб Тошкентга иккита тушука тобут келди. Бирини Истатнисонинг, яна бирини Раҳмонжоннинг жасади бор эди. Жуман бобонинг икки ўғли шитоб билан Тошкентга жўнаб кетишди. Қудалар маслаҳат билан икковига ёнма-ён гўр қазитмоқчи бўлиб туришган экан. Истатнисонинг акалари бунга кўнишмади. Синглимизни туғилган юртига дафн қиламиз, дедилар. Маслаҳат билан Раҳмонжон Тошкентда, Истатнисо Шофирқонда дафн қилинадиган бўлди. Бугун пешини намозида Раҳмонжонга жаноза ўқилди. Дуои фотиҳадан кейин Истатнисонинг тобути солинган автобус Бухоро томонга йўл олди...

... Чоллар юзларига фотиҳа тортиб, ўринларидан туришди. Жуман бобо ҳарчанд уринса ҳам ўрнидан туролмади. Икки киши қўлтиғидан олиб турғазиб қўйди.

Қўп яшаган, кўпни кўрган, бахту бахтсизликларни, тўю азаларни кўрган Жуман бобо шу топда ўзини эпломмай мувозанатини йўқотган эди.

Ховли одамга тўлиб кетган. Қуда-қудағайлар, қариндош-уруғлар, ҳамқишлоқлар кўча эшиги олдида жимгина ер қизиб ўтиришарди. Ичкаридан хотин-халажнинг айтиб йиғлаши эшитилди. Оқсоқоллардан бири ховлига кириб, хой, тобут эшиқдан чиқмай, йиғлаб бўлмади, деб уларни тинчитиб чиқди. Барибир Мўмина белини бойлаб ховлининг у бошидан бу бошига юриб йиғларди.

Автобус кечаси ўн бирларда келди.

Аллақайдан пайдо бўлган воском тобутни очишга рухсат бермади.

— Тобути билан кўмилади. Ким очса жавобгарликка тортилади.

Рухсат бўлганда ҳам очиб бўлмасди. Рухланган қалин тунукани фақат электр пайванд аппаратида кесиш мумкин эди.

— Вой, мусофирликда ўққа учган болам. Темир кафан кийган болам.

Мўминанинг бу фарёди одамларнинг юрак-бағрини ўртаб юборди. Ҳамма барабар ув тортди.

Истатнисонинг Ҳасан-Ҳусан ўғиллари ҳеч қачон келмаган ховлида, ҳеч қачон кўрмаган одамлар орасида хайрон қараб турардилар. Улар гўдак эди. Бир кунда ҳам отасидан, ҳам онасидан ажралганини, энди етим бўлиб қолганларини ҳали билмасдилар. Уларнинг болалик онгида эртами, кечми улар қайтиб келадигандек эди. Энди бир умр ота билан онани қўмсаб яшашларини, шодлик ва аламли дамларда энг яқин ҳамдард кишилари бўлмаслигини идрок қилмасдилар.

Тобутни ичкари уйга олишди. Мўмина тобутни қучоқлаб фарёд урарди.

— Болагинам, тўққиз йил дийдорингдан бенасиб бўлганим етмасмиди. Чик, чик, бу темир кафандан. Жамалак сочларингни бир силай. Жонсиз танангни бағримга босай.

Келинлар уни суяб ташқарига олиб чиқишди. У остонада бел боғлаб турган нораства икки неварасини бағрига босиб фарёд урди.

Жуман бобо айвон даҳанида кўксини ҳассага бериб қимирламай ўтирарди. Унинг ўғиллари тобутни бузиб очамиз, деб болта кўтариб келишди. Военком билан икки солдат йўлларини тўсиб, болтани олиб қўйди. Бу окшом хонадонда ҳеч ким ухламади. Жуман бобо икки етим неварасини тўнига ўраб, кўзларини юмганча қимирламай ўтирарди, хадеб ўзини ўзи қарғарди.

Йиғи-сиғи, дод-фарёд билан Шофиркон тонги ёришди. Офтобнинг оловли кўли Вобкент минораси пештоқини шам қилиб ёқди.

Кўча эшиги олдида қўйилган курсиларда кексалар ўтиришарди. Ёш-яланг қўл ковуштириб тик турипти. Кимдир ювилмаган, кафанланмаган мурдага жаноза лозими, деб сўраб қолди. Масжид мутавалиси жавоб қилди:

— Мухорабада қурбон бўлганлар шаҳид кетадилар. Уларнинг жасадлари ҳаво билан, офтоб билан ювилади. Буни таяммум дейдилар. Истатнисио тўппа-тўғри биҳишга тушади. Ҳур-ғулмонларга қўшилиб кетади.

Қабристондан қайтаётганлар орасида Жуман бобо кўришмасди. Ҳар кимнинг ўз гуноҳи ўзи билан. Балки Жуман бобо кизини кечирганда, кел, деб эшигини очганда бундай бўлмасмиди. Энди Мўминанинг бетига қандай қарайди? Ахир у нимага бундай бўлганини билади-ку! Ундан қасққа қочиб қутулади?

У қалъа томон оғир юк орқалагандек букчайиб борарди. Неча юз йиллар олдин қулаб кетган минг йиллик дарахтларнинг тошга айланган илдизларига тирмашиб харобалар тепасига чиқди. Бу жойдан бутун воҳа қафта тургандек кўринарди.

Офтоб ўчяпти. Кўм-кўк осмонда сузиб юрган пахтадек юмшоқ булутлар ёнаётгандек ловуларди.

Жуман бобо икки қўлини баланд кўтариб, аллоҳга нола қилди:

— Э, худо, мунча қаҳринга оласан? Нега мени ўлмай-диган дардга мубтало қилдинг?! Илон-чаёнлар чакса ҳам ўлмай-диган, бўрию шоқоллар даф қилмай-диган, ўтда ёнмас, сувда чўкмас қилиб яратдинг. Ўз боласини остонадан қувган гуноҳкор бандангман. Даргоҳингга сифиниб келдим. Омонатингни ол! Дунёга тўймаган нораасталар умрини нега менга юлиб берасан? Ахир мен ёшимни яшаб бўлдим. Яшай-вериб зерикиб кетдим. Ўзингдан тилаб олган ёлғиз қизим у дунёга мендан дили оғриб кетди. Бунга қандок чидайман? Тонгла машҳарда унга қандок кўринаман? Энди кетай, бу ёруғ жаҳонда бошқаларга жой бўшатай.

Кўм-кўк осмон жим. Булутлар жим. Унинг илтижоларига на кўк, на ер жавоб қиларди.

Олисда харир туман ортида салкам минг йил яшаган Вобкент минораси кўриниб турарди. Гўё у:

— Юр, узоқ асрларга яна бирга кетайлик, — деб чорлаётганга ўхшарди.

Чол қалъадан ҳорғин қайтиб келаркан, атрофни коронгулик пардаси ўраб, нилдек осмонда бирин-кетин юлдузлар кўз оча бошлаган эди.

1992 йил, май

Машина хўп яхши парса-ю, унинг ҳам ўзига яраша нағмалари бор-да! Машина олган одамларнинг хотинлари ҳазил аралаш, бу машина эмас, кундоним, дейишар экан. Сабаби, эр ишдан келибоқ овқатга ҳам қарамай, машинасининг тагига кириб кетганича ярим кечада мойга қоришиб чиқар, азонлаб яна машинага уннаб кетаркан.

Ваҳобжон райводхозда техник. Унинг ҳам ўзига яраша қўримсизгина «Москвич»и бор. Ўзи хайдайди. Эски машина минган одам яхши шофёр ҳисобланади. Ҳадеб бузилавергандан кейин у ёғини ковлайди, бу ёғини ковлайди, хуллас, ичида нимаси бўлса, барини билиб олади. Яхшиямки, Ваҳобжон ҳали уйланмаган. Уйланганида, албатта, хотини чидамасди, ё мени дейсан, ё машинани дейсан, деб туриб оларди. Рост-да, у бўш қолди дегунча машинани ковлайди. Уни гуриллатавериб қўни-қўшниларнинг жонига тегди. Қўшнилар, шу Ваҳобжон уйлана қолсайди, ўзидан тинчиб кетармиди, дейишади. Аммо Ваҳобжоннинг ҳали-бери уйланадиган нияти йўққа ўхшайди. Ўзи мундоқ бирортасини топмайди, қариндош-уруғлар топганини ёқтирмайди. Кампир ойиси нолиб қолса, ҳазилга олади-да, яна машина тагига кириб кетади. Охири жонидан безор бўлган қўшнилар кампирга ялинишади:

— Ўғлингиз машинани кечаси гаражга обориб қўйсин. Ухлатмаётибди.

Райводхознинг гаражи йўқ, қаёқда қолдиради. Ундан ташқари, ўзингизга маълум, Ваҳобжонга кечалари ҳам у ёқни сув уриб кетди, бу ёққа сув керак, деб раислар телефон қилиб туришади. Шофёр олайлик дейишса, қайси шофёр бунақа шалоқ машинага — бунақа безовта ишга қўнади. Битта-яримта янглишиб келиб қолган шофёрлар ҳам икки кунга чидамай танилаб қочишади. Хуллас, бу ишга Ваҳобжоннинг ўзидан бошқаси тўғри келмайди.

Мана шу Ваҳобжон баҳор тошқинида сув олиб кетиб, ҳалигача тузатилмаган канал тўғонини тузаттиришга бир ҳафтадан бери овора эди. Шу пайтгача раислар шох бостириб, бу ёғига шағал тўктириб эплаб келишаётган эди. Шу алпозда пахта суғориб бўладими, ким қанча сув олаётганини билиб бўлмаса! Раислар бай-байлаб водхоз масаласини бюрога қўйиб қолишди-ку. Ана водхоз бошлиғининг типирчилаб қолишини кўринг. Икки кунда

цемент ҳам топилди, бульдозер ҳам, бетон плиталар ҳам топилди. Кечасию кундузи иш. Колхозлар одам ҳам топиб беришди. Доротдел йўлга «ўтилмасин!» деган белги қўйиб, машина ва автобусларни вақтинча бошқа йўлдан катнайдиган қилиб қўйди.

Соч-соколи ўсиб кетган Ваҳобжон, прожектор ёнида турган монтер болага бакиради, шағал тўкаётган самосвалга чироқни тўғрилади, кабелни торт, сув тегмасин, деб кичқиради. Орқасига тисарилиб, шағалли машинага йўл кўрсатади. Иш кизигандан қизиб кетган. Ёз кечалари шунақа ишлашлик бўлади. Айниқса, 5у томонларнинг оқшомига ҳеч нарса тенг келолмайди. Дарё шовуллайди, тоғ орқасидан осмонга сут пуркагандек бўлиб, аввал ой шуъласи кўринади, кейин ўзи салмоқлаб осмонга кўтарилди-да, тоғ чўкқисига айри миниб, туриб қолади. Бирам чиройли, бирам ёқимли шамол эсади. Саратон дазмолдек киздирган тошларни шу шабада пуфлаб совутади. Ўтўланларни силкитади. Жўжаси хали учирма бўлмаган она ўрдакларнинг аллага ўхшаш ғалати ғақиллашини узоқлардан олиб келади. Каналнинг бетўсиқ бетўлкин суви ойдишда худди поёни йўқ яхлит ойнадек ялтирайди. Қулок бошида сув очаётган миробларнинг товуши эшитилиб қолади. Айниқса, биттаси эзиб-эзиб ашула айтади. Кечаси олисдан келган қўшиқ ғалати бўларкан. Одамнинг томиртомирига кириб кетаман дейди. Бетончи бола ҳам қўшиққа ишқивоз экан, овози бирам дўриллаган. Қўшиқ сўзларини пойма-пой қилиб хониш қилиб қолади. Қурувчилар атайин уни майна қилиб «яна бўлсин», «дўст» деб қўйишади. Йигит ҳам уларнинг «илтимоси»ни ерда қолдирмай, ашулага ашулани улаб кетади:

*Тошга ёмғир қор қилурми,
Муттасил ёққан билан...*

— Дўст, бу Навоийданми?

— Йўғ-э, Машрабниқидир.

Қийқириқ, кулги.

Шу зайлда кулги билан, қўшиқ билан иш давом этади. Ваҳобжон у ёқдан-бу ёққа зир югуриб, ишни жадаллатади. Каттакон бак олдида чой дамланган тунука чойнакни чўкка қўйиб ўтирган чолнинг ёнига тушиб кетаётган эди, узоқдан машина чироғини кўриб тўхтади. Машина «ўтилмасин!» белгиси қўйилган муволишдан ўтиб, тўппа-тўғри келаверди. Ваҳобжон ижрокомдан биров келётган бўлса керак, деб ўйлади. Тикилиб қараса, таиға-

дек зангори чироғи бор. Нечук такси машинаси бу томонларга ўтди экан, деб йўлга чикди-да, қўлини кўтариб уни тўхтатди.

— Мумкин эмас, белгини кўрмадингизми, қайтинг!

Шофёр кабинадан бош чиқариб, қўлини кўксига қўйиб, узр айтган бўлди.

— Кўктошга кетаётган бўлсанглар. Хонимобод томондан айланиб ўтасизлар.

Хонимободдан айланиб ўтиш учун ортиқча ўн тўққиз километр йўл юриш керак. Ҳар қандай одамга ҳам таксида бориш жабр бўлади!

Шофёр кабинадан тушди. Икки қўлини белига қўйиб, у ёқ-бу ёққа қаради-да, ўтиб кетишнинг сира иложи йўқлигини билгандан кейин, ноилож орқа эшикни очиб, ичкарига қараб елкасини кидди.

— Иложи йўқ, опаюн. Буёғи кўп қолмади. Пиёда йигирма минутда етасиз. Хонимободдан борсангиз қимматга тушади. Майли десангиз, яна ўзингиз биласиз. Менга бари бир.

Машинадан чамадон кўтарган бир аёл тушди. Ваҳобжон қоронғида унинг юзини аниқ кўролмади. Аёл шофёр билан анча вақтгача ниманидир гаплашиб туриб қолди. Кейин машина орқасига қайтди. Аёл битта-битта босиб Ваҳобжоннинг олдига келди. Кўктошга қайси томондан боришни сўради. Тавба, овози таниш. Қаерда эшитган бу товушни? Шу пайт шағал тўкиб бўлган самосвал кескин бурилган эди, унинг ўткир чироғида аёлнинг юзи бир дам ёришиб кетди.

Сочлари бошига чамбарак қилинган, лабларига билинар-билимас қизил суртилган, йигирма-йигирма икки ёшлардаги келишган қиз. Ваҳобжон уни таниди. Бу қизни у бир марта, атиги бир марта кўрган. У билан ёнма-ён ўтириб чой ичган. Шу қизнинг ўзи унга чой қўйиб берган. Аммо Ваҳобжон, тўғриси айтганда, у қўйиб берган чойни қийналиб ичган, негаки, бу қизнинг бир қўлида одамнинг калла суюғи бор эди. Ваҳобжон ўтган йилнинг августида сиртки институтга имтиҳон топширганни Тошкентга тушган эди. Консултация ўтказадиган ўқитувчининг тоби қочиб қолиб, институтга келолмай қолибди. Декан Ваҳобжонга ўқитувчининг уйига боришни маслаҳат берган эди. Борди. У Чилонзордаги катта кўча бетидаги уйнинг иккинчи қаватида яшаркан. Кириб гаплашди. Билмаганларини сўраб олди. Ўқитувчи Ваҳобжонга имтиҳонга кирсангиз бўлади, деб маслаҳат бер-

ди. У хурсанд бўлиб чиқса, машинасининг бир филдираги шалпайиб ётибди, камеранинг золотнигини биров бураб олиб қўйибди. Асфальт йўлкада «босдимми» ўйнаётган қизчалар унга қараб туришарди. Уларнинг бири яқин келиб шивирлади.

— Акбар мишарсангизни бураб олиб қўйди.

— Қанақа Акбар?

— Ҳу анави уйда туради. Ҳозир қочиб чиқиб кетди.

Инобат опамларнинг укалари.

Ваҳобжоннинг жуда жахли чиқиб кетди. Бу қандай гап! Запас филдирак бўлганда ҳам бошқа гап эди.

Ваҳобжон бояги қиз кўрсатган уй эшигининг тугмасини босди. Жавоб бўлмади. Яна қўнғирок тугмасини босган эди, аёл кишининг: «Ҳо Акбар, эшикни оч, биров келди» деган товуши эшитилди. Ҳадеганда эшик очилавермади. Анчадан кейин шиппак товуши яқинлашди-да, эшик қарсиллаб очилди. Ваҳобжоннинг қаршисида одамнинг калла суюгини ушлаган кўҳлик бир қиз турарди. Ваҳобжоннинг юраги орқасига тортиб кетди. Қиз қошларини кериб, кимда ишингиз бор эди, дегандек хайрон бўлиб турибди.

— Акбарда ишим бор эди. Чақириб берсангиз.

Қиз эрмак қилаётгандек орқасига қараб қичқирди:

— Хой, Акбар, ўртоғинг келдилар, бу ёққа чиқ!

Ичкаридан трусичан, олти ёшлардаги бир бола бурнини тортиб чиқди. У Ваҳобжонни кўриши билан тўхтади. Кейин Ваҳобжоннинг ўртоғи бирдан орқасига тирақайлаб қочиб қолди. Қиз нима гаплигига тушуна олмай хайрон. Ваҳобжон бўлган гапни айтиб берди. Қиз хижолат бўлиб, ундан узр сўрадида, ҳозир ўша букумни олиб бераман, деб орқасига бурилди. Кейин тўхтаб, қўлидаги калла суюгини Ваҳобжоннинг қўлига тутқазди.

— Ҳозир, ҳозир олиб бераман.

Акбар ваннаҳонани ичидан беркитиб олган экан. Қиз ялинди.

Охири Акбар эшикни очди. Ваҳобжон қараса, у ваннага сув тўлдириб, минг ямоқ бўлиб кетган автокамерага насос билан ел бераётган экан.

— Бу ўлгур чўмилишга керак-да. Сузинга ўрганаётганмиш. Қани, бер, ким ўргатди сенга бировнинг нарчасини олишни?!

— Магазинда йўқ-да, бўлмаса олармидим, — деди Акбар бурнини тортиб.

Шундай деди-ю, ваннадаги илма-тешик камера овзи-

дан золотникни чиқазиб берди. Ваҳобжон қизга раҳмат айтиб, ташқарига чиқди. Уст кийимини ечиб, машинага домкрат қўйиб, филдиракни кўтарди, уни чиқариб олиб, бошқатдан ел бера бошлади. То у ишини битказгунча қора терга тушиб кетди. Анча кеч бўлиб қолган эди. Унинг кийналаётганини балкондан кўриб турган қиз:

— Кириб ювениб олинг, — деди.

Ваҳобжон бир сўз демай қайтиб кирди. Қиз елкасида сочик, қўлида совун билан уни кутиб турарди.

У юзига совун суртаётганида ҳам, оппоқ, крахмалланган сочикқа артинаётганида ҳам бир ўй калласидан кетмасди: «Қандай чиройли қиз-а, аммо қўлидаги одамнинг калла суяги нимаси».

— Чой дамлаб қўйдим, ичиб ола қолинг, қорнингиз ҳам очғандир.

Ваҳобжон узр айтса ҳам қиз қўймади. Чой қуйиб узатди. Бола бечора ичишни ҳам, ичмасликни ҳам билмай хайрон эди. Ичдию яна бояги каллани эслади. Охири, у қизга раҳмат айтиб кетар экан, Акбарга золотник келтириб беришга ваъда қилди.

Ана шу воқеадан кейин Ваҳобжон қизни учратмади. Уйига Акбарга ваъда қилган нарсани олиб борганда қиз йўқ экан. Мана, орадан бир йил ўтди. У ўша қизни эслаганида ниҳоятда кўхлик бир қизнинг юзи, кўзи, келишган гавдаси кўз олдига келарди-да, зум ўтмай, бу гўзаллик ўрнини тиржайган калла суяги эгаллаб оларди. Шунинг учун ҳам Ваҳобжон уни эсламасликка тиришарди.

Мана бугун дарё шовуллаган, шағаллар калдираган тоғ оқшомида иккови яна бақамти келиб туришибди. Қиз уни танимаган бўлса керак. Негаки, Ваҳобжоннинг сочоқоли ўсиб кетган, кийимлари чанг, тупроқ эди.

Уларнинг ҳар иккови бир-бирларига қараб анча туриб қолишгандан кейин Ваҳобжон гап бошлади:

— Қўктошга кетяпман денг. У ерда қариндошларингиз борми?

— Йўқ, — деди қиз. — Ишга шу ёққа тайин қилишди. Райздрав ихтиёрига...

Қизнинг овози бирам ёқимли, бирам жарангли. Ваҳобжон сескапиб кетди. Демак, бу қиз районга доктор бўлиб келяпти. У докторликни битирган. Одамнинг калла суягини бекорга кўтариб юрмаган экан у...

— Мени танияпсизми? — деди Ваҳобжон.

— Йўқ-а, — деди қиз елкасини қисиб.

— Уйингизга боргандим. Акбарнинг орқасидан ваннага киргандим...

Ваҳобжоннинг гапи оғзида қолди.

— А-а-а, ўша сизмидингиз, буни қаранг-а, танимапман. Уйимизга яна бир келган экансиз. Йўқлигимни қаранг-а.

Бульдозерчи Ваҳобжонни чақириб қолди. У қизга: «Ҳозир келаман» деб чопганича кетди.

Алламаҳал бўлиб қолган эди. Ваҳобжон прорабга топшириқларни бериб, қизнинг олдига қайтди.

— Қани, меҳмон, кетдик. Кўктошга ўзим обориб қўяман.

Қиз қаршилиқ қилмай, «Москвич» эшигини очди. Йўлга тушишди. Ой худди машина билан ёнма-ён кетаётганга ўхшайди. Соядек бўлиб қўринаётган тоғ тизмалари бирам ажойиб, бирам ажойиб.

Ваҳобжон руль бошқариб бораркан, ўй ўйларди:

«Қани эди шу қизга уйлансам, менга тегармикан? Тегмас, балки севгани бордир...»

Машина мотори бир-икки йўталиб ўчди. Ваҳобжон шошиб тушиб, қопотни очди. Вентиляция тасмаси узилиб кетибди. Запаси йўқ. Энди нима бўлади? Шу ерда тунаб қолишдан бошқа илож йўқ! Уларнинг иккови ҳам хафсалалари пир бўлиб, тошга ўтиришди.

— Қизик бўлди-ку! — деди Ваҳобжон хижолат чекиб. Қиз индамади. У азамат тоғ тизмаларига, қоя учига жиға бўлиб қўниб турган балдоқдек ойга жимгина қараб ўтирарди.

— Биласизми, мен ҳеч тоққа чиқмаганман. Буни қаранг, кечаси, айниқса, ойдинда жуда ғалати бўларкан. Бирам яхшики.

Қизнинг товушидан совуққотганлиги шундоққина билиниб турарди. Ваҳобжон машинани очиб, олд суянчигини тушириб, кетидагисига ёндаштириб қўйди.

— Сиз кириб бир оз мизғиб олинг.

Қиз аввалига кўнмай турди. Кейин совуқдан титраб ичкарига кириб кетди. Ваҳобжон радиони секинлаб бураб қўйди. Қиз тўнга ўраниб олди.

Тоғ ўнгирида ёкимли куй оқар, кичкинагина, кўримсиз машина ичида эса ҳусида ягона бир қиз ухларди.

Ваҳобжон унинг атрофида папирос чекиб айланиб юрипти.

Бу ҳолат гердайган тоғ этагида туғилаётган янги дoston, янги афсонага ўхшарди.

Ким билади, балки Ваҳобжон афсонавор бу окшомда
ўз бахтини, муҳаббатини қўриклаётгандир.

Зора шундай бўлса!

1969 йил.

МЕНГА ЕТИБ КЕЛМАГАН ХАТ

Эллик тўртинчи йили Саидахондан бир хат олдим. Унда аввал ҳам хат юборганини айтган эди.

«Билмадим, бу юбораётганим хатми, хикоями ё бошимдан ўтган савдоларми? Ўқиган бўлсангиз, ўзингиз бирон нима деб номларсиз...»

Саидахон айтган ўша хат менга етиб келмаганди. «Бошимдан ўтган савдолар» деганидан хат етиб келмагани аён бўлди.

Қайтиб келдим. Саидахон билан дийдор кўришдик. Бир куни у ўша хатдан гап бошлади. Олмаганимни айтдим.

— Хатда анча гап бор эди. Нималар ёзганимни ҳозир айтиб беролмайман. Уйма-уй кўчиб юрганимдан хатнинг қораламаси ҳам йўқолиб кетган. Афсус, юрагимдаги бутун дард-хасратларимни қоғозга тўкиб, қўнглимни бўша-тиб олган эдим...

Яқинда иш кабинетимни таъмир қилиш учун китобларни, асарларимиз босилган газета-журналларни, қўлёзмаларни айвонга олиб чиқдик. Шунда Саидахон кўпдан тополмай юрган, йўқолиб кетган деб гумон қилган хатнинг қоралама нусхаси чиқиб қолди. Бундан қирк тўрт йил муқаддам ёзилган бу хат анча хиралашиб, қора қалам билан ёзилгани учун кўп жойлари ўчиб кетган эди. Мук тушиб ўқий бошладим.

«...Мен учун ҳамма йўллар бекилган. Радио, газета-журналлар, нашриётларга йўл йўқ. Ёзганларимни редакциялар олмайди. Радиода биттагина «Кокилинг» деган қўшиғимни баъзан эшиттириб туришарди. У ҳам тўхтади. Шу қўшиқнинг куйига Уйғун бошқа шеър ёзиб берибди. Рўзгорнинг ҳам таги кўришиб қолган. Қайнона-келин бир-биримизга қараб мунғайиб ўтирамыз. Бирор жойга иш сўраб борай десам, Уйғун ҳамма ташкилотларга, ишга олманглар, деб хат юбориб қўйган. Нима қилишимни билмайман. Ўйлаб-ўйлаб 15 ёшга тўлганимда дадам совға қилган тилла соатимни сотиб, бир эски ёзув машинкасини олдим.

Наширётдаги машинисткаларга кўчиртириш учун тез-тез қўлёзмалар олиб келинади. Лекин, ўзларининг ишлари кўп бўлганидан гоҳида қайтариб беришарди. Энди келган қўлёзмаларни менга юборишяпти. Сал ишларим юришгандек бўлди. Оз бўлса ҳам қўлим пул кўрди. Бир қисмига рўзвор қилиб, яна бир қисмига у-бу олиб, сизга посилка юбораман.

Ойим сахар пайти бомдод намозини ўқишга туради. Мени уйғотиб юбормаслик учун жойнамоз устида паст товушда Қуръон тиловат қилади. Тиловатдан сўнг мени узок дуо қилади. Ястиқдан бош кўтариб қулоқ соламан. «Э худойим, шу мусофиргинани ўзинг қўлла! Шу фаринштагинага тикилганларнинг юзини тескари қил! Бола бечора келин бўлиб нима ҳаловат кўрди... Келин бўлиб яйраб-яшнамади. Борса келмасда банди зиндон бўлиб юрган боламнинг мушқулини осон қил! Қаҳри қаттиқ Исталиннинг кўнглига инсоф солгин! Келин бўлиб рўшнолик кўрмаган, ўйнаб-куладиган, яйраб-яшнайдиган пайтида азобларда ўртанган шу бегуноҳ келингинамнинг йўлларида фовларни олиб ташла! Рўшнолик кўрсин шу болагинам...»

Ойимнинг майин, хаста овоз билан қилаётган илтижоларидан ўпкам тўлиб, кўзларимга ёш қалқийди. Ойимни бағримга босиб, бакириб йиғлагим келади. Ўзимни босаман. Кўрпани бошимга тортиб, эзилиб-эзилиб йиғлайман. Кўзим тўла ёш билан ухлаб қоламан. Уйғонганимда деразадан тушган офтоб стол устидаги биллур кўзада чакмоқдек ял-ял ёнади. Унинг акси деворда нурли шакллар пайдо қилади. Ойим кириб пеншоамни силайди.

— Туринг, болам, чой дамладим. Тамадди қилиб олинг, — дейди.

Андижондаги ҳовлимиз эсимга келади. Бувим худди шунақа маҳал ариқ бўйида пиёла ювади. Бармоғидаги узуги пиёлага текканда чиқ-чиқ этиб овоз чиқазарди. Кейин чой дамлаб, сочикқа ўраб қўяди. Бошимга келиб: «Тур, тура қол, Саида», деб бошимни силайди. Шу топда бувим ҳам чой дамлаб, сингилларимни уйғотяпти. Қандоқ беозор, беармон кунлар эди Андижондаги кунларим! Мени Тошкентга нима боғлаб турибди? Шу меҳрибон, шу покиза кампир билан тақдиримиз бирлашиб кетганиданми? Унга беҳад меҳр қўйганиданми? Айрилиқ доғида ўртанган шу мусичадек беозор хотинни ташлаб кетиш менга худди хиёнатдек бўлиб туйилишиданми? Шу мунглиғ, кичкинагина жуссасида тоғдек юкни ишграмай, фар-

ёд урмай кўтариб юрган жаншати хотинни ташлаб кетиш мумкинми? Биз ойим билан иккимиз битта вужуд бўлиб кетганмиз, ахир! Отилган тошлар икковимизга баробар тегади. Овсиним ҳам, эгачиларим ҳам ойимни мендан қизганишади. Бизни Фотима-Зухралар деб пичинг қилишади.

Чарчаб, диққат бўлиб қолган пайтларимда ойим: «Юринг, овсинигизникига борамиз», деб қолади. Мехмон қиладилар. Ошга уйнайдилар. Шунда овсинимнинг бирон гапи ойимга тегиб кетади. Анжанча гапимшими, «р»ни айтолмаслигимними эрмак қилса, ойим дарров ўрнидан туриб, тугунини қўлга олади. «Туриг, Саидахон, кетдик!» дейди. Мени ҳеч кимга чўқиттириб, эрмак қилдириб қўймайди. Энг ширин таомни олдига қўйганда ҳам, «юринг, Саидахон, кетдик», дерди-да йўлга тушиб кетаверарди.

— Ойи, бекор қилдингиз, овсиним хафа бўлиб қолди, — дейман йўл-йўлакай.

— Хафа бўлса бўлар! Тилига эҳтиёт бўлсин-да! Билиб қўйинг, сизни уларга талатиб қўймайман. Сиз Андижондек шаҳарни, онангизни, бир этак укаларингизни ташлаб, ёнимда ғамғузорлик қилишсиз. Ҳар сахар сизга худодан умр тилайман. Бу кунлар ҳам унут бўлар, болам ҳам келиб қолар. Шунда икковимиз бир-биримизнинг пинжизмига сукилиб яшаганимизни эртакдек эслаб юрамиз.

Биз уйга етиб келганимизда овсинимнинг ўғли велосипедга суяниб, кутиб турган бўлади. Овсиним ошни сузиб, бир тоғорачада бериб юборади.

— Катта ойи, бирпасдан кейин адам билан ойим келишади, — деб жиянингиз велосипедига миниб жўнаб кетади.

Ойим гиналарни унутиб, уй йиғиштиришга киришади.

— Сиз самоварга ўт ташланг! Пиёлаларни кул билан ювинг. Биласиз-ку, Зухурхон доғ бўлган пиёлада чой ичмайди, — дейдилар.

Зухурхон акани жуда яхши кўраман. Тўғри сўз, халол, бировни ялаб-юлқашни билмайди. Бор гапни тикка бетига айтади.

Билиб турибман, Зухурхон акам бизнинг аразлаб кетганимиздан ранжиган. Эр-хотин жиндек чўқишиб олишган. Бу нохушликни тарқатиш учун эр-хотин келишяпти.

Тахминим тўғри чиқди. Шайхонтоҳур бозорчасидан майда-чуйда харид қилиб келишибди. Ҳеч нарса бўлма-

гандек ойим уларни хандон-хушхон кутиб олди. Аллапаллагача гаплашиб, ўтириб кетишди.

Кеч кириб, ўз хонамга кирдим. Сизнинг тўнингизни кийиб, машинка босишга ўтирдим. Азиза опа деган яхши бир машинистка бор эди. Ўзига олган қўлэмаларнинг тенг ярмини менга берарди. Ҳақ берилса, баробар бўлишиб олардик. Яқинда у Мухтор Авезовнинг «Абай» романини кўчиришга олганди. Роман жуда катта ҳажмда бўлиб, Азиза опа: «Ҳаммасини ўзингиз босинг, қўлимда иш кўп», деган эди. Мен ичкари уйда чиқиллатиб машинка босаман. Бир томонига ип боғланган кўзойнагини такиб, ойим Хувайдо ғазалларини овоз чиқариб ўқийди. Баъзан ишимни тўхтатиб қулоқ соламан. Ойим шикаста овоз билан ғазалларни жуда равон, майин ўқийди. Гоҳида олдига чиқиб, пинжига суқилиб эшитаман. Ойим Хувайдонини негадир аёл киши деб ўйлайди.

— Болам, биласизми, Хувайдо бу ғазалларни худонинг жамолига ошиқ бўлиб битган, — дерди ойим.

Ўзингиз биласиз, уйда ойимнинг тўртта китоби бор. Бири Каломи Аллоҳ. Эсингиздами, уйимизни тишув қилган терговчи Қуръонни олиб кетаётганда ойим йиғлаб-йиғлаб унинг қўлидан тортиб олганди. Фузулий, Машраб, Хувайдо ғазаллари ойимнинг овунчоғи.

Бир куни ишлагим келмай дангасалигим тутди. Ойимдан ғазал эшитгим келди. У Фузулий ғазалларини ўқиди. Бир жойда тўхтаб, байтни икки-уч марта қайтарди. Мағзини чакқандан кейин менга тушунтира бошлади.

— Фузулий чиройли аёлларга бағишлаб кўп ошиқона ғазаллар биткан. Манави байтни эшитинг:

«Махшар куни кўрам дерам ул сарви қоматин,
Гар анда ҳам кўролмасман, кел, кўр қиёматин».

Биласизми, бу нима дегани? Ёрнинг жамолини қиёматда кўраман, агар қиёматда ҳам кўролмасам қиёматнинг ҳам қиёматини чиқазаман, дегани!

Ойим Машраб ғазалларини кам ўқийди. Ўқиган тақдирда ҳам, албатта: «Э худо, ўзингга тавба!» деб кўяди.

— Нега тавба қиляпсиз? — деб сўрайман.

— Болам, шох Машраб сал девонароқ бўлган эканлар. Баъзан оғизларидан куфр сўзлар ҳам чиқиб кетади. Хатто Маккайн мукаррамани писанд қилмаган пайтлари бўлган. Бир ғазалларида: «Иброҳимдан қолган у эски дўконни на қилай», дейдилар. Ёки «Этагимнинг гардидан юз минг Хизр пайдо бўлур» дейдилар. Шунанга байт-

ларни ўқисам, охиратим куймасин, иймоним сусаймасин деб, аллоҳга тавба қиламан.

Ойим тасаввуф фалсафасини билмайди. Уччала китобдаги май тўғрисида ғазаллар бор бўлган саҳифаларга хатчўп ташлаб қўйган. Шу саҳифаларни менга ҳам ўқиб бермайди. Ўқинг, десам, қўйинг, болам, охиратимиз куймасин, дейдилар.

Бундан ташқари, ойим бу қама-камаларни Сталин билмайди деб ўйлайди. «Сталин билса, ҳамма махбусларни қўйиб юборарди», деб умид қилади. Сталин ўлганда ойим ниҳоятда хафа бўлди. Сквердаги ҳайкали атрофидан бир неча марта айланиб ўтди.

Сталин ўлди, Берия отилди. Аммо, бироқ енгиллик бўлишидан дарак йўқ. Жуда диккат бўлиб кетдим. Усмон Юсупов Министрлар Советига раис бўлиб келди, ойимнинг номидан унга ариза ёздим. Ахволимизни туншунтирдим.

— Ойи, манави аризани Усмон Юсуповга олиб чиқиб берасиз. У киши ўғлингизни яхши танийди, — дедим.

— Вой болам, у кишини қайдан топаман?! Борсам, олдига киритишмайди. Ундан кўра, ўзингиз опчиқиб берсангиз яхши бўлармиди, — деди ойим.

Жаҳлим чиқиб кетди. Қайнона-келин ўртасида гап қочди.

— Агар опчиқиб бермасангиз, мен Андижонга кетаман! Ўғлингизни кутиш керак бўлса, Андижонда ҳам кутавераман! — деб шарт қўйдим.

Ойим мунғайиб қолди. Кўзларида ёш айланди. Унга таъсир қилиш учун янада қаттиқроқ гапирдим. Ўша гапларимга ҳалигача пушаймон қиламан. Ўзимни ўзим кечиролмайман. Хуллас, ойим рози бўлди. Эрталаб вақтли икковимиз «Қизил майдон»га бориб, дарахт тагида кимирламай ўтирдик. Соат тўққизларда Юсуповнинг машинаси узоқдан кўринди.

Аризани ойимнинг қўлига бердим.

— Югуринг! Анави милиционер турган эшикка қараб югуринг! — дедим.

Ойим қўлида ариза билан ўқдек отилиб кетди. Юсупов машинасидан тушаётган пайт ойим анча берида эди.

— Ҳой, болам! Ҳой, Юсупов болам! — деб кичкирди ойим.

Ичкарига кирмоқчи бўлиб турган Юсупов орқасига ўгирилиб қаради. Бу кампир ким экан деб, бир-икки қадам ойим томон юрди.

— Келинг, ая. Келинг!

— Мен ёзувчи Саид Аҳмаднинг онасиман. Шу қоғозни сизга олиб келдим. Ҳамма гап шунда ёзилган. Адолат қилинг, болам! Сиздан бошқа ҳеч кимдан умидим йўқ.

Юсупов қоғозни олиб, бир нима деди. Ойим бошини тебратди.

— Қасрга борасиз? Ана, машина элиб қўяди.

— Йўқ-йўқ!

Ойим шундай дедию зудлик билан орқасига қайтди. Ойим кўздан йироқлашгунча Юсупов орқасидан қараб турди.

Шу воқеадан ўн кунлар ўтиб, Навоий кўчасида Собир Абдуллани учратиб қолдим. Юсупов бир нечта атокли ёзувчилар билан суҳбат ўтказган экан. Шунда Юсупов Уйғунни тикка тўрғизиб қўйиб, қаттиқ-қаттиқ гапирибди.

— Ёшларни турмага тайёрлаганмизми?! Қаёққа қараб ўтирибсан?! Агар Саид Аҳмад душман бўлса, сен билан мен ҳам душманмиз! Чунки уни биз тарбиялаганмиз.

Уйғун жавоб беролмай, лавлагидек қизариб-бўзариб, жойига ўтириб қолибди.

Бу гапларни Собир Абдулла айтиб берди.

Билмадим, Усмон Юсупов аралашдим, хартугул, мени Бирлашган нашриётга корректор қилиб ишга олишди. Бу нашриётда асосан сиёсий адабиётлар босилади. Пленумларда ўқилган докладлар эрталабгача босмадан чиқарилиб, тарқатилиши керак. Кечаси соат икки-учларгача ишда қолиб кетаман. Мухаррир ўрибосари Рихси Саҳибоев, ЎзТАГ таржимони Яҳё Йўлдошевлар билан қайтишим керак. Улар сизнинг уйингизда яшаётганимни билиб қолмасинлар деб, олдинроқ ниёда уйга жўнайман. Кўчалар хавфли. Ўғрилар, йўлтўсарлар қўп. Тонготарга яқин уйга яқинлашганимда катта кўчанинг бошида ойим ки-мирламай қутиб турган бўлади.

— Ҳа, ишингиз ҳам бор бўлсина!

У менинг соғ-омонлигимни билгач, шилдираганча олдимга тушиб кетади. Орқасидан ховлига кирман. Дастурхонга ўраб қўйилган илиқ овқатни олдимга қўяди. Мудраб-мудраб бир-икки қошиқ овқат ейману ечинмасдан кўрпача устида ухлаб қоламан.

Шу ухлаганимча соат ўнларда уйғонибман. Чой ичиб ўтирган эдик, кўча томондан машина товуши эшитилди. Бир оздан кейин эшигимиз тақиллади. Ойим бориб эшикни очган эди, битта ўрис хотин ичкарига кирди.

— Зуинунова Саида шу срада яшайдими? — деб сўради у.

— Издес, издес, — деб жавоб берди ойим.

Мен ҳовлига тушдим.

— Зуннунова мен бўламан, — дедим.

— Москвага ариза юборган эдингизми?

— Ҳа, — деб жавоб бердим.

— У ёқдан сизнинг ишингизни текширгани одам келди. Соат тўртда Марказий Комитетга боринг. Сиз билан гаплашишади.

У кетгандан кейин шошилиб кийиндиму наприётга чопдим. Наприёт директори Василий Фёдорович Архангельский бир ажойиб инсон эди. Унга мени юқорига чақириваётганини айтдим.

— Хабарим бор, — деди у. — Кеча кечқурун мен билан гаплашишди, сен тўғрида билганларимни айтиб бердим. Бежиз келмаган. Яхшилик бўлишини сезиб турибман. Кўпам хаяжонланмасдан, ўзингни босиб гапиргин. Ортикча ган аралаштирма...»

Қирқ тўрт йил муқаддам ёзилган ушбу хатнинг охири саҳифаси йўқ эди. Парткомиссия вакили нима деди, билмадим. Шуни яхши биламанки, 1954 йилнинг ўрталарида Саидахондан ҳамма айблар олиб ташланди. Ёзувчилар уюшмасининг аъзолигига тикланди. Газета-журналларда асарлари бирин-кетин чоп этила бошланди. Ўша йили «Гуллар водийси» номли шеърини тўплами ҳам босилиб чиқди.

Ойим қазо қилганда Саидахон ҳамма маросимларини бир фарзанддек адо этди. Ўзи ҳам то умрининг охирилари-гача, ойим ундок эдилар, ойим бундок эдилар, деб эслаб юрди.

Қирқ тўрт йил кўздан яширилган хат бугун қўлимда. Кичкинагина жуссасида шунча ғамларни филдек кўтара олган Саидахоннинг мунис чехраси кўз олдимга келди. Ичимдан аламли бир хўрсиниқ отилиб чиқди-ю бўғзимни куйдирди.

Дунёнинг ишлари шунақа экан-да, чидамай иложинг қанча, деб ўзимни ўзим овутаман.

ФАРМОНБИБИ ҚАЉАСИГА ШТУРМ. БОЛЬШЕВИКЛАР ОЛОЛМАГАН ҚЎРҒОН

Минг тўққиз юз етмиш олтинчи йилнинг май ойида Ҳамза театри олдида «Тез кунда «КЕЛИНЛАР ҚЎЗҒО-ЛНИ» кўрсатилади», деган афиша пайдо бўлди. Бир ойга яқин туриб қолган афишанинг бўёқлари ёмғирда ювилиб, офтобда оқариб кетганидан уни тез-тез янгилаб қўярдилар. Аммо томошанинг қачон кўрсатилишидан ҳамон дарак йўқ эди.

Ичкарида бўлаётган хангомалардан, «сен-мен» гача борган тортишувлардан, пьесани йўққа чиқариш, уни бадном қилиш учун бўлаётган жанглардан бесабр томошабиннинг хабари йўқ эди.

Коммунист шоирлар ўзбек халқи номидан: «Ким эдик тарихда биз, номи йўқ қашшоқ гадо», деб турган бир пайтда, мактаб болалари: «Ўрис тили оға тилим — она тилим», деб қўшиқ айтаётган бир пайтда, «Менинг дадам иккита, бири — Сталин, бири — ўзимнинг дадам!» деганда, дадасининг: «Ия, хотинни шерикчиликка олган эканмиз-ку!» деб тўнини елкасига ташлаб уйдан чиқиб кетгани ва қайтиб келмагани, хотинини улуғ Сталиндан рашк қилгани салбий баҳоланган бир пайтда манави тутуруқсиз, ғоясиз, ҳатто зарарли «Келинлар қўзғолони»нинг пайдо бўлиши ёз чилласида ёққан қордек, танқид ахлини гангитиб қўйган эди.

Санъатшунослар, адабиётшунослар, режиссёрлар, Маданият вазирлиги вакиллари, мухбирлар Марказқўм ходими Мирзамухамедовнинг зуғуми билан эрталаб худди ишга бораётгандек тўппа-тўғри театрға келишарди. То муҳокама бошлангунча Фармонбиби, унинг келинлари, ўғиллари тўғрисида, уларнинг қилиқларидан, айтган гапларидан мириқиб қулиб ўтиришарди. Муҳокама бошланиши билан бирдан жиддий бўлиб қолишар, лабларидаги қулгини яшира олмай, мажбуран қовоқ солиб олишарди.

Муҳокамадаги сўзлар асосан Бердиали Имомов услубида бўлаётган эди. Университет домласи Имомов дурустгина ўйлаб кўрмаган, хали пишиб етилмаган, ланж гапларни ҳам қатъият билан, ишонч билан ҳар жумлани силтаб-силтаб, зарб билан, худди болға билан миҳ қоқаётгандек қилиб айтарди.

Муҳокама ахли эснаб, бу «доно» гапларни бош қимирлатиб эшитиб ўтирарди.

Муҳокаманинг яна бир катнашчисини айтмасам бўлмас. Бу аёлни қўпчилик санъат аҳли яхши биларди. У театрларда бўладиган муҳокамалардан қолмас, албатта сўз олиб, бир нималар дерди. Неча марта муҳокамага борган бўлсам, унинг биронта тайинли гап айтганини билмайман. У Имомов услубининг заифона нусхаси эди. У йиғирманчи йилларнинг комсомол қизларига ўхшатиб соч кестирган, ўзига ниҳоятда бино қўйган аёл эди. Муҳокама катнашчилари унинг нима деяётганига тушунмасалар ҳам дазмолнинг уч тарафига ўхшаган гажагига махлиё бўлиб ўтирардилар. (У хонимнинг исм-шарифини ошкор қилишни лозим кўрмадим). Ҳозир мухбирлик қилиб анча дуруст ишлар қиляпти. Услугига ҳам, нутқига ҳам бинойидек маъно, ранг кириб қолган.

Орқарокда жимгина ўтириб, бўлаётган гапларнинг мағзини чақиб, ўзимча бир хулосага келгандек эдим. Пьеса ҳаммага ёққан. Бироқ Мирзамуҳамедов, Фрунзе Жўраев, Морозов ҳамда Санъатшунослик институтининг ходими Александр Рибникларнинг хоҳиши билан уни ёмонлашга мажбур эдилар. Ёмонлаш учун эса тайинли бир гап тополмасдилар. Мен ҳамон индамай ўтирибман. Домла Иззат Султон: «Сиз гапирманг, пьеса ўзини ўзи химоя қила олади», деб тайинлаган эди.

Асарнинг финал қисми ўзимизга ҳам маъқул бўлмаётган эди. Ўйлаб-ўйлаб бирон йўлини тополмай уни комиссияга қўрсатган эдик. Улар худди ана шу «нозик» жойдан ушлаб қолишди. Асарни «тошбўрон» қилишга ҳақлари бор эди. Режиссёр Баҳодир Йўлдошев улардан шу сахна муҳокамасини эртага давом эттиришларини илтимос қилди. Комиссия аъзолари эртага ҳам иш топилганидан қувониб рози бўлишди.

Баҳодир артистларнинг эртага барвақт келишларини тайинлаб уйга жавоб бериб юборди.

Эрталаб комиссия аъзолари учинчи парда мутлақо бошқача бўлиб қолганини кўриб хайрон қолишди.

Финал ниҳоятда қулгили чиққан эди. Баҳодир асарга биронта сўз қўшмай, биронта янги одам қўшмай, ниҳоятда қулгили бир йўл қўллаган эди. Комиссия аъзоларининг кулавериб ичаклари узилгудек бўлди. Лекин барибир комиссия деган номи бор, бирон нима демаса бўлмайди. Асарнинг у ер, бу еридан чўкилаб қўришди, асар бачкана бўпти, эркак кишининг хотин ролида чиқиши ўттизинчи йилларда қолиб кетган, дейишди.

Учинчи пардани энди ўзгартирмаслик керак, жуда

яхши чиқибди деган одамлар кўпчилик эди. Кўпчиликнинг гапи гап-да, шу холда кўрсатилсин деганларнинг гапи ўтди.

Бугунги муҳокамани яна Мишанинг ўзи бошлаб берди. Мирзамухамедов ўзбекчага нўнок, ўрисчага чечан эди. Ўз она тилидан ўрисчани афзал билган бу одамни ҳамма Миша деб атарди. Миша ниманидир эслаб кулиб юборай дер, аммо ўзини аранг тутиб турарди. Менимча, кеча уйда оила аъзоларига Фармонбиби ва унинг келинларини гапириб берганга ўхшарди. Аммо у хизмат тақозоси билан айтиши керак бўлган жуда «жиддий», жуда «муҳим» тайёр гапга чоғланиб турарди.

— Авторга битта савол, — деди у қовоғини солиб. — Пьесани ёзишдан мақсадингиз нима? Мен тушунмадим.

— Уни тушунадиган одамлар учун ёзганман, сизнинг тушунмаслигингиз табиий бир хол, — деб ачитиб жавоб бердим.

Мишанинг тарафдорлари, биз ҳам тушунмадик, дейишди. Муҳокама қатнашчиларининг ярми: «Биз тушундик-ку, нимасига тушунмадинглар?!» дейишди.

Хозирги ахволни кўриб бир латифа ёдимга тушди.

Афанди бир йиғинда араванинг тепасига чиқиб: «Халойик, нима демокчилигимни биласизларми?» дебди.

Одамлар: «Йўқ, билмаймиз», дейишибди. Афанди эса: «Билмайдиганларга айтадиган гапим йўқ», деб пастга тушибди.

Эртасига яна аравага чиқиб: «Нима демокчилигимни биласизларми?» деб сўрабди. Одамлар: «Биламиз, биламиз!» деб қичқиришибди. Шунда афанди: «Билсанглар бўпти-да, гапириб нима қиламан?» деб яна пастга тушибди. Учинчи кун афанди халойикка: «Нима демокчилигимни биласизларми?» деб мурожаат қилибди. Одамлар ўзаро маслаҳатлашиб: «Афандим, ярмимиз биламиз, ярмимиз билмаймиз», дейишибди. Шунда афанди: «Билганлар билмаганларга тушунтириб қўйсин!» деб эшагини миниб кетаверибди.

Биргина адабиётшунос олим Ҳафиз Абдусаматов, асар томошабинга маъқул бўлади, уни тўхтатиб ўтирмаслик керак, деб айтди.

«Тушунмаган» Мишанинг тарафдорлари яна Имомов методини ишга солиб, бири олиб-бири қўйиб, гапга тушиб кетишди.

Театр директори Олим Хўжаев ўрнидан турди.

— Биродарлар, бу қанақаси, салкам бир ойдан бери

тортишасизлар?! Нима деяётганларингни ўзларинг хам билмайсизлар! Бўладиган бўлса, «бўлади» денглар, бўлмаса асарни йиғиштириб қўяйлик. Театрнинг ўз моля плани бор. «Антигона» асарини сахналаштириш учун Гуржистондан машҳур Аликсидзе деган режиссёрни чақирганмиз. Унинг театрда ўтган ҳар бир кунига фалон пулдан ҳақ тўлаймиз. Бунақада артистлар ойликсиз қолади-ку! Бир қарорга келинглари-да, ахир! — деди нолиб.

Хуллас, афанди айтганидек, тушунганлар тушунмаганларга тушунтирадиган бўлди. Эртага: «Охирги кўрик, охирги муҳокама бўлади», деб эълон қилинди.

Эртасига яна театрға бордим. Ўтирганларға халакит бермаслик учун энгашиб қоронғи залда тимирскиланиб жой топиб ўтирдим. Парда очилди. Фармонбиби кўлига Сотти сув қуяётганда нимадандир шубҳаланиб обдастани туртиб юборди. Саҳна олдига келиб, кафтини кўзига соябон қилиб залдан кимнидир қидираётганга ўхшади. Саҳна четида турган электр устасига: «Залнинг чироғини ёқ!» деб буюрди. Зал ёринди. Ҳайҳотдек залда Миша билан Фрунзедан бўлак ҳеч ким йўқ эди. Фармонбиби рўмоли билан юзидаги гримларни арта бошлади.

— Шу иккита турки совуққа комедия кўрсатаманми?! Томошабин йўқ залда комедия ўйнаб бўладими?! Қани, болалар, томоша тамом! Уйларингга кетаверинглари! — дедию ўзи хам сахнадан чиқиб кетди...

Олим Хўжаев Марказқўмға чиқиб, Катталарға аҳволни тушунтирганға ўхшайди. «Келинлар қўзғолони» томошабинга кўрсатилсин, деган руҳсат келди.

Директор кабинетини яна комиссия босди. Одатда, уч кун премьерға бўлар, олдинги уч қатор жойи меҳмонларға атаб қўйиларди. Бугун комиссия аъзолари амма-холасию, қайнонасию, келинларига текин билет олиш учун келинган эди.

Биринчи спектаклда унчалик одам кўп бўлмади. Афиша кечқурун, ғира-шира қоронғи пайтида чиқарилган, кўп томошабин бундан хабарсиз қолган эди. Залда асосан комиссия аъзоларининг қариндошлари, вазирлик ходимлари, бошқа театрларнинг артистлари, режиссёрлари, редакция ходимлари ўтиришарди.

Мен биринчи қаторнинг чап томонида Сора Эшонтўраева билан ёнма-ён ўтириб қолиман. У бутун вужуди билан сахнага сингиб кетган, ҳадеб: «Вой, Зайнаб ўлмагур, яшнаб кетди-ку! Бирнаса сахнаши ўзиники қилиб

олди-я! Бу сахна эмас, Зайнабнинг ховлиси! Вой, Зайнаб ўлмагур-эй!.. Шунча йил бирга ишлаб Тўйчивойнинг шунақа махоратли артист эканини билмаган эканман. Боп-лаяпти! Ёзилиб, яйраб, мириқиб ўйнаяпти!» деб гапириб ўтирарди.

Сора опа ижрочиларни олқишлаб ҳаммадан кўп чапак чалар, кулар, баъзан қийкириб юборарди.

Комиссия аъзолари қотиб-қотиб қулишар, менга кўзларини тушганда дарров ковокларини уйиб сўмрайиб олишар, мендан яшириб яна қулишарди.

Кечаги томошанинг овозаси эрталабгача Тошкентга тарқаб бўпти. Пьеса ҳақида хилма-хил гап юрарди. Биров: «Кекса онахонларимизни масхара қилиб кўрсатган эмиш» деса, бошқаси: «Аксинча, доно ўзбек онасини улуғлаган!» дерди.

То тушгача уч кунлик билет сотиб бўлинди. Фақат театр маъмурияти «нозик» одамлар учун ҳар томошага юзтадан билет олиб қолган. Маъмур Абдуллажон худди асаларининг подшосига ўхшарди, қаёққа юрса юзлаб одам асаларидек унга ёпириларди. Театр яқинига бориб бўлмайди. Залга вақтлироқ одам қўймаса, тўполон бўладиганга ўхшаб қолди. Нихоят, эшик очилди. Одамлар бир ёпирилганда металл ромли ойнаванд эшик ошиқмошиғидан узилиб мрамор полга тушдию чил-парчин бўлди. Одамлар ойна синиқларини босиб ичкарига киришарди. Билети бор ҳам, билети йўқ ҳам ичкарига кириб кетди. Хонимларнинг кийимлари ғижим, ҳафсала билан қилинган пардозлари чаплашиб, прическалари тўзғиб кетган.

Ташқарида яна икки-уч томошага етадиган одам тўпланиб қолган эди.

Залда одам кўп. Ерга ўтириб олганлар қанча, тик туриб қолганлар қанча. Ғала-ғовур, ким нима деяётганини англаб бўлмайди. Агар томоша пайтида ҳам шундай бўлса, билмадим, нима бўлади?!

Залда чироқ ўчирилиб, пардага нур туширилди. Хали ҳам жой талашаётганларнинг асабий товушлари тинмасди. Сахна олдига Халқ артисти Зикр Муҳаммаджонов чиқиб, икки қўлини баробар кўтарди. Бунақа тўполонда томоша кўрсатмаймиз, демасмикин деб, ҳамма бирдан жимлиб қолди. У залда тинчлик сақлашни илтимос қилиб, ролларни ижро этувчи артистларнинг номларини айта бошлади. У Фармонбиби ролида Ўзбекистон халқ артисти Зайнаб Садриева деганда зал момоқалдиросдек бир

гумбирлаб олди. Ғани Аъзамов номини айтганда кийкирик, хуштакбозлик бўлиб кетди.

Шарда очилди. Фармонбиби қўлини орқасига қилиб сахнанинг у бошидан-бу бошига ўта бошлади. Соттини ўйнаётган Тўти Юсупова (бу ролни кеча Эркили Маликбоева ўйнаган эди) спорт кийимида, қўлида хала-хўп халқаси билан кенжа келин, Фармонбибининг тили билан айтганда, кип-яланғоч Нигора — Дилбар Икромова сахнага чиқди.

Уларнинг ҳар бирига алоҳида-алоҳида олқишлар янгарар, қарсақлар тўхтамасди.

Зайнаб Садрисванинг бир неча ойдан бери репетиция қилиб чеккап азоблари, айниқса кейинги бир ой ичида комиссия берган озорлари уқутилди. У бутун вужуди билан, жон-жаҳди билан берилиб ўйнади. Ташқаридан қараганда у роль ўйнамаётганга, ўз уйида, келинлари даврасида бемалол юрганга ўхшарди. Аслини олганда, у бирон ҳаракатни меъсридан оширмаслиги, юз ифодалари сунъий бўлиб қолмаслиги, овозида асабийлик сезилмаслиги учун бутун вужудини иродасига бўйсундириб ҳаракат қиларди. Аммо томошабинга буни сездирмасди.

Бугун ҳам ёнимда ўтирган Сора Эшонтўраева тинмай қарсақ чалар: «Вой, Зайнаб ўлмагур-эй!» деб кийқиради.

Шу пайт ёнимдан пояндозни пайпаслаб бир кампир жавраб ўтди: «Вой, томошанг ҳам бор бўлсин-а! Кулавери б жағларим оғриб кетди-ку! Ковушим ўлгур қаёқда қолдикин?..»

Томошанинг қандай тугаганини, қандай кийкириклар, қандай олқишлар бўлганини айтиб ўтирмайман. Ҳаммангизга тушунарли қилиб битта гап айтаман, холос. Ўша оқшом Тошкентнинг гулбозори Ҳамза театрининг сахнасига кўчиб келгандек бўлди.

Эртасига театрининг яна бир металл ромли эшиги қарсиллаб қулади. Ойналари чил-чил бўлди.

Билетлар чайковчи болаларнинг қўлига ўтганидан кўчада очикчасига билет савдоси бўлаётган эди.

Театрнинг артистлар кирадиган томонидан Яшин ака Ҳалимаҳоним билан Мукаррамаҳонимни олиб кирди. Мукаррамаҳоним мени кўриб Яшин акага нимадир деди. Биламан, унинг нима деганини. Бир меҳмондорчиликда мени аскияга тортиб, енгмоқчи бўлганди. Ушанда уни бир гап билан оғиз очирмай қўйгандим. Ушандаги бери

мени ёмон кўрар, тўйдами, йиғинлардами кўриб колса, «Анави турки совук ёзувчи бу ерда нима қилиб юрибди?!» деб менга эшиттириб баралла айтарди.

Бу ажойиб санъаткор, ўзбек раксининг беназир устаси ниҳоятда завқли, латифаларга уста, ўтирган даврасини гурра-гурра кулдирадиган қувнок аёл эди. Шу топда у пьесани мен ёзганимни билмаса керак. Ўқтин-ўқтин менга қараб фикрини кўярди. Қулаётган одамларнинг овози орасида унинг қарсиллаб кулиши баралла эшитилиб турарди. Биринчи танаффус бўлиб чирок ёнганда Яшин ака келиб мени табриклади. Шунда Мукаррамаҳоним: «Ия, буни сиз ёзганмисиз?!» деди. «Биласизми, сизни жинимдан ҳам ёмон кўрардим. Шу пьесангиз учун гуноҳингиздан ўтдим. Қўлни беринг, энди ярашдик. Илтимос, хотини киши билан аския айтишганда ракибингиз аёл киши эканини эсингиздан чиқарманг! Табриклайман сизни».

— Гап келганда онангини ҳам аяма, деган экан бир доно, — дедим кулиб.

Бир неча йиллардан бери урушиғли бўлиб юрган хоним билан «Келинлар қўзғолони» баҳонасида ярашиб олдик.

Тўртинчи кунги томоша қолдирилди. Эшик деразалари синган, ичкарида бирон фалокат юз берса, кўнгилсизлик бўлиши мумкин деб, ўт ўчириш командаси залга одам қўйиш мумкин эмас, деб туриб олди. Икки кунлик билет одамлар қўлида қолди.

Томошабин ҳамон театр томон оқиб келарди. Қўлида билет билан қолганлар тўполон қилиб маъмурни ҳам, директорни ҳам жонидан безор қилиб юборишди. Театр олдига: «Бўлғуси спектакль алоҳида эълон қилинади. Билетларни сақланг», деган эълон чиқарилди.

Жанжаллардан безор бўлган театр коллективи бир кечадаёқ Хоразмга «қочиб» кетди. У ерда бир ой гас-тролда юргандан кейин таътилга чиқади.

Театр таътидан қайтди. Биринчи сентябрда янги мавсумни бошлаши керак. Томошабиндан икки спектакль қарз бўлиб қолган театр янги мавсумни «Келинлар қўзғолони» билан бошламоқчи бўлди. Лекин театр бу ниятига етолмади. «Мавсум Ленини бор асар билан бошлансин!» деган буйруқ келди. Ўша пайт раҳбарлари одатда, театрга келмасди. Фақат Ленини бор спектаклгагина келарди.

Сотиб олган билетини икки ой сақлаган томошабинлар яна қайтиб кетишди.

Мавсумнинг очилиши унчалик таптана бўлмади. Идоралардан, корхоналардан, маҳаллалардан ташкил қилинган томошабинлар асарнинг охиригача ўтирмай ташлаб чиқиб кетишди.

Хуллас, мавсумнинг очилиши муздеккина бўлиб ўтди.

Сентябрь ойи деярли «Келинлар қўзғолони» билан ўтди десам хато бўлмас. Кунига икки мартадан, ҳатто уч мартадан кўрсатилган кунлар бўлди. Ўша кезлар артистлар гримларини артмасдилар, ролдаги кийимларини ҳам ечмасдилар. Шундай кунларнинг бирида театр эшигининг олдида «Тез ёрдам» машинасини кўриб ҳайрон бўлдим. Билсам, Зайнаб Садриева касал бўлиб қолибди. Ҳамшира унга укол қилиб чиқиб кетгандан кейин олдига кирдим.

— Чарчабман. Уколдан кейин анча ўзимга келдим.

— Ўзингизга битта партнёр тайёрласангиз бўларди. Мана шунақа пайтларда ўйнаб, юкингини енгил қиларди, — дедим. Зайнаб опа кулди.

— Мен ўлганимдан кейин Фармонбибини бошқа одам ўйнайди, билдингизми? Умримнинг охиригача шу ролни ўзим ўйнайман.

Кўчада минг хил гап. Биров: «Ҳукумат нега кампирларни масҳара қиладиган театрга руҳсат бериб қўйибди?» деса, бошқаси: «Ҳамза театрининг куни майнавозчиликка қолган, уни циркка қўшиб юборса ҳам бўлар экан» дерди.

Тошкентда қанча келин зоти бўлса, ҳаммаси қайнонасини бошлаб келарди.

Қайноналар: «Нимаси ёмон, ҳаммаси тўғри! Оила бир қўлда бўлса, нимаси ёмон?!» дейишарди. Келинлар эса: «Менинг ҳам шунақа қайнонам бўлса, жон-жон дердим! Ишдан келсам овқатим тайёр бўлса, болаларимдан кўшгим тўқ бўлса, ҳатто шиппагимни ҳам яматиб қўйса, бозорга бормасам. Пайпоқдан тортиб ич қўйлақкача ўзи опкелиб берса! Бунақа қайнонани қасқдан топасан?!» деб Фармонбибини мактарди.

Орадан бир йил ўтмай пьесани Ўрта Осиё республикаларининг ҳамма академик театрлари сахнага қўйди. Шу баҳонада Олмаотага, Ашхободга, Душанбега, Хўжандга бориб асарни кўрдим. Халқ артистлари Собира Мойконова, Сона Муродова, Мушаррафа Қосимова, Сайрам Исаевалар Фармонбиби ролини меъёрига етказиб ўйнаган эдилар.

Тошкентдаги Рус академик театри пьесани тайёрлаб, комиссияга топшираман деб турганда Миша яна иш қўрсатмоқчи бўлди. Унинг қилаётган тинимсиз харакатларидан шубҳаланган Марказқўмнинг идеология секретари О. У. Салимов ўзи театрға келиб, томошабинлар билан бирга қўришини айтди.

Миша билан Фрунзе Жўраев залнинг қоронғи бурчагида Салимовға қўринмай ўтиришарди. Аммо Александр Рибник қанчалик лаин, қанчалик юзсиз одам эканини ўзи намойиш қилаётганига гувоҳ бўлдим.

У Салимовға пьеса ниҳоятда яхши эканини, уни шу кунгача химоя қилиб келаётганини гапирётганда лукма ташладим.

— Пьесани бадном қилиш учун курашганларнинг энг фаоли сиз эдингиз-ку!

У бундай гапни кутмаган экан, ранги ўзгарди.

— Буни сизга қайси аҳмоқ айтди? — деди асабий бир ҳолда.

— Айтган одам аҳмоқ эмас, жуда ақлли, пок одам. У фақат сизнинг гапингизни айтиб берди, холос. У ёғини ўзингиз билаверасиз, ким аҳмоғу ким ақлли!

Қиличи синиб, қалқони тешилган Миша билан Фрунзенинг залдан қачон чиқиб кетганини ҳеч ким билмай қолди.

«Ўзбекистон адабиёти ва санъати» газетаси Мухтор Авезов номидаги Қозоғистон Давлат академик театри Темиртов шаҳрида «Келинлар кўзғолони»ни қўрсатаётган бир пайтда залда томоша қўриб ўтирган бир хомиладор қозоқ келинчак қуламан деб туғиб қўйганини, Фармонбиби чақалоқни йўргаклаб саҳнага олиб чиққанини ва унга менинг отимни қўйганини хабар қилган эди.

Бу хабар пьесани йўқ қилмасам отимни бошқа қўяман деган Мишанинг қорнига қозик қоққандек бўлди.

Бу йилги баҳор театр учун ҳам, мен учун ҳам ниҳоятда оғир келди. Ажойиб артист, маданиятимизнинг бе-назир арбоби Олим Хўжаев оламдан ўтди. У бир печа ойлардан бери тайёрлаётган Антигона ролини бир марта ҳам ижро этолмай армонда кўз юмди.

Тинимсиз курашлардан, камситишлардан чарчаган Саидахон ҳам бу азобли дунёни ташлаб кетди.

Уни кеча кечкурун касалхонага бориб қўргандим.

— Ҳали ҳам олишиб ётибсизларми? — деди ўзига хос паст овозда.

— Курашлар тўхтади. Биз енгдик, шекилли.

Саидахон «Келинлар қўзғолони»ни бир марта бориб кўрган, томошадан жуда хурсанд бўлиб қайтганди. Эртасига тоби қочиб ётиб қолди.

Фафур Фулом номидаги нашриёт унинг уч томлик «Танланган асарлар»ини чиқараётган эди. Охириги жилди босмадан чиққан экан, нашриётга бориб ҳали бўёғи қуримаган учинчи жилдни уни хурсанд қилиш учун олиб боргандим. Варақлаб кўриб, хато кетмадимикан, деб шивирлади. Кечаси синчиклаб ўқиб чиқаман, деб олиб қолди.

Кечаси соат учдан ошганда унинг жон берганини телефонда хабар қилишди.

У курашларда енгилмаган аёл эди. Фақат интихосиз курашлардан толиққан эди. Бу бемаъни курашлар жонига теккан, тинкасини қуритган эди. У хиёнаткор дўстларидан норизо бўлиб, хатто партия аъзоси бўлганидан пушаймонлар қилиб оламдан кетди.

Унинг тобутини дўстларим, шогирдларим, Ҳамза театрининг артистлари елкада кўтаришди. То ҳамма маъракалари ўтгунча ҳамдард бўлиб ёнимда туришди. Зайнаб Садриева эса унинг «Йигирмаси» ўтгунча ҳар куни уйимизга келиб турди.

Театрнинг Москва гастроли жуда тантанавор ўтди. Ўз футболчиларига мадад бўлиш учун футбол ишқибозлари севган командалари қайси шаҳарга борса, ҳаммадан олдин етиб борганидек, «Келинлар қўзғолони»нинг юзга яқин ишқибози Москвага борган, уларга пойтахтда ўқийдиган ўзбекистонлик студентлар қўшилишиб, Малый театр олдига эрталабдан келиб олишар эди.

Иттифок Маданият вазири Демичев: «Зал ўзбеклардан бўшамай қолди. «Келинлар қўзғолони» москваликлар учун қўшимча яна бир марта кўрсатилсин! Фақат билетлар заводларда, муассасаларда сотилсин!» деб буйруқ берди.

Бутун дунёда қайта-қайта намойиш қилинган машҳур «Чапаев» фильмида бош ролни ижро этган таниқли артист Борис Бабочкин Малый театр олдида бир неча кундан бери тўпланаётган ўзбекларни кўриб, русларнинг «головокружение от успехов» («ютуклардан эсанкираш — бош айланиш») иборасини сал-пал ўзгартириб: «Сегодня у меня головокружение от узбеков!» («Бугун ўзбеклардан бошим айланиб кетяпти»), деган эди ҳазил аралаш.

Гастрол охирида Иттифок Маданият вазирлиги Москва санъатшунос олимлари иштирокида муҳокама маж-

лисини ўтказди. «Инқилоб тонги» асари муҳокамада яхши баҳо олмади. Асар шовқин-сурондан иборат бўлиб қолганини, Ленин драмага ноўрин киритилганини, унинг сюжетга сира алоқаси йўқлигини айтишди. Шу саҳнани олиб ташлаш кераклигини ҳамма бир оғиздан маъқуллади. «Қисмат қарз» асарида Шукур Бурҳон асосий ролни маҳорат билан ўйнаган бўлишига қарамай, асар сунъий воқеа асосига қурилгани сабабли Москва томошабинларини ўзига жалб қилмади ва иншонтара олмади, деб баҳолашди. «Антигона» спектакли ҳам дуруст баҳо ололмади. Бош роль ижрочиси Олим Хўжаев вафотидан кейин бошқа артистни шошилинч тайёрлаганлари бунга сабаб бўлди. Ижро ҳали маромига етмаганлиги таъкидланди. «Келинлар қўзғолони» асари томошабинларга маъқул бўлганини, театр бу асар билан яна бир поғона кўтарилганини таъкидлашди.

«Антигона» билан «Келинлар қўзғолони»ни Тбилисига олиб, грузин томошабинларига кўрсатаман, деб ваъда бериб қўйган Алиқсидзенинг дами ичига тушиб кетди.

Маданият вазирлиги «Келинлар қўзғолони» ижрочиларини муқофотлаш учун қирқ минг сўм пул ажратганини эълон қилишди. Ўша пайтда қирқ минг сўм жуда катта пул бўлган. Шу пулга саккизта «Волга» ёки ўн олтига «Москвич» машинасини харид қилиш мумкин эди.

Мишанинг тарвузи қўлтиғидан тушгандек бўлди. Устига-устак, «Правда» газетаси профессор Рудницкийнинг «Талантлар ҳамоҳанглиги» номли катта мақоласини эълон қилди. Унда «Келинлар қўзғолони» муваффақият билан саҳнага қўйилганлиги, асар талантли ижрочилар билан ҳамоҳанг эканлиги алоҳида эътироф этилган эди.

Бошқа спектаклларда иштирок этганлар ҳам Москвага умид билан келганлар. Ажратилган пулни барча иштирокчиларга баробар тақсимлаш керак деган маслаҳат ўртага тушди. «Келинлар қўзғолони»ни саҳналаштирган ажойиб режиссёримиз Баҳодир Йўлдошев ҳам, мен ҳам бунга рози бўлдик. Мен ўз улушимни олмаслигимни айтдим.

Театр олдигаги Островский хайкалининг супасига суяниб турган Мишанинг олдига бордим. У аламиданми ё бирон бошқа сабабданми озрок ичган, ширакайф эди. Уни ҳеч қачон ичганини кўрмаган эдим.

— Хўш, энди нима бўлади? — дедим пичинг билан. У хайрон бўлди. — Отингни бошқа қўймоқчи эдинг-ку?!

У ўзича кизикчилик қилмоқчи бўлди:

— Отимни Миша деб ўзгартиргансизлар-ку, яна ўзгартираманми?

У хали ҳам енгилганини бўйнига олмасди.

Тошкентда бир янгилик кутиб турганди. Хитой Халқ Республикасининг Урумчи шаҳрида Уйғур автоном вилоятининг театри «Келинлар қўзғолони»нинг премьерасига чакирибди. Эртасигаёқ йўлга чиқдим. Шу бахонада Қашқар, Ўримчи, Ғулжа шаҳарларини кўрдим. Махмуд Қошғарий, Юсуф Хос Ҳожиб, Қорахонийлар давлатининг асосчиси Сўтук Буғрохон ҳамда шайх Убайдулло Офок Хўжам макбараларини зиёрат қилдим.

Уйғур санъаткорлари асарни жуда яхши сахналаштираган эканлар. Хурсанд бўлиб қайтдим.

Ана шундан кейин турли мамлакат ва қардош республикалардан премьерарага таклифлар кела бошлади. Лаос, Мўғулистон театрлари ҳам асарни ўз томошабинларига кўрсатишди. Грознийда Нураддинов номидаги Чечен-Ингуш театри билан Жанубий Осетия театрларидан ҳам таклифнома келди.

Хуллас, «Келинлар қўзғолони» мени кўп мамлакатларга олиб борди. Кўрмаган жойларимни кўрсатди.

Айниқса, олис Американинг Нью-Йорк шаҳридаги «Возрождение» театрида пьесанинг намойиш қилиниши мен учун етти ухлаб тушимга кирмаган, хатто орзу қилишим ҳам мумкин бўлмаган бир бахтли ходиса эди. Нью-Йорк телевиденисида кўрсатилган рекламада «Бунт невесток» сўзларининг жаҳонга машҳур Озодлик ҳайкали атрофида айланиши ва унда менинг ҳам номим ёзилганини кўриб ҳаяжонланиб кетдим.

То Киев шаҳригача беш ярим соат, океан устидан тўққиз ярим соат учиб керак. Сафар олдидан бизга оқ йўл тилаган Президентимиз Ислам Каримовга ниҳоятда ихлосим ошиб кетди. Океан устидан учиб кетаётиб ҳам, учиб қайтаётиб ҳам бағри кенг бу саховатли инсонга океан билан осмон оралиғида туриб чин дилдан узок умрлар тиладим. Америкадан қайтиб келганимда яна бир янгилик кутиб турган эди. Билмадим, ростми-ёлғонми, Фрунзе Жўраев устозига садоқат билдириб, Фрунзе Жўраев деган исми шарифини «Бишкек Жўраев» деб ўзгартирган эмиш. Бу гап қанчалик рост, кафилини ололмайман.

Бугунги коммунистлар — ўша Қишки саройга штурм қилган большевикларнинг авлоди бўлса, Фармонбиби

қалъасига штурм қилиб, битта кесагини ҳам кўчиролмади.

«Халқлар отаси» Сталин: «Большевиклар ололмайдиган қўрғон йўқ», деган эди. Бироқ улар Фармонбиби қўрғонини ололмади. Фафур Фулом айтганидек, «қалъа бут, қўрғон саломат»лигича қолди.

*«Хуррият» мустақил газетаси. № 33(237)
15–21 август, 2001 йил.*

ОЙИМ, ДАДАМ ВА МЕН

(Сўнгсўз ўрнида)

Дадам «Уфк»нинг иккинчи китобини ёзаётган пайтлар эди. Ойим дадамнинг кайфиятини бузмаслик учун кўчада бўлаётган ҳар хил гапларни, миш-мишларни етказмасликка ҳаракат қиларди.

Дадамнинг бир одати бор, бирон нарсадан диққат бўлиб қолса диққатвозлиги босилмагунча бирон сатр ёзолмасди. Шунинг учун ҳам ойим уни суюнтирадиган гапларни топиб келарди. У мутлақо ёзмай қўйган, оғайнилари билан вақтини бекор ўтказаётган пайтларда, худо кечирсин, деб дадамга ёлғон гапирарди:

— Фафур акани кўрган эдим, бурунбой нега ҳеч нарса ёзмапти, бунақа қилса союздан ўчиртирвораман, деяптилар.

— Абдулла ака телефон қилдилар, кечагина чиққан болалар ундан ўтиб кетяпти, айтиб қўйинг, адабиёт дангасаликни ёқтирмайди. Ёзмаса, бошқа тирикчилик қилсин, дедилар.

Дадамга бу гаплар хуш ёқарди. Чиппа-чин ишонарди. Кўчага ҳам чиқмай, берилиб ёзинга тушиб кетарди.

Дадам кечаси билан ишлаб, тонг пайтида ухларди. Кечаси ойим билан икковимиз дадамнинг иш кабинетидан эшитилиб турган машинка товушига қулоқ солиб ётардик. Ойимнинг мана бу сатрлари ўша пайтда ёзилганди.

*Эшик тирқишидан бир чизиқ ёниб,
Офтуб бўлиб кириб, ёритар хонам.
Машинканг чиқиллар, тўхтайдди баъзан,
Биламан, чекяпсан, чекяпсан улаб.
Кошки очиб қўйса, деб деразани,
Камроқ чекса-чи, деб бўламан хуноб,
Хонангни тутундан поклаш дардида
Бедор ўтираман сендан нарида.*

Дадам тонготар пайтида ухлашга ётарди. Ва албатта ойимга хат ёзиб, столга қўярди:

«Саидахон, илтимос, қўлёзмани ўқиманг. Устидан бир кўз югуртириб, албатта, ўзим ўқиб бераман. Ҳар эҳтимолга қарши қўлёзмани сиз тополмайдиган жойга беки-тиб қўйдим. Қидирманг, барибир тополмайсиз».

Дадам қўлёзмасини печка дудбуронининг ичигами,

менинг ўйинчокларим солинган қутичанинг ичигами яшириб қўярди. У эртасига қўлёмани тахрир қилиб ойимга ўкиб берарди. Ойим, фалон жумланинг ўзи яхши эди, бекор тузатибсиз, деганда, дадам, ня, ўқиганмидингиз, деб сўрарди. Шунда ойим, хотин кишининг уйига нарса яшириб бўладими, деб куларди.

Олтмишинчи йилларнинг охирлари бўлса керак, дадам жуда берилиб «Уфк»нинг охирги китобини ёзаётган эди. Дадам сахарда ётганича, кундуз соат ўн иккиларгача ухлаб оларди. Шундай кунларнинг бирида почтачи бир даста газета-журналларни ташлаб кетди. Ойим «Шарқ юлдузи»ни варақлай бошлади. Ичаётган чойи ҳам совиб қолди. Берилиб ниманидир ўқирди. Кейин уйдан кайчи олиб чиқиб, журналдаги боя ўқийётган мақолани жуда эҳтиётлаб қийиб олди. Сичиклаб қараган одам журналнинг шу жойидан мақола олиб ташланганини билолмасди ҳам. Кейин журнал охиридаги мундарижа босилган саҳифани ҳам йиртиб олиб ташлади. Менга қараб, дадангга айтма, деб тайинлади.

Ойим йиртиб олган мақола «Уфк»ни атай бадном қилиш учун қандайдир ғараз билан ёзилган мақола эди.

Дадамнинг одатини мен ҳам билардим. Бирон нимадан диққат бўлиб қолса, қўли ишдан совиб, мутлақо ёзмай қўярди.

Роман «Шарқ юлдузи»да босилган эди. Ойим телефон қилиб, Ҳамид Фуломга шундай дегани эсимда:

— Журналнинг ўзи романини босиб, энди ўз деразасига ўзи лой чаплайпти.

Дадам бу мақолани кўрмадиям, билмадиям, ўқимадиям. Фақат яқинда уйимиз таъмирланаётганда ўша мақола топилди. Дадам ўқиб, қулиб қўя қолди.

Андижондаги боғимиз этагидан Қораларё кирғоққа сапчиб оқарди. Бу томонда ховлимизнинг ичидан Катта Фарғона канали ўтарди. Дадам канал бўйидаги барглари қуюқ бир туп дарахт тагига каналнинг кирғоғидан то қок ярмигача етган сўри қурганди. Мен кўпинча сўрида оёғимни сувга ботириб, маза қилиб ўтирардим. Ойим уришиб-уришиб, сув бўйидан мени хайдарди. Бунга сабаб каналдан баъзан илон сузиб ўтарди.

Дадам боғимизда кечаси ёзмасди. Дарё бўйларидаги шолиторликда чивин кўп бўларди. То кечаси соат ўн бирларгача чивин чақиб безор қиларди. Кечаси дарё томондан шамол эсганда чивинлар аллақасққа ғойиб бўларди. Дадам эрталаб тонг отиши билан машинкасини

кўтариб, канал бўйидаги сўрига чиқарди. Сўридан етти-саккиз метр нарида дадам каналга қурган чархпалак гийқиллаб айланиб турарди. Унинг повидан оқаётган сувдан ичиш учун хар хил қушлар учиб келишарди. Қизил, кўк, сарик, зангори ниначилар тинимсиз учиб турарди. Баъзан улар сувда оқиб келаётган баргларга қўниб, худди кайикда сузаётгандек сайр қилардилар. Баъзилари сувга қўниб оқиб ўтардилар.

Боғимизга меҳмон кўп келарди. Саратон авжига чиққанда, хатто ҳашаматли боғлар қурган раислар ҳам салкинлагани бизникига келардилар. Бутун Избоскан ва Андижон туманида шу жойдан ортиқ салқин жой йўқ эди.

То тушликкача тўрт-беш қоғоз ёзиб олмаса кейин ишлаб бўлмасди. Шунинг учун ойим сўри билан уйимиз оралиғидаги шафтоли тагига кичкинагина курси қўйган, мен дадамга қоровул бўлиб ўтирардим. Дадам чарчаб ёнбошласа, дарров, ойи, дадам ётди, деб хабар қилардим. Дадам шошиб яна машинка босишга тушиб кетарди.

Ойим сувга, чархпалакка қараб ўтириб, мана бу шеърни ёзганди:

*Жазирама кунларнинг олов дақиқалари
Бир мажнунтол тагида роҳатга айлангуси.
Олманинг тарам-тарам тиниқ ҳақиққларига
Офтобнинг етти рангин ҳаммаси жойлангуси.*

*Бўтана сувлар оқса ялтизларни тортқилаб,
Қалқиб-қалқиб кўринса қовункоса нўстлоғи,
Капалаклар учишса алвон рангин орқалаб,
Ҳеч жойдан тополмасман ҳордиқнинг дурустроғин.*

*Оқ яктак, оптоқ соқол чоллар силкиниб кулса.
Лорсиллаб кетгусидир сувга қурилган сўри.
Лабда қимтиб узилган узумдан бол тўкилса,
Соқолларда товланар қуёшнинг етти ранги...*

*...Қошига лойқа қўнган бир тўда болакайлар
Ўрдак полопонидек сувга урса ўзларин,
Хаёлларидан ҳозир кўтарилмиш хоккейлар,
Қорайган юзларида йилтиллайди кўзлари.*

*Ненидир тутиб кетди қалдирғоч бир шўнгишда,
Анжирга кўзин тикиб хилват пойлар зарғалдоқ.
Дехқоннинг яхна чойи сувда турар чойдишда,
Шимирсангиз, бадандан сизиб чиққуси чарчоқ.*

Бир куни қоқ туш пайтида салқинлангани Избосганинг машхур раислари Тиллабоев, Суяров, Ғозиевлар келишди. Шунда Тиллабоев бир гап айтганди:

— Боғингиз биз ҳам дам оладиган жой бўлиб қолди. Айтинглар, шу жойга биз ҳам бирон нима қуриб берайлик. Чорпоями, шийпонми...

Ойим у кишига босиқлик билан жавоб қилди:

— Абдусамад ака, биз бу жойни Тошкентда игна билан қудук қазиб, тошготар мижжа қоқмай ишлаб топган пулларимизни дарёлардан, тоғлардан ошириб келиб қурганмиз. Келинг, шу уйга... Ойим буёғига нима дейишини билмай туриб қолди.

Чамамда, ҳаром пул аралашмасин, демоқчи бўлди шекилли.

— Келинг, бегона пул аралашмасин. Сиз катта қолхознинг раисисиз. Узумзорларингиз, анжирзорларингиз бор. Келаётганда битта қовунни қўлтиқлаб, ё бир товоқда анжир олиб келсангиз, бошимиз кўкка етади.

Ойим бу гапни билиб айтган экан, кейинчалик бир амалдорроқ ёзувчи (у ҳозир ҳам тирик) бу боғни раислар қуриб берган, деган гап тарқатибди. Ойим бу гапдан ниҳоятда ғазабланди. Ёзувчилар уюшмасининг мажлисида титраб-қақшаб гапирди:

— Сизнинг хотинингиз Қримда, Қора денгиз соҳилида офтобда ётиб баданини қорайтирган бўлса, мен Андижонда, Қорадарё бўйида саратон офтобида гувала қуйиб қорайганман. Сизнинг хотинингиз ателье модда бичиқчига инжиқлик қилаётганда, мен саккизинчи март базмига дурустроқ қўйлагим йўқлигидан боролмай, кизимнинг кўзига термулиб ўтирганман...

Бу гапларни мен қасқдан биламан? Ойим мени уйда ёлғиз қолдирмасди. Мажлисларга ҳам ўзи билан олиб борар, мен ташқарида қолиб, журналми, китобми варақлаб ўтирардим.

Ойимга тез-тез ҳужум бўлиб турарди. Ҳозир қирк йилдан кейин яхши асар деб баҳоланган «Сўқмоқлар» қиссасининг бошида қалтаклар синган эди. Бу асар ҳатто собиқ марказқўм бюросида ҳам муҳокама қилиниб, «зарарли асар» деб баҳоланганди. Қиссани ҳозир ўқиганлар, ия, буни Саида бугун ёзганга ўхшайди, дейишяпти. Бундай ҳаётий қиссани фақат аёл ёзувчигина ёзиши мумкин, деб баҳолашяпти.

Ётмишинчи йилларнинг бошларида эди, чамамда, ойимнинг «Соч» деган шеърини унга билдирмай муҳока-

ма қилишган. Шеърда қизларимизга соч ярашиши, уни кесмаслик керак, деган маъно чиқарди. Муҳокама эса уни «зарарли асар» деб хулоса чиқазганди.

Ойим хуноб бўлди. Нахотки мендан яшириб муҳокама қилинса? Собиқ марказқўм бўлим мудирини Мирзамухаммедов ташкил қилган мажлисда Тошкентдаги жами газеталарнинг бош редакторлари қатнашган эди. Ойим мажлис қатнашчиларидан бирига, шу шеърни ўзингиз босиб чиқариб, индамай бош эгиб ўтирдингизми, дегани эсимда.

— Қандок қилай, катта жойда ишласа, гапини қайтариб бўлмаса, — деганди у.

— Йўқ, айтинг, шу шеърда қандок зарарли гап бор?

— Йўқликка йўғ-а, энди катта даргоҳнинг гапи гапда...

Шу шеърни ҳалигача тополмаймиз. Мабодо топсак, бир шеърини тўпламини шу шеър билан бошлаймиз.

Ойимнинг эллик ёшлик юбилейини ўтказишга қарор қилиб, юбилей бўладиган куни унга берган азобларини айтсам тилим, айтмасам дилим куяди. Шу юбилей деб аталган азобли тантанани ўйлаганимда, ойимнинг шу тўйдан бир йил ўтмай ўлиб кетганининг сабабини билгандек бўламан. Кетма-кет берилган зарбалар, азоблар уни бу ёруғ оламдан қулиб олиб кетганди. Унинг шогирдларига, устоз дегани битта бўлади, дуч келганни устоз деяверасизларми, деб ёш шоираларнинг оғзини беркитишлар ҳам ўз ишини қилганди.

Ойим, Истиклол замонида Ўзбекистон Қаҳрамони бўлган дадам тўғрисида, уларнинг синов тўла ҳаёти ҳақида ёзаверсам, катта китоб бўлиб кетади. Ушбу мақоламни ойимнинг сатрлари билан тугатаман:

*Мен ёзсаму у ёзмаса, гўё эдим гуноҳқор,
У мақтаса, мен қувондим эсланмаган кезларим.
Аёллигу оналикдан мушкул, ширин нима бор,
Ота-бола ўртасида талош бўлди ҳисларим.*

*Кундуз демай, оқшом демай, яна демай ёзу қиш
Соғиндимми, ҳамроҳ бўлди Андижон йўлларида.
Қадрдонлик, дўстлик шундай орамизда урди ниш,
Бўстон бўлди боғим-ҳовлим ҳавасманд қўлларида.*

Нодира САИД АҲМАД кизи.

М У Н Д А Р И Ж А

Киссалар

Киприкда қолган тонг. Қисса	5
Умрим баёни. Автобиографик қисса	106

Хотиралар

Биллур сиёхдон	133
Босган изим, айтган сўзим қолади	142
Мукаммал инсон суврати	152

Хикоялар

Корақуз мажнун	161
Сароб	175
Борса келмас дарвозаси	190
Тақдир, тақдир	202
От билан суҳбат	216
Азроил ўтган йўлларда	221
Офтоб ойим	252
Тут пишиғи	265
Учинчи минора	278
Тоғ афсонаси	286
Менга етиб келмаган хат	293
Фармонбиби қалъасига штурм	300
Ойим, дадам ва мен. (Сўнгсўз ўрнида). <i>Нодира Саид Аҳмад қизи</i>	313

САИД АХМАД
КИПРИКДА ҚОЛГАН ТОНГ

Қиссалар, хотиралар, ҳикоялар

«Шарқ» нашриёт-матбаа акциядорлик компанияси
Бош таҳририяти
Тошкент – 2008

Мухаррир *Э. Мирзаҳакимова*
Бадиний муҳаррир *А. Мусахўжаев*
Техник муҳаррир *Р. Бобохонова*
Компьютерда саҳифаловчи *М. Атхамова*
Мусаххилар *Ю. Бизаатова, Н. Охунжонова*

Босишга рухсат этилди 27.05.08. Бичими 84x108¹/₃₂. Петербург гарнитураси. Офсет босма. Шартли босма тобоғи 16,8. Нашриёт-хисоб тобоғи 18,2. Адади 5000 нусха Буюртма № 4623. Баҳоси келишилган нарҳда.

**«Шарқ» нашриёт-матбаа акциядорлик компанияси босмахо-
наси 100083 Тошкент шаҳри, Буюк Турон, 41**